

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Науково-дослідний інститут українознавства**

На правах рукопису

Гомотюк Оксана Євгенівна

УДК 94(477): 001. 891

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
НАУКОВИХ ЗАСАД УКРАЇНОЗНАВСТВА
(90-ті рр. ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)**

спеціальність: 09. 00. 12. – українознавство

**Дисертація на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Калакура Ярослав Степанович,
доктор історичних наук, професор**

Київ–2007

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Методологія, історіографія та джерельний комплекс дослідження.....	13
1.1. Методологічні засади дослідження.....	13
1.2. Стан дослідження проблеми.....	34
1.3. Джерела з історії становлення та розвитку наукового українознавства.....	61
РОЗДІЛ 2. Становлення наукового українознавства.....	74
2.1. Зародження українознавчих студій в університетах та наукових товариствах.....	74
2.2. Українознавчий потенціал спадщини В. Антоновича.....	110
2.3. Внесок М. Драгоманова в європеїзацію знань про український народ.....	125
РОЗДІЛ 3. Концептуальне оформлення українознавства як синтезу знань про Україну та українців.....	142
3.1. Наукове товариство ім. Т. Шевченка – академічний осередок українознавства.....	142
3.2. М. Грушевський – фундатор українознавства на основах синтезу та інтеграції.....	164
3.3. Українознавчі дослідження І. Франка.....	181
РОЗДІЛ 4. Розвиток наукового українознавства на тлі національно-визвольних змагань і відновлення української державності.....	198
4.1. Українське наукове товариство в Києві – провідний центр українознавства.....	198
4.2. Українознавча місія осередків Товариства «Просвіти».....	215
4.3. Інституціоналізація українознавства у контексті державотворчих процесів 1917–1920–х років.....	226

4.4. Українська Академія наук – координатор українознавчих досліджень.....	246
РОЗДІЛ 5. Деформація змісту українознавчих досліджень та їхнє згортання в умовах тоталітаризму.....	271
5.1. Вплив політики «українізації» та повернення діячів еміграції на розвиток українознавства.....	271
5.2. Радянізація та ідеологізація українознавчих досліджень.....	304
5.3. Політичні репресії та нищення українознавства.....	319
РОЗДІЛ 6. Українознавство як чинник легітимації українства у світовому просторі.....	335
6.1. Українознавчі студії у Західній Україні.....	335
6.2. Діяльність осередків українознавства в еміграції.....	353
ВИСНОВКИ.....	391
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	403

Перелік умовних скорочень

ВУАН	Всеукраїнська Академія наук
ІТНЛ	Історичне товариство Нестора Літописця
Записки ІФВ ВУАН	Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук
ЗУНР	Західноукраїнська народна республіка
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
МВБУ	Музей визвольної боротьби України
НТШ	Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОТІС	Одеське товариство історії і старожитностей
СХИФО	Сборник Харьковского историко- филологического общества
УАН	Українська Академія наук
УГА	Українська господарська академія (Подебради)
УВУ	Український вільний університет
УВПІ	Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова
УІГ	Український інститут громадознавства
УНІ – Б	Український науковий інститут у Берліні
УНІ – В	Український науковий інститут у Варшаві
УНТ	Українське наукове товариство
УСІ	Український соціологічний інститут
УЦР	Українська Центральна Рада
ХІФТ	Харківське історико-філологічне товариство
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

ВСТУП

Українська наука, насамперед українознавча, стала фундаментом збереження, подальшого розвитку й утвердження української нації. Головну функцію збереження української суті, ментальності, духу, традицій, національно-державної ідеї виконувало українознавство – наука самопізнання українського народу. Так склалося національне буття, що подальший розвиток України та українознавства впродовж багатьох століть відбувався в єдиному руслі. У контексті світових подій наша країна – одна з найдавніших держав Європи – то виникала на її геополітичних картах, набуваючи обертів, вражаючи сучасників могутністю, розумом, шляхетністю, то знов зникла за назвою складової чужого державного організму. При цьому нищилося українство, його здобутки, ділили на частини матірню територію. Українське буття супроводжували криваві події, зради провідників, інколи бездумні, анархічні виступи широкого загалу, міжусобиці й суперечки. Проте паралельним джерелом життя була історична пам'ять про величні мрії та прагнення, вчинки безмежної жертвності і відваги.

Ідея вільної, соборної, духовно багатой України пронизує українознавчі студії багатьох поколінь вітчизняних науковців, які доклали зусиль для подальшого поступу нашої держави, що великою мірою залежав від сформованої ідеології. Історично склалося так, що великі українознавці були й «вихователями» у громадсько-політичному житті. Власне, наука ставала генератором національної самосвідомості, була в епіцентрі пошуку моделей розвитку українського суспільства. Українознавство мало потужний вплив на відродження 20-х рр. ХХ ст., а згодом на тривалу боротьбу впродовж подальших десятиліть, результатом якої було проголошення незалежності України. «Закономірно, що з 90-х років відновлюється в Україні й українознавство як цілісна наукова система, покликана стати фундаментом відродження, єднання та історичного діяння українства на магістралях

розвитку вселюдської цивілізації і культури», – наголошує знаний учений і педагог, заслужений працівник освіти, академік, директор НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України П. Кононенко [809, 6]. Навіть якби не було проблем духовної, економічної, політичної кризи, значення українознавства не применшується. Ретроспективний погляд на його розвиток доводить потребу об'єктивного збагачення і трансформації українознавчої думки до потреб суспільства, розуміння українознавства як філософії державотворчої політики України, методології національної науки. Таке бачення ролі українознавства актуалізує наукове осмислення історії змісту та форм знань про Україну.

Актуальність дослідження історії становлення й утвердження наукового українознавства на переломі епох, його закономірного злету і штучно організованого тоталітаризмом занепаду зумовлюється багатьма чинниками.

- Сучасний етап розбудови української держави, утвердження української ідентичності та соборності, подолання ідеологічних нашарувань і стереотипів, успадкованих від тоталітарного минулого, орієнтує дослідників на те, як стверджує Президент України В. Ющенко, щоб «... подивитися на нашу історію поглядом національної гідності, а отже, відкинути нав'язані ззовні міфи і стереотипи» [1045, 3]. Коли українознавство ХІХ – першої третини ХХ ст., як і більшість галузей знань, змушено витратити інтелектуальні зусилля на обґрунтування існування української нації й активно ангажуватися в політику [290, 4], то сучасне передбачає системне дослідження всіх аспектів українського буття, що дасть змогу відтворити відносно повне і цілісне знання про Україну та українство у часі та просторі.

- Розвиток українознавства та його центрів в умовах незалежності України стимулював насамперед подолання марксистсько-ленінських методологічних догм і пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації та реконструкції відомих і маловідомих подій та явищ нашої історії. Проте насправді цього не відбулося, оскільки інноваційні

процеси впроваджували на старому інституційному ґрунті, спричинюючи цим методологічну невизначеність. З огляду на це вчені не зуміли виробити власної або ж здійснити рецепцію наявних евристичних моделей [978, 12]. Оскільки визначати історіософські норми має дослідник, для реалізації цього завдання рецептуємо сучасний філософський постмодерн, за яким науковці не визнають монометодологію, а пропагують поліметодологію, заперечуючи водночас монізм. Таким чином його парадигми дають змогу по-філософськи осмислити досліджувані явища

- Актуальність дослідженої проблеми полягає в тому, щоб звернути увагу урядових кіл, національно-патріотичних сил і громадськості на припинення руйнації духовності, мови і культури, занепаду моральних засад у суспільстві, які впродовж століть утверджували наші попередники – українознавці. На думку В. Старосольського – теоретика української нації, головним чинником, що був «...основою, на якій виростало почуття приналежності до нації» [558, 230], є національна свідомість. Українознавство вважаємо впливовим чинником у становленні й збереженні національної свідомості.

- Аналіз досвіду розвитку українознавчої науки та її діапазону свідчить про їхнє перебування у логічній залежності від наявності власної держави. Найбільші здобутки науки про Україну та українців отримано в українських державотворчих межах. З огляду на недооцінку українознавства створюються проблеми для буття повноцінної національної держави.

- Сучасний стан розвитку освіти, від якого залежить рівень суспільства, віддалений від національного. Українська освіта, творчо застосовуючи здобутки європейської та світової цивілізації, має динамічно розвиватися, декларуючи українські цінності на найвищих рівнях. Українознавство як компонент науки і освіти, базуючись на національних традиціях і спадщині попередників відіграє дедалі більшу роль у динамічних процесах трансформації українського суспільства.

- Неперервне передання здобутків українського минулого, що найбільш адекватно акумулюється в науці, сприятиме активізації інтелектуальної та культурної творчості українства, розвитку його культурного потенціалу, консолідації нації, стане візитною карткою для визначення місця України у глобалізаційному просторі.

- Історія становлення наукового українознавства – це багатий матеріал, досвід і уроки, цінний методологічний інструментарій, що має значення не лише для розуміння минулого, а й бачення сучасності та осягнення майбутнього. На зламі епох відбувалася, з одного боку, інституціалізація українознавства, утвердилися його наукові засади, було нагромаджено великий досвід українознавчих студій, а з іншого – в добу більшовицького тоталітаризму на нього накладено репресивно-ідеологічне табу. Дослідження цих проблем дало змогу отримати повчальні уроки і для сьогодення, оскільки розвиток українознавства, його впровадження у суспільство, державу зумовлювали як нерозуміння з боку владних структур його значення, недооцінку світоглядно-виховних функцій українознавства, так і повне несприйняття. Тенденції розвитку українознавства дадуть змогу відповісти на виклики XXI ст. лише за умов критичного використання набутого досвіду, консолідації українознавчих сил материкової України та діаспори, пошуку нової парадигми наукових досліджень, підготовки нової генерації дослідників.

Проте історія зародження, становлення і розвитку наукових засад українознавства, в тому числі в період 90-х рр. XIX – першої третини XX ст., коли закладалися його основи як науки та початкової дисципліни, нагромаджувався унікальний досвід українознавчих досліджень, залишається не вирішеною на належному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми «Джерела та історіософські засади українознавства як науки та навчальної дисципліни» (номер державної реєстрації 0104 V 003354), що належить до

Комплексної наукової програми Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Зважаючи на актуальність визначеної проблеми та відсутність її комплексного і всебічного висвітлення, **мета** дослідження полягає в з'ясуванні процесу становлення й розвитку наукових засад українознавства в період 90-х рр. XIX – першої третини XX ст., в аналізі з цієї точки зору діяльності наукових осередків і провідних українознавців, синтезі їхніх інтелектуальних надбань з усіх компонентів знань про Україну та українство.

Реалізація цієї мети зумовила вирішення таких **завдань**:

- аналіз сучасного стану наукового розроблення теми і шляхом ретроспективи обґрунтування періодизації історіографії проблеми, формування джерельного комплексу дослідження;
- здійснення системного аналізу процесу визрівання, становлення і розвитку наукових засад українознавства, з'ясування їхньої суті та методологічного значення;
- дослідження еволюції наукових засад українознавства крізь призму теоретичних праць науковців, визначення головних елементів українознавчих конструкцій у відповідні періоди розвитку українознавства;
- розкриття концептуального бачення українознавства його теоретиків і класиків: М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Старосольського, Д. Дорошенка, Н. Григоріїва, В. Яніва та ін.;
- аналізу основних етапів структурно-організаційного розвитку українознавства через освітні та наукові інституції, акцентуючи увагу на періоді його виокремлення в структурі науки загалом і його трансформації в інтегровану систему знань про Україну та українців; на ролі вчених Харківського, Київського, Одеського, Львівського і Чернівецького університетів, їхніх українознавчих осередків;

- на основі компаративного аналізу дослідження внеску наукових товариств у розбудову українознавства та еволюції принципів і методів наукового пізнання тощо;
- відтворення масштабності та інтенсивності українознавчих досліджень у період розвитку української державності 1917–1920 рр., якісних змін у змісті та формі наукових знань у межах Української Академії наук й інших осередків українознавчої думки;
- з'ясування мотивів і способів ідеологізації українознавства в умовах утвердження тоталітарного режиму, розкриття суперечливого характеру політики «українізації» та її вплив на розвиток українознавчих досліджень, причини їхнього згортання;
- аналізу історії наукового українознавства в єдності всіх частин, презентуючи процес його розвитку на етнічній території українців і на основі досліджень у діаспорі;
- узагальнення позитивного і негативного досвіду, формулювання пропозицій щодо подальшого розгортання українознавчих досліджень у сучасних умовах, підвищення їхньої ролі в консолідації українського суспільства.

Автор першого сучасного підручника з українознавства П. Кононенко наголошує, що предметом українознавчих досліджень є сам феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націо-, державотворення, матеріального і духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України) [809, 18]. Проте слід зазначити, що цей постулат насамперед дає змогу визначити **об'єкт** дослідження.

Об'єкт дисертаційної роботи – це діяльність наукових осередків і провідних учених 90-х рр. XIX – першої третини XX ст., наукові та науково-популярні праці з українознавства, які відображають розвиток його теоретико-методологічних засад.

Предметом дослідження є процес визрівання, становлення і тенденції розвитку наукових основ українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців.

Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють 90-ті рр. ХІХ – першу третину ХХ ст., тобто період, коли на тлі національно-культурного відродження українства, піднесення суспільно-політичних рухів активізувався процес наукового осмислення української минувшини, започаткуванням нових підходів до наукових досліджень, збагаченням їхньої джерельної бази, використанням ширшого спектра наукових знань для пояснення українського буття, структурно-організаційним оформленням української науки, опрацюванням нових методик українознавчих досліджень у контексті наукового синтезу.

Географічні межі дослідження – це етнічна територія України з урахуванням тогочасної державної належності та адміністративно-територіального поділу, а також місця локалізації українознавчих осередків у діаспорі.

Методологічні засади дисертаційної роботи ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, науковості на базі постмодерного дискурсу та історичного антропологізму. Вони дали змогу оцінити події, процеси, що були визначальними у період визрівання, становлення й розвитку наукових основ українознавства з точки зору сучасників, ураховуючи суспільно-політичні, національно-культурні, загальнонаукові тенденції. У дослідженні проблеми найважливіше місце посідає системний підхід, що спонукає зрозуміти головні віхи розвитку українознавства з позицій єдності всіх компонентів цілого, комплексного осмислення знань різних концентрів, їхнього територіально-географічного взаємозв'язку. З-поміж багатьох методів українознавчого пізнання застосовано такі: аналізу і синтезу, історико-хронологічний, логічний, системно-структурний, порівняльний, текстуальний, інституційний, біографічний та ін. Їхнє використання зумовило синтез загального і

конкретного, що дало змогу відобразити якісні й кількісні зміни у змісті та формі наукових досліджень, виокремити провідні тенденції у розвитку українознавства.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше на основі системного аналізу виявлених і опрацьованих джерел досліджено процес визрівання, становлення і розвитку наукових засад українознавства, розкрито їхню суть і значення для інституціалізації комплексної системи знань про Україну та українців;
- з'ясовано концептуальні підходи фундаторів наукового українознавства до визначення його завдань і функцій, а також до організаційного розвитку українознавства, становлення його освітніх і дослідницьких інституцій;
- виокремлено українознавчий компонент у структурі всієї науки, внесок у його збагачення учених Харківського, Київського, Одеського, Львівського і Чернівецького університетів, наукових товариств;
- реконструйовано специфіку розгортання українознавчих студій в УСРР, на території Західної України та в еміграції, якісні зміни у формах і змісті наукових досліджень в умовах українського державотворення 1917-1920 рр.;
- простежено процес радянзації українознавства в контексті політики «українізації» його згортання і заборону в умовах утвердження тоталітарного режиму й проведення антиукраїнських репресій;
- узагальнено досвід, отримано повчальні уроки і відповідно до цього сформульовано пропозиції щодо подальшого розвитку українознавчих досліджень і підвищення їхньої ролі на сучасному етапі.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних засад українознавства як комплексної та інтегрованої системи знань, в узагальненні досвіду формування його наукових і методологічних основ. Осмислено здобутки і прорахунки запровадження українознавства в систему освіти, виокремлено деформації та

спотворення змісту українознавчих досліджень в умовах тоталітаризму і масових репресій, показано значення українознавчих студій і осередків у Західній Україні та в діаспорі для легітимації українства у світовому просторі. На основі результатів дослідження написано індивідуальну монографію «Злет і трагедія українознавства», розроблено низку українознавчих навчальних посібників. Окремі положення та фактичний матеріал дисертації, інші історико-українознавчі напрацювання здобувачки використано на семінарських заняттях з історії України, визначено як українознавчу проблематику студентських наукових робіт у Тернопільському національному економічному університеті.

Апробація результатів дисертації. Наукові висновки та результати дослідження апробовано на засіданнях і теоретико-методологічних семінарах кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету, відділу історичних і теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ МОН України, а також на 11 конференціях, у тому числі: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування правової держави в Україні. Проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 11–12 листопада 1999 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції «Українознавство в розбудові національної освіти України XXI століття: проблеми та напрями розвитку» (м. Київ, 17–19 жовтня 2002 р.); Третій всеукраїнській науковій конференції (м. Одеса, 16–17 жовтня 2003 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні» (м. Київ, 20–25 жовтня 2003 р.); V Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Українознавство у системі університетської освіти України» (м. Чернівці, 29 вересня 2004 р.); Міжнародному конгресі «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (м. Київ, 17–22 жовтня 2005 р.); Міжнародному конгресі «Українська освіта у світовому просторі» у рамках XV Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми,

перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 19–21 жовтня 2006 р.); Першій міжнародній науковій конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» (м. Львів, 8–10 березня 2006 р.); II Міжнародному конгресі «Українська освіта у світовому часопросторі» (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого» (м. Тернопіль, 2–3 листопада, 2007 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття» (м. Київ, 20–21 листопада 2007 р.).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в індивідуальній монографії «Злет і трагедія українознавства (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.)» (33,2 друк. арк.), 23 статтях, опублікованих у провідних наукових фахових виданнях, затверджених згідно з переліком ВАКу України (з них 3 у співавторстві), у матеріалах наукових конференцій і навчальних посібниках (52 друк. арк.).

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні засади дослідження

Окреслення методологічних засад дослідження потребує аналізу теоретичних здобутків українознавства 90-х рр. XIX – першої третини XX ст. та об'єктивної оцінки сучасних історіософських надбань, що можуть бути основою для розуміння становлення наукових засад українознавства як науки у визначений період. На такий підхід зорієнтовує сучасний потсмодерн, ширше про який ітиметься далі. У цьому разі стимулом для нас є відстоювання плюралізму і толерантності у ставленні до попередників.

За умов імперської Росії науковий доробок у галузі українознавства не давав змоги інституціоналізувати його як навчальну дисципліну в університетах України, що сприяло б концептуальному вдосконаленню українознавства, розвитку теоретико-методологічних засад. Лише в Галичині з 1894 р. завдяки зусиллям М. Грушевського викладали окремий курс української історії загальнослов'янського спрямування, а в системі НТШ було організовано підготовку кадрів науковців. У листі до І. Линниченка М. Грушевський зауважував, що він працював зі студентами 5 годин на тиждень: у зимовому семестрі 1894 р. читав «Історію Руси» – 3 год., «Джерела руської історії стародавнього періоду» – 2 год., у літньому – «Історію Руси» – 4 год., «Великий Новгород» – 1 год. [642, 542]. Так, у Львівському та Чернівецькому університетах засновані українські кафедри. С. Єфремов, звертаючи увагу на потребу в українознавстві, наголошував, що «...університети в Україні просто гребували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії» [426, 4]. Українознавчий зміст лекцій О. Потебні, М. Халанського, М. Грушевського, Д. Багалія, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, В. Іконникова, М. Сумцова, В. Перетца та інших був винятком із загальноросійського правила. Наголосимо, що В. Антонович протягом 1895–1896 рр. приватно

читав лекції на козацьку тематику українською мовою, бо в Київському університеті дозволено лише російською мовою викладати свої погляди. Зі зміною політичної ситуації на початку ХХ ст. чітко окреслювалося завдання запровадження українознавчих дисциплін як навчальних у Харківському, Київському, Одеському університетах. Доповідні записки М. Сумцова «Історія і етнографія Малоросії як предмети викладання у Харківському університеті» та В. Перетца «До питання про заснування українських кафедр в університеті» [528; 564], матеріали з фонду Д. Дорошенка в ІР НБУ та інші документи відображають вплив громадськості України на відновлення українознавчих дисциплін у навчальних закладах. Незважаючи на невирішені проблеми: відсутність методів, прийомів, програмних і навчальних посібників, ці документи сприяли становленню українознавства у вищих навчальних закладах країни. Так, потенційними майбутніми викладачами були: університетська молодь; науковці Галичини, які, як зазначав В. Перетц, робили честь будь-якому університету своїм авторитетом та європейською славою [528, 44].

Трансформація українознавства «з речі у собі» у «річ для себе», тобто у суспільно визнане явище, у компонент державної політики, стала можливою завдяки Українській революції 1917–1920 рр. і завершилася у 20-х роках ХХ ст. – у добу національного відродження. Виникнення Української Академії наук у 1918 р. зумовило системне і цілісне вивчення українства. Нові структури і підрозділи основою своєї діяльності визначили українознавство як методологію, філософію національного відродження. В. Вернадський щодо методологічних змін у науці зазначав: «Ми часто даємо просто набір фактів і спостережень там, де ми маємо дати ціле... А навколо величезна кількість нагромаджених даних, які тільки й чекають такого охоплення» [290, 410]. У 20-х рр. ХХ ст. продовжувалася розробка теоретичних проблем українознавства у працях М. Грушевського, Д. Багалія, С. Єфремова, І. Стешенка, В. Старосольського, Д. Дорошенка, Н. Григорієва, С. Рудницького та ін. Зокрема, С. Єфремов визначив такі завдання: знати

рідний край, знати минуле і сучасне України у різних виявах, формах українського життя, щоб найдоцільніше йому служити [426, 5].

Розвиток революційних подій 1917–1920 рр. позитивно вплинув на концептуальне визначення державницького напрямку. Генерація українознавців, зокрема В. Липинський, С. Томашівський, М. Кордуба, Д. Дорошенко, В. Кучабський, В. Старосольський, Р. Лашенко, С. Шелухін, О. Бочковський та інші, відображала нову ідеологію. Змінилися акценти у співвідношенні народ – держава; почали застосовуватися нові оцінки до аналізу українського буття, утверджувалися нові концептуальні підходи. Предметом вивчення стала державність, креативна роль української еліти. Досліджуючи короткотривалий період самостійності української держави на початку ХХ ст., українознавці сприяли зростанню національної свідомості українського народу, створювали моральне і наукове підґрунтя для виборення незалежності. Паралельно із національно-демократичним напрямом утверджувалася марксистська методологія пізнання, «нове» розуміння історичного процесу, на чому акцентуємо увагу в одному з підрозділів дисертаційної роботи.

Значну роль у розвитку українознавства як науки відіграли вчені діаспори, що розвивали його різні компоненти, формували нові знання про Україну та українців, коригуючи вплив західноєвропейських тенденцій.

Логічне продовження традицій, започаткованих наприкінці ХІХ–ХХ ст., утвердження українознавства як науки, конституювання його як системи знань, як навчальної дисципліни, як спеціальності відбулося у незалежній Україні. Нині триває процес формування основ науки, її методології. У рамках Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка розробляються концептуальні основи українознавства. У працях І. Бичка, В. Барана, В. Баранівського, В. Борисенко, Я. Дашкевича, Р. Дяківа, О. Горбач, Л. Зашкільняка,

С. Єрмоленко, Д. Ісаєвича, В. Ідзьо, П. Масляка, Я. Калакури, Ю. Коваліва, В. Крисаченка, П. Кононенка, В. Погребенника, А. Погрібного, О. Семашка, В. Сергійчука, О. Таланчук, Л. Токаря, О. Шаблія, В. Шевченка, В. Ятченка окреслюються його історіософські засади як синтетичної науки, обґрунтовуються методологічні принципи та методи наукового дослідження, стаючи на шлях цілісного, системного самопізнання українського народу.

Сучасний дослідник Л. Токар зазначає, що між процесом пізнання і самопізнання не можна допускати розриву, оскільки він може зашкодити не лише людям, а й природі. Діалектика ж пізнання й самопізнання полягає в тому, що дослідження ланки, аспекту, якості тощо є лише кроком на шляху пізнання цілісності. Природну суть цілого можна зрозуміти лише в усій повноті її складників. Таким має бути підхід щодо пізнання та самопізнання людини (народу), бо тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває їхню природну суть [987, 25]. Процес пізнання має бути диференційованим, але й неодмінно узагальнюючим, оскільки принципи диференціації й інтеграції закладені, з одного боку, в суб'єктивних особливостях сприйняття людини, стані її свідомості на кожному етапі розвитку, який визначає характер і глибину пізнання; з іншого – в об'єктивній природі людини як складової єдиного й системного світу, що взаємодіє всіма своїми частинами (підсистемами) в процесі розвитку. П. Кононенко наголошує, що українознавство започаткувало аналіз явищ не лише шляхом порівняння, а й з'ясування із середини, не відчужено, раціонально, а «людиномірно», ціннісно зорієнтовано [807, 8].

У рамках НДІУ МОН України подано обґрунтування українознавства як науки і навчальної дисципліни, як системи наукових інтегративних знань про український народ, Україну і світове українство, що є цілісністю, геополітичною реальністю. Автори проекту «Українознавство (стандарт навчального інтегративного курсу)» вперше в українській науці розкрили зміст українознавства як інтегративного та цілісного знання про Україну та українців [998, 4]. Предмет українознавства – це система цінностей,

інтегративних знань про український народ, його духовні та матеріальні цінності, українство як етнокультурну, духовно-господарську, геополітичну, цілісну реальність у часопросторовій взаємозалежності полікультурного простору. Власне, ця наука, її методологічна конструкція розвиваються як методологія загальнонаукового пошуку у сфері самопізнання й самотворення і як окрема синтетична та навчальна дисципліна.

Українознавство – це наука пізнання і самопізнання феномена українства, законів, досвіду й уроків життєдіяльності. Українознавство, як наголошують науковці НДІУ МОН України, це «...не стільки знання про все потроху, не мозаїчне утворення різних кольорів, а єдина наука цілісного пізнання й самопізнання України й українства з метою дослідження їх феномена, закономірностей розвитку, шляхів і засобів самотворення» [989, 164]. Таким чином, основами українознавства є визнання єдності, цілісності, повноти світу в його різномаятті. Тільки у взаємодії кожна людина, кожен народ може виявити повноту своєї індивідуальності.

Так, з проголошенням незалежності, як зазначає сучасний дослідник Л. Токар, діяльність у галузі науки самопізнання українського народу набуває обрисів системності та цілеспрямованості [987, 26], розуміючи при цьому за предметом українознавства феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріальне та духовне життя, формування і розвиток етнічної території. Українознавство пройшло складний шлях розвитку від «науки про рідний край» до нинішнього концептуального окреслення різних підходів щодо його розуміння. Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка визначає українознавство як інтегративну наукову систему, що використовує комплексний підхід для вивчення українства як загальносвітового, загальноцивілізаційного явища, розглядаючи їх у просторі і часі [918]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України розглядає свою діяльність у контексті інтердисциплінарного центру досліджень і підготовки кадрів, зараховуючи

до українознавства політичну історію України, основні питання розвитку філософської думки в Україні, історію української літератури та культури загалом [772]. Українознавство розуміється і як народознавство (етнографія, етнологія), об'єктом дослідження якої є українська етнічна спільнота («Українське народознавство» за ред. С. Павлюка (Львів, 1997 р.)).

Так, нині існують різні підходи до розуміння сутності українознавства і взаємодії його складників. Розроблення методологічних засад є складним як за змістом, так за формою процесом, який характеризується різними, дещо протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників і осягненні та розумінні ними історичного світу, умовами їхнього соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації загалом. З цього можна зробити висновок, що варто посилити увагу до розроблення методологічних проблем. Так, наприклад, В. Шевченко зауважував, що людина (народ) є центром пізнання, а гуманістичний людиноцентризм, що впливає з її світового становища, також належить до засад методології українознавства [1034, 26]. Вчений наголошував, що його філософська база не може бути запозичена ззовні, і тому радив звертатися до досвіду Києво-Могилянської академії і Чернігівського колегіуму. Науковець вважав, що вироблення методології пов'язане з філософією і педагогікою, завдяки яким створюється вчення про навички дослідницької, мистецької та виконавчої роботи.

Зміни на межі XX–XXI ст. знаходять відображення в тенденції переходу від філософських систем позитивізму до постпозитивізму, від кантіанства до неокантіанства, від модерну до постмодерну. Саме сучасний філософський постмодерн дає можливість зрозуміти українознавчий підхід, дослідити розвиток українознавства в 90-ті рр. XIX – першій третині XX ст.

Термін «постмодерн» утворений на основі злиття слів «пост» (після) і «модо» (саме зараз). Німецький дослідник В. Вельш трактує постмодерн як стан радикальної плюральності, а постмодернізм – як його концепцію [1059,

4]. Датою виникнення постмодерну вважають 50-ті рр. ХХ ст., а його становлення як феномена західної культури – початок 1980-х рр. Як етап розвитку суспільства він пов'язаний з усуненням непримиренного соціального протистояння, з епохою інформаційного суспільства. Разом з тим, для постмодерну характерні рівнозначність усіх сфер соціальної життєдіяльності (економіки, політики, права, культури тощо), лібералізм, відмова від євроцентризму [788, 292].

Отже, постмодерн на філософському рівні є важливим для багатьох гуманітарних наук, у тому числі українознавства. Як зазначають відомі українські філософи В. Лук'янець і О. Соболев, постмодерне мислення набуває тепер не тільки європейського, а й «...загальнопланетарного поширення насамперед тому, що дає нам сучасні відповіді на одвічні екзистенційно-філософські питання» [848, 12]. В. Баранівський вважає, що «...в сучасному філософському постмодерні українознавство знаходить своє методологічне підґрунтя та підтримку» [666, 26]. Погоджуючись з цією думкою, хочемо зазначити, що застосування філософії постмодерну як методологічного підґрунтя українознавства зумовлює певні труднощі. Це, зокрема, тематична широта публікацій таких постмодерністів, як Ж.-Ф. Ліотар (Франція), Р. Рорті, І. Хасан, Ф. Джеймісон (США), О. Марквард, В. Вельш (Німеччина) та ін.; метафоричність їхніх дискурсів; наддіалектичні формулювання; численність неологізмів; вишуканість стилю тощо.

Варто, на нашу думку, систематизувати новітні погляди на постмодерн і спроектувати їхнє значення для дослідження процесу розвитку наукових засад українознавства.

Сучасне наукознавство вважає постмодерн своєрідним запереченням, викликом модерну [674, 300]. Зарубіжний дослідник Д. Кліпінгер концептуально визначає співвідношення модерну з постмодерном «...як сферу ідей, стилів та понять, до яких постмодерн повернувся, запозичивши їх і трансформувавши, водночас критикуючи ті його аспекти, які він визнав за

потрібне трансформувати або відкинути» [792, 37]. Епоха модерну – період Декарта – Канта – Гегеля – Маркса – тривала протягом трьох століть.

У постмодерні не визнається монометодологія, а наголошується на поліметодології у дослідженні, відстоюється плюралізм і толерантність у ставленні до попередників, орієнтуючи на подолання тривалого домінування у філософському мисленні раціоналізму (перевага розуму) і монізму (одне начало – матерія або дух). «Постмодерністи проголошують, – як зазначають українські філософи А. Бичко, І. Бичко та В. Табачковський, – що вони «занурюють світ» у зовсім інший «стазис» (з грец. – стояння, нерухомість), в якому розум звільняється від претензії на тотальне панування» [674, 310]. Розмірковуючи над суттю проблеми раціоналізму, німецький постмодерніст Г.-Г. Гадамер зауважував, що основою авторитету особистості слід вважати не акт підпорядкування і відречення від розуму, а визнання і усвідомлення того, що вона є вершиною розуму і гостроти суджень. З цим пов'язаний і той факт, що ніхто не отримує авторитет, його потрібно здобути, завоювати [715, 333]. Так, наприклад, навіть «розум» царя, «законодавчий розум», які домінували у добу модерну, не сприяли авторитетності і розвитку українства, а спричинили його занепад, оскільки підписувалися і реалізовувалися в досліджуваний період укази та закони про заборону і друкування книг українською мовою (1876); дозвіл друкувати словники українською мовою за російським правописом (1881); заборона вживати українську мову в офіційних установах і охрещувати українськими іменами (1888); визнання культурно-просвітницької діяльності в Україні шкідливою, що загрожує спокою і безпеці Російської імперії (1908); заборона української преси (1914) тощо [1020, 123].

«Законодавчому розуму», який завжди прагнув завоювати монопольне право на істину в останній інстанції, в тому числі в період радянського тоталітаризму, протистоїть у філософському постмодерні «інтерпретуючий розум», що прагне лише брати участь у спілкуванні, у дискусіях. Для нього характерні різноманітність інтерпретацій, співіснування конкуруючих знань,

поглядів, парадигм. «Інтерпретуючий» розум не передбачає будь-яких меж для емансипаторської політики [848, 289–290].

З позицій «пануючого розуму», «законодавчого розуму» діють усі тоталітарні режими щодо підкорених народів, які, з точки зору модерну, були відсталими і такими, що не заслуговували на увагу. З позицій постмодерну такі народи, навпаки, потребують уваги і захисту [1030, 123]. На нашу думку, зазначена позиція постмодерну – це одна з відправних точок висновку польського філософа П. Козловського: «Поняття постмодерну містить у собі момент визволення, позаяк воно спроможне вивести за межі одержимості модерну» [800, 234]. Навіть така парадигма постмодерну претендує на вивищення на філософському п'єдесталі ХХІ ст. і може слугувати філософським підґрунтям для досліджуваної проблеми становлення і розвитку українознавства.

Постмодерністи негативно оцінили стадіальний, формаційний підхід до історії, протиставивши йому теорію локальних цивілізацій, згідно з якою це масштабне складноорганізоване утворення, що є безпосередньою частиною світового цілого, яка впливає на нього [1030, 33]. Вони вважають, що в історії людства немає єдиного процесу, а є історія виникнення, розвитку і занепаду в окремих локальних цивілізаціях. Дослідник С. Хантингтон характеризує цивілізацію «...як культурну спільність вищого рангу людей... Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного характеру, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією... Культурна самоідентифікація людей може змінюватися, і, як результат, змінюється склад і кордони цивілізації» [1012, 33]. Постмодерна теорія локальних цивілізацій відкриває додаткові можливості для поглибленого дослідження історії зародження і розвитку українознавства.

Цивілізаційний підхід стосується і культурної парадигми постмодерну, що передбачає толерантний, взаємозбагачувальний інформаційний діалог культур. Суперництво та заборони епохи модерну змінюють синтез, що

впливає як дзеркальне відображення, в якому виокремлена кожна національна культура як у всій своїй величі, так і з усіма недоліками [911, 215]. Крім цього, постмодерна теорія, наголошуючи на більш важливій порівняно з минулим ролі культури у формуванні сучасного суспільства, заперечує «культурний імперіалізм» [799, 150]. Це актуалізує роль українознавства в гуманітаризації сучасного суспільства, акцентує увагу на його консолідуючій, виховній функціях.

Погляди модерністів, що історія є грандіозним лінійним шляхом сходження людства до однієї визначеної мети, спричинили його розкол на так звані «масові суспільства», охоплені полярними (тоталітарним, комуністичним, нацистським, фашистським) режимами. «Постмодернізм є реакцією на негативні, трагічні наслідки модерністського шляху до тоталітаризму», – зауважує В. Баранівський [666, 26]. В Україні, яка у досліджуваний період належала до «масового суспільства», запанувала від кінця 20–30-х рр. ХХ ст. найжорстокіша в світі тоталітарна система. З огляду на це зрозумілішими стають мотиви більшовицького наступу на українознавство та знищення його творців. В основу цього нищівного наступу покладена задумана В. Леніним і довершена Й. Сталіним усеохоплююча тоталітарна система партійно-державної філософії у формі діалектичного та історичного матеріалізму, класово-партійного підходу.

Постмодерністи відмовляються від беззастережної віри в гранднаративи модерну. Гранднаративи – це звеличуючі оповідання про Всесвіт, людство, його майбутнє, про вищі цінності, заради здійснення яких сучасники відповідного періоду жодні жертви не вважають надмірними. В період модерну пропагували віру у загальновідомі гранднаративи про те, що на всіх очікує «світле майбутнє», про яке мріяли Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс; життя підконтрольне не природі та Богу, а Людині; розум – це наймогутніший засіб для вирішення проблем, з якими стикається людство; наука, науково-технічний прогрес – це гаранті не тільки прийдешнього загального процвітання, а й вічного самозбереження людства і Всесвіту;

людство у майбутньому обов'язково реалізує великий принцип: «від кожного за здібностями, кожному за потребами» [847, 72]. Упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. широко пропагували гранднаративи більшовики, і так сталося, що їхня реалізація призвела до голодоморів 1921–1922, 1932–1933 рр., які мали антиукраїнську спрямованість.

Порівняно з модерном, у постмодерні радикально змінено ставлення до минулого, традиційного і «несучасного» – його не заперечують, воно органічно поєднано із сучасністю, посідаючи в ній належне місце [931, 121]. Так, французький дослідник Ж.-П. Сартр зауважував, що ми не можемо змінити минулого, але ми завжди можемо надати йому іншого продовження [674, 11]. На нашу думку, в сучасних умовах варто повніше застосувати всі позитиви, набуті в культурно-національному відродженні 20-х рр. ХХ ст. Зрозуміло, що це передбачає врахування нинішньої ситуації без здійснення переслідувань і репресій провідників національного руху, не допускання до владних структур українофобів. Це значно б пришвидшило реалізацію масштабного державного завдання, яке визначив Президент України В. Ющенко на ІV Всесвітньому форумі українців щодо «формування однорідного гуманітарного простору України» [1045, 4].

Базуючись на ідеях постмодерного дискурсу, який пропагує поліметодологію, на методологічне озброєння беремо історичний антропологізм, одне з головних завдань якого полягає у зміцненні філософської основи як пропонованого дослідження, так й українознавства загалом. Маючи давні антропологічні традиції, воно завдяки геополітичним і культурним зв'язкам України й українства зі світовим процесом утвердилося і розвивається як носій найвищих цінностей, традицій, національного духу і ментальності. Як зазначає відомий дослідник Я. Калакура, кожен українознавець у своїй діяльності має обов'язково керуватися таким правилом: максимально «залюднювати» свої праці, оскільки саме людині відведена головна роль у суспільному житті та інтелектуальному процесі [778, 52–55].

Крім того, йдеться про заглиблення в особливості кожної соціальної групи та її представників, тобто в мікроісторію, з'ясування психології суспільної поведінки, соціокультурних орієнтирів, уявлень та емоцій людей [1042, 54]. При цьому слід пам'ятати, що на противагу суб'єктивності в епоху модерну в період постмодерну вона втрачається, зростає залежність свідомості індивіда від соціальних, психофізичних, політичних та інших структур. У свідомості окремих представників суспільства набувають поширення як ідея «всевладдя бажань», що призводить до появи людини як «машини бажань», так і недовіра до універсальних ідей, під впливом яких уніфікується й уодноманітнюється світ. «Всевладдя бажань» дедалі більше пронизує різні сфери людського буття як на психофізичному, так й економічному, історичному, політичному рівнях, що «...дає підстави для висновку про обмеженість і підпорядкованість людської волі» [995, 31]. Варта уваги думка С. Хоружого, який пропонує дослідити «межу пізнання людини», яка є не просто можливістю, котру припускають згідно із загальною логікою; на неї настійно вказує сучасний досвід. Межа пізнання людини (антропологічна межа) – це повна сукупність її крайніх виявів [1019, 39–40].

У нашому дослідженні принцип історичного антропологізму застосований при студіюванні українознавчих джерел, зокрема в процесі використання джерел літературного походження. Головний виклик постмодерну спрямований проти уявлення про історичну реальність і, отже, про об'єкт історичного пізнання, що сформувалося у добу класичної філософії. Для нього характерне нове тлумачення історичної реальності не як чогось зовнішнього щодо суб'єкта, який пізнає, а як такого, що конструюється на основі мовної та дискурсивної практики. Мову вважають не лише простим засобом відображення та комунікації, а головним смислоформуючим чинником, що детермінує мислення й дію [1049, 187].

Погоджуємося з думкою Я. Калакури, що нині частина дослідників використовує історичні джерела як колодязь, з якого механічно можна

черпати факти, ігноруючи комунікативний процес взаємозв'язку сучасника з минулим у ході їхнього вивчення, заперечуючи таким чином своєрідний діалог поколінь. Дослідник має спрямовувати «...промені світла на затемнені, замовчувані або й просто невідомі події, явища, процеси, закодовані в джерелах...» [778, 56]. Для цього дуже важливо залучати, що певною мірою передбачає наше дослідження, «нетрадиційні» джерела: усну народну творчість, міфи, казки, обрядові пісні, літературні тексти тощо, які утаємничили велику кількість прихованих свідчень про духовний світ і поведінку людей.

Співзвучною історичному антропологізму є ментальність українського народу, яка акумулює єдність найхарактерніших ознак національної свідомості, інтелекту та розуму, що виявляються в характері мислення і світобачення, способі поведінки і психології дій, у культурі, традиціях і звичаях українців [1042]. Ментальність сучасної людини містить особливий тип постмодерної чуттєвості, «інтуїтивне мислення» з властивими йому образністю, метафоричністю, асоціативністю [995, 31]. Прихильники історичного антропологізму вбачають у його реалізації реакцію дослідників на багаторічне насильницьке відлучення від пошуку «живої» історичної людини, реакцію на вимушене конструювання «нової», часто схематично «мертвої», що здебільшого нагадує соціального «робота» чи «манекена».

Стрижнем антропологічного підходу вважають психологізм, адже сутність людини становить її інтелектуально-психічне начало. Відомий дослідник О. Удод щодо цього зауважує, що методи психоісторії найбільш важливі і суттєві для сучасної української історіографії, бо саме вона найдовше була ізольована від гуманістичної методології. Як зазначає науковець, однобокність марксистської історіографії призвела до того, що з історичних досліджень були вилучені такі явища, як ментальність, національний характер та багато інших психічних чинників, які часто вирішальним чином впливали на хід історії [996, 12].

Оскільки постмодерн орієнтує на подолання тривалого домінування у філософському мисленні монізму, автор базує своє українознавче дослідження на методологічних принципах, вироблених різними галузями знань. П. Кононенко, наприклад, для українознавства одним із принципів вважає системність [807, 19]. Цей основоположний системний підхід розвитку науки як цілого передбачає виокремлення певного системоутворюючого параметра, що зумовлює пошук сукупності елементів, визначення мережі зв'язків і відносин, тобто її структури. На нашу думку, «системоутворюючим параметром» у цьому дослідженні є українознавство як цілісна система наукових інтегративних знань про Україну й світове українство, як єдність, як геополітична реальність, що розвивається як єдине ціле простору і часу. «Сукупність елементів» становлять центри українознавства.

Обов'язковим для системного підходу є вирішення проблем визначення властивостей цілого на основі характеристик елементів, а також властивостей елементів на основі характеристик цілого. Прикладом може бути процес організації вивчення українознавства в усіх ланках сфери освіти за різними рівнями, елементами та формами: від первісних (розповіді про природу, побут, звичаї, моральні та естетичні норми) до системних і складніших (родина, виробництво, історія, економіка, право) та синтезуючих, науково-системних. «А його основою, – підбиває підсумок П. Кононенко, – має бути філософія родинності (як цілісність «дитина – родина – Україна – вселюдство»)» [807, 44]. Український дослідник С. Дровозюк зауважує, що принцип системності дає змогу врахувати багаточинниковість історичного та історіографічного процесів і зорієнтовує на комплексне осмислення історичних знань [744, 11].

У дослідженні процесу становлення та утвердження українознавства як науки у період 90-х рр. XIX – першої третини XX ст. принцип системності доволі чітко постає як визначальний, оскільки об'єкт українознавчих студій як феномен українства, закономірностей, досвіду, уроків його етно-, націо-,

державотворення, матеріального і духовного життя передбачає системність аналізу. Цей принцип спонукає вивчати здобутки інтелектуальної думки українознавців, головні віхи становлення українознавства в означений період з позицій єдності всіх компонентів цілого (історичного, філологічного, етнологічного, правничого, економічного та ін.). Тільки в єдності вони спроможні до творення цілісної системи знань, синтетичної науки про Україну та український народ. Зауважимо, що на шляхах дотримання цього принципу можна зрозуміти суть завдань окремих галузей наук, які досліджують різні сфери буття українців. Аналіз явищ, процесів під різними кутами зору дає змогу збагатити знання про українство, яке за своєю природою є багатогранним. Системний підхід був визначальними і при характеристиці українознавчого доробку окремих науковців. Органічна цілісність та єдність різних компонентів – це якісна ознака системи наукових поглядів учених. Керуючись категорією системності, впродовж визначеного хронологічного терміну в дослідженні історії розвитку науки приділяємо увагу розвитку українознавства у материковій Україні та діаспорі.

Слід зазначити, що у процесі генези українознавства опрацьовувалися правила і методи відповідних досліджень. Наукова лабораторія М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, О. Потебні, М. Драгоманова та інших учених була прикладом системно-цілісного підходу до українського буття, що потребує єдності аналізу і синтезу. Власне, становлення українознавства відбувалося в умовах, коли в Європі, зокрема у Франції, поширювалася методологія історичного синтезу. Так, перебування у Парижі протягом 1887–1905 рр. було ґрунтовною науковою школою для видатного етнографа і антрополога Ф. Вовка. Вчений, даючи настанови у розділі «Від редакції (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології)» у першому томі «Матеріалів українсько-руської етнології» (1899) щодо методологічного інструментарію, наголошував, що перший етап наукового пізнання фактів, пов'язаний із нагромадженням матеріалу, потребує системності та науковості [294, VI]. Новизною його

роздумів було врахування комплексу даних про кожний народ з його анатомічними, фізіологічними, етнічними відмінностями, виокремленням особливостей розвитку культури та побуту [294, VI]. Д. Дорошенко, вивчаючи «Історію України-Руси» на початку 1900-х рр., дійшов висновку, що дуже важливим є твердження М. Грушевського про цілісність історичного процесу, який відбувається у контексті соціальних та культурних відносин [167, 1]. Аналогічною є думка Д. Багалія, що «Історія України-Руси» – це синтез усього історичного процесу українського життя від найдавнішого періоду до початку XVII ст. [133, арк. 10]. Саме на початку XX ст. у позитивістській історіографії вказано на багаточинниковість суспільного розвитку. Наукова школа М. Грушевського та І. Франка стала квінтесенцією принципу системності, який набув з другої половини XX ст. характеру універсального правила для більшості наук.

У методологічному орієнтирі українознавця головне місце посідає принцип історизму – «...принцип наукового пізнання, який розглядає всі процеси суспільного життя в закономірному логічному розвитку, фіксованому в історичному часі та просторі» [687, 205].

Принцип історизму, по-перше, дає змогу запобігти змішуванню фактів, подій, явищ, які відбулися чи відбуваються, а розташовувати їх відповідно до місця та у певній послідовності історичного часу. По-друге, цей методологічний орієнтир заперечує можливість проведення історичних паралелей, зокрема стосовно історичних осіб різних епох та історичних подій різних етапів розвитку суспільства. По-третє, він заперечує можливість і стверджує неможливість механічного повернення в минуле, гарантує незворотність історичного процесу та його пізнання [687, 109]. По-четверте, історизм є засобом правильного об'єктивного відображення дійсності [865, 90]. По-п'яте, він передбачає конкретність дослідження будь-якого явища, процесу у взаємозв'язку з історичними обставинами, зумовлюючи їхній аналіз у контексті суспільно-політичного становища, духовної культури, економічних, релігійних процесів.

Варто наголосити, що цей принцип почав утверджуватися у творчому доробку М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, І. Франка, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка та інших основоположників українознавства. Так, правилом першочергової ваги вважаємо тезу І. Франка щодо історичного компонента українознавства – історик є людиною свого часу, свого народу, вихований на власних традиціях і почуттях. Найбільш актуальним є твердження Каменяра, що поступ історичного знання перебуває у постійній еволюції відповідно до розвитку науки та суспільства [582, 76–79]. Застосовуючи хронологічний та історичний підходи, М. Грушевський, як й інші українознавці, подав зразок ґрунтовного аналізу проблем етногенезу українського народу, головних віх його державотворення. З огляду на важливість значного як теоретичного, так і практичного досвіду українознавчої науки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. головним вважаємо його творче застосування в нинішніх умовах. Сучасний дослідник Л. Токар, наголошуючи на необхідності застосування цього принципу в українознавстві, узагальнює, що принцип історизму (єдності і взаємодії минулого, сучасного й майбутнього), дає можливість відтворити і визначити неперервність історичного процесу, взаємозв'язок і взаємодію всіх його складників, зокрема, наступність і певну спадкоємність подій та процесів [988].

Отже, принцип історизму дав змогу вивчати всі факти, особи та історичні джерела з урахуванням місця і часу в історичному просторі. Важливо зазначити, що принцип історизму – це також послідовний історичний підхід до суспільних явищ, подій, процесів у житті українського народу. Послуговуючись цим правилом пізнання, аналізуючи процес розвитку українознавства крізь призму виокремлення його в структурі науки, інституціоналізацію у системі наукових і навчальних осередків, досліджуючи розквіт у період 20-х рр. ХХ ст., а згодом і трагічний фінал, ми мали змогу визначити приріст знань на кожному етапі, виокремити найважливіші тенденції та закономірності, простежити динаміку, кількісні та якісні зміни в

теоретичній і практичній роботі з організації українознавчої науки як системи знань про Україну та українців.

Обов'язковим правилом українознавчого дослідження, як і будь-якого іншого, є об'єктивність. Поступово шляхом розвитку українознавчих знань у системі наукових та освітніх інституцій розвивалась його наукова лабораторія, відшліфовувались принципи вивчення історичного джерела та з'ясування його достовірності. Як наголошував І. Франко, метою літературної критики є два рівні творчої лабораторії. Перший пов'язаний з об'єктивністю змісту, де мають бути збережені мова та форма. Вищий ступінь критики передбачає критичний огляд фактів, тенденцій, основних думок, окремих деталей [130, арк. 1–2]. Особливий вишкіл джерелознавчий аналіз отримав у рамках археографічних комісій, Всеукраїнської Академії наук тощо.

Важливим є правильне співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в процесі пізнання. Саме І. Франко зазначав, що суб'єктивний чинник відіграватиме і відіграє регуляторну функцію в українознавстві. Процес не буде завершеним без етапу інтерпретації фактів з ілюстрацією позиції автора – представника певних суспільних прошарків [130, арк. 1–2]. Це враховано при аналізі наукового доробку українознавців. Зазначений принцип дав змогу об'єктивно виокремити роль українознавчих осередків у розвитку українознавства.

Об'єктивність у цьому разі полягає в критичному аналізі інформації про процеси, які відбулися у науці та суспільстві. Вибір оптимальної формули, отриманої шляхом зіставлення різних точок зору, – це найбільш правильний спосіб здобуття об'єктивної інформації про історію українознавства. Щодо цього слід урахувати думки представників «опозиційного» табору, що не «вписуються» в українознавчу нішу. На цьому моменті наголошуємо насамперед при дослідженні розвитку українознавства в умовах так званої «українізації», ідеологізації національної науки та утвердження сталінського режиму.

Такими є основоположні (універсальні) принципи розвитку науки як цілого. Поділяємо і реалізуємо думку, що українознавство як цілісна наукова система знань, базуючись на логіці цих надсистемних законів, може і має розвиватися на основі власних положень. До них сучасний дослідник Л. Токар зараховує принцип єдності пізнання й самопізнання, творення й самотворення як домінантного (основоположного) правила розвитку людини і спільноти та науки про них. Важливим є принцип єдності людини і природи, адже людина живе природою, яка є її тілом. З огляду на це детальне вивчення впливів кожної території, кожної місцевості (довкілля) на людину, групу людей чи народ стане основою самопізнання. Українознавство має розвиватися з принципом єдності матеріального і духовного (історії і практики) в бутті індивідуума (спільноти), адже людина це синтез усіх сфер буття, знання про природу і людину, оскільки природа та людина органічно єдині. Важливим вважаємо є принцип диференціації й інтегративності. Він орієнтує дослідника на те, що наука, як і природа загалом і природа людини зокрема базуються на двох принципах пізнання: диференціації та інтеграції процесу. Інтегративний характер знань визначений цілісною системною природою об'єктів (речей, явищ, процесів) пізнання. Диференціація є похідною від свідомості та психолого-біологічних можливостей людини. (Принцип історизму вважаємо загальнонауковим). Окрім цього, принцип внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки реалізовується на основі концентрації та інтеграції знань в єдиній системі концентрів українознавства, які уособлюють специфіку вияву цілого (об'єкта) в основних сферах людського буття.

Серед методів дисертаційного дослідження головну роль у вивченні історії розвитку українознавства, як і будь-якого іншого процесу, відіграє метод аналізу, для якого характерне своєрідне розчленування об'єкта пізнання з метою детальнішого вивчення кожного елемента зокрема. Важливе місце в цьому процесі відводиться критичному аналізу джерела з метою виокремлення достовірної інформації. Лише у цьому разі, на наш

погляд, українознавство як наука не слугуватиме наперед визначеним схемам чи моделям, а об'єктивному пізнанню українського народу.

Вищий рівень аналізу, поєднаний із синтезом, логічне продовження діяльності археографічних товариств із відбору, зіставлення інформації в досліджуваній період, наступництво у розвитку методу критичного аналізу від М. Іванішева та В. Антоновича продемонстрував М. Грушевський. Вірцевий приклад використання цього методу полягав у «...критичному розборі і зіставленні різних джерел, з'ясуванні на їх підставі конкретних чинників, які впливали на той чи інший перебіг подій» [763, 33].

У процесі пізнання історії розвитку українознавства протягом 90-х рр. XIX – першої третини XX ст. важливе місце посідає логічний метод. Закони логіки дали змогу довести або заперечити окремі висновки щодо розбудови українознавства. Зв'язок логічного та історичного, тобто реальне співвідношення між розвитком знання про предмет і процесом, дало можливість спроектувати значення університетських, наукових осередків як центрів розвитку українознавчої думки, виокремити роль НТШ, УНТ, Української Академії наук у злеті українознавства.

Так, синтетичне знання про Україну та її народ належить до тих наук, котрі асоціюються з Людиною, насамперед українцем, з його історією ідей, світоглядних стереотипів, що визначають поведінку в суспільстві. З огляду на таку ситуацію біографічний метод є одним із важливих дослідницьких прийомів українознавчих студій. Слід зазначити, що І. Франка можна вважати засновником історичного біографізму в українознавстві [723, 215].

Згідно із визначеною метою дослідження, ми вивчали внесок науковців-українознавців у розвиток знань про Україну та українців. Це завдання виконано шляхом вивчення джерел особового походження: щоденників, автобіографій, епістолярію, мемуарів тощо. У підсумку варто наголосити, що через осмислення життя і творчості відомих постатей українського народу можна пізнати суть самого народу, його національну своєрідність і сенс буття.

Так, у дослідженні застосовано історико-хронологічний, логічний, системно-структурний, порівняльний, текстуальний, інституційний, біографічний методи. Їхнє використання зумовило синтез загального і конкретного, що дало змогу відобразити якісні і кількісні зміни у змісті та формі наукових досліджень, виокремити провідні тенденції у розвитку українознавства.

Вважаємо, що з огляду на можливості сучасного суспільства важливими є допоміжні засоби наукового пізнання. Сучасні наукові бібліотеки, центральні державні архіви створюють електронну мережу науково-довідкової інформації, що значно підвищує ефективність наукового дослідження. Крім цього, частково можна почерпнути інформацію із системи Інтернет.

Отже, методологічним інструментарієм нашого дослідження є сучасний філософський постмодерн та історичний антропологізм як домінуючі орієнтири в розумінні процесу становлення і розвитку українознавства. У дисертації застосовано загальнонаукові принципи: системності, історизму, об'єктивності, науковості та методи українознавчого пізнання, що дало змогу оцінити події, процеси, що були визначальними у період визрівання, становлення і розвитку наукових основ українознавства з точки зору сучасників, ураховуючи суспільно-політичні та загальнонаукові тенденції.

1.2. Стан дослідження проблеми

В історіографії загалом можна виокремити кілька періодів, які здебільшого збігаються з прийнятою періодизацією української історіографії [782]. Її зародження і розвиток відбувалися паралельно з розвитком українознавства, а своїм корінням вона сягає кінця XIX – початку XX ст. Стимулом для розвитку українознавчих дисциплін було зростання національної свідомості громадянства під впливом національно-визвольного руху, започаткованого творчістю Т. Шевченка, діяльністю кирило-мефодіївців, «Руської трійці», громадівців і тарасівців. Це був переломний період, що характеризувався активізацією всіх гуманітарних наук загалом, які дали змогу поглибити знання про Україну та українців.

Засновником наукового українознавства, яке в другій половині XIX ст. трансформувалося в систему знань, М. Грушевський вважав М. Максимовича, автора «Малороссийских песен» (1827). Обґрунтування самобутності, давності, самостійності українського буття загалом та мови, історії, традиції зокрема становило суть наукової концепції першого ректора Київського університету [347]. Ідеї М. Максимовича розвинули його наступники: М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов. Погоджуємося з думкою Ю. Пінчука, що М. Костомаров започаткував школу, яка об'єктом дослідження визначила психологію народу, його духовне життя [916].

Становлення і розвиток українознавства як інтегрованої галузі науки стимулювалося потребами його вивчення як навчальної дисципліни. Перші основи цього закладено діяльністю вчених таких університетів – Харківського, Київського, Одеського, Львівського та Чернівецького. Так, у межах імперської освіти окремих українознавчих курсів не було, але спорадичні знання про українську історію, етнографію, фольклор студенти могли отримати при вивченні російських дисциплін. Завдяки праці університетських учених М. Максимовича, М. Костомарова, В. Іконникова, В. Антоновича та інших українознавство отримувало імпульси для розвитку наукових засад, формувалася його історія. Власне, науковці кінця XIX –

початку ХХ ст. поряд із титанічною роботою у галузі становлення наукового українознавства вперше оцінили головні етапи його розвитку, започаткувавши історіографію, яку слід розуміти як історію процесу нагромадження і збагачення знань про Україну та українство. У цьому напрямку варто виокремити дослідження П. Куліша «Записки про Південну Русь», М. Костомарова «Слов'янська міфологія», розвідки М. Драгоманова, М. Сумцова «Сучасна українська етнографія» (1893, 1897), що започаткували історію розвитку етнографії. Слід наголосити на праці В. Барвінського «Досліди з поля статистики» (1901), вперше надрукованій у 1882 р., де аргументовано доведено національну своєрідність українського народу за етнографічними ознаками, мовою, історією, зроблено фаховий аналіз етнодемографічних джерел, виокремлено роль статистики у дослідженні українського буття.

Безперечно, класиками наукового українознавства вважаємо М. Грушевського та І. Франка, які водночас були і його історіографами. Так, у 1894 р. опубліковано розвідку М. Грушевського на сторінках «Записок НТШ», де вперше оцінено наукову діяльність Археографічної комісії у Києві як джерельної бази для вивчення історії Правобережної України [329, 211–221]. Так, у «Записках НТШ» (рубрики «Хроніка» та «Бібліографія») відстежуємо історію наукової діяльності на ниві українознавства найвідоміших інституцій, освітніх установ Російської та Австрійської імперій. Історіографічні огляди М. Грушевського, Б. Грінченка, І. Франка, А. Лободи, В. Гнатюка, М. Сумцова, І. Джиджори, С. Єфремова, В. Дорошенка були першими спробами ґрунтовного аналізу здобутків українознавства. Однією з таких історіографічних праць є розвідка М. Грушевського «Львовское ученое общество им. Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси» (1904). І. Франко в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1904) опублікував статтю про південноруську літературу, усну творчість, народну пісню, де окреслювалася самобутність української науки і культури. Також авторству І. Франка належить розвідка

«Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст.», що підсумовувала здобутки етнографічного компонента українознавства [590, 7]. У цьому напрямку успішно працювали З. Кузеля, Ф. Вовк, формуючи і систематизуючи історіографічну інформацію.

Кількісні та якісні зміни на зламі століть, пов'язані із зміцненням українського руху як основи українознавчих досліджень [347, 11]; поява нових тенденцій, розширення джерельної бази, використання даних соціології, етнології, лінгвістики, поширення наукових досліджень на всю територію України, успіхи історико-філологічних товариств при університетах, діяльність УНТ спонукали до аналізу досвіду цих структур, підбиття підсумків практичної діяльності, оцінювання внеску окремих українознавців. На початку ХХ ст. цією проблемою зацікавилися такі науковці, як М. Грушевський [323; 354; 370; 372], В. Дорошенко [388], Д. Дорошенко [401; 402], М. Сумцов, Д. Багалій [280], М. Плевако [535], М. Лозинський [483], С. Томашівський [568], О. Єфименко [419], А. Синявський [543], І. Каманін [438] та ін. Об'єктивний аналіз майже перманентного становища української культури, що перебувала у процесі боротьби за національне виживання, зумовило теоретичну концепцію українознавчих поглядів С. Єфремова. Головною у цій моделі була ідея визволення, що відображено в монографії «Історія українського письменства», яка вперше побачила світ у 1911 р. Письменством науковець вважав здобутки не лише народної поезії, творчості, літератури, а й історичні праці та дослідження в процесі становлення етнографії. Концептуальні настанови вченого можна простежити у передмові до видання. Він зазначав, що історія українського письменства – це вагома частка духовного життя народу, що «...дає найдужчі докази національної індивідуальності народу, його безперечного права на існування й розвиток, його самостійності серед інших, близьких і далеких, народів» [424, 4]. Серед функцій письменства С. Єфремов виокремив естетичну та національну, наголосивши на національній суті творчості, що має відображати духовність народу.

Мислитель вказував на такі потреби: тісного контакту мистецтва з конкретно-історичними обставинами та відображення еволюції змісту і форми у творчості. Науковець був прихильником багатоваріантності розвитку, плюралізму в ідеології, про що свідчить теза про історію письменства як «...насамперед історію в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютми вона прикривалась. Тим-то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість і виявлялись у письменстві, а не однієї тільки ідеї естетичної» [424, 5]. Головна функція, яку має виконувати мистецтво, на думку С. Єфремова, полягає у показі та відтворенні народного життя за певних історичних обставин. Основні ідеї, які виражає письменство, концентруються в ідеї національного визволення, народності [424, 3].

В. Дорошенко оприлюднив статтю «Український науковий рух у 1913 році» («Україна», 1914), де оцінив становище українознавства, наголошуючи, що «...офіціальна наука так мало дає українознавству – воно полишене майже виключно українським силам» [336, 99]. Учений зазначав, що, незважаючи на таку велику роль, яку відіграє українознавство в розвитку національної свідомості, його «ахілессовою п'ятою» є відсутність матеріальної підтримки, тому головна увага була зосереджена на здобутках НТШ ім. Т. Шевченка. Основні віхи його діяльності конкретизовано в опублікованому монографічному дослідженні В. Дорошенка «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» (Київ, 1913). Заслуги цієї установи в утвердженні наукових засад українознавства вперше оцінив її голова М. Грушевський [351–353]. У цьому контексті варто вказати на праці М. Залізняка «Українська популярна література в 1909 році», що виокремлювала значення бібліотеки НТШ та календарів Товариства «Просвіти» для культурно-просвітнього виховання населення [122, арк. 6–48] і «Російська Україна та її відродження» (1910), де на фоні аналізу суспільно-політичних проблем зазначається про організацію українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини [434].

Діаметрально протилежною за ідейною спрямованістю щодо перелічених наукових праць є розвідка С. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». Попри неприхований великодержавний шовінізм, автор подає фактологічну інформацію про діяльність вищих навчальних закладів, наукових товариств [1038].

М. Грушевський, урахувавши і збагачуючи досвід попередників, забезпечив реальну наукову основу для синтезу знань про Україну та українців. Будучи фундатором наукового українознавства як цілісної системи, він звернув увагу на процес його становлення. В 1914 р. учений оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у ХІХ ст., яким розпочиналося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У праці «Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і вияви у них основних питань українознавства» науковець висловив думку, що становлення українознавства пов'язано з формуванням української народності, що була головним явищем ХІХ ст. Аналізуючи період зародження та етапи розвитку українознавства, М. Грушевський зазначав: «Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менш випадковим явищем» [367, 80]. Розвиток українознавства вчений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів у південно-західній та південно-східній Україні. М. Грушевський уперше дав оцінку еволюційному розвитку етнографії, історіографії, народознавства, мови і літератури як складових українознавства.

Варто зазначити, що неодноразово в середовищі української вченої спільноти виникала думка про створення інституту українознавства. Так, матеріали Львівського державного історичного архіву подають інформацію про інститут українознавства, який мав бути автономною науковою установою і діяти на підставі статуту НТШ. Метою цього закладу було об'єднання, узгодження, впорядкування та проведення українознавчих

дослідів НТШ [109, арк. 2–3]. В умовах «українізації», коли великий вплив на розвиток українознавства здійснювала Українська революція 1917–1920 рр., а урядові доктрини підміняли його краєзнавством, народознавством, усе ще були спроби створення координаційного центру досліджень. У «Пояснювальній записці до Положення про Український комітет краєзнавства» було запропоновано об'єднати, систематизувати і координувати всю краєзнавчу роботу в Україні [92, арк. 72–73].

Власне, другий етап пов'язаний з добою Української революції 1917–1920 рр., яка мала значний вплив на розвиток українознавчих досліджень, окреслення їхньої історіографії. Осмислення українознавчого доробку відбувалося в університетах Києва, Харкова, Одеси, Кам'янця-Подільського та в установах Української Академії наук. Вперше в Україні для вивчення історії українського права було створено спеціальну кафедру в Київському народному університеті.

Безперечно, одна із найбільш україноцентричних та актуальних праць періоду Української революції належить М. Грушевському. Йдеться про працю «Хто такі українці і чого вони хочуть» (березень – квітень 1917 р.). Ця розвідка – основа для розуміння багатьох українознавчих проблем. Надзвичайно важливими були визначені перед освітою завдання щодо її реформування у контексті виховання національно свідомих технічних та економічних кадрів, вивчення іноземних мов [375, 154]. З'ясовувалися насущні питання: «звідки пішла назва українців», «хто такі «малороси» і «українці» («малороси» – люди українського роду і з України, яким байдуже до України і до українського життя») [375, 111]. Цікаво, що аналіз національної вдачі українців зумовив зміну векторів у реалізації зовнішньополітичної стратегії Української держави: «...історичні умови життя орієнтували Україну на Захід», «...географічні орієнтували і орієнтують» на Чорне море [375, 144]. Таке бачення було зумовлене ґрунтовним аналізом української ментальності, впевненістю у тому, що «...український народ належить до західноєвропейських ... не силою тільки

історичних зв'язків, а й самим складом народного характеру» [375, 146]. Водночас, комплексність, як характерна риса українознавчого доробку вченого, виявилася у констатації того факту, що українці є найбільш орієнталізованим західним народом, що «влило новий струмінь в українську вдачу» і дало змогу полегшити відносини з сусідами [375, 151].

Відповіддю на найактуальніші проблеми цього періоду був покажчик найнеобхіднішої для самоосвіти літератури С. Єфремова «Українознавство» (1920). Автор наголошував, що для поширення знань з науки про наш рідний край – українознавства – вже застаріли колишні «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1798–1883) М. Комарова, «Галицко-русская библиография», «Українська бібліографія Австро-Угорщини» Є. Левицького, а також «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» (1904) Д. Дорошенка. Основою останнього, найімовірніше, був перелік літератури «Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность», складений у Вільно приблизно в 1901 р. [165, арк. 1].

У добу національно-визвольних змагань О. Грушевський опублікував розвідку «Стежки і шляхи української науки» (1918), де звернув увагу на колишні функції наукових та освітніх інституцій – виконання певного замовлення, наголосивши при цьому на проблемі централізації документальних матеріалів, що було необхідним для поступу українознавства. З огляду на це головну увагу нова влада звертала на заснування архівів [379]. У цей період В. Біднов видав у Катеринославі брошуру «Що читати по історії України» (1920), яка відкривала нову сторінку в історіографії українознавства. Педагог, науковець, міністр освіти УНР Н. Григоріїв був автором популярних праць «Як навчити дітей рідній історії» (1917), «Історія України в народних думках і піснях» (1918), «Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл» (1918) та ін.

Третій етап історіографії проблеми збігається з міжвоєнним періодом української історії, коли українознавчі дослідження локалізувалися в радянській Україні, на території Західної України та в країнах української

еміграції. Важливий внесок у розвиток історіографії українознавства зроблено через регулярні публікації видань ВУАН, НТШ, «За сто літ», хронік і бібліографічних оглядів у часописі «Україна», що здійснювалися за духовного та наукового наставництва М. Грушевського і були логічним продовженням однойменної рубрики «Записок НТШ», «Записок УНТ».

Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. помітне зацікавлення науковців окремими етапами в розбудові українознавства. На значення Українського наукового товариства у Києві вказав О. Грушевський у розвідці «Українське наукове Товариство у Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923», опублікованій у часописі «Україна» в 1924 р. Співзвучними з цією розвідкою були стаття О. Гермайзе «Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України» («Україна», 1929), а також дослідження Ф. Савченка, П. Житецького, В. Заїкіна та ін. [305; 459].

Досягнення окремих компонентів українознавства стали предметом дослідження в історіографічних оглядах О. Ветухова [291], В. Шашкевича [606], А. Кримського [462] та А. Лободи [482]. О. Гермайзе підсумував розвиток історичного компонента українознавства за 10-літній період, оприлюднивши розвідку у виданні «Україна» в 1927 р. [304].

Вагомим здобутком у галузі історіографії став «Нарис української історіографії» (1923) Д. Багалія, підготовлений на базі прочитаних лекцій у Харківському університеті.

Як зазначалося, на сторінках органу українознавства – часопису «Україна» – оцінено внесок українознавців ХІХ ст. у розбудову окремих галузей національної науки. Слід наголосити, що перший і ґрунтовний приклад подали М. Грушевський та О. Гермайзе. У згаданій розвідці «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці» («Україна», 1927) М. Грушевський назвав М. Максимовича засновником наукового українознавства. Важливе значення у цьому напрямку також мають оцінки досягнень в окремих галузях знань

М. Василенка [287], В. Герасимчука [300], О. Грушевського [378], О. Гермайзе [301; 303], Г. Житецького [429], С. Єфремова [425], М. Кордуби [446, 448], І. Крип'якевича [466], Д. Щербаківського [609]. Історіографічну цінність становить публікація Л. Окіншевича «Наука історії українського права» (1927), в котрій поряд з оцінкою розвитку історико-правової науки охарактеризовано діяльність відомих учених – М. Владимирського-Буданова, М. Слабченка, М. Василенка [521].

Так, епіцентром українознавчих досліджень після завершення Української революції стала радянська Україна, але наука була чинником моральної підтримки у складних умовах західноукраїнської дійсності. Для цього періоду характерний певний поступ у вирішенні державотворчих проблем, питань етногенезу українців, соціокультурних і правових складників формування національної свідомості завдяки зусиллям членів НТШ, як правило, учнів М. Грушевського [312; 446; 466]. У структурі Таємного університету у Львові І. Крип'якевич презентував українознавчий курс у взаємозв'язку з розвитком історії, котру поділяв на церковну, політичну та «загальну компіляцію», яку розумів як спробу синтетичного аналізу. В 1923 р. у Львові він також оприлюднив «Українську історіографію XVI–XVIII ст.»; у цей період В. Гнатюк подав узагальнену історію НТШ за 1873–1923 рр. [309]. Значним здобутком українознавства стала «Українська Загальна Енциклопедія», що побачила світ завдяки наполегливій праці колективу співробітників НТШ під керівництвом І. Раковського протягом 1930–1935 рр. і давала змогу систематизувати всі галузі знань про Україну.

Чимало українознавчих студій, яким вдалося зберегти національну формулу, розвинути компоненти українознавства, проаналізувати здобутки як попередників, так і сучасників, відбулося у діаспорі.

Великий вплив на розбудову українознавства мали відомі політичні діячі: С. Петлюра, В. Винниченко, П. Скоропадський, А. Волошин, О. Шульгін, А. Мельник, М. Шаповал, літератори Є. Маланюк, Мирослав Ірчан та ін. Саме в еміграції В. Винниченко оприлюднив україноцентричну

працю «Відродження нації» (1920). У контексті роздумів про причини невдач Української революції проаналізовано стан українства до війни, під час та після війни. Позитивною рисою дослідження була його цілісність, бачення чинників, що зумовили поразку в різних площинах: суспільній, економічній, географічній, політичній та ін. До 1924 р. в еміграції перебував М. Грушевський, який заснував Український соціологічний інститут (Відень, 1919) з метою консолідації сил зарубіжного українознавства, водночас продовжуючи роботу з нагромадження археографічного матеріалу для «Історії України-Руси». У рамках УСІ була оприлюднена значима для української нації праця В. Старосольського «Теорія нації» (1921), що давала змогу визначити співвідношення таких важливих інституцій, як нація та держава. На підставі компаративного аналізу теоретичних сентенцій західних націологів, ґрунтовного осмислення підходів до трактування терміна «нація» українськими знаковими постатями (як наприклад, І. Франко) визначено, що «...по своїй істоті нація се суспільство, яке в стремління до політичної самостійності, себто до опанування держави, стало спільнотою» [558, 250].

Знання з української історії, археології, права, мовознавства, економіки, соціології нарощували науковці таких вищих шкіл: Українського вільного університету (1921), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Прага, 1923), Української господарської академії у Подєбрадах (1922), Варшавського університету, Українського наукового інституту у Варшаві (1928), Українського наукового інституту в Берліні (1926) та ін. Це, зокрема, О. Андрієвський, Д. Антонович, В. Біднов, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Лотоцький, С. Наріжний, С. Смаль-Стоцький, Ф. Щербина, В. Щербаківський, Д. Чижевський, А. Яковлів, Р. Лашенко та ін. У 1938–1939 рр. у Варшаві діяла Українська могилянсько-мазепинська академія наук, яку очолювали Р. Смаль-Стоцький та А. Яковлів. У своїй структурі академія мала відділ українознавства. Плідною на ниві українознавства була діяльність І. Огієнка, чий дискурс з історії мовознавчого, літературознавчого, археографічного

компонентів українознавства збагачували його потенціал. У Парижі історію українознавства розвивали І. Борщак, В. Прокопович, О. Шульгін, у Римі плідно працював Є. Онацький, автор першого українсько-італійського словника. На окрему увагу заслуговує діяльність організованого в 1938 р. О. Кандибою-Ольжичем разом із О. Грановським Українського наукового інституту в Америці.

Концептуальне значення у дослідженні проблеми історії наукового українознавства має розвідка Д. Дорошенка «Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення» [399], де українознавство розглянуто як окрему наукову дисципліну. Початки наукового вивчення української історії, етнографії, мови, письменства – всього, що називаємо українознавством, як зазначав учений, припали на кінець ХVІІІ ст. Проте всієї повноти реалізації українознавство як поняття не отримало. Д. Дорошенко обмежив його лиш окремими складниками, вилучивши економічні, правові, мистецькі аспекти цілісного знання про Україну та українців. Науковець виокремив найголовніші етапи у розбудові українознавства на території всієї етнічної України. В умовах згортання наукових дослідів на Батьківщині він наголосив на важливості досліджень у діаспорі, довівши виклад до початку 30-х рр. ХХ ст. Д. Дорошенко написав комплексну працю «Огляд української історіографії» (1923), яка мала значно ширші інформаційні межі. Він чітко означив основні етапи у розвитку національної науки на основі формування загальної культури та свідомості українського суспільства, окреслив роль наукових товариств та освітніх інституцій у розбудові історичної науки, оцінив внесок провідних мислителів [397]. Історію розвитку українознавства продовжили монографічні дослідження вченого про П. Куліша (1923), М. Костомарова (1924), В. Антоновича (1942), розвідки про М. Драгоманова та В. Липинського.

Українознавча діяльність зосереджувалася і в Українському історико-філологічному товаристві, Музеї визвольної боротьби. Цінними для опрацювання історії українознавства були «Записки Українського наукового

інституту» (1927–1931). Так, роль українознавчих студій у діаспорі полягала насамперед у використанні та оприлюдненні нового пласту джерельної інформації, що містилася в архівних сховищах країн Західної Європи. Багато проблем було проаналізовано по-новому, що суперечило положенням радянської науки і стало творчим продовженням національного відродження 20-х рр. ХХ ст. Крім цього, діаспорні дослідження заслуговують на увагу тому, що базувалися на кращих традиціях західноєвропейської історіографії, збагачуючи таким чином скарбницю теоретичних дослідів українознавства. Підбиваючи підсумок розвитку українознавчої науки періоду 20–30-х рр. ХХ ст., варто наголосити, що він став продуктивним у напрямку опанування нових наукових підходів. Це пов'язано з осмисленням державності, конструктивної ролі української еліти; ментальності, духовного життя українців; із визначенням залежності українського буття від антропогеографічних чинників. У творчому доробку Д. Чижевського, І. Мірчука, І. Огієнка, О. Кульчицького, І. Рибчина, В. Яніва, Є. Онацького, З. Кузелі, Г. Ващенко, Ю. Липи, Н. Григорієва та інших науковців продовжено традиції дослідження української духовності, які започаткували М. Костомаров, П. Чубинський, О. Потебня, Д. Овсяннико-Куликовський, В. Антонович. Антропогеографічні студії, засновником яких вважаємо Ф. Вовка, характеризувалися концептуальним оформленням окремого підходу в українознавстві завдяки дискурсам М. Кордуби, С. Рудницького, В. Липинського, Н. Григорієва та ін. Зокрема, праця Н. Григорієва «Українська національна вдача» (1935) була вагомим кроком у дослідженні ментальності українців, визначенні чинників, що впливали на її формування, в тому числі антропогеографічних, соціокультурних, суспільних інституцій та ін. [313]. Розумінням засадничих підвалин і магістральних ідей психології українського народу вирізнялася праця Ю. Липи «Призначення України» (1938). Не можна обійти увагою постаті таких відомих археологів, як В. Щербаківський і Л. Чикаленко. Так, професор В. Щербаківський був знаний своїми науковими працями з неоліту, української етнографії. Він

проводив курси етнографії та археології в УВУ, читав лекції в Карловому університеті. Українознавчі розвідки вченого «Формування української нації», «Український етнічний тип» (регулярно публікувалися на сторінках «Визвольного шляху» впродовж 60-х рр. ХХ ст.) були знаковими для археології та етнографії, оскільки в них простежувалася самотність українського народу, його зв'язок з європейською цивілізацією. Зауважимо, що становлення наукових засад історико-правової науки відбувалося і у стінах УВУ. «Лекції з історії українського права» Р. Лащенко (1923–1924) дали змогу визначити предмет, об'єкт дослідження, виокремити основні етапи розвитку, проаналізувати головні його складові [473]. Аналіз еволюції правового компонента українознавства здійснено в розвідці В. Заїкіна, вихованця Харківського університету, «Історично-правнича наука української еміграції та правні ідеологічні напрямки в ній» (1937). Огляду здобутків у галузі націології із зверненням уваги на характерні риси, особливості української нації, присвячено дискурс О. Бочковського «Вступ до націології» (1934).

Четвертий період пов'язаний з Другою світовою війною і повоєнними лихоліттями. Цей етап характеризують протилежні підходи у материковій Україні та діаспорі. Термін «українознавство» з 30-х рр. ХХ ст. у радянській Україні був вилучений з ужитку і підмінений народо-, крає- та суспільствознавством за єдиної методології дослідження – марксизму. Радянізація Західної України, що розпочалася у 1939–1940-х рр., вплинула на українознавчу науку, її осередки, систему освіти, зокрема Львівського та Чернівецького університетів, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Товариства «Просвіта». Поряд із ліквідацією українознавчої інфраструктури встановлено жорсткий контроль над змістом наукових досліджень, вилучено праці М. Грушевського, С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кривецького. Більшість праць І. Крип'якевича заборонено, розгромлено видавничу діяльність І. Тиктора. Основною тенденцією розвитку науки в Західній Україні стала боротьба зі схемою М. Грушевського, максимальне

наближення до історії Росії та СРСР; пріоритетне місце посіла проблематика історії класової боротьби і революційного руху.

Аналогічного спрямування була діяльність наукових установ радянської України у період Другої світової війни. Центральне місце відводилося змалюванню героїчних сторінок історії, дружби народів, радянського патріотизму. Запереченням багатолітніх здобутків українознавчої науки стало утвердження тези про етногенез українців, росіян і білорусів, спільність «колиски» трьох братніх народів у Давньоруській державі. На якість наукових публікацій негативний вплив мав обмежений доступ до архівних джерел. Окреслені тенденції стали вирішальними і для післявоєнного етапу, характерною рисою якого була міфологізація, що супроводжувалася закріпленням «легенд» в офіційних партійних директивах. Гучним проектом, що призвів до подальшого етапу міфологізації, стало святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Опубліковані «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» були в той період концепцією для наукових досліджень, що заперечувала схему українського буття, випрацьовану М. Грушевським та його учнями; Київську Русь вважали «колискою» трьох братніх народів; Переяславську раду – актом возз'єднання двох народів; державність козацької доби, події Української революції 1917–1920-х рр. замовчувалися. Таким способом гуманітарна наука перетворювалася у знаряддя тоталітаризму, а директивне втручання, каральні акції свідчили про його зростаючу кризу. Позитивним моментом у цій ситуації був пошук, публікація документальних джерел з історії Української революції під проводом Б. Хмельницького. Активно працювали у цьому напрямку О. Апанович, І. Бутич, П. Гуденко, І. Крип'якевич, О. Компан, Ф. Шевченко та ін.

Єдиним анклавом українознавчої думки залишалися осередки в діаспорі, що поповнилися новими силами в період третьої хвилі еміграції. Варто виокремити діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Української Вільної Академії наук, Українського вільного університету,

Української економічної вищої школи, Богословсько-педагогічної академії та ін. Діаметрально протилежні працям у радянській Україні були дослідження Д. Дорошенка, В. Кубійовича, З. Кузелі, Б. Крупницького, І. Раковського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Яніва, В. Щербаківського, Л. Чикаленка, Ф. Щербини, П. Феденка та ін.

Д. Дорошенко, будучи відомим українознавцем у світі, очолював Українську Вільну Академію наук (1945–1951), викладав в УВУ, готував до друку друге видання «Огляду української історіографії» (1951). В Українському вільному університеті долучився до викладацької діяльності О. Оглоблин. Він читав курси історії України, історіографії, джерелознавства. Українознавча діяльність концентрувалася в Історико-археографічному інституті УВАН, відділі генеалогії Українського наукового дослідного інституту родознавства.

Важливою як для українознавства, збереження національної пам'яті українців, так і для вивчення історії науки була діяльність О. Оглоблина у Науково-дослідному інституті української мартирології, програму якого оприлюднено у брошурі «Завдання української мартирології» (1947). Історіографічну цінність для об'єктивного розуміння процесів розвитку українознавства мають такі розвідки вченого «Як большевики руйнували українську науку» (Прага, 1945), «Українська історична наука в 1920 р.» (1948), «Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство» (1947) та ін.

З Українського вільного університету розпочиналася еміграційна діяльність Н. Полонської-Василенко. Спочатку в Празі, а згодом у Мюнхені вона викладала курс української історії. Велику інформаційну цінність для осмислення реальних втрат українознавства під час утвердження тоталітаризму в радянській Україні мав її збірник «Видання Всеукраїнської Академії наук, знищені большевицькою владою» (1948).

Нові дискурси з історії українознавства написав Б. Крупницький, учень Д. Дорошенка, професор УВУ, голова історичної секції ВУАН. Відомий

знавець німецьких і шведських архівів оприлюднив чимало праць з історії козацтва. Його історіографічне дослідження «Українська історична наука під советами» (1957) не втратило актуальності для сучасних українознавців.

Переосмисленням здобутків української науки, прагненням отримати повчальні уроки, творчо застосувати традиції наукових осередків в еміграційному середовищі проникнуті дискурси В. Дорошенка [389], С. Наріжного [506; 508], Н. Полонської-Василенко [923; 924]. Нариси Н. Полонської-Василенко «Історія Академії наук» (1957), В. Дорошенка «Огнище української науки: Наукове товариство ім. Т. Шевченка» (1951) дають змогу поетапно простежити організаційне становлення найвищих наукових установ. С. Наріжний один із перших оцінив культурну діяльність українських емігрантів у період між двома світовими війнами. На базі фактологічного матеріалу побудовані розвідки про діяльність наукових товариств, освітніх інституцій, хоча в них не подано оцінки внеску цих структур у розбудову українознавства, його наукових засад. Незважаючи на це, українознавче знання утверджувалося постулюванням їхніх здобутків.

Найвизначнішим науковим проектом українознавства цього періоду було створення «Енциклопедії українознавства» (1949–1952), яке започаткували З. Кузеля та В. Кубійович у Німеччині та «Української Малої Енциклопедії» Є. Онацького (1957–1967).

Слід зазначити, що п'ятий етап дослідження українознавства як науки був зумовлений «хрущовською відлигою» та рухом шістдесятників. Комплексною і синтетичною розвідкою на основі визнання самобутності українського буття стала «Українська історіографія» М. Марченка (1959), яка відіграла роль морального чинника у підтримці опозиційного руху спрямованого на захист українознавства.

Тогочасна офіційна історіографія зосереджувалася на глорифікації праць радянських істориків-марксистів і критиці так званих буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів. «...історична наука в комуністичній Україні була майже тотально фальсифікована і русифікована, і властиво

стала антиісторичною «наукою-пропагандою» комуністичної партії», – зазначав Л. Винар [706, 14]. Радянські науковці приділяли увагу історії розвитку найвищих освітніх установ України, виокремлювали роль певних галузей гуманітарних знань у їхній системі [670; 774; 776; 1001; 1015], висвітлювали окремі аспекти діяльності вчених, наукових осередків [720; 957]. Окремі розвідки І. Березовського, С. Музиченка, С. Заремби на народознавчу тематику публікувалися на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія», хоча й під кутом критики здобутків національного відродження в 20-х рр. ХХ ст. [672; 760; 871]. Лише деякі альтернативні підходи порівняно з компартійними схемами простежуємо у дискурсах з історії України О. Апанович, М. Браичевського, В. Голобуцького, Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, О. Компан, Ф. Шевченка та ін. Чимало науковців вищих навчальних закладів України у своїх лекціях намагалися презентувати історичну правду [782, 352].

Більш об'єктивно здобутки міжвоєнного та повоєнного українознавства оцінили вчені діаспори. Логічним продовженням традицій українознавства попереднього етапу була наукова спадщина Л. Винаря, В. Дубровського, Р. Климкевича, І. Каменецького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін. Завдання українознавців в еміграції окреслювалися у статтях О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963), «Завдання української історіографії на еміграції» (1963). Науковці були насамперед відповідальними за збереження схеми, виробленої М. Грушевським. О. Оглоблин наголошував, що «Історія України-Руси» завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем» [888, 63].

Так, центральне місце в історії українознавства цього періоду належить О. Оглоблину, який з 1950-х рр. очолював історичну секцію ВУАН, а з 1970 р. став її президентом. Викликом радянській історіографії були його анломовна монографія («Українська історіографія (1917–1956)»), розвідки присвячені І. Мазепі, М. Грушевському («Михайло Грушевський і українське національне відродження» (1954)), Д. Багалію («Пам'яті Дмитра Багалія»

(1857–1932–1957), «Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука» (1957)), В. Антоновичу («Володимир Антонович та його історична школа» (1959)), численні статті, опубліковані в «Українському історику», «Сучасності» та ін. Поряд з О. Оглоблином чільними постатями альтернативного «Українському історичному журналу» (радянська Україна) були вчені-історики М. Антонович, Л. Винар, І. Витанович, О. Домбровський, В. Дубровський, історик-економіст М. Ждан, Р. Климкевич, археологи П. Курінний і Я. Пастернак та ін., які публікували дослідження в «Українському історику», головним редактором котрого став Л. Винар. Можна стверджувати, що це був періодичний орган українознавства.

В середині 1960-х рр. завдяки подвижництву Л. Винаря створено Українське історичне товариство, яке протягом 1963–1990-х рр. було головним українським науковим осередком у країнах Заходу, що репрезентувало національну історіографію [706, 17]. Слід наголосити, що в цей час зароджується підсистема українознавства – грушевськознавство, основним якісним параметром якого була його міждисциплінарність [700].

Шостий період в історіографії українознавства – це період «холодної війни», брежневського «застою» і нової хвилі зросійщення України. Вектор розвитку гуманітарних наук визначено в Програмі КПРС (1961), яка передбачала усунення національних відмінностей, формування «нової історичної спільності», узаконення російської мови як державної та як засобу міжнаціонального спілкування. Під впливом опозиційного руху шістдесятників, дисидентів і правозахисників, а також творів самвидаву, виступів і наукових публікацій О. Апанович, М.Брайчевського, І. Дзюби, Я. Дзири, К. Гуслистого та ін. українознавство отримувало захист. Українознавчі за змістом праці під керівництвом К. Гуслистого «Українці», «Історичний розвиток української нації», в яких порушено проблему окремішності етнографічного розвитку України, не були допущені до друку [782, 368].

Українознавство звелось до краєзнавства, але позитивним явищем була активізація регіональних досліджень, що проявилось у виданні «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974) у 26 томах (головний редактор П. Тронько). Розвідки цього періоду дають загальне уявлення про народознавство, акцентуючи увагу на вивченні українського мовознавства, літературознавства, фольклористики, археології, певних епох української історії, зокрема первісного та феодального суспільств. Предметом дослідження науковців Л. Коваленка, Н. Комаренко, Т. Ломової, М. Маркова, В. Сарбея, А. Санцевича, Ф. Шевченка були визначні українські постаті (А. Кримський, П. Житецький, В. Перетц, М. Сумцов, Леся Українка, І. Франко та ін.), наукові та освітні інституції (Київський, Одеський, Харківський, Львівський, Чернівецький університети, Всеукраїнська Академія наук, історико-філологічні товариства тощо) [776; 795; 804; 819; 851; 912; 937; 949; 951; 952; 953].

Попри заборони і табу, П. Толочко вивчав історію Київської Русі та Києва; Д. Ісаєвич, учень І. Крип'якевича, – національно-культурний рух у XV–XVII ст. тощо. З-поміж наукових праць цього періоду слід виокремити дослідження М. Марченка про історичні погляди Т. Шевченка, Г. Сарбея про роль Т. Шевченка в українському революційному русі («Шевченківський словник» (1976, 1977)), Г. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» (1983), В. Лукаренка «Світогляд М. Драгоманова» (1965), Р. Іванової (Іванченко) «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України» (1971), що були протилежністю радянській схемі оцінювання. Стаття Ю. Пінчука про М. Костомарова в «Українському історичному журналі» (1971) отримала негативні відгуки компартійного режиму. Слід зазначити, що окремі питання історії історичної науки також висвітлювали В. Сарбей, П. Марков, К. Гірницький, М. Кравець, Ю. Пінчук, Л. Коваленко, А. Санцевич, Н. Комаренко, Я. Калакура та ін. [782, 380–382].

Заслуговує на увагу позиція українознавців в еміграції, оскільки вони не лише пропагували здобутки українознавчої думки XIX – першої третини

XX ст., а й творчо розвивали їх, досліджували нові етапи українського буття, базуючись на нових методах, тогочасних історіософських течіях: постпозитивізмі, соціологічній історії, конструктивізмі, неоромантизмі. Зроблено спроби розвитку та періодизації історії українського народу відповідно до здобутків світової науки. Так, проблема періодизації тривалий період була дискусійною, про це свідчить суперечка між О. Пріцаком та І. Лисяком-Рудницьким, що виникла в 1963 р. Головна відмінність полягала у різних критеріях періодизації. Погляди О. Пріцака базувалися на територіальному принципі, а І. Лисяк-Рудницький був прихильником концепції «історичних» та «неісторичних» народів [841]. О. Оглоблин на VIII Конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії наук у США (1970) виступив з доповіддю «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 р.)». На думку вченого, методологічними орієнтирами цієї схеми були такі проблеми: формування єдиного національно-територіального комплексу; консолідація українських земель в єдиний національно-господарський організм; державно-правовий і політичний статус України; роль провідної верстви у суспільстві; соціальна структура; стан, тенденції українського культурного процесу; формування модерної української нації. Періодизація історії України, як зазначав О. Оглоблин, мала базуватися на самостійності історичного розвитку, вибудовуватися на українському матеріалі й у контексті історії Східної Європи та європейського світу [891].

Завдяки діяльності членів Українського історичного товариства і редколегії «Українського історика» розвивалося грушевськознавство. Л. Винар, фундатор цієї підсистеми українознавства, вперше виокремив значення шкіл М. Грушевського у Львові та Києві. Аналітичний характер мала його праця «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1892–1930» (1970). Всебічність і системність характеризують розвідку Л. Винаря «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)» (1986). Грушевськознавство розвинули М. Андрусак,

І. Витанович, О. Домбровський, О. Пріцак, А. Процик та ін. Плідно працювали в напрямку збагачення документальної бази українознавства Т. Гунчак, В. Косик, Г. Костюк, Т. Мацьків та ін. [782, 390].

Велика кількість наукових розробок, присвячених аналізу досягнень складових українознавства, історичній біографістиці з'явилася в еміграції. Варто вказати, що цьому сприяли дискурси В. Кубійовича, П. Курінного, Я. Пастернака, М. Семчишина, В. Щербаківського та ін. [468; 832; 955; 873; 942].

Поряд із діяльністю Товариства «Просвіта», НТШ, УВАН, УВУ створювалися нові українознавчі осередки. При Іллінойському, Пенсільванському, Колумбійському університетах сформувалися центри українознавства. У структурі Гарвардського університету створено Український науковий інститут (директор О. Пріцак). У США продуктивно працювали Український соціологічний інститут, Український документаційний центр, Українська асоціація університетських професорів, Фундація кафедри українознавства. Праці з історії, права, інших українознавчих компонентів було оприлюднено в Канадському інституті українських студій. На базі кафедри українознавства в 1980-х рр. розгорнуто діяльність Центру українознавства при Університеті в Торонто, де активно співпрацювали П. Магочий, О. Субтельний, П. Потічний, М. Марунчак, І. Рудницький. Утвердженню історичного компонента українознавства сприяли праці І. Нагаєвського, О. Пріцака, учня академіка А. Кримського. Важливим проектом і здобутком для українознавства та його популяризації за кордоном була англomовна «Енциклопедія України», перші два томи якої вийшли під керівництвом В. Кубійовича, наступні продовжено за редакцією Д. Струка. Слід зазначити, що активними учасниками українознавчого процесу були співробітники журналів «Сучасність», «Визвольний шлях» та ін. [999].

Із здобуттям Україною незалежності утверджується сучасний або сьомий період історіографії. Науковці, звільнившись від ідеологічних

нашарувань тоталітаризму, презентували принципово нові підходи до розуміння суті українознавства, його історії, ролі, функцій. Рубіжне значення мало створення Інституту українознавства в Київському університеті імені Тараса Шевченка, реорганізованого згодом у Науково-дослідний інститут українознавства МОН України (директор П. Кононенко), трансформація академічного Інституту суспільних наук у Львові в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (директор Я. Ісаєвич), утворення українознавчих кафедр у вищих навчальних закладах України.

У НДІУ МОН України, продовжуючи традиції українознавчої науки, діяльність зосереджено на виробленні нових пріоритетів та орієнтирів, координації досліджень, підготовці вчених-українознавців. За участю П. Кононенка опрацьовано сучасну концепцію українознавства як науки самопізнання українського народу, як цілісної системи знань про Україну та українство у часі та просторі, як підґрунтя національно – державної системи освіти і виховання. Слід наголосити на вагомому внеску П. Кононенка в обґрунтування періодизації історії українознавства, трактування структури та функцій. У межах науково-дослідної діяльності під керівництвом П. Кононенка, Л. Токаря, Р. Дяківа – «Українознавство в системі освіти, науки, культури, державотворення», «Теорія і методологія українознавства: в системі науки, освіти, ідеології та культурології» – виконано такі фундаментальні праці: В. Баран «Походження українського народу»; П. Кононенко, Т. Кононенко «Український етнос: генеза та перспективи» (2003), П. Кононенко «Національна ідея, нація, націоналізм» (2005), П. Кононенко «Українознавство» (науково-бібліографічний довідник, у 2-х т., 4-х ч., 2002). Важливого значення для формування джерельної бази українознавства надаємо хрестоматії – посібнику з українознавства (1996-1997, упоряд. В. Крисаченко.) Збагаченню знань з історії українознавства, його теоретико-методологічних засад і методичного інструментарію сприяють праці В. Борисенко, Я. Калакури, П. Кононенка, Л. Токаря, В. Шевченка та ін. [780; 781; 806; 808; 869; 986; 990; 1033; 1034]. Слід

зауважити, що лише окремі аспекти розвитку українознавства у структурі освітніх, наукових інституцій, означеного в дисертаційній роботі періоду, вивчають співробітники НДІУ І. Краснодемська та О. Склярова [824; 825; 962].

На ниві українознавства працює Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (директор М. Обушний). Дослідження, виконані в межах цього центру, дають можливість реанімувати історичну правду, реально оцінити внесок українських учених у розбудову українознавства. Найближчою до теми роботи є кандидатська дисертація [1114] і опублікована на її базі монографія О. Нагірняка «Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917)» (2007), в якій досліджено розвиток українознавства на Наддніпрянщині в період 1870–1917 рр. [875].

Слід наголосити, що позитивним чинником у розвитку українознавства було відновлення діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (голова О. Купчинський), заснування Міжнародної асоціації українців, Асоціації українознавців (голова І. Дзюба). Чимало проектів реалізовувалося за участю науковців діаспори. Розширилася географія осередків Українського історичного товариства завдяки діяльності Л. Винаря.

Плідною є праця в напрямку розробки теоретико-методологічних проблем українознавства, історії, історіографії, грушевськознавства Л. Винаря [700–706]. Важливу роль у розвитку українознавства відіграло поширення грушевськознавства на материковій Україні. Праці Я. Дашкевича, С. Білоконя, Я. Ісаєвича, І. Гирича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, С. Кіржаєва, Р. Пирога, Л. Решодько, П. Соханя, В. Пристайка, В. Ульяновського, Ю. Шаповала та інших науковців дали змогу реабілітувати ім'я М. Грушевського у науковому та політичному світі. Особливу увагу слід приділити розвідкам В. Мельниченка та В. Ідзьо, побудованим на російських архівних матеріалах, що є недоступними для більшості науковців [768–770; 866].

Значну прогалину в дослідженні ролі окремих наукових товариств і просвітніх інституцій, наукових шкіл дають можливість заповнити дисертаційні роботи Т. Горбань, О. Медалієвої, Н. Попової, С. Посохова, Л. Чорної, Г. Мернікова, В. Педича, В. Савченка, О. Сапеляк, В. Скирди, С. Старовойт, А. Теодоровича, О. Юркової, Л. Яременко, Є. Ярошенко та інших науковців [1095; 1099; 1111; 1116; 1117; 1112; 1115; 1131; 1123; 1124; 1125; 1127; 1133], хоча в них не виокремлено внеску цих установ у розвиток українознавства. Високу інформаційну цінність мають дисертації В. Ващенко, С. Водотики, І. Гирича, В. Гоцуляка, К. Колесникова, Д. Розовика, О. Удада, С. Стельмаха та ін., присвячені характеристиці вузлових етапів розвитку вітчизняної науки, що констатують провідні тенденції, теоретико-методологічні напрямки, визначальні складові ознаки [1094; 1096; 1098; 1100; 1106; 1119; 1129]. Використання нового як вітчизняного, так і зарубіжного архівного матеріалу у презентації визначних постатей української науки дало змогу значно розширити її інформаційне поле [1092; 1093; 1097; 1098; 1101; 1102; 1103; 1104; 1105; 1107; 1109; 1113; 1118; 1120; 1122; 1128; 1132]. Як засвідчує аналіз оприлюднених дисертаційних робіт початку ХХІ ст., більша їхня частка сконцентрована саме на вивченні історичної біографістики.

Характеристику суспільно-політичної ситуації, від стану якої залежав розвиток українознавчої науки, подано в дослідженнях Т. Бевз, І. Біласа, С. Білоконя, В. Даниленка, Я. Грицака, С. Єсельчика, М. Кармазіної, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Р. Пирога, В. Солдатенка, В. Сергійчука, В. Трощинського, В. Ульяновського, Ю. Шаповала та ін. [669; 680; 731; 733-735; 728; 747; 785; 830; 915; 967; 956; 992; 1008; 1027–1029]. Для об'єктивного сприйняття розвитку українознавства важливе значення мали дослідження С. Кульчицького, В. Даниленка «Сталінізм на Україні: 20–30-і рр.» (1991), В. Смолія та О. Гуржія «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991). Принципову роль у розумінні політики українізації відіграла монографія Г. Касьянова та В. Даниленка «Сталінізм і

українська інтелігенція» (1991), в якому науковці розкрили справжні мотиви, оцінили реальні здобутки, виокремили роль інтелігенції у цьому процесі.

У монографіях, посібниках українських науковців Я. Дашкевича, Д. Данилюка, В. Борисенко, Я. Калакури, К. Кондратюка, І. Колесник, А. Коцура, В. Коцура, В. Масненка, В. Онопрієнка, С. Павлюка, М. Поповича, Т. Попової, О. Реєнта, В. Потульницького, С. Стельмаха, М.Юрія та ін. представлено комплексне студіювання окремих складових українознавства. Новизна аналізованих досліджень полягає у наявності плюралістичних оцінок подій та явищ, подоланні моністичної парадигми мислення. Автори класифікують і систематизують підходи щодо визначення головних етапів розвитку української суспільно-політичної та наукової думки у контексті розвитку європейських наукових традицій [739; 688; 782; 801; 805; 814–818; 855; 899; 900; 906; 929; 927; 939–941; 932; 977; 1042]. На розвиток етнологічного компонента українознавства, який активно розвивається у сучасній Україні [910; 946; 950; 963] звернено увагу в розвідках Г. Скрипник, О. Сапеляк та ін. Зроблено ґрунтовний аналіз генези етнології як науки, її методологічних концепцій, основних етапів, тенденцій і закономірностей у посібнику за редакцією В. Борисенко [583; 584].

Монографічні дослідження, наукові статті українських вчених Т. Бевз, В. Борисенко, Н. Білик, О. Верстюка, С. Водотики, І. Войцехівської, І. Верби, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Даниленка, З. Зайцевої, І. Іванюти, О. Кіяна, М. Кармазіної, Я. Калакури, В. Качкана, В. Кравченка, В. Масненка, І. Матяш, Я. Падоха, Ю. Пінчука, Т. Попової, В. Ульяновського, І. Федорів, Ю. Шаповала, Т. Щербань та інших характеризують внесок українських учених в окремі галузі знань [669; 676; 694; 698; 709; 711; 729; 732; 754; 790; 787; 822; 856; 860; 907; 916; 926; 1006; 1026; 1025; 1040].

Відновленню історичної правди про Україну, будучи водночас спробою аналізу ролі окремих наукових та освітніх закладів, слугували дослідження В. Верстюка, С. Герєгової, П. Гончарука, О. Журби, З. Зайцевої, С. Кіржаєва, В. Короткого, А. Коцура, А. Круглашова, Л. Матвєєвої,

В. Назаренка, В. Онопрієнка, О. Пирога, П. Соханя, В. Ульяновського, М. Хмарського, Т. Щербань, О. Юркової та ін. [698; 718; 725; 751; 755; 756; 757; 773; 802; 811; 814; 815; 826; 857; 878; 901; 1017; 1043]. Варто зауважити, що здебільшого в цих розвідках, побудованих за історико-хронологічним принципом, звернуто увагу на історії заснування та виокремлено головні віхи діяльності цих інституцій. Цікавою у контексті вивчення розвитку окремих компонентів українознавства є монографія О. Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)» [683]. Діяльність провідної установи у структурі УАН – кафедри історії України, яку очолював М. Грушевський, ґрунтовно дослідила О. Юркова [1044]. Аналізу історико-краєзнавчих досліджень у 20-х рр. ХХ ст. присвятили наукові праці В. Прокопчук, А. Теодорович та ін. [935; 1127]. Новаторською є монографія Т. Попової [927], в якій за допомогою сучасних методологічних підходів проаналізовано процес становлення і розвитку історичної науки в університеті. Велику увагу приділено дослідженню внеску знакових постатей у розвиток історичного компонента українознавства, в тому числі О. Маркевичу, публікації якого підносили науковий рейтинг часопису українознавства «Записки НТШ» [927, 266]. Ґрунтовною з точки зору висвітлення лише організаційних аспектів українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (діяльність НТШ, УНТ, українських кафедр університетів Львова та Чернівців, підросійської України) є монографія З. Зайцевої [757].

Окремі питання методології науки, процес її розвитку, в тому числі у контексті національного руху, опосередковано дослідили зарубіжні вчені. Це, зокрема, О. Лаппо-Данилевський, А. Потресов, Р. Віппер, П. Барт, М. Карєєв, Н. Тункіна, Г. Грабович, О. Пріцак, Дж.-П. Хімка, А. Маркович, О. Мотиль та ін. [667; 707; 784; 835; 930; 994; 1051; 1052; 1055; 1056; 1057; 1059].

Таким чином, проаналізувавши стан вивчення проблеми на сучасному етапі, можна зробити висновок, що наявні наукові праці не дають змоги вичерпно відповісти на питання, які стосуються опрацювання наукових

засад українознавства, забезпечення його статусу як інтегрованої системи знань про Україну та українців. Більшість авторів зосереджує увагу на творчому шляху українознавців, їхній участі у суспільно-політичній діяльності, не виокремлюючи конкретного внеску в дослідження теоретико-методологічних проблем. Відсутні розвідки про дільність і роль наукових осередків у процесі становлення українознавства як комплексної науки. Заповнити ці прогалини у контексті вивчення нових джерел і сучасного розуміння українознавства як цілісної скарбниці знань про Україну та українців дає змогу пропоноване дослідження.

1.3. Джерела з історії становлення та розвитку наукового українознавства

Основа дисертаційної роботи – використання джерельної інформації. Опрацювання опублікованих і неопублікованих матеріалів дало змогу дослідити процес становлення українознавчої науки в усій повноті в окреслений хронологічний відрізок, виявити провідні тенденції, вивчити закономірності, з'ясувати досягнення вчених у контексті опрацювання теоретико-методологічних засад українознавства.

Так, базою нашого дисертаційного дослідження є документальні матеріали, частина яких оприлюднена в збірниках та дослідженнях, а інша міститься у фондах Центральних державних історичних архівів України у Києві та Львові (далі ЦДІАК України та ЦДІАЛ України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Тернопільської області (ДАТО), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, віділу рукописів бібліотек Львова й Одеси та ін. Як правило, це документи державних, громадських, наукових, видавничих органів та установ, які дають змогу розкрити організаційні моменти у становленні українознавства як науки самопізнання українського народу. Для об'єктивного оцінювання процесу розвитку українознавчої науки використано матеріали різних ідейно-політичних структур.

Важливим сегментом документальної бази дослідження є оприлюднена інформація про організаційне становлення та наукову діяльність українознавчих осередків, зокрема збірник документів, присвячений Київському університету [181, 15]. Більшість опублікованого масиву документальних джерел стосується періоду ХХ ст. Як правило, це збірники, що дають можливість простежити поетапну організацію українознавчої науки: «Історія Академії наук України. Документи і матеріали. 1918–1923 рр.» (Київ, 1993), «Історія Національної Академії наук України. Документи і

матеріали. 1929–1933 рр.» (Київ, 1998), «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927» (Київ, 1976), «Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923 рр.)» (Київ, 1966) та ін. Сучасний збірник матеріалів і документів «Історія української культури» за редакцією С. Клапчука та Я. Калакури (Київ, 2000) подає матеріали з організації українознавчої науки періоду національного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також документи, що поряд з архівними висвітлюють суперечності розвитку української науки в умовах утвердження тоталітаризму в нашій країні. Вагоме місце серед оприлюднених історичних джерел посідає збірник документів і матеріалів у 2-х томах за редакцією А. Смолія, В. Верстюка і Ю. Гамрецького, що відображають діяльність Української Центральної Ради у культурно-освітній галузі («Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» (Київ, 1997). Державобудівну місію Директорії у різних сферах суспільного життя висвітлено в збірнику «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали» (Київ, 2006).

Важливу інформацію містять фонди ЦДІАК України, що презентують матеріали організаційного становлення українознавства в кінці ХІХ ст., серед яких фонд Харківського історико-філологічного товариства (Ф. 2017). Правове поле діяльності товариства характеризують проекти та копії статутів, протоколи засідань. Багаточисельні журнали засідань товариства, короткі звіти про його діяльність, доповідні записки дають змогу оцінити наукову роботу, її напрямки, відстежити еволюцію організаційної структури ХІФТ, кількісний та якісний склад членів протягом 1877–1902 рр. Матеріали цього фонду подають раритетні українознавчі розвідки, оголошені на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства, зокрема, П. Єфименка «Образцы старинной обличительной литературы в Малороссии», М. Сумцова «О свадебных обрядах», «Очерк истории романа ХІХ века». Частково наукову діяльність представників Новоросійського університету відображено у матеріалах його фонду (Ф. 1159).

Архівні документи цензурних установ, які зберігаються у ЦДІАК України, також відіграють важливу роль у відтворенні організаційного аспекту українознавства кінця XIX ст. Канцелярії Київського окремого цензора (Ф. 294), Київського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 295) інформують про затвердження на посади, дозвіл чи заборону матеріалів до друку, ухвалення видавничих програм тощо. Канцелярія Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора (Ф. 442) подає інформацію про організаційне становлення українознавчих осередків Наддніпрянщини і наукову діяльність українознавців [98; 99].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігся унікальний фонд Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Ф. 309) – першого наукового осередку українознавства. Процес організації наукової роботи відображено в статутах, матеріалах про створення комісій, секцій, у листуванні про матеріальну та фінансову підтримку товариства, протоколах засідань секцій, комісій НТШ, положеннях про організацію інституту українознавства, правильників наукових комісій та ін. Звіти про діяльність НТШ, записки для загального збору, зведені статистичні матеріали дають змогу зробити висновок про результати діяльності НТШ. Інформаційно насиченим є фонд Товариства «Просвіта» (Ф. 348). Звіти, протоколи загальних зборів, перелік членів, листування філій, журнали засідань окреслюють основні напрямки українознавчої діяльності просвітян. Інформаційно багатим є фонд редакції журналу «Літературно-науковий вістник» (Ф. 401), що містить рецензії, огляди, наукові праці М. Грушевського з філософії, естетики, джерелознавства, історії України, а також М. Залізняка, О. Назаріва, З. Кузелі, І. Крип'якевича, К. Студинського, С. Томашівського, С. Рудницького та ін.

Чимало матеріалів ЦДІАЛ України презентують донесення Міністерству внутрішніх справ у Відні, зведення, звіти старост про поточну ситуацію, матеріали про реєстрацію товариств. Щодо цього цікавим є фонд Галицького намісництва (Ф. 146).

Документально насичену інформацію містять фонди ЦДАВО України, зокрема фонд, що презентує наукову діяльність структур і підрозділів Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166). Численні постанови РНК УСРР, положення, проекти положень, матеріали засідань, видавничі плани комітетів відображають ситуацію, в якій доводилося працювати українознавцям, характеризують основні директиви українського радянського уряду у галузі науки. Плани наукових дослідів, офіційне листування академічних установ, плани роботи та звіти про діяльність українознавчих підрозділів Всеукраїнської Академії наук (Ф. 66) дають змогу реконструювати і оцінити українознавчу діяльність ВУАН, у тому числі установ, які очолював М. Грушевський. Документальну цінність становлять фонди Ради народних міністрів УНР (Ф. 1063), Української Центральної Ради (Ф. 1115), Міністерства освіти української держави (Ф. 2201), Генерального секретарства освіти Української Центральної Ради (Ф. 2581), Українського вільного університету (Ф. 3859), Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Ф. 3972), Головної еміграційної ради в Парижі (Ф. 3534), Українського історико-філологічного товариства у Празі та ін.

У ЦДАГО України (Ф. 1) міститься фонд Комуністичної партії України. Документи відділів ЦК КП(б)У відображають зміст політики більшовицької партії у сфері наукового будівництва. Матеріали цього фонду дали можливість оцінити глибину і суперечливість проголошених українізаційних заходів. Протоколи засідань Комісії Політбюро ЦК з українізації відображають їхню ідеологічну заангажованість, директивно-зобов'язальний характер. Хоча окрема інформація дублюється (Ф. 166, ЦДАВОУ), проте це не применшує значення документальних джерел, оскільки поряд з урядовою політикою окреслюється більшовицьке спрямування партійних структур. Численні доповідні записки, висновки і пропозиції Комісії НКО з обстеження стану та роботи ВУАН, пояснюючі записки з організації краєзнавчої діяльності, плани для проведення всеукраїнських конференцій і конгресів, офіційне листування підтверджують

українознавчий зміст роботи цієї найвищої в Україні наукової установи. З огляду на це логічно є поява документів ЦК КП(б)У про реорганізацію Української Академії наук, згортання діяльності українознавчих установ, ідеологізацію українознавства. В деяких справах фондів подано матеріали про організацію процесу партійної критики окремих науковців. Вивчати такі документи слід диференційовано, оскільки вони відображають лише «правду» однієї зі сторін, як правило, суб'єктивно викривлену.

Цінними штрихами для розуміння українознавчої діяльності Всеукраїнської Академії наук є інформація про організаційну роботу із фондів Академії наук України ІР НБУ ім. В. Вернадського (Ф. Х). Програмні документи, протоколи засідань відділів, кабінетів, звіти про наукову діяльність відділів, науково-дослідних кафедр і комісій акцентують увагу на головних напрямках координаційної роботи ВУАН в українознавчій галузі.

Важливим матеріалом для відтворення цілісної картини досліджуваної проблеми є джерела особового походження. Маємо на увазі автобіографії науковців, їхні спомини, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди. Цей пласт інформації поряд із відображенням особливостей професійної діяльності, приватного життя та побуту має також велике значення для реконструкції основних етапів розвитку українознавства як синтетичного знання про український народ. При цьому потрібен виважений критичний підхід, зіставлення з іншими видами документальних матеріалів, оскільки ця категорія інформації не позбавлена суб'єктивізму в оцінюванні подій та осіб.

Чимало унікальних праць, використання яких зумовлює певні труднощі, містяться в особистих архівних фондах українознавців. Першорядне значення для дослідження обраної проблеми мають неопубліковані архівні епістолярні матеріали, зокрема це матеріали фонду родини М.Грушевського у ЦДІАК України (Ф. 1235), що є важливою джерельною базою грушевськознавства, і містить листи представників «нової фамілії» до М. Грушевського. Вони відображають зміст різнопланового співробітництва науковців у НТШ, їхню участь у громадсько-політичному

житті Галичини на початку ХХ ст. Ідеться про листи до М. Грушевського від М. Залізняка (спр. 302; 485); В. Козловського (спр. 540; 871); М. Лозинського (спр. 567; 611); М. Мочульського (спр. 651; 871); О. Роздольського (спр. 718); М. Федюшка (спр. 800). Цей епістолярій (близько 300 листів) дає змогу проаналізувати проблеми функціонування нової «фамілії» не лише з точки зору безпосередніх контактів, ділового співробітництва, а й простежити вплив на історико-літературну «другу школу» М. Грушевського. Також фонд поміщає розвідки К. Грушевської у галузі етнографії, історії культури, історії України, історії економіки України, численні огляди і рецензії на праці та статті Л. Білецького, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, конспекти лекцій тощо. Фонд (Ф. 1235) містить курс лекцій О. Грушевського з історії української літератури, конспект лекцій з історії Київської Русі, дослідження праць М. Костомарова, Т. Шевченка, в тому числі характеристику історичних поглядів Кобзаря, Лесі Українки, їхніх педагогічних ідей; оглядовий аналіз праць із слов'янознавства; праць останнього періоду творчості М. Коцюбинського та ін.

Матеріали фонду М. Халанського (Ф. 2051) презентують нариси з історії історико-філологічного факультету Харківського імператорського університету за 100 років його діяльності. Протоколи засідань науково-літературного гуртка дають змогу значно розширити українознавче інформаційне поле Харківського університету.

Відтворенню атмосфери наукової праці, лабораторії творчого пошуку, висвітленню вагомих сторінок українознавчої науки сприяли введені в науковий обіг епістолярії ЦДІАЛ України. Так, окремі з них зберігаються у фондах НТШ (Ф. 309; 663) – це листи М. Драгоманова, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Возняка, О. Кониського та ін. Інформацію про суперечливу ситуацію 20-х рр. ХХ ст., наукові пріоритети цього періоду подає листування К. Студинського та Ф. Савченка (Ф. 362). Проекти, наукові плани, особисті погляди М. Грушевського на організацію наукової діяльності, громадського життя презентують листи М. Грушевського до М. Мочульського (Ф. 379).

Справи цього фонду окреслюють штрихи лабораторії українознавчих студій 20-х рр. ХХ ст. крізь призму оригінальних епістоляріїв В. Гнатюка та І. Крип'якевича до М. Мочульського. Поряд із тим, що листи мають фактологічну цінність, слід наголосити на їхній ролі в оцінюванні визначних постатей українознавства. Крім цього, опрацьовано фонди М. Мочульського (Ф. 379), С. Томашівського (Ф. 368), К. Студинського (Ф. 362), В. Старосольського (Ф. 360) та ін., досліджено діяльність І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Возняка, М. Грушевського в НТШ за матеріалами фонду цього товариства (Ф. 309).

Поряд із документальною інформацією фонди ЦДАГО України презентують листування окремих партійних діячів, що дає змогу більш об'єктивно оцінити проголошені лозунги, партійні постанови у галузі «українізації», реакцію суспільства на них, а також на процес згорання українознавства. Так, попри інші матеріали, привернула нашу увагу копія листа Й. Сталіна до Л. Кагановича та інших членів про розмову з О. Шумським щодо питань проведення українізаційної політики та відповідь на нього (1926).

Значно доповнюють документальні джерела ІР НБУ ім. В.Вернадського матеріали з фондів: М. Василенка (Ф. 40), Д. Багалія (Ф. І), М. Грушевського (Ф. 357), Д. Дорошенка (Ф. 318), М. Зерова (Ф. 35), Ф. Колесси (Ф. 212), А. Кримського (Ф. 36), В. Перетца (Ф. 78), А. Лободи (Ф. 37), К. Воблого (Ф. 38) та ін.

Окремі розвідки І. Франка, Д. Дорошенка, Д. Багалія мають концептуальне та методологічне значення і вперше залучені до наукового обігу. Зокрема, Д. Багалій «Іван Франко як науковий діяч» (1926) (Ф. X); Д. Багалій «Схема Грушевського» (початок ХХ ст.) (Ф. І); Д. Багалій «Цели, смысл, ход и способы т. наз. украинизации на Украине и ее связь с развитием украинской культуры на украинском языке» (1928) (Ф. І); Д. Багалій «Драгоманов. Два нариси про нього» (1927–1931) (Ф. І); Д. Багалій «Академик М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії».

Промова, присвячена ювілею М. Грушевського» (1926) (Ф. 1); Д. Багалій «Костомаров. Додаток до історіографічного нарису» (1931) (Ф. 1); Д. Дорошенко «М. Грушевський. Історія України-Руси. Уваги і замітки» (1900-ті рр.) (Ф. 318); Д. Дорошенко «Іван Франко, огляд його літературної діяльності» (початок 1900) (Ф. 318); Д. Дорошенко «Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность» (приблизно 1901) (Ф. 318) та ін. Справи фонду (Ф. 357) дають змогу повніше з'ясувати складні перипетії організаційних засад українознавства. Унікальні листи М. Грушевського Я. Бідлову; останній запис Т. Масарика про М. Грушевського; промова М. Грушевського до учасників ювілейного свята (1926); свідчення М. Грушевського на допиті (1931) акцентують увагу на науково-практичній діяльності науковця. Своєрідною бібліографічною рідкістю є перелік праць, який опублікував І. Франко в «Записках НТШ» (Ф. 1), а також лист І. Франка «В справі нариса історії українсько-руської літератури» (1910) щодо рецензії в газеті «Рада».

Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника також презентує унікальну джерельну базу, що дає можливість на підставі листів В. Дорошенка, Д. Дорошенка, В. Гнатюка, М. Грінченко, П. Зленка, Є. Маланюка, О. Назаріва, Є.-Ю. Пеленського відтворити процес формування наукової лабораторії українознавства.

У дисертаційному дослідженні використано опубліковані автобіографічні матеріали, щоденники, спогади, листи В. Антоновича, М. Сумцова, О. Потебні, Ф. Вовка, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Гнатюка, С. Єфремова, Д. Багалія, А. Кримського, К. Студинського та ін. Особливу цінність з опублікованих джерел має «Листування Михайла Грушевського» (I–III тт.). Так, наприклад, у третьому томі «Листування Михайла Грушевського» за редакцією Л. Винаря (2006) вміщено відповіді на листи історика, видруковані в першому томі (1997), зокрема, це листи О. Кониського, І. Франка, О. Єфремова, В. Доманицького та ін. Ця перша спроба видання повного

комплексу епістолярію фундатора наукового українознавства, що зберігається у різних архівах, є важливою для дослідження наукової діяльності М. Грушевського, Ф. Вовка, М. Біляшівського, В. Дорошенка, І. Франка, С. Єфремова. Так, листування М. Грушевського дало змогу оцінити роль ученого у розвитку складових українознавства: історії, етнології, археології тощо. Поміщені епістолярії відображають наукову, редакційну, видавничу діяльність науковця, його співпрацю з відомими українознавцями. Важливими для аналізу діяльності історико-літературної «другої школи» М. Грушевського – представників українського модернізму – є опубліковані матеріали, де подано листи М. Грушевського до М. Мочульського із зібрання ЦДІАЛ і Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника («Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933 рр.)», упорядник Р. Дзюбан (Львів, 2004)); листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського («Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського», упорядник М. Ощипок (Львів, 2004)); листи В. Дорошенка до М. Грушевського з фондів ЦДІАК («Листування Михайла Грушевського», упорядники Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич (Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001, т. II)).

У дисертаційному дослідженні опрацьовано спомини співтворців українознавчої науки. Високим ступенем інформативної насиченості вирізняються мемуари О. Барвінського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Г. Житецького, С. Єфремова, О. Лазаревського, С. Наріжного, Д. Оляччина, С. Петлюри, К. Студинського, І. Франка, П. Франка, Є. Чикаленка, І. Огієнка та ін. [628; 630; 631; 632; 635; 650; 651; 653; 656] Багато фактів з життя вчених, діяльності наукових та освітніх інституцій, оцінювання подій містять щоденники [623; 629; 634].

Основну інформацію щодо становлення і розвитку українознавчої науки подають праці її представників – монографії, рецензії, критичні огляди, наукові доповіді, ювілейні збірники, матеріали конференцій тощо, що формують інший вид джерельних матеріалів – наукову продукцію. Саме цей

пласт історичної інформації є вагомим підґрунтям для вироблення концепції українознавства як основи теоретико-методологічних засад, що дає змогу простежити формування цілісного знання про Україну та українців. Особлива цінність наукових праць українознавців полягає також у тому, що часто посилення на різні першоджерела – це єдиний спомин про ту чи іншу розвідку у науці. Толерантність у дискусіях, розвінчування антинаукових концепцій вважаємо прикладом наукових студій для сучасників.

Частину наукового спадку М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Єфименко, І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, Лесі Українки, С. Єфремова, Д. Дорошенка, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д. Антоновича, І. Огієнка, О. Грушевського нині опубліковано. Цей доробок науковців міститься у бібліотеках Києва, Львова, Одеси та інших міст.

Окремим видом джерельної бази дослідження є літературно-публіцистичні праці. Публіцистика подає первісне відображення й узагальнення явищ науки. Літературні твори дають змогу зрозуміти настрої та дух епохи, оцінити роль особистості у суспільстві, її внесок у розбудову українознавства. У нашому переліку використаної літератури – твори Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, І. Франка та ін.

Велике значення для реконструкції історії становлення українознавства мали протоколи засідань, звіти товариств, опубліковані в наукових та літературно-публіцистичних виданнях кінця XIX – першої третини XX ст. До їхнього переліку належать: «Киевская старина», «Университетские известия», «Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», «Записки Одеського товариства історії та старожитностей», «Харьковский сборник» (записки Харківського історико-філологічного товариства), «Летописи» (записки Одеського історико-філологічного товариства), «Історичний щоквартальник» («Kwartalnik historyczny»), «Записки Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Записки

Українського наукового товариства в Києві», «Україна», «Літературно-науковий вістник», численні видання ВУАН та ін. Публікації молодішої генерації, зокрема представників українського модернізму – В. Дорошенка, В. Козловського, М. Мочульського, М. Лозинського, О. Роздольського, М. Федюшка, також представлені на сторінках «ЛНВ», «ЗНТШ». Не менш важливою для дослідження внутрішнього життя НТШ є інформація про розподіл посад серед представників історико-літературної, «другої школи» М. Грушевського, поміщена в «Хроніках українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка».

Варто зауважити, що значний обсяг наукової інформації презентували перелічені часописи означеного хронологічного відрізка. Наприклад, «Київська старовина», як зазначав Д. Дорошенко, дорівнювала «історико-філологічному факультету українознавства», надавши «для вивчення України стільки цінного та різноманітного, що тепер робота в будь-якій галузі українознавства є зовсім неможливою без ознайомлення з книжками «Киевской старины» [401, 46]. Д. Багалій у промові «Іван Франко як науковий діяч» (1926), оголошеній на святкуванні 10-річчя з дня смерті І. Франка, вказував, що українознавство «...розроблювалося на сторінках наукового центру тих часів у Києві – «Киевской Старине» [145, арк. 1]. Це підтверджують висновки сучасної дослідниці М. Палієнко про те, що публікації часопису становлять цінну фактологічну базу для створення фундаментальних праць з української історії, для аналізу наукової спадщини та світогляду вчених [908, 134]. На наш погляд, такі видання є скарбницею і берегинєю українознавства та його цінностей.

Періодичні видання дають змогу відтворити завершену картину становлення наукових засад українознавства. Газети і журнали, залежно від ролі в суспільно-політичному, соціально-економічному, духовно-культурному житті окремих періодів українського буття, є носіями офіційної інформації, оскільки публікують твори різних жанрів, відображають дух періоду, ставлення широкої громадськості до окремих подій. Разом із цим,

потрібно враховувати специфіку видання, ідейно-політичні позиції редактора, професіоналізм колективу часопису. Попри відображення певних подій та явищ, публікації подають і власне бачення автора описаних подій, їхню інтерпретацію.

При написанні дисертації опрацьовано матеріали періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., радянської періодики, міжвоєнної західноукраїнської публіцистики, діаспорних часописів, використано інформацію із сучасних журналів і газет. Достовірність інформації, що подають часописи, зіставлено із документальними джерелами. Перелік цих видань охоплює «Вісті Українського національного союзу», «Вісник Ради Народних Міністрів УНР», «Вісник Товариства «Просвіта», «Визвольний шлях», «Діло», «Киевская мысль», «Літературно-науковий вістник», «Народна воля», «Наше минуле», «Новая жизнь», «Нова Рада», «Неделя», «Пролетарская мысль», «Пролетарська правда», «Рада», «Рідний край», «Робітнича газета», «Розбудова держави», «Сучасність», «Тризуб», «Україна», «Український історик», «Университетские известия», «Украинская жизнь», «Хлібороб», «Известия» та ін.

Для реконструкції реальної картини становлення наукових засад українознавства важливе значення мають матеріали конференцій, наукових з'їздів, міжнародних конгресів. Ці форуми у розвитку науки відіграють вагомую роль, оскільки постулюють найновіші досягнення в окремих сферах знання, дають змогу здійснити швидкий обмін інформації, підбити підсумки набутих результатів. З огляду на визначену проблематику дослідження інформаційну цінність мають матеріали багатьох українських і міжнародних конференцій, конгресів, ювілейних збірників [1081–1089].

Своєрідним різновидом документальних джерел є довідково-бібліографічні видання, огляди літератури. Інформацію про видатних науковців, огляд їхніх праць у кількісному та якісному зрізі презентує цей комплекс матеріалів [1060–1080].

Поєднання означених опублікованих і неопублікованих різновидів джерел, аналіз наукових здобутків сприяють, на наш погляд, уникненню однобічного висвітлення й оцінювання подій, явищ, фактів; глибшому розумінню внутрішніх і зовнішніх чинників при вивченні означеної проблеми; виокремленню українознавства у структурі науки і його формуванню як системи знань про Україну. Підбиваючи підсумки цього розділу, слід зазначити, що визначення охарактеризованої методологічної бази, аналіз стану дослідження проблеми, основних груп джерел передбачають ґрунтовне вивчення історії становлення та розвитку наукових засад українознавства 90-х рр. ХІХ – першої третини ХХ ст.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

2.1. Зародження українознавчих студій в університетах і наукових товариствах

Українознавство на рубежі XVIII–XIX ст. взаємопов'язане з національним відродженням України, започаткованим творчістю Т.Шевченка, діяльністю кирило-мефодіївців, «Руської трійці», громадівців і тарасівців, що, у свою чергу, відбувалося у контексті подій слов'янської історії та віддзеркалювало основні тенденції європейської наукової думки. Становлення українознавчої науки було основою кристалізації нації, її ментального одужання та духовного зростання, сприяло утвердженню національної свідомості та слугувало прокладанню шляху для порятунку від фізичного, духовного, економічного, політичного занепаду в умовах «напівлюдського» існування у Російській та Австрійській імперіях, зберігало українство на геополітичній карті Європи, створювало потенційні можливості для майбутніх творчих дій у векторі виборення політичної самостійності.

Найперше, що необхідно було зробити, це відокремитись від прищеплених поглядів російської та польської інтелектуальної еліти про минуле, сучасне українського народу. Інше важливе завдання – створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та здобула належний рівень у світовій інтелектуальній думці. Українські прогресивні погляди початку XIX ст., вивчення яких дасть змогу зрозуміти тенденції наступних десятиліть, зазнали значного впливу європейського романтизму, особливо тих його представників, які основний акцент робили на понятті «народ-нація», виступали проти національного гніту. В Україні ці філософські засади продовжували формуватися крізь призму народницьких ідей і виявились у посиленому інтересі до національної самобутності, вітчизняної історії, утвердженні вільної особистості.

Основні складові німецької класичної філософії мали творче застосування на українському інтелектуальному ґрунті у Харківському університеті, заснованому в 1805 р. з ініціативи відомого українського вченого і громадського діяча В. Каразіна (1773–1842). Борець за реформу освіти Російської імперії у своїх працях наголошував на колоніальному становищі України. За цю «провину» навіть про смерть ученого охоронці імперії не спромоглися офіційно згадати [545], бо, як зауважує біограф В. Анастасевич, В. Каразін «...занадто наблизився до полум'я та обпалив собі крила, занадто довірився царському двору...» [725].

Першим ректором цієї найвищої освітньої установи в Україні був професор І. Рижський. Саме його пропозиція до Імператорської академії наук опублікувати один із літописів Слобідського краю, «...писаний мовою [Українською. – Авт.], яка давніше тут уживалася, а в останні роки сильно змінюється і з великими кроками наближується до великоросійської» [545, 238], дала поштовх до українознавчих студій харківських учених, серед яких у 1810 р. налічувалося 24 професори, з яких 17 – вітчизняні, 7 – іноземці [1035]. Російський дослідник В. Семевський констатував наявність українофільських і панславистських симпатій в університеті [954, 78].

У 1812 р. утворено перше в Україні Товариство наук, яке видрукувало один том українознавчих праць. Цього ж року побачив світ «Харьковский еженедельник» – перша газета Харкова та інші видання, навколо яких гуртувалися вітчизняні науковці-дослідники. У започаткуванні українознавчих студій помітний вплив мав «Украинский журнал» (1824–1825). У 30-х рр. ХІХ ст. з'являються спеціальні українські альманахи: «Украинский альманах», «Утренняя звезда» І. Срезневського, «Сніп» О. Корсуна, «Молодик» І. Бецького, якого Д. Багалій назвав «живим пам'ятником розумового відродження краю» [280, 171].

Помітною постаттю наукового життя Харкова першої третини ХІХ ст. був І. Срезневський (1812–1880) – філолог-славіст, етнограф, який досліджував історію, побут, народну творчість українців. Цінним для

українознавства є зібрані ним і опубліковані у збірнику «Запорожская старина» (1833–1838) унікальні етнографічні матеріали. У цьому ж збірнику поміщалися також документальні матеріали, аналітичні огляди з історії українського козацтва. Важливо зазначити, що на початку наукової діяльності, до реалізації реакційної уварівської формули «православие, самодержавие, народность», учений писав прозові та поетичні твори українською мовою («Майоре, майоре!», «Корній Овара» та ін).

Отже, з початком заснування Харківського університету і до 30-х рр. XIX ст. розпочалась подвижницька діяльність харківської еліти у напрямку поширення рідної мови, історії, культури, реабілітації власного імені культури – української.

З 40-х рр. XIX ст. традиції розвитку української культури продовжуються у Києві у заснованому Університеті св. Володимира. Вищий навчальний заклад, за задумом міністра освіти Російської імперії С. Уварова, мав «виховати» у польського юнацтва «общий дух русского народа» [545]. Як зазначав М. Грушевський, «...на сих офіційних підвалинах ... почали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені, але не викорінені...» [347]. Першим ректором і першим деканом історико-філологічного факультету цього найвизначнішого наукового осередку України був М. Максимович (1804–1873). Найбільшою заслугою вченого було те, що він зрозумів важливість моменту, перетворив кафедру російської словесності у кафедру українознавства, ставши на початку єдиним її викладачем, а згодом, за словами М. Драгоманова, «...целым ученым историко-филологическим учреждением, и вместе с тем – живым народным человеком» [347, 30].

Особливістю наукових дискурсів ученого було утвердження їхньої української складової. В українознавчій науці він постав прихильником романтизму і народницького напрямку. Стартовою точкою для наукового українознавства стало видання «Малороссийских песен» у 1827 р., які «були епохою» [347, 27]. У 1834 р. видруковано збірку «Украинские народные

песни», що містили думи і козацькі пісні [494]. Велика заслуга М. Максимовича в аргументованій критиці антинаукових теорій «общерусскости», що позбавляла українство права на існування і на давньоруську спадщину й мову. В праці «История древней русской словесности» (1839) здійснено ґрунтовний аналіз джерел кийвської доби до XIV ст. Хоча М. Максимович був прихильником спільності походження української, російської та білоруської мов, але ознака єдності була запорукою того, як вважав учений, що вона є давньою і утворилася не в період середньовіччя і не від змішування російської та польської мов [490, 409].

Важливою українознавчою проблемою, яка цікавила вченого, було походження Давньоруської держави. Її розробка розпочалася дослідженнями «Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским» (1837), «О древней епархии Переяславской» (1858) та ін. У статті «Нечто о земле Киевской» М. Максимович звернув увагу на різні періоди національної історії [491, 5]. Можна дискутувати з позицій сьогодення щодо хронологічних меж започаткування Кийвської держави, литовсько-руського періоду 1569–1654 рр., проте вчений виокремив основні віхи, поворотні події, звернув увагу на тяглість, наступність української історії.

Так, М. Максимович наголосив на одній із головних тем української історії – долі та значенні козацтва для України та українців. Головні ідеї висловлено у працях «Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (1834), «Бубновская сотня» (1848), «Филологические письма» (1856), «Письма о Богдане Хмельницком» (1857) та ін. «Разливаясь с XIV века по Южной Руси, – зазначав М. Максимович про роль козацтва, – призвело в ней обновление целой жизни народной, разлило в ней козацкий дух свой» [492, 336–337]. Сучасні історики сходяться на тому, що вчений був творцем першої наукової історії козацтва [864, 58].

Українознавець подав віршований переклад «Слова о полку Ігоревім» новою українською і російською мовами. Захист давності і самостійності української мови спонукав ученого до етнографічних дослідів. У праці «Дни

и місяці українського селянина», перша частина якої за назвою «Весна» була підготовлена в 1856 р., змальовано широку картину побуту та життя українського простолюдина. Велика заслуга М. Максимовича і в започаткуванні наукових підходів в українській археографії. Він був видавцем «Повісті минулих літ», «Руської правди», багатьох інших унікальних пам'яток. Значну роль у справі розвитку археографічних досліджень відіграв альманах «Киевлянин» (1840–1841), завданням якого, за твердженням науковця, було дослідження історії Києва, Південної Русі – Київської та Галицької [686, 97]. Саме М. Максимович з метою концентрації українознавчої інформації зніціював створення кількох літературно-публіцистичних альманахів: «Денница», «Киевлянин», «Украинец», Слід наголосити, що публікації альманахів робили перші важкі кроки на «необробленому полі» української історії та українознавства [428, 19].

Таким чином, важливим для українознавства є те, що вперше українське буття почали досліджувати як окреме, як таке, що має право на самостійність, а М. Максимович, базуючись на реальних можливостях, «влучав у питання найбільш актуальні» [347, 36], прокладаючи шлях до їхнього майбутнього наукового вирішення. Даючи оцінку українознавчої діяльності вченого, зазначимо, що окремі періоди буття українства не стали предметом наукового дослідження; допущено помилки в оцінюванні українсько-російських відносинах, взаємин двох народів після Переяславської угоди.

Наукова діяльність Київського св. Володимира та Харківського університетів асоціювалася також з іменем українознавця М. Костомарова (1817–1885) – видатного діяча вітчизняної, російської та європейської науки, у творчому доробку якого близько 300 наукових, публіцистичних і літературних розвідок. Заслугою вченого можна вважати і те, що в російській історіографії його оцінено як родоначальника «українського буржуазного націоналізму» [664, 77].

Перші творчі спроби зроблено у галузі літератури. У 1838–1840 рр. у Харкові українською мовою надруковано драму «Сава Чалий», «Українські

балади», збірку українських віршів. Істориком заявив себе М. Костомаров у 40-х рр. XIX ст. працями «Перші війни малоросійських козаків з поляками» і «Русько-польські вельможі», в яких зроблено спробу обґрунтувати права українського народу на автономне життя. Значним дослідженням науковця була магістерська дисертація «О причинах и характере Унии в Западной России» (1842), знищена царським режимом, оскільки доводила важливу роль козацтва у справі оновлення Малоросії. У 1847 р., будучи вже обраним ад'юнктом-професором кафедри російської історії Київського університету, вчений видав книгою уривки лекцій за назвою «Слов'янська історія», що стала легальним маніфестом кирило-мефодіївців [758, 126]. Характерно, що головна увага зосереджувалась не на історії держави, а народу. В своїй «Автобіографії» вчений пояснює це тим, що «...державна була більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя» [455, 474]. Таким чином, слід зазначити, що саме М. Костомаров був фундатором народницької течії в українській науковій думці XIX ст.

Ці принципи простежуються і в громадсько-політичній діяльності М. Костомарова, яка, на думку М. Грушевського, становить значний історичний інтерес [334, IV, XXI]. Учений був автором «Книги буття українського народу», в якій визначив «...федеративный строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций». Майбутнє України дослідник убачав у тому, що вона буде «непідлеглою Річчі Посполитій» [452, 57]. Важливим було те, що кирило-мефодіївці першими почали стверджувати, що українська культура заслуговує на підтримку і власний розвиток, а не є частиною загальноросійської [836, 187]. М. Костомаров намагається вказати на специфічні риси українства – присутність у його історії вільного козацтва, яке примножується, що веде до того, що Україна «...не мала б ... над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях» [452, 50]. Таким чином, обґрунтовувалась

месіанська роль України. М. Костомаров був співавтором «Статуту Кирило-Мефодіївського товариства», в якому поряд із загальними питаннями політичної і соціальної перебудови Росії визначилися спеціально українські «...постулати автономної України як рівноправного члена великої слов'янської федерації» [367, 84].

Після розгрому товариства в 1847 р. М. Костомарова засуджено на рік ув'язнення в Петропавловській фортеці, а потім заслано до Саратова, де перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. У 1859 р. на запрошення Петербурзького університету він «зайняв» кафедру російської історії. Петербурзький період М. Костомарова у часі збігся із перетворенням російської столиці на центр українського культурного і громадського життя, де зібралася вся українська еліта. Її громадським осередком була редакція журналу «Основа», в якому друкували матеріали з історії, історіографії, етнографії України, джерелознавства, художню літературу. Одне з центральних місць у розвитку українофільського петербурзького руху 60-х років XIX ст. посідав М. Костомаров, який «...зворушив думки про народоправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь)» [417]. Важливими публікаціями вченого цього періоду були «О федеративном начале Древней Руси», «Две русские народности», «Черты южнорусской истории», які збагачували українознавство науково обґрунтованими твердженнями про самостійність історичного курсу українського народу, його самобутній та окремішній шлях розвитку у світовій історії. Праця дослідника «Две русские народности» залишалася, за оцінкою М. Грушевського, Євангелією українського націоналізму [367, 84], започатковуючи студії над українською національною вдачею.

У 1862 р. М. Костомаров звільнився з посади і вступив у найважчий період для розвитку українознавства, спричинений Валуєвським 1863 р. циркуляром про заборону друкування книжок українською мовою, і доповнений у 1876 р. Емським актом про повну заборону українського письменства. Незважаючи на ці імперсько-шовіністичні замаху, за редакцією

М. Костомарова протягом 1863–1864 рр. видруковано 12 томів «Актов Южной и Западной России», в яких уперше опубліковано велику кількість джерельного матеріалу з українознавства. Опрацювання цього та іншого масиву джерелознавчого матеріалу на чотирьох мовах збагатило тодішнє українознавство такими дослідженнями, як «Руина» (1879–1880), «Мазепа» (1882), «Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий» (1857), «Гетманство Виговского», «Павел Полуботок» та ін. У монографії про Б. Хмельницького автор дає доволі позитивну оцінку гетьману, основною метою діяльності якого вважав об'єднавчу політику України з Росією, але «...близорукая, невежественная политика боярская ... испортила плоды его десятилетней деятельности и на многие поколения отстрочила дело» [459]. М. Максимович у серії критичних статей «Листи про Б. Хмельницького» образно висловився, що його [М. Костомарова. – Авт.] Б. Хмельницький гарний, як широкі дніпровські луки після вдалої косовиці і своєчасного згрібання [493, 310].

У «Чертах южнорусской истории» М. Костомаров розпочав історичний дискурс з антів, аналізу устрою полян, волинян, древлян, процесів державотворення у Київській Русі, яку науковець вважав історією українського народу. Вчений відобразив окремі моменти з історії Галицько-Волинського князівства [461, 8–108]. Подіям цього періоду середньовічної історії приділив увагу автор при написанні історичних портретів князів і праведника Теодозія Печерського [459]. У розвідці «Князь Константин Константинович Острожский» М. Костомаров подав історію Литовсько-Руської держави, наголосивши, що до 1385 р. її можна вважати українською [453, 160–193]. Добу польського панування в Україні відображено у розвідці «Южная Русь в конце XVI века». У контексті розповіді про Б. Хмельницького вчений характеризує історичні передумови виникнення козацтва, яке було «...знаменним явищем народного українського тогочасного життя» [460, 242]. Аналізуючи події, що спричинили зруйнування Запорізької Січі 1709 р., науковець розпочав дослідження

першої української політичної еміграції як цілісного явища із визначеними завданнями, ідеологією, зовнішньополітичною діяльністю [916].

Заслуговують на увагу методи наукового дослідження. Як зауважував М. Костомаров, справжня любов історика до своєї Вітчизни може виявлятися лише у строгій повазі до правди [455, 591]. З точки зору об'єктивності підходив науковець до змалювання політичних портретів визначних особистостей української історії, важливих подій вітчизняного історичного поступу з метою написати повну історію України. І хоча М. Костомаров вважав центральним компонентом українознавства історію, проте висловлював методологічні міркування щодо взаємодії його окремих складових. Учений наголошував, що етнограф має бути сучасним істориком, а історик у своїх студіях повинен викладати стару етнографію [456, 353]. Саме такий підхід був базовим в етнографічних дослідженнях М. Костомарова («Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» та ін.).

Отже, українознавча наукова спадщина М. Костомарова дала змогу поставити на ґрунтовну основу українське буття, окремішне і самобутнє існування, право на власне державне життя. Хоч учений під впливом репресивної політики царизму відійшов від ідей, висловлених у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, але наукові дискурси мислителя з історії України від найдавнішого періоду до XVIII ст. дають підстави вважати М. Костомарова одним із перших українських істориків.

З часом розширювалося коло вчених, які здійснювали наукові дослідження краю. У Київському університеті поряд із М. Максимовичем ці проблеми вирішували В. Цих, К. Неволін, М. Іванішев. Друга половина XIX ст. дала змогу наростити потенціал у розвитку українознавчих досліджень, розширити тематику, опублікувати і використати нові історичні джерела. Про зростання університетської активності у Києві свідчило видання з вересня 1861 р. щомісячника «Университетских известий», де

поміщались наукові праці викладачів. Понад 40 років головним редактором «Университетских известий» був В. Іконников, котрий уперше спробував здійснити історіографічний аналіз досягнень історичної науки [711]. У другій половині XIX ст. з'являються такі праці М. Дашкевича (1852–1908): «Князювання Данила Галицького по руських та іноземних джерелах» (1873), «Переговори пап з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицтвом» (1884), «Боротьба культур і народностей в литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею» (1884). Науковий періодичний орган «Записки Харьковского Императорского университета» почали друкувати у Харківському університеті в 1874 р.

Варто наголосити, що традиції вивчення національної культури, які започаткували в Харківському університеті В. Каразін, І. Рижський, М. Костомаров, набули нового звучання у науковій спадщині О. Потебні (1835–1891) – ученого-славіста, мовознавця, фольклориста, етнографа, літературознавця, педагога, громадського діяча. В 1862 р. побачила світ праця О. Потебні «Мысль и язык», у 1864 р. – «О звуковых особенностях русских наречий», а згодом її продовження – «Заметки о малорусском наречии» (1870) та ін. У 1878 р. видруковано ґрунтовне дослідження «Слово о полку Игореве. Текст и примечания», де вчений звернув увагу на національний характер цієї пам'ятки. В 1879 р. дослідник нагороджений золотою Уваровською медаллю за рецензію на монографію Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». М. Сумцов у статті-посвяті О. Потебні вказав на один із позитивних моментів рецензії: «Если бы объединение человечества по языку и вообще по народности возможно, оно было бы гибелью для общечеловеческой мысли...» [196, 396–397].

Будучи послідовником німецького романтизму, започатковуючи психологічний напрям у мовознавстві, О. Потебня вірив, що ідея, дух народу концентрувалися у підсвідомих та напівсвідомих елементах його життя: мові, фольклорі, міфах. Щодо останнього елемента вчений писав, що «...через лінгвістичний аналіз годні розкрити цілу картину міфічного вірування...»

[652]. Мову дослідник вважав фундаментальним ядром у цій концепції, вважав її єдиною ознакою, за якою ми впізнаємо народ, єдиною, нічим не замінимою обов'язковою умовою існування народу [786, 28]. О. Потебня наголошував, що різні мови – це різні способи мислення, засуджував двомовне виховання дітей, яке утруднює досягнення цілісності світоспоглядання, заважає науковій абстракції [844], будь-які зміни мови створюють цілком нові комбінації уявлень і думок [126, арк. 214 зв.]. Вчений уперше ввів у науковий обіг термін «денаціоналізація», застерігав про небезпеку втрати рідної мови взагалі і українців зокрема. Денаціоналізація, на думку науковця, є шкідливою не лише для тих, кого денаціоналізують, а й самих денаціоналізаторів та культури взагалі. «Народність, що поглинається іншою, вносить у цю останню ростки розкладу, які ... справляють політичні наслідки тим швидше, чим численнішою і морально дужою та своєрідною є знищена народність, і навпаки» [880]. Проте багато ідей мислителя не сприймали у тогочасному позитивістському науковому середовищі, його концепції стали зрозумілішими в ХХ ст., а більшість із суджень є актуальними донині. М. Грушевський вважав О. Потебню глибоким майстром у діалектології та фонетиці, в символіці і поетиці, незрівняним мислителем у галузі лінгвістичної психології [367]. Зазначимо, що великою заслугою мовознавця було створення наукової школи, котра формувала вчених, які були вихованцями Харківського університету: Д. Овсянника-Куликовського, М. Сумцова, О. Ветухова, В. Харцієва та ін.

Справа українознавчих досліджень у галузі філології, етнографії продовжувалась завдяки М. Сумцову, М. Халанському. Останній з 1907 р. читав курс історії української мови в Харківському університеті російською мовою. Зазначимо, що історико-правове українознавство у цій вищій школі презентували дослідження політичного устрою та права Литовсько-Руської держави, Київської Русі М. Максимейка. Ці дискурси, разом з юридичними працями М. Владимирського-Буданова, підтверджували самотність та самостійність української правової традиції.

У той період, коли Харківський і Київський університети завоювали популярність в Україні, у травні 1865 р. відбулося відкриття Новоросійського університету в Одесі. Спочатку були утворені історико-філологічний, фізико-математичний і правничий факультети. Першим ректором обрано І. Соколова [545]. Жорстка урядова регламентація стала перешкодою для впровадження українознавчих курсів і студій, в університеті не було кафедри історії України, проте за сприятливих обставин професорському складу вдалось досягти в науці українознавства певних результатів. Поряд з іншими компонентами українознавства розвинулась історія України, проте як частина загальноросійської. Першим завідувачем кафедри російської історії був М. Смирнов, який вважався фахівцем з історії Галичини та литовського періоду. В 1868 р. він здобув ступінь доктора наук за дослідження «Ягайло Яков Владислав и первое соединение Литвы с Польшей»

Одним із перших учених Новоросійського університету, котрі досліджували проблеми вітчизняної науки, був О. Маркевич (1847–1903). Учений розпочав (поряд з В. Антоновичем) викладання курсу з історії України, що складався зі щорічних спецкурсів, які тривали протягом 15 років [755]. Хоч вони були по-українофільськи неглибокими, проте сприяли формуванню майбутніх українознавців. Працював учений і в жанрі історичної біографії [926, 121]. За підрахунками М. Грушевського, він був автором 13 розвідок і рецензій на сторінках «Записок НТШ» [358, 10]. О. Маркевич – активний дописувач «Записок одеського товариства історії і старожитностей». Саме він опублікував документ «Список подячого Василя Айтемирова», що давав змогу об'єктивно охарактеризувати російсько-українські відносини кінця XVII ст., період внутрішньої боротьби українського суспільства за І. Мазепи. Цю інформацію лише частково використав М. Костомаров при написанні дослідження «Мазепа» [499, 118–123].

Після О. Маркевича кафедру російської історії очолював І. Линниченко (1889–1919). Кілька сотень його наукових праць хронологічно охоплюють

період від Київської Русі до XIX–XX ст. Особливу увагу вчений приділяв суспільно-політичному життю середньовічної доби в історії України. Цій тематиці присвячено такі праці: «Вече в Киевской области» (1891), «Отношения Руси и Польши к середине XIV в. Ч. 1. Русь и Польша под конец XII в.» (1894), «Разрывы брака в древней Польше и Юго-Западной Руси» (1890), «Малорусский вопрос и автономия Малороссии» (1917) та ін. Дослідження «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой Руси) XIV и XV в.» (1894) було першою спробою аналізу трьох станів українського суспільства: шляхетського, селянського, міщанського у контексті змін на початку польського панування [478, 6–20]. Попри присутність описового методу на шкоду порівняльному, що дедалі утверджувався у науці, рецензенти вказували на широту джерельної бази, загалом позитивно оцінюючи цю наукову роботу. Зазначимо, що українознавче значення праць І. Линниченка збіднювали його ідейні переконання про належність українців, росіян, білорусів до єдиної слов'янської нації та наукова опозиція концепціям М. Грушевського [685].

Помітною постаттю в історії університету й українській історико-правознавчій науці був доктор державного права Ф. Леонтович (1833–1911). Наукові дослідження вченого базувалися на досконалому знанні історико-юридичної та соціологічної літератури. З поміж праць з історії литовсько-руського права найбільш значимими були: «Крестьяне Юго-Западной Руси по литовскому праву XV–XVI вв.», «Русская Правда и Литовский статут» (1864), «Источники русско-литовского права. Создание территории Литовского государства» (1894), «Бояры и служивые люди в Литовско-Русском государстве» (1907) та ін., які будувалися на назадіяних джерелах і заповнювали прогалину у тогочасній літературі [125, арк. 30]. Дослідження первісного права зумовили поступову і послідовну еволюцію в бік дедалі ширшого порівняльно-історичного вивчення та використання соціологічної методології. Він був автором праць про задружно-общинний характер первісного побуту давніх слов'ян, висунув ідею про монгольські впливи у

московському праві. Попри певну дискусійність багатьох положень, його дослідження з давньоруського і західноруського права не втратили актуальності [684, 473–474]. Так, дослідник дав об'єктивну характеристику такому явищу, як національна свідомість, що не могла виникнути у межах Київської Русі, як на цьому наголошував М. Владимирський-Буданов, оскільки були підстави вести мову лише про етнографічну близькість (Ф. Леонтович «Национальный вопрос в древней России» (1894–1895). Як зазначав М. Грушевський, лише спільний історичний розвиток, спільна боротьба, освіта були вирішальними чинниками у становленні національної свідомості [356, 5].

Серед науковців Новоросійського університету слід назвати П. Бруна (1804–1880), котрий ґрунтовно досліджував історію Північного Причорномор'я. В 1879 р. професор видав перший том збірника «Черноморье», відзначений Академією наук премією [690].

Коло інтересів першого декана історико-філологічного факультету університету В. Григоровича (1815–1876) охоплювало історичні, історико-географічні, етнографічні, культурні пам'ятки Півдня. З його іменем пов'язане українське літературознавство, яке тривалий період було єдиним репрезентантом цього компонента українознавства у краї. Дослідження з філології, порівняльного мовознавства продовжували П. Білярський, В. Ягіч, О. Кочубинський, Є. Будде, М. Попруженко та інші вчені, які заклали основи української науки.

Наприкінці XIX – початку XX ст. Одеса набула всеукраїнського значення як центр розвитку української культури поряд з Києвом, Харковом, Львовом. Цьому значною мірою слід завдячувати діяльності М. Комарова та його родини. Вченого вважають основоположником української бібліографії. Його авторству належать книги: «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (1903), «Библиографический указатель новой украинской литературы», «Украинская драматургия» та ін. Завдяки М. Комарову видано твори С. Руданського, Є. Гребінки, П. Куліша, І. Карпенка-Карого, книги «Новый

сборник народных малорусских пословиц, поговорок, загадок, заговоров» (1890), публікації фольклорних творів про Б. Хмельницького, альманах «Венок Т. Шевченко из стихотворений украинских, галицких, российских, белорусских, польских поэтов» (1912).

Розвитку українознавчих студій сприяли музей образотворчого мистецтва, бібліотека, нумізматичний та історико-філологічний кабінети, музей археології та давньої історії, яким тривалий період опікувався професор Новоросійського університету Е. Штерн. З його іменем пов'язані відкриття енеолітичної культури України, виховання молодих науковців, що утворили археологічну школу Одеси [776, 28]. Учені історико-філологічного факультету тісно співпрацювали з Одеським товариством історії та старожитностей, досліджували Північне Причорномор'я, розселення слов'ян у період Київської Русі. Незважаючи на протидію російського уряду, монархічні настрої більшості викладацького складу, наукові розвідки вчених Новоросійського університету слугували основою для виникнення українознавчих студій у Південній Україні.

Помітну роль у становленні українознавства відіграли Львівський та Чернівецький університети. Львівський вищий навчальний заклад, що був першим класичним університетом на українській території, створено в 1661 р., у 1784 р. його діяльність було відновлено. З 1848 р. в університеті дозволено викладання українською мовою і створено кафедру української мови та літератури, що була осередком українознавчих студій. Її першим завідувачем став Я. Головацький, член громадсько-культурного угруповання «Руська трійця». Професор є автором багатьох праць з літератури, історії, народознавства, етнографії. Найважливішими з них є такі: «Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його нарiччях» (1849), у співавторстві «Хрестоматія церковнослов'янська і давньоруська» (1854), 4-томний збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878) та ін. [976, 99]. Зазначимо, що у дослідженні історичного компонента українознавства певну роль відіграло Товариство «Академічна бесіда» (1870), членами якого

переважно були студенти університету. Традиції продовжувались в «Академічному гуртку», що розпочав видання часопису «Друг», де активно працювали І. Франко, М. Павлик.

У становленні наукового українознавства брав участь Чернівецький університет, який утворено в 1875 р. і розпочато навчання у складі теологічного, юридичного, філософського факультетів. Хоча сорок чотири роки основною формою викладання була німецька мова, більшість професорсько-викладацького складу – це німці, вихідці з провідних університетів Австрії та Німеччини, значно меншу кількість становили румуни, євреї, словени, чехи, поляки, українці, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Окремі спроби опрацювання місцевої історії знаходимо у представника старшого покоління буковинознавців Ф. Ціглауера. Він намагався обґрунтувати право Австрії на Буковину, пропагуючи цивілізаторську місію австрійської монархії на приєднаних землях. Цінним був багатий фактичний матеріал, що висвітлював історію Буковини кінця XVIII – початку XIX ст.

Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями [451], ставши найвідомішим істориком Буковини початку XX ст. Мислитель оприлюднив дискурси «Історія міста Чернівці» (1908), тритомну «Історію Буковини» (1888–1893), «Рутени на Буковині» (1907–1911). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка «Гуцули» (1894), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців [1022, 25]. На рахунку Р. Кайндля і дискурси з історії німецького права в Галичині, що стали «найважливішим здобутком, який дали німці східним краям» [123, арк. 280]. Незважаючи на українознавчий характер праць Р. Кайндля, його

попередника Ф. Ціглауера та інших, у їхніх дослідженнях простежуємо ідеалізацію політики Австрії.

Впродовж тривалого періоду в Чернівецькому університеті працював його випускник, український учений-філолог С. Смаль-Стоцький (1859–1939), який у 1885 р. очолив кафедру української мови і літератури. З іменем науковця пов'язано становлення та розвиток досліджень у галузі української мови та літератури. Завдяки його заходам у 1893 р. в українському шкільництві Буковини запроваджено фонетичний правопис. С. Смаль-Стоцький уклав першу шкільну граматику української мови, яка витримала чотири видання. Короткою історією національного руху і духовного розвитку цього регіону України стали його розвідки «Наука руської мови в школах середніх Буковини» (1894), «Літературне Товариство «Руська Бесіда» в Чернівцях, історія 25-літньої діяльності» (1894) [905]. Зауважимо, що Товариство «Руська бесіда» домагалось запровадження українських шкіл, української мови для викладання релігії у середніх школах, виступало за організацію кафедр української мови та літератури при університеті. Поворотне значення мали праці С. Смаль-Стоцького про походження української мови. Мислитель дійшов висновку, що не було спільної «праруської мови» для українців, росіян і білорусів, це лише штучний витвір російських філологів як переконував автор української граматики. В його доробку міститься також «Історія Буковинської Русі» (1897), у рецензії на яку С. Томашівський, підкреслював, що Буковина випередила Галичину своєю першою «суцільною історією» [127, арк. 110]. Крім цього, С. Смаль-Стоцький у літературних дискурсах і лекціях акцентував увагу громадянства на таких визначних постатях української культури, як І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Ю. Федькович [1022, 15–175].

Однією з особливостей українознавчої думки як на Східній, так і на Західній Україні була причетність літераторів, письменників, художників, композиторів до напрацювань у цій галузі, власне, як і вплив самих українознавців на вироблення пріоритетних ідейних напрямків художньої

творчості та громадського життя. Обопільне взаємозбагачення яскраво репрезентували такі постаті, як Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. Зокрема, на творчість Т. Шевченка значно вплинули поряд із західноєвропейською історіографією такі особистості, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванішев та ін. Водночас творчість Т. Шевченка мала великий вплив на ідейну орієнтованість багатьох поколінь українських науковців.

Так, одним із випускників Київського університету був П. Куліш (1819–1897) – відомий мислитель, письменник, історик, фольклорист. Його творча спадщина надзвичайно багатогранна і стосується всіх сфер української культури, комплексно представляючи українство. І. Франко оцінив значення діяльності мислителя так: «Куліш – первородна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів» [587, 199]. Духовно він пов'язаний із першими науковими українознавцями М. Максимовичем та М. Костомаровим. Відбувши заслання за належність до Кирило-Мефодіївського товариства, повернувся до Петербургу, де разом із Т. Шевченком, М. Білозерським, М. Костомаровим організував журнал «Основа» (1861–1862), в якому порушувалися актуальні питання національного і соціального розвитку українського народу, його історії. Цей часопис П. Куліш прагнув використати як трибуну для пропаганди української мови. З метою підтвердження її застосування не лише у школі, а й у наукових працях, він почав друкувати «Історію України з давніших часів», чим заклав основи наукової мови, а також подав переклад з російської «Положення про селян». У 1856 р. видруковано перший том «Записок Южной Руси» – своєрідної енциклопедії українознавства; наступного року оприлюднено другий том. І. Франко зазначав, що в історії етнографії ім'я П. Куліша «...тривко записане його «Записками о Южной Руси» [587, 288]. М. Грушевський наголошував на новому підході до видання народної спадщини з нахилом до історичних джерел [344, 21]. У 1857 р. науковець

започаткував історичний роман, написавши «Чорну раду». Це був період найбільшої популярності П. Куліша. Впродовж 1867–1871 рр. учений проживав у Львові, Відні, Варшаві, налагоджував тісні зв'язки з українськими діячами в Галичині, де став головним рушієм українофільського руху, відстоюючи розвиток українського культурно-національного руху спільно з прогресивною польською інтелігенцією. Власну систему поглядів П. Куліша можна простежити у популярних нарисах «История воссоединения Руси» у трьох томах (1874–1877), «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–1890) та ін. Суперечливо та дуже суб'єктивно оцінив науковець політику Москви щодо України, обґрунтовуючи історичну неминучість спільного розвитку нашої країни та Росії і дещо негативно характеризуючи історію козаччини, гайдамацький рух. Варто наголосити на оцінюванні його творів на козацьку тематику сучасниками. Так, С. Рудницький позитивною ознакою вважав наявність уперше введених в обіг документів, застерігаючи при цьому, що «...матеріал може бути корисним, коли його обережно уживати» [540, 30]. Упадок політичної самостійності України, на думку П. Куліша, було «...річчю зовсім природною, зрозумілою, навіть потрібною в інтересах культури й добра народних мас» [522, 73]. Єдиноможливий шлях виходу із важкого становища вчений убачав у культурно-національному розвитку, не проповідуючи політичної незалежності України.

Таким чином, можна зробити висновок, що центрами українознавчих студій були Харківський, Київський, Одеський, Львівський, Чернівецький університети, завдяки яким розпочинався новий, науковий етап українознавчих студій. Залишивши у минулому фазу описовості, розвідки набули комплексного характеру. Новітня концепція окремішності українців з їхньою багатовіковою історією з'явилась уперше в середовищі науковців Харкова та Києва. Слід наголосити, що діячі академічної науки водночас були й членами наукових товариств.

Так, у колі вчених – представників університетів Харкова, Києва, Львова, Одеси зародилась думка про утворення наукових товариств як потужних осередків розгортання колективних досліджень з різних сфер життєдіяльності українського суспільства. Можна стверджувати, що серед піонерів цієї справи був перший ректор Університету св. Володимира в Києві М. Максимович. Незважаючи на зволікання офіційної влади, в 1843 р. з метою довести «російськість» Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток було вирішено створити Тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві. Комісію було урочисто відкрито 8 грудня 1843 р. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу українознавства загалом [815, 159–160]. У цьому інтелектуальному середовищі дедалі ширше утверджувалась думка, що факти – конкретні, стабільні, незмінні, об'єктивні – містяться на поверхні першоджерела [936, 6]. Проте їхню достовірність треба підтвердити науковими методами. Обстоюючи цю думку, М. Максимович висловився за критичний підхід до писемних пам'яток та літератури. Як зауважив І. Крип'якевич, «...до своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами едиція, інтерпретація і критика...» [466, 9]. Філологічний підхід до вивчення документів був головною умовою наукового дослідження, оскільки давав змогу «...знати правду, чи його дані вірні і повні» [466, 10].

Активну участь у діяльності Комісії як збирач та дослідник актових книг, що відображали правові норми тогочасного суспільства та їхню реалізацію, брав В. Домбровський. Цей напрямок продовжив М. Іванішев – дослідник джерел юридичних норм, автор ґрунтовних праць з історії права в Україні. Саме він опрацював проект створення архіву давніх актів у Києві

(1852), який заклав основи архівної справи в Україні. Науковим наставником архіву і головним редактором Комісії впродовж 20 років був В. Антонович. «Архив Юго-Западной России», крім наявності великого масиву матеріалів, сприяв створенню значної кількості важливих монографічних досліджень з історії козацтва, юридичних та економічних відносин, історії церкви та культурного буття. Нагромадження значної кількості матеріалу, що не стосувався визначеної проблематики «Архива...», зумовило в 1911 р. появу нової форми археографічних публікацій за назвою «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России». Загалом у першій половині XIX ст. упродовж 17 років побачили світ 7 томів документальних джерел, 4 томи українських козацьких літописів і одна археографічна праця – альбом «Древности» [984, 76]. Дослідницька діяльність у Комісії була своєрідною лабораторією для вчених-українознавців, а колективна праця у ній формувала якісно нове покоління дослідників. Заслугою Комісії в галузі українознавства було виокремлення тих документальних джерел, які відображали насамперед українську історію, створювали можливість правової реконструкції українського історичного процесу. Комісія опублікувала багато невідомих українських літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького. М. Костомаров підготував до друку «Літопис Величка» [725, 74]. Видавнича діяльність Комісії стимулювала археологічні розкопки, сприяла розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки. Таким чином, була започаткована та науково організована широкомасштабна публікація джерельної бази з історії і культури України, що дало поштовх до створення нових українознавчих осередків.

До них насамперед належить Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), засноване в Києві у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при УАН. Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали

М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічні та історіософські підходи цих науковців визначили характер діяльності історичного товариства, яка базувалася не лише на пошуку та опрацюванні масиву документів про українське буття, а й на їхньому творчому осмисленні.

Популяризації знань українознавчих студій сприяв збірник «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Перша книга була видрукована в 1879 р., а друга – у 1889 р. До початку Першої світової війни підготовлено до друку 24 томи, окремі з яких мали кілька випусків, тому їхня загальна кількість становила 49 книг. Найважливішим подіям у житті українського народу присвячено окремі томи. Зокрема, в другому томі відображено події прийняття християнства; у шістнадцятому – виокремлено значення для українства творчості М. Гоголя. Виявом пошани до письменника у 50 річницю з дня його смерті були три випуски «Чтений...», присвячені його творчості. До видання готували також збірки на вшанування пам'яті Нестора Літописця, але вони не були завершені у повному обсязі [802, 28]. Цінним джерелом для вивчення внеску ІТНЛ у розвиток українознавства є протоколи засідань, звіти товариства, опубліковані у його збірниках. За підрахунками М. Колесника, товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено 1400 наукових доповідей [802, 30].

Аналіз видань ІТНЛ засвідчує, що українознавчу діяльність здійснювали у таких напрямках: археографія, історія, археологія, філологія, культура [207; 1080]. Зазначимо, що увага зосереджувалася на теорії та методиці вивчення і класифікації історичних джерел, дослідженні літописів, актових книг, універсалів, хронографів, життя святих. Так, життя святих уперше використовують як джерело у монографічних дослідженнях другої половини ХІХ ст., зокрема у публікаціях ІТНЛ [730, 92–94]. З 1890 р. видання у кожному збірнику документального матеріалу у спеціальній

рубриці «Матеріали» було одним із принципів товариства. Дописувачі до «Чтений...» паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий для українознавства пласт археографічної й археологічної інформації [504, 289–344].

Збереженню українознавчих раритетів слугувала бібліотека та музей. Бібліотека, фундатором якої був І. Іконников, поміщала рідкісні видання XVI–XVII ст., цінні рукописи, історичні документи. В музеї зберігались старовинні картини, монети, ікони, археологічні знахідки.

Велику увагу товариство приділяло популяризації знань про Україну та українців. В. Антонович, М. Дашкевич, І. Лучицький, А. Степович, Т. Флоринський проводили публічні лекції у вигляді систематичних курсів з українознавства, які започаткував О. Лазаревський у 1895 р., аж до заборони у 1904 р. Члени товариства брали участь у закордонних форумах у Лісабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах. Протоколи засідань свідчать про обговорення результатів цих з'їздів та їхню роль для українства [723, 187].

Варто виокремити внесок Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, що розпочало діяльність 25 лютого 1873 р., у розвиток наукового українознавства. Передумовою до його виникнення була поява праці П. Чубинського і його співробітників «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел» (1872–1877), які становили VII томів у 9-ти книгах. Основна заслуга Відділу полягає в тому, що зусилля його працівників були зосереджені на вивченні географії, етнографії, економіки, статистики України. Незважаючи на російську «оболонку», цей Відділ, як зазначав М. Грушевський, зібрав і згуртував усе, «...що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого» [367, 33]. Першим його головою став відомий український громадський діяч, меценат національної культури Г. Галаган, а діловим керівником – П. Чубинський.

За редагування П. Чубинського вийшло сім томів досліджень народних вірувань, забобонів, приказок, загадок, чарів; народних казок і анекдотів; народного календаря, веснянок, обжинків, колядок; обрядів родин, хрестин, весілля, похоронів; народних пісень; правових аспектів українських звичаїв; відомостей про інші народності, котрі населяли Україну. Відділ упродовж своєї трирічної діяльності видав два томи «Записок...» (1874–1875), розпочавши, як зазначав І. Огієнко, «...велику працю з вивчення життя нашого народу» [519, 214; 662, 1064–1065].

Відділ був ініціатором підготовки III Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві в 1874 р., і став, як зауважив Д. Дорошенко, «...маніфестацією наукових досягнень на полі українознавства: археології, етнографії, мовознавства, історії» [399, 301]. Розуміючи важливість старожитностей для українознавства, М. Левченко звернувся до російського уряду з проханням про підтримку в організації заходів щодо охорони пам'яток давнини від варварського знищення, впорядкуванні правил про їхнє збереження та залученні вчених до цієї справи [759, 65–67].

Визначальним у діяльності Відділу була поява нових тем українознавчих студій. Зокрема, М. Грушевський зробив акцент на збірникові ухвал волосних судів, зібраному О. Кістяківським, що становило цінний матеріал для вивчення звичаєвого права, а також збірникові судових процесів за чаклунство з актів XVII–XVIII ст., оглядові української діалектології, складеному К. Михальчуком тощо. Важливим для українознавчих студій було проведення географічних розвідок і етнографічних експедицій. Квінтесенцією етнографічно-статистичної експедиції, яку здійснив М. Чубинський, була стаття «Коротка характеристика українців», що підтверджувала самобутність українського народу. Відділ згуртував істориків В. Антоновича, М. Драгоманова, мовознавців К. Михальчука і П. Житецького, статиста і соціолога О. Русова, етнографів М. Лисенка, І. Рудченка та ін. Праці цих учених за величиною і ґрунтовністю досліджень були позитивно оцінені в колах тодішніх

європейських науковців [820, 2073]. До того ж Відділ залучав до співпраці вчених Галичини і Буковини, що заклало основи соборності української науки. Про розмах наукової діяльності установи засвідчує той факт, що доволі швидко М. Юзефович дав відповідь у «Киевлянине» і «Московских ведомостях» щодо питань українофільства та неблагонадійності Відділу. Згідно з указом у 1876 р. було заборонено розвиток української науки [985, 75–78], зокрема «тимчасово» ліквідовано вогнище українознавства.

Вагомий внесок у розвиток науки про Україну та українство належить також Одеському товариству історії та старожитностей (ОТІС), заснованому в квітні 1839 р. [545, 270]. Першим його президентом обрано тодішнього куратора Одеської шкільної округи, письменника Д. Княжевича. На першому році діяльності товариство налічувало 78 членів – 49 дійсних, 6 почесних, 22 кореспонденти [506, 2]. Почесними членами були митрополити, міністри, генерал-губернатори, адмірали і навіть імператор Бразилії. Багато вчених і видатних осіб із Росії, України, закордону брали активну участь у діяльності товариства [881, 30], збагативши своїми розвідками знання про Південну Україну та Крим. Присутність представників урядових структур в ОТІС спричиняла певну заангажованість наукових досліджень, зумовлюючи виконання справжнього «завдання» – науково довести споконвічну належність південноукраїнських земель і Криму Російській імперії, обґрунтувати правомірність ліквідації Запорізької Січі та козацьких вольностей.

На урочистому засіданні товариства, що відбулося 4 лютого 1840 р, виступами Д. Княжевича «О способах к достижению цели, предложенной уставом Общества» та М. Надеждіна «О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории и древностям русским» було конкретизовано його методологічні та методичні завдання [238, 5–16]. Важливо, що М. Надеждін, будучи противником норманської теорії і маючи певні імперські амбіції, вказував проте на концептуальні питання щодо походження Давньоруської

держави, історичного розвитку руського народу. Основні віхи руської історії, попри утворення держави, він вбачав у галицькому періоді, литовсько-руській державності, козацькій добі [238, 40–58]. Зауважимо, що В. Юргевич у «Кратком очерке деятельности Императорского Одесского Общества истории и древностей» (1886) визначив мету товариства – поширення історичних і археологічних даних про Південну Україну та його завдання. Головними з них науковець вважав такі: збирати, описувати, зберігати старожитності Південної України або пов'язаних з нею територій; відшукувати, вивчати і пояснювати документи; критично аналізувати дослідження стародавніх учених; вивчати іноземні історичні джерела та оцінювати їх; здійснювати видавничу діяльність за результатами праці [612, 52–58]. Способами реалізації цих завдань були, як правило, спорадичні експедиції, археологічні розкопки силами місцевих науковців.

Однією з форм наукової діяльності ОТІС були засідання, на яких виступали з рефератами, доповідями та обговорювали їх. Загалом до початку Першої світової війни, тобто за 75 років діяльності, відбулось 435 засідань, на котрих було виголошено близько 1000 доповідей [1017, 105].

Головним репрезентантом українознавчого матеріалу був друкований орган товариства, що почав виходити в 1844 р. за назвою «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей». У кожному із збірників було погруповано матеріали за відділами: перший «Исследования и рассуждения» містив філологічні, історичні, статистичні, географічні дискурси; другий – збірки матеріалів про: речові пам'ятки – написи, монети, статуї, могильники тощо; офіційні і неофіційні документи; пам'ятки усної народної творчості; а також бібліографічний бюлетень видань; третій відділ охоплював питання хронології, містив персоналії, протоколи засідань, кореспонденцію товариства. Докладний аналіз праць науковців подано у монографії дисертантки [723, 194–201].

У результаті археологічної діяльності ОТІС поповнювалась колекція музею, який розпочав діяти у 1843 р. У цьому напрямку активно працювали

М. Мурзакевич, О. Бертъє-Делегард, Е. фон Штерн. Колекція музею відображала культурне життя Північного Причорномор'я від найдавнішого періоду. За станом на 1889 р. колекція статуй, написів тощо налічувала 2,5 тисячі одиниць [881, 17]. Більша частина експонатів презентувала античну добу Причорномор'я. Крім цього, зі створенням товариства шляхом пожертвування розпочалось формування бібліотеки. В останній період діяльності товариства бібліотека налічувала близько 11 тисяч книжок, серед яких були стародруки [1017, 104].

«Записки...» сприяли комплексному вивченню Півдня України та Криму, збагачуючи документальний матеріал про складний і динамічний процес формування українського етносу, його відносини з зовнішнім світом. Загалом товариство розширило обсяг українознавчих досліджень, оприлюднивши археографічний матеріал про Південну Україну та зберігши для національної науки цінну інформацію про життя українців Степу; об'єднало науковців Москви, Петербурга, Києва, Львова, Одеси. Хоч авторські версії членів товариства окремих проблем українського буття не витримали перевірки часом, проте безцінними є нововідкриті архівні, археографічні документи, переклади джерел з німецької, латинської, турецької мов. Наукові дослідження, пов'язані з прийняттям християнства, козацькою добою, сприяли постулюванню української науки як єдиної в усіх її етнографічних межах. Слід також наголосити і на функції збереження історичних пам'яток та церковних рукописів.

Якщо Одеське товариство зосереджувало увагу переважно на проблемах Півдня України та Криму, то Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, мало за мету розвивати та популяризувати історичні, етнографічні, філологічні та інші знання як про Слобожанщину, Лівобережжя, так і всю Україну загалом. У товаристві працювали такі визначні науковці, як М. Сумцов, О. Потєбня, Д. Багалій, П. Єфименко, О. Єфименко, В. Добротворський, А. Стоянов, Л. Деленг, О. Павловський,

А. Лебедєв, П. Лук'янова, В. Спаський, С. Любецький, І. Мало, М. Лідна, М. Халанський, О. Кірпічников, Д. Яворницький та ін. [101; 105]. У різні періоди кількість членів досягала 300 осіб. Звіти про діяльність товариства, протоколи засідань, основні напрямки організаційної роботи відображають його наукове спрямування. Активною щодо цих питань була діяльність П. Єфименка, М. Сумцова, Д. Багалія, О. Єфименко [102; 103; 104; 106; 107].

Одним з ініціаторів створення та голів цього товариства був М. Сумцов (1854–1922) – професор, автор понад 500 монографій, рецензій, оглядів з різних проблем українознавства, засновник етнографічного музею при Харківському університеті. Розвиток української етнології – визначальний напрямок його наукової діяльності. Вчений був автором розвідки, в якій подав біографічний, бібліографічний, історіографічний аналіз творчості визначних постатей, що сприяли становленню української етнографії: О. Потебні, П. Іванова, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Франка та ін. (працю опублікували у «Київській старовині» [562], а продовження було оприлюднено в 1897 р.). Значну увагу М. Сумцов приділяв дослідженню українського фольклору, характеризуючи його збирачів, що відображено у розвідці «Діячі українського фольклору» (1910). Цікавили вченого побут і народне мистецтво («Писанки» (1891), «Слобожане» (1918)). Поступу філологічного компонента українознавчої науки слугували праці з такої малодослідженої галузі, як історія української літератури XVI–XVII ст. («Характеристика южнорусской литературы XVII века» (1885); «О литературных нравах южнорусских писателей XVII ст.» (1906)). Вчений наголошував на виховній, національно-патріотичній функціях історичних знань, що сприяли зростанню національної свідомості суспільства [190, 19]. Активну участь брав М. Сумцов у діяльності історико-філологічного товариства, про що засвідчують такі архівні документи, як протоколи засідань, де заслуховували повідомлення з вітчизняної історії, архівознавства, археології, етнографії, мовознавства та літературознавства [106; 107].

Матеріали засідань друкували у «Київській старовині», «Харківському календарі», «Харківських відомостях», «Російському філологічному віснику», а з 1886 р. основним періодичним органом товариства став «Сборник харьковского историко-филологического общества». На початку ХХ ст. товариство видрукувало 14 томів збірника, всього було опубліковано 21 том. На сторінках «Сборника...» оприлюднювалася цікава інформація з етнографії, літератури, історії, археології краю. Наприклад, джерельно багатою була збірка історичних пісень, яку зібрав Я. Новицький у Катеринославській губернії. Вона розширила інформаційне поле історичних пісень, котрі видали В. Антонович і М. Драгоманов. На сторінках «Записок НТШ» було опубліковано рецензію Ф. Колесси, який вказав на новизну і багатство матеріалу цієї збірки, «...єдність територіальну і мовну та свіжість традиції народної, що так і проглядає із кожної стрічки пісень історичних» [443]. Схвальні відгуки щодо збереження автентичності тексту пісень, казок, прислів'їв Катеринославської та Харківської губерній, які становили основну частину третього тому «Сборника...» (1890) [444], прозвучали на адресу І. Манжури.

На фаховий рівень збірника позитивно вплинуло редагування з 1887 р. О. Єфименко (1848–1918). В історію національної думки, будучи росіянкою за походженням, вона ввійшла як історик, юрист, етнограф, археограф, письменник. Детальний аналіз цих складових українознавства міститься у публікаціях О. Ковалевської [794, 152–181], П. Маркова, В. Смолія [853, 875] та ін. Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932), відомий учень В. Антоновича, українознавець, автор численних публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії, який більшу частину наукового життя присвятив дослідженню історії Слобідської України. Наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках ХІХ ст., написавши дослідження про Сіверщину («История Северной земли до половины XIV в.»), а також праці «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», «Колонизация

Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры», «Магдебургское право в Левобережной Малороссии», «Украинская старина», «Займанщина на Левобережной Украине» тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Новизною українознавчих студій Д. Багалія було детальне вивчення колонізаційних процесів, їхніх форм (урядова, народна) та шляхів упровадження. У дослідженні «Займанщина на Левобережной Украине» відображено проблеми колонізації Лівобережної частини України, подано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Д. Багалій не погоджувався із думкою І. Лучицького про ідентичність функцій української громади та великоросійської общини [281, 29]. У статті «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» проаналізовано шляхи реального та фактичного становлення магдебурзького права в Лівобережній Україні. Ця тема була не дослідженою, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. За задумом Д. Багалія, невелика публікація мала започаткувати монографічне студіювання, котре дало б змогу висвітлити процес становлення німецького права в період польського та московського володінь, ураховуючи конкретні історичні умови української території. Так, досліджуючи українське буття, науковець поступово здійснював перехід від офіційної російської історіографії до визнання окремішності та самобутності українського народу. Варто вказати на прихильність ученого до позитивізму, при цьому він не заперечував значення соціологічного та психологічного підходів при аналізі явищ, акцентуючи увагу на важливій ролі економічних умов у житті людства. Закономірно, що з іменем Д. Багалія пов'язують заснування соціально-економічного напрямку в національній науці.

Особливістю всіх дискурсів є уважне вивчення першоджерел, архівного матеріалу, записок сучасників і очевидців подій, фольклорних пам'яток, вміння розмежовувати історичні джерела і компіляції. Саме на цьому підході базується діяльність науковця. Це підтверджує рецензія Д. Багалія «Новый историк старой Малороссии» на публікацію

О. Лазаревського «Описание старой Малороссии». Проаналізувавши науковий апарат «Описания...», учений звернув увагу на недостатню документальну базу дослідження, пріоритетність лише офіційної інформації, відсутність використання мемуарної літератури, епістолярію української старшини, що дало б змогу достовірніше охарактеризувати життя українського дворянства в період XVII–XVIII ст.

Грунтовне вивчення археографічного матеріалу Слобідської України дало змогу Д. Багалію опублікувати історію міста Харкова та Харківського університету. Перший том було оприлюднено в 1905 р., а другий – у 1912 р. Дослідження містило інформацію про топографію, етнографію, історію процесу колонізації краю та міського самоврядування, дані про промисловість, сільське господарство, торгівлю, побут, звичаї. Важливе місце в ньому відведено розвитку освіти, театру, літератури, становленню журналістики. Науковець уперше написав синтетичну історію міста на основі детального відстеження історичних подій за 250 років, подавши в додатках іменний перелік мешканців за результатами перепису, здійсненого в 1655 та 1732 рр.

Історію Харківського університету – першого вищого закладу освіти Східної України – Д. Багалій підготував у співавторстві з Д. Міллером, який був його учнем. Учені репрезентували найвизначніші моменти студентського, професорсько-викладацького життя. Крім цього, окремі рубрики були присвячені з'ясуванню ролі університету в розвитку освіти в Україні, його впливу на громадськість. Перший випуск першого тому побачив світ у 1894 р. і отримав позитивні відгуки, оскільки ілюстрував «...вельми цікаву подію ... взагалі інтересної епохи» [614, 37].

Українознавчі студії Д. Багалія не обмежувалися лише історичним, етнографічним, географічним компонентами. До кола його наукових інтересів належать питання історії літератури, теорії мистецтва. Так, «Исторические сюжеты в поэтической обработке» (1894) – це роздуми науковця про співвідношення історичного та естетичного елементів у

поетичних творах, про точність відтворення дійсності в народній творчості. Застосовуючи порівняльний метод, учений проаналізував образ І. Мазепи як за народними переказами, так і творами О. Пушкіна, Ю. Словацького, Дж. Байрона, Ф. Булгарина. Загалом слід зазначити, яку б грань українського буття не досліджував мислитель, головним змістом було «...утвердження права українського народу на власну історію і культуру» [397, 20].

Важливе значення для українознавства, на думку діячів товариства – В. М'якотіна, В. Василенка, П. Короленка, М. Альбовського, Д. Міллера, О. Твердохлібова та інших, мав історичний архів. Уперше в історії Харкова взято під охорону цінні місцеві пам'ятки, що були без нагляду або перебували у «похованому» стані губернаторського архівосховища. Власне, збереження архіву Гетьманщини, упорядкування творчої спадщини Г. Сковороди, ювілейні святкування на честь якого у рамках ХІФТ проводилися вперше в Росії, були головними завданнями товариства.

Українознавчу місію історико-філологічне товариство вбачало також у вихованні нових кадрів. Так, у 1892 р. засновано педагогічний відділ, у 1892–1896 рр. організовано вечірні жіночі курси. Згодом активні діячі товариства та викладачі університету започаткували проведення подібних курсів для робітництва.

Поряд із науковими дослідженнями, розвитком архівної справи члени ХІФТ популяризували знання про Україну та українців. Разом з новоутвореним педагогічним відділом вони влаштовували публічні засідання, курси та лекції, на яких оголошували доповіді, реферати, повідомлення про відкриття у науці. Матеріальним і моральним заохоченням для молодих дослідників була заснована товариством премія ім. О. Потебні за найкращі твори у галузі наукових інтересів ученого [723, 206–207].

Історико-філологічне товариство продовжило традицію археологічного та етнографічного компонентів українознавства, розпочату в цьому краї В. Каразіним, І. Рижським, М. Морозовим, знаменитим лінгвістом та етнографом О. Потебнею. Поштовхом до активної діяльності у цьому

напрямку була підготовка до роботи XII Археологічного з'їзду, створення місцевого відділу Попереднього комітету з організації з'їзду, який очолив Д. Багалій, установлення контактів із тисячею кореспондентів, у тому числі комітетами, комісіями інших міст, проведення екскурсій, розкопок з метою дослідження речових і писемних пам'яток періоду первіснообщинного ладу. З'їзд відбувся 15–27 серпня 1902 р. у Харківському університеті, ставши «...найвизначнішим явищем в історично-філологічній науці» [498, 3]. На ньому прозвучала велика кількість доповідей з історії, археології та етнографії краю. Набутки вчених було заманіфестовано у каталогах виставок, окремому XIII томі «Сборника...», а також у двох випусках «Южнорусского орнамента», які підготувала Литвинова [278, 99–103].

Поряд із Харківським, Київським історико-філологічними товариствами до українознавчих досліджень долучилося Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, організоване в 1889 р. З початку створення під керівництвом Ф. Успенського це товариство розгорнуло наукову і видавничу діяльність, в якій взяли активну участь літературознавець О. Кірпічников, славіст О. Кочубинський, історик О. Маркевич [776, 317–319].

Головним періодичним органом товариства були «Летописи», у 25 томах яких було висвітлено проблеми стародавньої, середньовічної історії та філології, археології, етнографії, що давало змогу визначити місце українства у слов'янському світі. Наприкінці XIX ст. товариство розпочало комплексне дослідження українства, на його засіданнях аналізували проблемні аспекти історичних, етнографічних, археологічних сфер буття українського народу. Найбільшу популярність з історії Новоросійського краю мали виступи О. Маркевича та І. Линниченка [926, 25]. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. зміни відбулися у філологічному відділі. Якщо раніше здебільшого досліджували класичну філологію, то згодом почали вивчати вітчизняну, зокрема періоди давньої та середньої доби. Активними в цьому напрямку наукової діяльності були В. Істрін, Ф. Корш, В. Мочульський та ін. [723, 208–209].

У другій половині XIX ст. розширюється географія українознавчих досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою українознавчі студії поширились на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця малоруських архівів та внутрішньої історії України [289]. Першим його фундаментальним дослідженням на основі знайдених документів була монографія «Малороссийские посполитые крестьяне. 1648–1788» (1866), а також «Обозрение Румянцевской описи Малороссии». Всього було опрацьовано 142 томи цього опису. Отже, з огляду на спрямування наукової діяльності О. Лазаревського можна вважати фундатором краєзнавчих студій.

Дослідження про внутрішню історію Гетьманщини, історію землеволодіння, заселення Лівобережної України, історію родів учений окреслював у дискурсах «Из истории сел и селян левобережной Малороссии» (1891), «Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в.» (1896), «Павел Полуботок» (1880), «Заметки о Мазепе» (1898) та ін. Більшість розвідок О. Лазаревського присвячена Гетьманщині. М. Грушевський наголошував на унікальній обізнаності мислителя з цією епохою, звертаючи особливу увагу на трагічний період в її історії – занепаді козацько-гетьманської держави, втраті державницької демократії. Винуватцем цього була козацька старшина, що не витримала випробування владою, стала причиною закріпачення вільного українського населення, перетворившись у нову привілейовану верству [320, 37]. Велику цінність має тритомник праць О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии» (1882–1902), який містить унікальні історико-статистичні дані про Лівобережну Україну, що збагачували документальну базу українознавства. Хоча багато праць науковця мали описовий характер і були дещо однобічними, але вони дали поштовх для майбутніх студій як безцінні історичні джерела. Цей

«твердокам'яний документаліст», як зазначав М. Грушевський, став зачинателем напрямку лівобережної історіографії [320, II].

Так, діяльність вищезгаданих наукових товариств, а також тих, що діяли в інших містах, налагодження творчих контактів між їхніми членами сприяли зближенню поглядів учених Наддніпрянської та Західної України, Півдня та Слобожанщини щодо українського історичного процесу, перспектив українського руху. У цьому аспекті показовою була діяльність уродженця Тернопільщини, вченого-історика О. Барвінського, який з 1886 р. після консультацій з В. Антоновичем розпочав видання «Руської історичної бібліотеки» в 24 томах, що містила послідовний виклад української історії від найдавнішого періоду і охоплювала всі етнічні території України. Дослідженню історичного компонента українознавства певною мірою сприяло Історичне товариство у Львові, засноване польським істориком К. Ліске у 1888 р. На сторінках друкованого органу «Історичний щоквартальник» («Kwartalnik historyczny»), що почав виходити з 1897 р., публікували розвідки українські та польські історики, подавалися документальні матеріали. Окремі дискурси давали змогу висвітлити історію Галичини і Волині. Зокрема, це дослідження О. Яблоновського «Колонізація України за останніх Ягеллонів». Розкриваючи дещо тенденційно означену проблему автор взяв за основу публікації М. Владимирського-Буданова [1053, V–VI]. Цікавими для історії Галичини були записки графа Пергена австрійському цісареві про стан краю наприкінці XVIII ст. [1054]. За редакцією К. Ліске опубліковано фундаментальне видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (1870–1891). Документи дослідження стосуються переважно історії Західної України середньовічного періоду. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, ностальгічні настрої повернення Польщі в її «історичних» кордонах, польські історики здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної та Західної України. Як засвідчують публікації рубрик «Бібліографія» та «Наукова хроніка» у «Записках НТШ», розвідки, здебільшого джерельні матеріали

були предметом найпильнішої уваги членів НТШ, оскільки рецензійний відділ належним чином інформував про «...рух історіографічний у межах давньої Польщі» [1053, 28].

Таким чином, становлення наукового українознавства відбувалося передусім завдяки дослідженням університетських центрів, де вивчали етногенез українства, обґрунтовуючи самотність українського народу. Заслугою перших університетів була організація експедицій, музеїв, бібліотек. Наукові підходи у пошуку, опрацюванні та публікації джерел, оволодіння новими способами і методами пізнання характеризували діяльність перших наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно науковці передових університетів. У цей період набули поширення такі нові дисципліни: археологія, палеографія, генеалогія, картографія, топоніміка, статистика, географія тощо. Важливим для постулювання українознавства як всеукраїнської науки стало зближення поглядів на українське минуле. Все це сприяло підготовці нового покоління українознавців.

2.2. Українознавчий потенціал спадщини В. Антоновича

Визначною постаттю на шляху становлення наукових засад українознавства був Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908). Видатний учений і громадський діяч відіграв важливу роль у національному відродженні українського народу, формуванні історичної та національної свідомості суспільства. М. Грушевський наголошував на особливому поєднанні суспільної та наукової діяльності мислителя [323, 7]. Постать В. Антоновича була символом тяглості української традиції та національного самопізнання. Українське буття стало об'єктом студіювання і культу. Так, колишній студент медичного та історико-філологічного факультетів Київського університету св. Володимира належав до угруповання «хлопоманів». Разом з кількома товаришами-однодумцями він обійшов великі простори Волині, Поділля, Київщини, Холмщини, Херсонщини, Катеринославщини, вивчаючи в усіх виявах народне життя, переймаючись його майбутнім з метою служіння українству. «Народ постав у всій своїй красі та неповторності таким, яким він був об'єктивно, а не у шляхетському висвітленні», – зазначатиме В. Антонович в «Автобіографічних записках» [619, 150]. Це був період пошуку, становлення світоглядних орієнтирів. Сформована польською культурою особистість прагнула відшукати місце в українському суспільно-політичному житті, що в підсумку призвело до розриву із шляхетським середовищем. Резонанс в української та польської громадськості зумовив написаний у відповідь на випаді польського літератора З. Фіша твір В. Антоновича «Моя сповідь». Заманіфестувавши розрив із колишнім середовищем, автор завершив сповідь такими словами: «Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділяти з ними» [269, 95]. Загалом під впливом ідей французьких мислителів, подорожей по Україні, участі у громадівському русі В. Антонович формував будівничі філософські засади майбутньої України. «Моя сповідь» стала «символом віри» нової генерації українців, що відійшли від ідей слов'янофільства.

Вчений теоретично окреслив українську філософію історичного розвитку, став зачинателем нового напрямку – народництва. Базуючись на теоретичних здобутках М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванішева, В. Антонович творчо розвинув і відобразив суспільно-політичні та наукові досягнення 60–80-х рр. XIX ст. у своїх розвідках. Народництво репрезентувало інтегральну світоглядну основу наукових досліджень. Київська громада, засновником якої був В. Антонович, стала двигуном народницького руху, що впливав на розвиток історичної науки як одного із компонентів українознавства, на утвердження народницького напрямку в національній історіографії. На думку Б. Крупницького, ця людина через київську громаду впливала на український політичний і культурний рух у межах Російської імперії і намагалась вибороти Східній Галичині становище українського П'ємонту [828, 92]. Водночас С. Єфремов зазначав, що стіни історичного будиночка на розі Кузнечної та Жилянської бачили представників усієї України [425, 7]. Політичним кредо В. Антоновича була просвітницька діяльність у напрямку пробудження свідомості народу, збагачення його культури та здобуття освіти. Політичне майбутнє він убачав у вільній федерації слов'янських народів із власною культурою, представленою рідною мовою, етнографічними, побутовими особливостями тощо. Загалом на становлення ідейних орієнтирів В. Антоновича впливали як національні твори О. Марковича, Д. Бантиш-Каменського, О. Рігельмана, «Історія русів», «Літопис Граб'янки», «Літопис Самовидця», «Літопис Величка», праці М. Максимовича, А. Метлинського, І. Срезневського, М. Костомарова, «Кобзар» Т. Шевченка, так і класиків європейської думки: О. Тьєрі, Ф. Гізо, Е. Літре, А. Токвіля, Г. Букля, П. Прудона, Л. Блана, І. Тена, Г. Спенсера. Результатом скрупульозного студіювання були позитивістські та еволюційні підходи до розуміння історичного процесу українства. На думку науковця, пізнання людського суспільства – це пізнання його власної природи, тому такою багатогранною була і його творча спадщина, і відображений ним цілісний історичний процес [271, 235]. В. Антонович вважав, що потрібно

вивчати всі витвори людського буття: фольклор, етнографію, релігію, літературу, психологію. На думку вченого, історичний розвиток суспільства визначає провідна ідея або дух народу, тому головне завдання він убачав у простежуванні моментів, що їх переживають маси в політичному, культурному, економічному й духовному житті, спостерігаючи за ідеалами народу в різні періоди.

Проаналізуємо наукову діяльність В. Антоновича у галузі українознавства. Так, з 1860 по 1863 рр. він працював у Київській гімназії викладачем латинської мови, згодом навчав історії в кадетському корпусі. З 1863 р. завдяки М. Іванішеву його призначили канцеляристом у Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, а з квітня 1863 р. – її головним редактором. Варто зазначити, що у становленні В. Антоновича як ученого велику роль відіграв М. Іванішев, зокрема, його археографічна методика, збудована на комплексному підході, заснована на класичних принципах європейської джерелознавчої практики, що була прогресивним явищем того періоду. Діяльність М. Іванішева справила помітний вплив на становлення В. Антоновича як історика-документаліста, як одного із творців цієї наукової школи. Від нього В. Антонович перейняв і розвинув на українському ґрунті метод критичного аналізу документальних джерел, специфіку опрацювання актового матеріалу, об'єктивність при аналізі історичних явищ. «З Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму...», – зазначав О. Гермайзе [303, 36]. Постійне введення нових архівних матеріалів шляхом пошуку давніх актів у Київському центральному архіві, у рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові, а також в архівосховищах Кракова, Відня, Риму та інших міст, вдумливе групування фактологічного матеріалу, порівняльний аналіз пам'яток давнини дало результати. Відомий історик Д. Дорошенко у статті «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення» наголошував, що за В. Антоновича розпочався найбільший розквіт наукової діяльності [399, 292].

Під час роботи в Археографічній комісії вчений зосереджував увагу на підготовці до видання фундаментального серіалу писемних джерел з історії України, започаткованого ще М. Іванішевим, – «Архива Юго-Западной Росии». Впродовж майже двадцятирічного перебування у комісії дослідник підготував і видав вісім томів, де було зібрано понад 2000 актів, але цим джерелознавча діяльність не вичерпувалася. В 1864 р. за участі В. Антоновича побачив світ четвертий том «Літопису Самійла Величка», а згодом – «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Росии» (1888), «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (1890). Кожну публікацію супроводжував коментар ученого, джерелознавчий аналіз, а на початку тому «АЮЗР» – аналітичні статті монографічного характеру.

Новизною вирізнялася праця В. Антоновича «Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год» (1863), де досліджувалося питання походження козацтва і пов'язувалося з місцевим матеріалом. В основу автохтонної концепції виникнення козацтва покладена громадівська теорія, згідно з якою козацтво вважають продовженням вічевих громад Київської Русі. Вчений відтворював широку панораму розвитку козацтва протягом багатьох століть, аналізуючи внутрішній устрій, боротьбу за права та діяльність окремих ватажків та виокремлюючи Запорізьку Січ як утворення. В. Антоновичу імпонували демократизм і рівність запорізького козацтва, він звертав увагу на причини козацьких повстань, виокремлюючи релігійний чинник. Релігійні мотиви діяльності козацтва дослідник аналізував крізь призму постаті уславленого гетьмана П. Сагайдачного, наводив факти покровительства козаками Київського братства, церков і монастирів. Важливим є те, що В. Антонович виокремив битву під Хотиним та її значення у боротьбі із турецько-татарською загрозою. Незважаючи на окремі недоліки, на які вказували М. Грушевський, О. Єфименко, така постановка проблеми була відкриттям в українознавстві [419]. Досі з'являлися лише

окремі публікації документів, проте широкого узагальнення не було здійснено. Ця праця дала змогу чітко і глибоко зрозуміти основну лінію українського історичного процесу. На думку В. Антоновича, цементуючою ланкою між князівською та козацькою добою була громада як найсуттєвіше явище суспільного життя домонгольської Русі, що пережила литовську добу і витворила козацтво.

Професійне зростання науковця підтвердив захист у Київському університеті магістерської дисертації «Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам с 1679 по 1716 год» (1870). Дослідник аналізував наслідки Андрусівської угоди 1667 р., важливу увагу приділив гетьманам П. Дорошенку та І. Мазепі, подав політичні портрети Ю. Хмельницького, М. Ханенка, І. Самойловича, С. Палія як провідників демократичного козацтва. Слід зазначити, що палітру політичних та економічних процесів, які відбувалися у Правобережній Україні, він відтворював історично правдиво.

Уважність до документальної точності, ілюстративної доповненості, текстуальної чіткості, зрозумілості матеріалів історичних джерел дала змогу вченому зробити висновок про корінні зміни в українському суспільстві під впливом Польщі. М. Грушевський у публікації «Розвиток українознавчих досліджень у ХІХ столітті...» зазначав, що В. Антонович відобразив основне протиріччя польського права з демократичним укладом українського життя, показав глибокі аномалії в українському житті під впливом нових умов [367, 36]. Ця думка була центральною в історичних поглядах науковця, що підтверджували подальші його праці. Так, в «Исследованиях о гайдамачестве» (1876) В. Антонович дослідив основні форми народного протесту проти польського режиму впродовж ХVІІІ ст., подав інформацію про невідомі виступи 1735 і 1750 рр. Хоча козацтво як окрема суспільна верства перестало існувати в ХVІІІ ст., на думку вченого, воно відродилося у формі гайдамацтва. С. Томашівський, оцінюючи цю працю, назвав її найкращим дослідженням В. Антоновича [568, 44]. Важливим було те, що науковець на

основі студій українсько-польських відносин зумів спростувати ідею «про культурницьку місію польської аристократії» на Волині, Поділлі та Київщині, яка ніби-то полягала у поширенні західноєвропейської цивілізації й героїчній обороні українських земель від турецько-татарської навали. Власне, культурницька місія зводилась до соціального, національного, релігійного гноблення українців. Слід погодитися з О. Оглоблиним, що В. Антонович є першим науковим істориком Правобережної України, відвоювавши її від Польщі [886, 201]. М. Грушевський звертав увагу громадськості, що монографії про козацтво В. Антоновича становили ідеологію українства, яку формував учений [335, 12].

Важливим періодом наукової біографії В. Антоновича та етапною для українознавства була докторська дисертація «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти Ольгерда». Символічно, що ця праця успішно захищена у Київському університеті, де питаннями русько-литовської історії цікавились його перші науковці. За задумом ученого вона мала започаткувати великий проект – подати повний курс історії Литовської держави: від найдавнішого періоду до Люблінської унії. Проте виконати цього не вдалося, дослідження про Литву доведено лише до смерті Ольгерда. Сучасники В. Антоновича, зокрема В. Іконников, М. Костомаров, наголошували на високому науковому рівні обох дисертацій, використанні багатьох історичних джерел, новизні теми [436]. М. Грушевський, вказуючи, що науковець належав до представників народницького напрямку в історичній науці, виокремив ті зміни, яких зазнала наука під його впливом. Цей напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва до суто документальних робіт, у чому й полягала найбільша заслуга вченого. Саме в його працях «...уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби» [335, 13].

Здобувши докторський ступінь у 1878 р., В. Антонович став професором, очолив деканат історико-філологічного факультету Київського університету (1880–1883). З іменем університету пов'язана і діяльність

науковця як голови Історичного товариства ім. Нестора Літописця впродовж 1881–1887 рр. З появою в 1882 р. українознавчого журналу «Київська старовина», в організації котрого він брав безпосередню участь, розпочинається період активної популяризаторської праці. У перше десятиріччя діяльності журналу майже у кожному номері з'являлися статті, рецензії, документальні публікації вченого. Більшість оприлюднених історичних джерел – це результат пошуків у архівах Києва, Варшави, Львова, Ватикану. Оригінальною за викладом із застосуванням елементів гумору була рецензія на твір польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». На основі великої кількості документів В. Антонович зумів спростувати версію вищості польської цивілізації над українською [269].

Українознавчі студії продовжувалися у сфері соціальних відносин. Опублікування багатьох документів, зокрема джерелознавчої праці «Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг.», дало змогу зобразити реальне становище українського селянства, міщанства, духовенства, шляхти. Крім цього, селянству присвячена передмова до другого тому «АЮЗР», де поетапно простежено процес його закріпачення польською шляхтою. Апогею кріпацтво досягнуло, як зазначав В. Антонович, з упадком козацтва. Своєрідна концепція розвитку українських міст на основі актового матеріалу за 1432–1798 рр. постала в «Исследованиях о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.» (1870). Досліджуючи українські міста, вчений звернув увагу на некорисність магдебурзького права для них. На думку науковця, це полягало як у викривленні основних позицій німецького права, так і в ментальному несприйнятті українцями цієї інституції. Міста він розглядав як окремі правові одиниці, як центри військової організації та торгово-промислові осередки. В. Антонович виводив «город» зі старослов'янського громадського вічового центру, простежував еволюцію міського життя. Генезу шляхти він подав у дослідженні «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России». Вчений на підставі документальних джерел доводив, що польська

шляхта XVI–XVII ст. здебільшого була українського походження, і лише внаслідок окатоличення у середині XVII ст. перестала бути національною. В. Антоновичу також належить розвідка про волинську шляхту «Дворянство Волынской губернии».

У 1900 р. у співавторстві з О. Левицьким науковець видав книгу нарисів «Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII в.», де простежувалося становище греко-католицької та православної церков у Польській державі. Крім цього, В. Антонович був один із перших, хто науково застосував терміни «Україна-Русь», «українсько-руський». Об'єднуючи поняття Україна та Русь в єдине ціле, вчений передбачав утвердити наступність поколінь, згадкою про цей період консолідувати український народ, штучно розділений між Австро-Угорщиною та Росією. Загальний погляд на княжий період науковець висловив у виданих текстах двох публічних лекцій «Киев в дохристианское время», «Киев в княжеское время» з акцентом на етапах розвитку і найвищого піднесення Русі та праці «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI век» (1882). Остання розвідка була визначальною у встановленні автохтонності українського населення Наддніпрянщини з періоду Київської Русі. Крім цього, в ній продовжено ідею першого ректора Київського університету про особливе, центральне місце Києва в українській історії. На думку вченого, боротьба князівсько-дружинного елемента з громадівським була визначальною в українській історії. Очевидним є те, що симпатії В. Антоновича на боці громади, основні засади якої (вічове вирішення справ та рівноправність її членів) він вважав ідеалом суспільного життя, до якого прагнув український народ. З ідеєю громади пов'язана думка дослідника про державотворчу місію українського народу. І, власне, ця концепція заперечувала всі спроби вирішення питання побудови держави на теоретичному рівні, на що звертали увагу його учні та послідовники. М. Грушевський зазначав, що В. Антонович, будучи переконаним щодо певних сталих і незмінних расових ознак національних груп, вважав український народ недержавним з природи, а державну стихію

бачив елементом швидше негативним, аніж творчим, позитивним. Причиною до пояснення цієї думки була традиційна опозиція українців чужим державам [335, 14]. Так, С. Томашівський і М. Кордуба вважали, що ідеалами вченого були федералізм, демократизм, що відповідно заперечували насильство над волею громади, а також рівність, можливість для всебічного розвитку [568]. В. Антонович, визначаючи причини складного становища народу, неможливість реалізувати головну ідею вбачав у недостатній культурності українського суспільства, незначній кількості української інтелігенції, обмеженості культурного і політичного виховання, низькому освітньому потенціалі. «Політичну роботу без культурних підготов вважав він будовою на піску», – стверджував М. Грушевський [323, 7]. Проте ідеологічно заперечуючи чужий тогочасний державний лад в Україні, дослідник вказував українству на інший шлях, що, «...може, навіть поза особистим бажанням самого В. Антоновича, вів до власної української держави» [886, 202].

Значним є доробок ученого у жанрі історичної біографії. В праці «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1885) В. Антонович подав біографічні нариси про П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетерю, Д. Многогрішного, І. Брюховецького, М. Ханенка, П. Дорошенка. Цікавими і яскравими були характеристики С. Чалого, уманського сотника І. Гонти. Портрети П. Сагайдачного, І. Виговського та Ю. Хмельницького виходять за межі біографій і дають уявлення про період, у якому вони творили. Поштовхом до цього видання була можливість зробити репродукції з історичних портретів у колекції відомого збирача старовини В. Тарновського та подати до них пояснення. Слід зазначити, що В. Антонович був ініціатором створення біографічного словника діячів України, до формування якого залучав молодих науковців.

Так, учений розумів значення для українства такої особистості, як Т. Шевченко. Студіюючи ще у студентський період «Буквар» Т. Шевченка, він усвідомив, яка це унікальна, переломна подія у суспільно-політичному та

культурному житті українського народу. Особливий інтерес поета викликали епохальні події, як зауважував В. Антонович у статті «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» [270]. Не будучи професійним істориком, Т. Шевченко на основі свідчень народної пам'яті реконструював історичну правду, яку винищував царат. Кобзар подав власне бачення переломних подій української історії, вказав шлях до збереження та відродження самобутності України, розвитку національної культури.

Варто зауважити, що В. Антонович не обмежувався дослідженням лише одного з компонентів українознавства. Серед археологічних надбань ученого головне місце посіла Правобережна Україна. Будучи еволюціоністом, науковець досліджував історію нашої країни від початку її буття. Більшість дослідників наукової спадщини В. Антоновича сходяться на думці, що археології як науки раніше не було. «Тільки той, хто знає близько сучасний стан археологічних відомостей, зможе відповідно оцінити користь і вагу праці, dokonаної проф. Антоновичом...» – зазначав М. Грушевський [365, 1–6]. Строгий і об'єктивний документаліст-дослідник розумів важливість археологічних пам'яток в обґрунтуванні самобутності та окремішності українського народу. Саме В. Антонович археологічні знахідки у результаті вмілої обробки, синтезації, узагальнення на основі найновіших досягнень європейської археологічної науки зумів перетворити у повноцінне наукове джерело для українознавства. Вчений був одним із найкращих дослідників палеолітичної доби в Україні, він детально вивчав неолітичні печери, стоянки, городища та могили. Особливу увагу науковця привертала стародавні могильники. Він розробив план детального їхнього вивчення та класифікацію. Серед археологічних здобутків В. Антоновича були і початкові розкопки трипільської культури. Найважливішими його працями з археології є «Раскопки в земле древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1902). Праця «Раскопки в земле древлян» – це комплексне дослідження

культури та етнографічних меж древлян, в якій вміщені щоденники та плани розкопок. Карту Київської губернії вперше було видруковано у Москві. Видання містило супровідний матеріал з оглядом усіх археологічних відомостей, детальний географічний опис Київщини, географічний і предметний показники. Такого наукового підходу не було раніше в археології українського народу, як і слов'янської загалом. З огляду на це Російське археологічне товариство присудило за працю золоту медаль. Неодноразово В. Антонович брав участь у розкопках на території Київщини, результатом яких були видання «Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.», «Обозрение предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях», «Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение 3-х последних лет», а також «Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губернии» (1881). На думку М. Грушевського, саме під впливом В. Антоновича від «...80-х, головню в 90-х роках ... в київських монографіях поодиноких земель для розв'язання питань староруської етнографії дослідники починають звертатися до археологічних здобутків» [369, 83].

Безперечно, докнязівська та князівська доби були предметом підвищеної уваги вченого. Власноруч він зібрав великий пласт предметів української культури. Так, протягом 1873–1898 рр., завідуючи Музеєм пам'яток старовини при Київському університеті, В. Антонович зареєстрував у каталогах 6062 речі, 583 назви книг та 429 карт, малюнків, планів [1006, 8]. Слід зазначити, що це був музей українства, представленого пам'ятками всіх українських земель у передісторичних та ранньоісторичних культурах. Крім цього, результати наполегливої праці дослідник репрезентував і популяризував на археологічних з'їздах. Так, він виголосив 35 промов на форумах археологів з 1871 по 1905 рр. Визнанням поваги і ваги у науковому світі було делегування В. Антоновича на світовий Археологічний конгрес у Лісабоні в 1880 р. Науковець був дійсним членом Археологічного товариства у Москві, Товариства історії старожитностей в Одесі, Церковно-

археологічного товариства при Київській духовній академії, дійсним членом Археологічного товариства у Львові.

З археологічною діяльністю вченого тісно пов'язана нумізматична. В. Антонович 34 роки завідував Нумізматичним музеєм Київського університету. Він самостійно здійснював закупівлю, експертизу та описування монет. Десятьма тисячами експонатів поповнився музей під час його керівництва. Цінним є каталог «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира» (1896), котрий склав учений. Колекцію університету представляли 8818 позицій. Слід зазначити, що слов'янське музеєзнавство такого доробку досі ще не мало [1006, 9].

Крім цього, іншим важливим пластом творчої діяльності В. Антоновича була науково-педагогічна робота. Як зазначалося, кілька десятиліть науковець очолював кафедру історії в Київському університеті. Це давало великі можливості бути не лише офіційним представником невизнаної науки, а й створити нову історичну школу, котра вирізнялася із тодішніх великодержавницьких. В університеті в той період викладали курси із давньоруської історії, історії козацтва, історії Галицького князівства, було започатковано навчальний курс із джерелознавства, археології. Саме записи студента В. Доманицького курсу про козацтво, виголошеного В. Антоновичем у 1895–1896 рр. приватно українською мовою, стали основою для видання у Чернівцях «Викладів про козацькі часи на Україні» [275, 13]. В. Антонович зумів згуртувати обдарованих молодих науковців, залучити їх до регіональних досліджень. Як головне було визначено завдання дослідити історію українських і білоруських земель Київської держави й Великого Литовського князівства. Зокрема, Д. Багалій і П. Голубовський описували історію Сіверщини, М. Грушевський аналізував історичний розвиток Київської землі з містом Києвом, О. Андріяшев та П. Іванов досліджували Волинь, В. Ляскоронський – історію Переяславщини, О. Грушевський – Турово-Пинське князівство, М. Довнар-Запольський – Кривичську та Дреговицьку землі, В. Данилевич – Полоцьку землю,

Н. Молчановський – Поділля, М. Дашкевич та І. Линниченко – Галичину [886, 204]. Це були регіональні монографічні дослідження, але вони заклали наукові підвалини для синтетичної праці з історії України, без них була б неможлива й наукова схема, створена М. Грушевським. Очевидно, вже тоді В. Антонович визначив стратегічний напрямок, оскільки саме з його ініціативи в «Київській старовині» в 1896 р. оголошено конкурс на написання історії Малоросії. Вплив особистості науковця, громадського діяча на учнів, послідовників і прихильників був дуже значним. Зокрема, О. Оглоблин засвідчив, що в 1920-х рр. науково-історичне життя в Києві було наповнене В. Антоновичем, насамперед його ім'ям [886, 208].

Учні продовжили справу вченого: Д. Багалій, будучи завідувачем кафедри історії у Харкові, розпочав дослідження історії Слобідської України; М. Грушевський на пропозицію В. Антоновича працюватиме у Львівському університеті на кафедрі історії тощо. М. Довнар-Запольський (1867–1934) активізував українознавчі дослідження у структурі історико-етнографічного гуртка при Київському університеті. Предметом уваги науковця став соціально-економічний статус українського селянства середньовічної доби.

А. Синявський, учень В. Антоновича, один із перших представників української економічної географії, приват-доцент Новоросійського університету в 1893–1896 рр., відкрив ще одну грань його творчої спадщини – дослідження в галузі географії [544, 62]. Так, упродовж 1883–1888 рр. В. Антонович приватно викладав курс лекцій з історичної географії. Це був перший науковий курс географії України. Вчений власноруч виготовив першу карту українських земель. Поняття «географія» містило доволі широку програму досліджень, тому його швидше можна порівняти з етнологією. Складовими географії були природа, ґрунти, корисні копалини, відомості про людність, її минуле й сучасне, про етнографію та економіку краю.

Використовуючи дані географії, етнографії, антропології, дослідник прагнув дати відповідь на важливі для українства питання: що таке нація,

національний характер, національна ідея? У статтях «Об украинофилах и украинофильстве», «Три національні типи народні», у лекційному курсі з питань українознавства, який викладав нелегально на початку 1880-х рр., В. Антонович зробив перші кроки у цьому напрямку. Народність, нація для дослідника були об'єктом етнографічних студій і визначалася як сукупність антропологічних, етнографічних і духовних ознак, якими одна група людей відрізняється від іншої. Вагомими ознаками нації визнавалися внутрішні, оскільки народ може змінити «...зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних... Великою помилкою буде думати, що національність залежить виключно від мови: національність охоплює всі функції душі чоловіка» [271, 211–212]. Вказуючи на етнографічну та державну теорії національності у контексті потреби відродження власної культури, забезпечення прав для українців, В. Антонович наголошував, що «...від науки, і самопізнання їх [Українців. – Авт.] залежатиме те, чи раніш, чи пізніш вони візьмуть своє» [271, 211]. Базуючись на здобутках попередників, науковець теоретично довів, що український народ мав свою провідну ідею. На відміну від поляків та росіян, це «...принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [271, 18]. Національність підлягала певним впливам і культурні взаємини націй впливали на її розвиток, але кожен національний тип сприймав їх відповідно до своїх особливостей. Для українського народу, як і для його сусідів, особливості виокремлювалися на основі антропології та психології, враховуючи при цьому лише спадкові риси. Цікавими щодо цього є характеристики українців, поляків, росіян. Глибокі дослідження у різних галузях українознавства зумовили виникнення думки про відмінний від Росії та Європи шлях майбутнього історичного розвитку українського народу.

Українство цікавило В. Антоновича в усіх виявах його буття. Дослідник старанно збирав пісні, легенди, приказки, документи XVIII ст. щодо відьомства та демонології, загалом усе, що характеризувало народну

пам'ять та його світогляд. Історію українців у поетичній формі було відображено у збірнику «Исторические песни малорусского народа», який він видав разом із М. Драгомановим. Хоча працю не вдалося завершити (видруковано лише 1-й том і першу частину 2-го тому), проте її помітила громадськість і високо оцінили науковці, зокрема Імператорська російська академія наук за перший том присудила Уваровську премію. Д. Дорошенко оцінив «Исторические песни...» як епохальне видання, що звернуло на себе увагу всього вченого світу [399, 300].

Високою була оцінка наукової спадщини В. Антоновича науковцями ВУАН. У збірнику, присвяченому його пам'яті, наголошувалось, що у «...бувшій Росії звертав на себе увагу як учений виняткової ерудиції, і водночас основоположник Українського відродження, в галузі якого працював з 1860 р. по день своєї смерті (1908)... В дисциплінах історичних і археологічних професора Антоновича вважали і вважають досі, незважаючи на розвиток науки, авторитетним науковцем. Українська наука ще довго будуватиметься на висновках, що вніс в науку проф. Антонович» [12, арк. 299 зв.]. Бібліографія наукових праць В. Антоновича становить понад 200 позицій. Саме його українознавчі студії задокументували наявність українства, історично обґрунтовували національне життя, його право на окремішність, на повноправну присутність українського народу серед інших державних народів. Разом із цим, було поширено думку про перспективність українського руху в майбутньому. В. Антонович зумів «відвоювати» Правобережну Україну від польських зазіхань. Фольклорні, етнографічні, археологічні, історичні студії науковця комплексно збагачували знання про український народ, окреслювали важливі проблеми українознавства, давали відповіді на найбільш важливі питання українства. Базуючись на дослідженнях старших сучасників, зокрема, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Іванішева, В. Антонович започаткував народницький напрям, ставши засновником української національної історіографії.

2.3. Внесок М. Драгоманова в європеїзацію знань про український народ

Помітну роль у збагаченні історіософської основи української науки передовими методами західноєвропейського наукового знання відіграв М. Драгоманов (1841–1895) – філософ і соціолог, історик і етнограф, культуролог і педагог, перший, хто оформив у чітку програму політичні прагнення українців. Будучи представником козацького роду із Полтавщини, він з молодого віку захоплювався історією, народною творчістю. На історико-філологічному факультеті Київського університету М. Драгоманов остаточно сформувався як професійний учений та громадський діяч. Його магістерська дисертація «Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит» визначалась одним із найґрунтовніших аналізів поворотних моментів європейської цивілізації на ранніх етапах розвитку. Вже цією працею було продемонстровано комплексний підхід до аналізу проблем і визначено напрям подальшого наукового інтересу у площині україно-європейських порівнянь. Після завершення навчання на історико-філологічному факультеті молодий науковець почав працювати на кафедрі античної історії. М. Драгоманов брав участь у діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, громадівському русі. Його активна і цілеспрямована незгода із русифікаторською політикою царизму «виштовхнула» за межі держави і надовго викреслила з офіційної науки. М. Драгоманов змушений емігрувати за кордон, де заснував часопис «Громада» та соціал-демократичний гурток.

Так, ідеологічні концепції мислителя, що стосуються «живих справ», і нині «беруть за живе» [525, 297]. Поряд з цим М. Драгоманов чи не вперше намагався синтезувати український досвід із прогресивними напрямками світової науки, вписати Україну в європейський науковий простір. Проблеми українознавства вчений вирішував у контексті відносин нашої країни з сусідніми державами, насамперед з Польщею та Росією. Слід зазначити, що всю драгоманівську спадщину об'єднував пошук великої ідеї та суспільного

ідеалу. За висловом сучасного дослідника А. Круглашова, М. Драгоманов «...тяжів до ідеалів розвитку громадянського суспільства» [826, 458].

Діяльність М. Драгоманова в ХІХ ст. перебувала під впливом розвитку націй, самоусвідомлення розрізненими етнічними масами свого «я» та неподібності до інших. «Особа, клас, народ (нація) і людство заявили однаково рівні права на співавторство в «драмі світового духа» (Гегель), і суспільна думка оберталась, власне, довкола того, як би впорядкувати, «ієрархізувати» цю «команду» [761, 24]. Співвідношення національного та загальнолюдського, державного і народного, революції та еволюції, терору і мирного способу вирішення національних завдань можна чітко простежити у науковій спадщині теоретика українського національного руху. Які б аспекти життя української спільноти не досліджував мислитель, їхнє обмірковування завершувалось високим етичним ідеалом – «чиста справа потребує чистих рук».

Роздуми М. Драгоманова над обґрунтуванням теоретичних засад українського національного руху, української науки фокусувались на обов'язку впровадження в громадське життя нових ідей, відображенні реального життя народу. Вчений наголошував, що «...любов до простого хлопа... мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народнього життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати...». М. Драгоманов показав, що «...рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові є зовсім природний і конечний...» [406, 25–36]. У результаті цього руху, вважав науковець, має сформуватись українське суспільство і нація. Мислитель був першим, хто озвучив проблему українства на міжнародній арені.

І. Франко зазначав, що 70–80-ті рр. ХІХ ст. залишаться періодом переважного впливу М. Драгоманова, хоча вплив його діяльності і думок триватиме набагато «...довше і ввійде у великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українським ґрунті» [942, 17]. В особі М. Драгоманова Європа вперше побачила новий тип особистості – свідомого

європейця і не менш свідомого українця. «Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, такі як «Историческая Польша и великорусская демократия», «Вільна Спілка», «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну», були не чим, як мотивуванням, вияснюванням цієї синтези – свідомого поступового європейства і разом з цим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молоді в 70-х і 80-х роках, а остаточно постання русько-української радикальної партії» [942, 18].

Слід зазначити, що М. Драгоманов зумів виховати покоління українських письменників і науковців новітньої школи, яка першою у Східній Європі виступила проти тероризму, засудивши вбивство, розробила першу федеральну конституцію для Росії, стала на захист малих національностей, заклала основи демократизму в українській свідомості, відстоюючи індивідуальні свободи пересічних громадян. Він був одним із перших українських учених, який визначив як актуальну наукову проблему практичне завдання – вивести український рух на нові шляхи, піднести його до загальноєвропейського рівня. «Щоб добитись чого-небудь і щоб стати у щирій пригоді народу, – зазначав мислитель, – український напрямок мусить не тільки узятись за кріпку працю, тверезу і впрост обчислену на те, щоб освітити уже видній потребі народу, вийти з старих народно-патріархальних форм бити і ідей і щоб первим ділом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою. Для такої праці треба одложити набік романтичні мрії, не так часто дивитись назад, у археологію і етнографію, як уперед, ...показуючи народові з симпатією в історії більш усього те, у чому можна побачити проби проведення у побит ідей будучого, як свободи особи, совісті, проби праці економічної, а найбільш усього налягати на розвій чуття гуманності і розширення духу свободи познакомленням народу з побитом других народів, та очистити його розум від поганського і середньовічного фанатизму, подати

практичну поміч і виучити думати через науки природні» [404, 231]. Таким чином, вважаємо, що саме це висловлювання дає змогу зрозуміти теоретичний доробок науковця.

Проаналізуємо історичні умови діяльності М. Драгоманова. Асиміляторські тенденції й обмеження виявів української культури, з одного боку, глибоко вражали українських патріотів, а з іншого – спричинювали протидію. Період максимального гноблення зумовив відродження української культури. «Запал українських дослідників був настільки великим, що в українознавчих науках вони добиваються визначних успіхів» [310, 57]. Передусім українська наука прагнула відобразити глибокий контакт між сучасним і минулим. Історики науково аргументували здатність українського народу до самостійного життя і його право на незалежність. Велику роль у реалізації цього завдання відіграли й українознавчі дослідження М. Драгоманова. «Спеціально до українознавства перейшов Драгоманів через студії над українською народною словесністю», виявляючи при цьому глибоке розуміння історичного процесу [395, 113]. Насамперед увагу вченого привернули історичні пісні [437]. Застосовуючи історико-порівняльний метод, М. Драгоманов видав «Історичні пісні...», що було «...першою науковою роботою не тільки в Україні, а й у всіх слов'янських країнах» [296, 321]. Збірка поміщала систематизовані, з усіма варіантами і науковими примітками пісні. Повчальною була наукова творчість М. Драгоманова як прихильника позитивізму О. Конта. Увага вченого до всіх різновидів історичних джерел, до фольклору як важливого носія історичної пам'яті українського народу, орієнтація на багаточинниковість історичного процесу, на історичний прогрес – це результат взаємовпливу західноєвропейської історіософії на його методологію. Ці наукові методи, вперше впроваджені М. Драгомановим на українському ґрунті, характеризують такі збірники: «Політичні пісні українського народу», «Нові українські пісні про громадські справи», «Малорусские народные предания и рассказы». «Між піснями і повістями він звернув головно увагу на такі, котрі давнійші вчені любили

вважати власними творами нашого народу, придатними до зрозуміння його душі, Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшли... Таким способом Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими... Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народа, особливо розвій его вірувань і его фантазії», – наголошував І. Франко [570, 237]. М. Драгоманов, оцінюючи значення наукової обробки народних джерел, зауважував, що лише після неї «...историческая поэзия малорусского народа станет надежным источником для истории народа» [409, 46].

Дослідження поетичної історії соціальних явищ Південної Русі сприяли формуванню у науковця думки, що в «...часи найдужчих повстань нашого мужицтва показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе» [411, 279], а козацький устрій у «...його рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх» [409, 295]. Так намагався М. Драгоманов відповісти на питання, що хвилювали інтелігенцію, широкі суспільні верстви, апелюючи до фактів давньої і нової історії [412, 83]. В історичному минулому вчений вбачав певні підстави для самостійної української державності [413, 572].

Велика заслуга належить М. Драгоманову у розробці історії Кирило-Мефодіївського товариства. Аналізуючи всі доступні історичні джерела, науковець уперше визначив місце товариства в українській суспільно-політичній думці. У «Чудацьких думках про українську національну справу» він обґрунтував місце національно-естетичних і культурних цінностей українства у контексті європейської цивілізації, подавши цінні вказівки для майбутніх поколінь істориків. «Настав уже час, коли не можна цінити історії нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську,

козацьку, царсько-російську (з віділом цісарсько- й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи» [416, 490]. Характерною ознакою українознавчої спадщини вченого був аналіз будь-якого явища політичного чи громадського життя з виокремленням його причинності, зв'язку з попередніми подіями і зіставлення зі світовою історією, де відбувались подібні явища, що в свою чергу давало можливість для прогнозування. В 1926 р. у статті газети «Рада», присвяченій 50-річчю еміграції М. Драгоманова, наголошувалось: «Ще й тепер можна сказати, що Драгоманів не є діячем минувшини, тільки є великим умом будуччини!» [191]. Так, свідками окремих драгоманівських передбачень можна вважати і нас. Аналізуючи процес надання російської допомоги в слов'яно-турецькій боротьбі («Про українських козаків, татар та турок», «Турки внутренние и внешние»), М. Драгоманов зазначав: «Какая есть возможность исполнять освобождающие, совершенно революционные задачи, политические, национальные и даже социальные и антиклерикальные государству, сохранившему весь неуклюжий средневековый, полуазиатский строй самодержавно-клерикального боярского царства, заимствовавшего из европейских своих отношений только тормоза немецкой дружбы, утонченное французско-бранденбургское чиновничество да понимание принципа национальности в виде насильственного «обрусения»?» [414, 253]. Слід зауважити, що «обрусение» нагадує процес створення радянської соціалістичної системи на початку ХХ ст.

Наукові праці «Про українських козаків, татар та турок», «Пропавший час: українці під Московським царатом», «Що таке українофільство?», «Шевченко, українофіли і соціалізм» підтверджують право українського народу на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток. У них з

позицій історіософії позитивізму приділялася велика увага поворотним, на думку М. Драгоманова, подіям Української національної революції, причинам, рушійним силам, становленню козацько-гетьманської держави, глибокому аналізу її характеру та причинам занепаду. У розвідці «Про українських козаків, татар та турок» науковець з'ясував історичні передумови Української національної революції. Гострота соціальних суперечностей пов'язувалася із прийняттям українським суспільством таких «злополучних» Люблінської та Берестейської уній, на чому акцентувалася увага в праці «Историческая Польша и великорусская демократия». У «Передньому слові до «Громади» М. Драгоманов наголошував на загальнонаціональному характері боротьби і її спрямованості проти польської неволі, що у підсумку призвело до загибелі Польщі. Політичний аналіз процесів державотворення козацько-гетьманського періоду подав учений одним із перших в українській історіографії. У «Листах на Наддніпрянську Україну» мислитель вказував на суперечки у козацькому середовищі щодо побудови власної держави. У «Передньому слові до «Громади» він констатував, що увільнення від чужого ярма без викорінення власного зла не дало можливості для зміцнення держави. Глибокий аналіз козацької минувшини, безперспективність перебування у складі деспотичної Російської імперії відображено у статті «Пропащий час...». Автор наголошував на потребі знань про минуле українства з метою недопущення помилок у майбутньому. Відводячи значне місце в історії України періоду козаччини, на основі ґрунтовного аналізу договору 1654 р. М. Драгоманов вказував на недосконалу систему козацько-гетьманської держави. Окреслюючи позитивні та негативні аспекти українсько-московського договору, вчений наголошував на їхній близькості до англійської Хартії про вольності 1215 р., з якої почалось удосконалення державної системи Англії. Науковець резюмував, що Березневі статті передбачали той шлях розвитку, яким йшли європейські держави і були протилежні московським порядкам. Негативний вплив панування Московського царства на українських землях

мислитель продовжував аналізувати у праці «Историческая Польша и великорусская демократия».

Своїми науковими розвідками М. Драгоманов прагнув перетворити українську етнографічну масу, відсталу та несвідому, в культурну націю у західноєвропейському просторі. Вчений уперше визначив кордони України, авторитетно заявивши про її цілісність і соборність [411, 276–277]. «В історії політичного пробудження єго рідного краю він, запевне, грав найбільшу роль, і ім'я єго запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами», – зазначав М. Павлик [406, 240].

М. Драгоманов відіграв важливу роль у формуванні політичної програми українознавства. Його публічне життя – це поєднання наукових підходів з теоретичними розробками суспільно-політичних проблем. Методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, системного бачення світу спонукали критично ставитись до сучасних йому ідеологічних парадигм [826, 144]. У ранніх історичних працях М. Драгоманов звертав увагу на виважений, науковий підхід для дослідження, враховуючи як світовий поступ, так і національну специфіку. «Історик повинен встановити життєву тяглість явищ у житті кожного народу окремо, не підпорядковуючи їх заздалегідь ніяким логічним і моральним визначенням, не втискуючи їх у рамки т. зв. загальнолюдського життя» [695, 225]. Відповідно до цих методологічних засад і зважаючи на те, що «...мислення однієї частини інтелігенції були підпорядковані соціалістичній ідеї в її російському варіанті» [695, 52], зазначимо, що у М. Драгоманова як чільного представника цієї політичної думки було власне бачення як майбутнього суспільства, так і шляхів переходу до нього. Ю. Охримович щодо цього зазначав, що М. Драгоманов був близький і до українофільського народництва, й до лібералів-общеросів, не пристаючи ідейно до жодної з цих течій, формуючи своє синтетичне світоглядне уявлення, що вилилося у вигляді українського громадянства – федералістичного соціалізму [522, 90]. Разом із цим, погляди М. Драгоманова не були статичними (оскільки, як

ззначав учений, для світу характерний «рух») [416, 558]. Так, у вступі до женеvської «Громади» громадсько-політичний діяч виступав як «федераліст-самостійник», у програмі Товариства «Поступ» – як поборник національно-територіальної автономії України у межах Російської та Австро-Угорської імперій, а у «Вільній спілці» можна простежити думку про автономію України навіть як російської губернії [836, 18]. Очевидно, історіософське бачення минулого й майбутнього, збудоване на основі фольклорно-етнографічного матеріалу, європейської історії та аналізу російсько-імперської й австрійської дійсності, зумовило пошук компромісних рішень. Крім цього, на М. Драгоманова здійснила значний вплив західноєвропейська наука. Щодо цього І. Мазепа зауважував, що «...Драгоманів уже з молодих літ захоплюється федералістичними ідеями французького соціаліста Прудона». Проте його федералізм «...був оснований на індивідуалізмі, на признанні автономного права як за окремими особами, так і за кожною громадою» [486, 584]. Саме концепцію федералізму вважав М. Драгоманов найбільш прийнятною для України. Так, у праці «Чудацькі думки про українську національну справу» вчений зазначав, що «...трудно добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одне, або друге. Третього не вигадали» [416, 548].

У драгоманівській програмі привертає увагу унікальна у суспільно-політичній думці теорія «громадівства». Погоджуючись з основними соціалістичними ідеями, автор окреслював національне «обличчя» майбутнього суспільства у формі «громад». «Український соціалізм – не партія, а громада» [411, 318], тобто вона має складатись із представників усіх видів праці. Основна соціалістична одиниця у М. Драгоманова, як зауважував М. Павлик, – це вільна й упорядкована громада, пов'язана з іншими у спілку вільних громад. «Ось через що він назвав соціалізм громадівством, що значило: вільна й гаразд упорядкована суспільність» [523, 59]. Учений так конкретизував свій ідеал: «От дійти до того, щоб спілки

людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства – це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств» [411, 269]. При цьому М. Драгоманов зазначав потребу «...вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб... вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних» [411, 301]. Для українських соціалістів накреслювалося завдання: «То значить, що українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житті громадському (*services publiques, fonctions sociales*), і там у громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх та обороняти старі здобутки й нові парослі тих порядків од ворогів їх усіма способами мирними й вояцькими. Нічого, здається, прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, осідаючи по тих громадах, змагатись до того, щоб зчеплятись в спілки з своїми товаришами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої чи іншої, більше чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, так щоб Україна, якскорше покрилась цілою сіткою зчеплених одним з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрих якнайбільше людей були б й товаришами в мужицьких громадах» [411, 318]. М. Драгоманов, захоплюючись соціалістичними ідеями, реально оцінював ситуацію в Україні. «Ми б добавили ще, що на ґрунті стоячого соціалізму не може бути й там, де не заведено ще уставної, парламентської держави, в якій тільки й виходить

начистоту панування багатих. При кріпацтві й царському самодержавстві соціалізм може бути тільки нав'язаний ізбоку, більш книжний, ніж ґрунтовий, і іноді більш видом противукріпацьких і противучиновницьких думок, ніж справді соціалістичних, противубагатирських. Таким і був соціалізм московських і петербурзьких кружків 30–60-х рр., вчитаний із французьких книг» [417, 372]. Так, соціалісти в Росії виступають проти буржуазії «...ще раніше, ніж та склалась у Росії» [417, 373]. Узагальнюючи досвід Західної Європи, тонко відчуваючи реалії сучасної дійсності, М. Драгоманов вказував, що «...нашим людям слід добиватися і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити в Росії ще раніш, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської й чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)» [486, 300].

Уже в подальших працях «Историческая Польша и великорусская демократия», «Вольный союз – Вільна Спілка» М. Драгоманов акцентував увагу на таких поняттях, як «соціальна боротьба», «соціальний прогрес», менше вживаючи соціалістичної фразеології. В «Автобіографічній замітці» вчений зазначав, що «...навіть соціалістам, насамперед, треба добиватися політичної свободи» [633, 155]. При цьому він чітко розмежовує ситуацію «по-російськи» та «по-австрійськи» у визначенні найближчих завдань українського руху. В Австрії, де є певна політична свобода, можна приступати до організації соціалістичних партій з робітників і селян. У Росії слід боротися за політичну свободу, а соціалістичні ідеї варто поширювати «тільки науково-літературним способом» [633, 161]. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація «...може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму» [633, 161]. Таким чином, щодо сепаратистського сценарію розвитку подій М. Драгоманов мав сумніви. Реалії зовнішніх та внутрішніх умов не давали змоги реалізувати незалежницьку ідею. «Українцям замість того, щоб рватись заложити свою

державу або які-небудь дуалізми..., ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадівської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород» [411, 320–321]. Так, не заперечуючи, що «...своя держава... була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі», М. Драгоманов пропагував думку об'єднання всіх українських земель у федеративну державу [411, 293].

Серед чинників у справі здобуття політичної волі, за М. Драгомановим, було формування національної свідомості. «Всяка дорога стає легшою, коли нею прямують люди більш свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі» [411, 301]. Прикро було констатувати факт відриву національної еліти від «свого мужика» [411, 306]. Великі надії покладав М. Драгоманов на конституцію в Росії, що дасть змогу «...понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людей і городян-ремісників та техніків» [417, 424]. Власне, вивчення історії європейських країн, зокрема «городських верств», з їхнім більшим науковим, професійним потенціалом, відповідно більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом словом і ділом проти будь-якої неволі й неправди громадської спонукало М. Драгоманова до визначення ще одного завдання для громадівців – «поправити страту нашою Україною своїх городських верств» [417, 421]. Важливим для здобуття політичної незалежності вважалась і наявність міжнародної підтримки. Перші кроки в цьому напрямку зробив М. Драгоманов. Публікуючи іноземними мовами історичні, фольклорні, етнографічні розвідки, намагався вчений привернути увагу європейської громадськості до українства. Політичні протести проти обмежень вживання української мови поодинокі звучали серед паризької вченої спільноти. «Відкриваючи вікно» в Україну для Європи і Європу для України, громадсько-культурний діяч шукав сприятливих зовнішніх обставин для

самореалізації українців. Проте навіть у справі наукового захисту розвитку рідної мови та національної літератури отримана підтримка не виправдала сподівань.

Важливе місце у політичній програмі М. Драгоманова відведено народно-правовій державі. У центрі уваги вченого воля, свобода кожної людини в «...слові й праці, воля кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управу (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних» [411, 301]. Таку державу, на думку науковця, мало контролювати суспільство, а народ визнавався джерелом влади. Найважливішими у такому суспільстві були права людини й громадянина, а конституцію вважали закономірним етапом його розвитку. Правовим аспектам організації громадянського суспільства М. Драгоманов присвятив статтю «Вольный Союз – Вільна Спілка». Парламент він наділяв законодавчою функцією, виконавчу владу вважав відповідальною перед законодавчою, а громадяни, на його думку, мали бути захищені у суспільстві. М. Драгоманов обстоював загальне виборче право. Важливість його розуміння значення політичної свободи підтверджували тези конституційного проекту: «Цілі: загальногромадські: а) права людини і громадянина як необхідна умова особистої гідності та розвитку; б) самоврядування як основа для руху до соціальної справедливості; мета – окремо національна; політична свобода як засіб повернення української нації до родини націй культурних» [405, 19]. Власне, ці теоретичні напрацювання вченого не втратили актуальності й нині. Автор конституції передбачав необхідність обмеження центральної влади за рахунок розширення прав громадян і місцевого самоуправління. Так, у статті «Східна політика Німеччини й обрусіння» вчений акцентував увагу на тому, щоб була «...замість політики централізації й обрусіння в усій західній половині Росії

пристойніша політика самоуправління областей і національностей, заснована на демократичному принципі» [633, 153]. М. Драгоманов наполягав на будівництві держави «знизу-догори». У протилежному разі – «...зовсім інше виходить, якщо ми почнемо побудову держави згори донизу: від народу і його волі. Ця остання на практиці може бути нічим іншим, як тільки волею більшості, – а в державах великих, настільки відмінних від древніх держав громадських або кантональних, – нічим іншим, як волею більшості народонаселення. Очевидно, що самодержавство такої «волі» тим частіше може іти цілком у розріз з інтересами значної частини населення і суттєвими правами осіб, груп, областей і навіть націй. Додамо, що самодержавство народне, – пряме (в громадах і кантонах) і представницьке, – не включає запровадження диктатури, на яку переносяться права народного самодержавства» [408, 416–417]. Слід зазначити, що таку політичну далекозорість можна простежити і в працях І. Франка – учня М. Драгоманова – щодо майбутнього «Енгельсової держави» [591].

Історичні перспективи держав залежали, за М. Драгомановим, від рівня централізації, від наявності політичних свобод. «А, звісно, що Пруссія і Франція далі пішли у ділі прогресу, ніж Росія. Яка різниця є між Росією і другими землями, се видно і з того, що у Франції нікому не прийшло у голову забороняти печатати які-небудь книги з-за одної мови, що у Франції відкрито діють національні комітети...» [404, 228]. Централізація поставала у його дослідженнях «переходящим» історичним злом, тому була надія на її минуцність у Російській імперії. Власне, своєю політичною, громадською, науковою діяльністю цей період наближав М. Драгоманов, коли «центробіжні сили» «...самі не зложуться, не окріпнуть і не зуміють працею і умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитися свого права у сили центротяжної» [404, 228].

У болгарській газеті в некролозі, складаючи шану великому вченому, було вказано на погляди М. Драгоманова щодо становлення майбутнього суспільства. Зокрема, у ній зазначалося: «Маючи розум, дисциплінований

науковою історичною методою, він був упевнений, що коли соціалізму суджено завоювати прийдешність, то се завоювання мусить статися через повільну, довгу і всесторонню еволюцію сучасної громади. Безпосередніми ж найближчими фазами тої еволюції – а значить і завданням корисної діяльності – є по его думці, громадський і політичний визвол народів і новий конституційний лад на ґрунті децентралізації і національної автономії» [406, 236–237]. Проте не було вироблено механізму вирішення «українського питання» у тому разі, коли конституційна Росія не задовольнятиме інтереси українців, а сумніви щодо цього були. «Тільки ж та конституція дасть іще більшу волю й силу московським людям, і вони, певно, посунуть свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство не згине до часу, але зостанеться знову «провінціальним родичем», прихвоснем. А коли хтось згодивсь із тим, що ніхто так не послужить чоловікові, як сам він, то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить і людям якої країни, як самі вони. А з прихвоснів яка ж служба!» [417, 429].

У суспільно-політичній думці XIX ст. були різнобіжні позиції щодо шляхів реалізації майбутнього суспільства. Більшість стверджувала необхідність повстання, терору, а М. Драгоманов, сповідуючи високоетичні принципи всіх граней людського буття, вірив, що здійснення його соціалістичного ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому пропонував шлях розумової пропаганди, ніж «кривавих повстань» [633, 161]. Об'єктивно оцінюючи всесвітньо-історичні події, науковець дійшов висновку, що «...всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу і що державні чи противдержавні заходи й повстання... тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не всі» [411, 312]. Більше довіри мав шлях поступової зміни «звичаїв і думок людських по всіх громадах» [411, 312], оскільки науковець був переконаний, що політичне вбивство – це також вбивство, і життя політика так само святе, як і приватної особи [406, 243].

З поглядами вченого на суспільну організацію тісно пов'язана концепція національності. Націю М. Драгоманов подав в історичному розвитку як його продукт, як «...результат певних природних і історичних обставин життя народного» [410, 189]. Заслуговує на увагу погляд на цінність нації як форму солідарності між людьми [960]. Крім цього, найважливішою національною ознакою науковець вважав національну мову. Саме розвитку цієї визначальної риси він постійно приділяв увагу. Це і науковий захист на рівні вченого європейського світу, і турбота про її поширення серед освічених верств, це і щоденне шліфування і збагачення термінологічними нововведеннями. Головною думкою творчого доробку М. Драгоманова є ідея співвідношення національного та загальнолюдського. Позиція вченого перебувала на «золотій середині»: він не заперечував національного, враховував світовий поступ, «своє» оцінював з огляду на досягнення людства. На наш погляд, було помилковим звинувачувати М. Драгоманова у недооцінці «національного». Вся наукова спадщина вченого, цикл політичних статей, публіцистичні праці пронизані думкою про відродження української національності на основі обґрунтування її «окремішності», «самобутності». «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була більше зв'язана з Західною Європою в суспільному і культурному прогресі. Перебування в Західній Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій спільних ідей і форм, і є ліпша основа для українських автономних прагнень, і що тепер будь-яка наукова, як і політична діяльність, повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті» [633, 156]. Українство, за М. Драгомановим, має бути космополітичне думками та національне за формою, яку слід наповнювати загальнолюдським змістом. Щодо цього науковець звертав увагу сучасників: «Чтобы развивать индивидуумы и нацию до идеала человека, мы должны отправляться от существующих индивидуальных и национальных признаков, иначе воспитание обращается

именно во втискивание живых людей в форму пустого идеала, которое не может принести им ничего, кроме страдания» [415, 448].

Масштабність, творчість, компетентність, ерудиція, теоретична змістовність, критична оцінка й самооцінка – це неповний перелік сторін багатогранної особистості. Центральною фігурою в українознавчих дослідженнях ученого поставав український народ, в якому він бачив «...окрему націю, що повинна й мусить боротись за своє повне, культурне та політичне, національне визволення на нових демократичних основах» [522, 90–91]. Винятково важливі роздуми вченого про окремішність та самобутність українського народу, його традицій, культури, історії. Наукові розробки М. Драгоманова були пошуком ідеальної й реальної моделі майбутніх українців, шляхів і методів її реалізації, практичних рекомендацій для сучасних та майбутніх поколінь.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що 90-ті рр. XIX ст. стали етапом становлення наукового українознавства. Домінуючу роль у цьому напрямку відіграли науковці університетів, де і зародилася думка утворення наукових товариств. Наголосимо, що фаза описовості залишилася у минулому, розвідки вирізнялися ознаками комплексного характеру. Наукові дослідження М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та інших учених, нагромадження і наукова інтерпретація археографічного матеріалу, використання його нових видів, застосування нових способів пізнання дали підстави для обґрунтування концепції самобутності українського народу, неперервності його історичного процесу. Об'єктом українознавчих студій була майже вся українська етнічна територія, при цьому важливим стало зближення поглядів на українське минуле. Українознавчі студії, нагромаджуючи знання про етногенез українського народу, формування української нації, утвердження етнічної ідентичності, мали великий вплив на національне відродження українства.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА ЯК СИНТЕЗУ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ ТА УКРАЇНЦІВ

3.1. Наукове товариство ім. Т. Шевченка – академічний осередок українознавства

Масштабністю та інтенсивністю українознавчих студій виокремлюється серед наукових товариств НТШ. Понад 130 років Наукове товариство ім. Т. Шевченка розвиває науку в Україні і «...тим самим бере участь у нескінченій ще боротьбі нашого народу за вільне й самостійне життя в своїй незалежній державі» [468, 9]. Багатогранна діяльність НТШ є золотом сторінкою у національному відродженні України, а його історія – це літопис самовідданої боротьби багатьох поколінь учених за утвердження наукових засад українознавства. Заснування НТШ як літературного, його трансформація в наукову установу академічного типу стало логічним продовженням традицій Острозької і Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського університетів, використання західноєвропейського досвіду організації науки.

Складним, проте винятково благородним, був шлях придніпрянських і придністровських учених у Галичині в другій половині XIX ст. «Стати осередком наукової роботи на своєнародній мові, особливо в галузях безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе як найширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри...» [221, 10] – цю мету визначило товариство як «некоронована академія» і понад століття професійно її реалізовувало. Головними чинниками заснування товариства у Львові у 1873 р., як зазначали учасники тогочасних подій, були складні обставини українського життя, завдання «...обійти нечувані в Європі перешкоди, які петербурзький уряд ставив перед українською наукою» [468, 11], «...використати сприятливіші умови для національно-культурної праці у Галичині» [309, 3].

Це давало підставу називати ще недавно відсталу Галичину українським П'ємонт. Згодом М. Грушевський констатуватиме факт перетворення західного краю на духовний і культурний центр української землі, «...духовну фабрику, де виховується українська культура для цілої соборної України» [327, 180–181].

Утворення товариства ґрунтувалось на тісних взаємовідносинах з галичанами П. Куліша, О. Кониського, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. За початковим статутом, завдання товариства передбачало «...спомогати розвою руської (малоруської) словесности» [775, 11]. Його перший етап охоплює 1873–1892 рр., період головування К. Сушкевича, С. Громницького, Д. Гладилевича. «В часах, коли можливість української культури стояла під знаком запитання, коли навіть оборонці її здебільшого не важилися йти далі постулатів белетристики на народньо-побутові, етнографічні теми та елементарної популярної літератури для селянства, гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури» [333, 1]. Виданням літературних праць Наукове товариство ім. Т. Шевченка сприяло розвиткові української словесності. Незважаючи на фінансові труднощі та складнощі галицького життя, що спричинили другорядність культурної роботи, а також нестачу наукових кадрів, НТШ розпочало видавничу діяльність, закупивши друкарню. Її першим замовленням було видання українських підручників для гімназій українською мовою [691, 9]. Товариство друкувало за власні кошти літературно-наукову частину щорічника «Правда», а в 1885 р. розпочало видання журналу для українських родин «Зоря» [775, 15].

З перших років діяльності товариство вирізнялося принциповою патріотичною позицією. Так, протестом НТШ щодо заборони української мови в 1876 р. була праця члена товариства О. Огоновського «Дослідження в галузі рутенської мови» («Studien auf dem Gebiete der ruthenicshen Sprache» (1880)), що науково обґрунтувала самостійність української мови, її відмінність і відрубність від польської і російської. В «Історії літератури руської», незважаючи на окремі недоліки, науковець уперше визначив

«...проблему українського письменства в його органічному розвитку від найдавніших часів до найновіших. Автор послідовно провів ... ідею самобутності українського народу й оригінальності українського письменства» [775, 15]. Це зумовило гостру дискусію щодо питання буття українців як окремої спільноти із власною культурою чи лише як частини російського народу.

За ініціативою О. Кониського та О. Барвінського в 1892 р. відбулася реорганізація товариства з метою створення наукового осередку, який відповідав би академіям державних націй. Згідно з новим статутом, «...Наукове товариство ім. Т. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберігати всякі пам'ятки, старинності і наукові предмети України-Руси. До того мають служити наукові дослідження з філології руської і слов'янської та історії українсько-руського письменства і штуки; з історії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і правничих, математичних, природничих з географією і лікарських; відчити, розправи і розмови наукові; з'їзди учених, літератів і артистів; видання наукових «Записок товариства ім. Шевченка» і інших творів наукових; збирання матеріалів до бібліотеки і музею: премії і підмоги ученим, літератам і артистам, а на останку удержування друкарні і книгарні. Товариство має поділитися на три секції: філологічну, історично-філософічну і математично-природничо-лікарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісія» [775, 18].

Наведений витяг із статуту засвідчує багатогранність діяльності товариства як академічної установи. Важливим є те, що її стратегічним напрямом ставав розвиток науки про український народ у всій різнобічності, інтегрованості, синтетичності. Можна стверджувати, що з 1892 р. розпочався новий період історії українознавчих дослідів у НТШ [333]. Великою є заслуга у цьому О. Кониського, що розробив першу програму досліджень усіх компонентів українознавства. Слід зауважити, що в НТШ у той період головували Ю. Целевич, О. Барвінський.

Вирішальне значення для товариства як загальноукраїнської наукової установи на рубежі XIX–XX ст. мала науково-організаційна діяльність М. Грушевського. Як зазначав І. Крип'якевич, «...час його головування до світової війни 1914 р. – це найсвітліша доба в розвитку Товариства» [465, 25]. Так, М. Грушевський в «Автобіографії» вказав, що після приїзду у Львів (1894) «...взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві ім. Шевченка» [620, 5]. Слід погодитися з В. Онопрієнком, який стверджує, що найбільш плідний період діяльності НТШ пов'язаний з участю (з 1894 р.) і головуванням в ньому М. Грушевського (1897–1913). У 1895–1913 рр. він був редактором «Записок НТШ». У звіті за 1896–1897 рр. учений указував на збільшення кількості наукових рефератів, заслуханих на засіданнях секцій; а також наукових працівників і їхніх наукових праць [111, арк. 7–9].

За редакцією М. Грушевського видруковано 110 томів «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», майже 30 томів інших видань, 88 книг «Літературно-наукового вістника» (1898–1905). Відповідальність за поширення вісника на теренах всієї України також відчував М. Грушевський [121, арк. 1]. Хоча в 1905 р. друкування «ЛНВ» передано з НТШ Українській видавничій спілці, але науковець продовжував опікуватися ним, редагуючи до 1914 р. [898, 51].

Першим вагомим проектом, як зазначає Л. Винар, була стаття М. Грушевського, присвячена 100-річчю «Енеїди» І. Котляревського (1893). Учений радив систематично збирати матеріали, що відображали би побут того періоду, пропонував опублікувати науковий життєпис І. Котляревського і нове ілюстроване видання його творів. М. Грушевський наголошував, що «...ту справу має виконати не один чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони таки со

піuncta змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би, мабуть, при охоті матеріальні засоби для видання» [704, 11].

Так, завдяки НТШ поступово закладалися теоретичні підвалини українознавчої науки. Саме М. Грушевський першим опрацював засади українознавства як науки, питання його методики, методології. На думку науковця, етапною подією у національному відродженні українців була діяльність першого наукового осередку українознавства – Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Дуже скромно він згадував про видання власної книги з історії українського народу «з рамени історичної секції товариства» [367, 44], хоча його сучасники, зокрема В. Герасимчук, назвали «Історію України-Руси» найважливішим, найвеличнішим «твором-монументом» ученого [300, 8]. Ця розвідка мала всеслов'янське значення. На думку польського науковця О. Брікнера, «...се є прекрасний, багатий змістом твір, на який можна опертися, твір, подібно якому довго не може виставити не то, що жодна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою» [300, 8–9].

Поява перших томів «Історії України-Руси» сприяла підвищенню авторитету не тільки М. Грушевського, а й усього НТШ, яке було його репрезентантом. Так, автор у 1908 р. у статті «На українські теми» зазначав, що «...представленне і освітленне нашої історичної минувшини... має величезний вплив на суспільно-політичне і національне виховання нашої публіки» [354, 126]. В. Герасимчук оцінював наукову працю М. Грушевського як найсильнішу зброю, що не тільки впливає на культурну свідомість народу, а й є дороговказом у життя, витворює почуття спільності інтересів на всіх просторах України [300, 9]. Саме використання великої кількості історичних джерел, матеріалів археології, лінгвістики, соціології, фольклору дали змогу створити унікальну концепцію історичного розвитку українського народу, що стала фундаментальною для наукового українознавства. В. Дорошенко і С. Томашівський наголошували, що «Історія...» – се перший науковий огляд нашої бувальщини» [388].

М. Кордуба, вказуючи на новизну «Історії України-Руси», зазначав, що вперше проаналізовано «...спосіб життя та долю української шляхти, міщанства, селянства в XIV–XVII ст.; порушено проблеми чорноморської торгівлі в XIV–XV ст.; увага приділена і питанням української артистичної творчості, чого не було зроблено раніше. А питання генези і розвитку козаччини, що порушувалися ще раніше його попередниками, поставлено на широку джерельну базу і дано нове трактування...» [446, 319].

Поділяючи думку відомих істориків, слід зазначити, що 10-томна «Історія України-Руси» – це міцна база для всієї українознавчої науки, «візитна картка» НТШ. Ця праця документально засвідчила історичне право українства на існування. Як зазначав В. Герасимчук, «...М. Грушевський роз'яснив наше національне «я», вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности щодо походження і своєю історією дав нашій нації удодівнене право на належне їй ім'я та на самостійне горожанство в світі» [300, 2].

Досконалим є твір і в суто науковому плані. Порівняно з працями попередніх поколінь істориків, «Історія України-Руси» вирізняється об'єктивністю подання історичного процесу, логічністю висновків, що ґрунтувалися на скрупульозному і критичному опрацюванні історичного матеріалу із зазначенням його походження. М. Грушевський гідно продовжив наукову роботу свого вчителя В. Антоновича. Так, саме В. Антонович, як зазначалося, згуртував плеяду істориків, що збирали, сортували і видавали матеріали за певними епохами і створювали концепції для пояснення фаз розвитку українських суспільних верств і побуту українського народу. Він підготував ґрунт для написання наукової історії України.

Під керівництвом науковця плідно працювала історико-філософська секція, була сформована наукова школа у Львові. Дослідження членів секції – С. Томашівського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кревецького, О. Терлецького, К. Левицького, П. Іванова, М. Шухевича, Б. Бачинського, С. Рудницького, Є. Барвінського, І. Франка, В. Липинського, В. Барвінського, О. Целевича, М. Возняка, І. Левицького,

М. Зубрицького, К. Студинського, З. Кузелі – збагачували скарбницю українознавства, в якій Україна постає як єдине ціле в усіх гранях історичного буття, починаючи з періоду палеоліту. Слід виокремити такі розвідки цього періоду, як «Студії над державою Б. Хмельницького» та «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину» С. Томашівського, дослідження постатей І. Виговського та Ю. Хмельницького, яке здійснював В. Герасимчук, П. Дорошенка – О. Целевич; а також політичних подій останнього періоду існування Галицько-Волинської держави – О. Терлецький. Історії Литовського князівства присвятив кілька статей Б. Бачинський; період Гетьманщини за часів І. Мазепи студіював С. Томашівський; І. Джиджора вивчав період Гетьманщини після І. Мазепи; опришківський рух досліджували О. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк; гайдамаччину – І. Шпитковський, С. Грищенко, А. Крижанівський, О. Маркевич, В. Щурат, І. Франко; культурне і релігійне життя Галичини кін. XVIII і поч. XIX ст. опрацювали І. Франко, М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кревецький, І. Левицький, І. Свенціцький; львівські події 1846–1918 рр. досліджували Ю. Левицький, І. Кревецький, І. Франко, а культурне життя – М. Возняк [388, 42–60]. У галузі археології опубліковано праці Ф. Вовка, М. Грушевського, Я. Пастернака, Ю. Полянського, І. Раковського, Д. Цинкаловського, Л. Чикаленка.

Так, неповний перелік напрямків наукових пошуків Наукового товариства ім. Т. Шевченка свідчить про різнобічність українознавчих студій, що сприяли формуванню основ для синтезу знань про Україну. Більшість українознавчих праць публікували у «Записках НТШ». Власне, М. Грушевський, будучи редактором цього часопису, перетворив його на популярний і авторитетний періодичний орган українознавчих студій.

Слід наголосити, що товариство по-новому зрозуміло роль публікування і популяризації монографічних розвідок для українознавчої науки і суспільства загалом. Так, у 1894 р. Історично-філософська секція НТШ продовжила видання «Руської історичної бібліотеки», яку започаткував

у 1883 р. О. Барвінський. Основне завдання цієї серії М. Грушевський вбачав у поданні «...в приступній формі в рідній мові головніші розправи про українсько-руську історію» [351, 8]. У цьому виданні друкували переклади історичних монографій В. Антоновича (гайдамаки і козацтво), М. Костомарова (про І. Мазепу), О. Єфименко (про рухи на Лівобережній Україні в XVIII ст.), Ю. Целевича (про галицьких опришків), Я. Шульгина (Коліївщина) та інших науковців з бібліографічними відомостями, «Кобзар» Т. Шевченка тощо [111, арк. 10]. Так, у «Записках...» поряд із матеріалами, науковими розвідками історико-філологічного та математично-природописного відділів у бібліографічному поміщено інформацію про нові книги: з філософії, історії літератури, етнографії, історії допоміжних наук, археології, історії церкви, історії, історії мови, права, економіки, статистики, природознавства, в тому числі збірники та словники. Ця інформація була характерною умовою наукового прогресу.

На окрему увагу заслуговує діяльність Археографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яку очолював М. Грушевський і котра з 1895 р. розпочала публікацію «Жерел до Історії України-Руси» і «Пам'яток українсько-руської мови і літератури». За редакцією М. Грушевського до 1914 р. видруковано 11 томів «Жерел...», за редакцією І. Франка – 7 випусків «Пам'яток...». У серії «Жерел...» побачили світ матеріали з політичного, економічного, соціального життя України. I-й том «Пам'яток...» містив старозавітні апокрифи, які зібрав І. Франко, та його вступну розвідку, II-й том – ілюстрації королівщини в Перемиській і Сяноцькій землях із вступною статтею М. Грушевського про економічний стан селянства в Перемиському старостві у середині XVI ст., IV-й том – акти з часів Хмельниччини. У 1906 р. Археографічна комісія стала фундатором нової серії історичних джерел – «Українсько-Руського Архіву». До 1914 р. було опубліковано 14 томів цієї серії, що поміщали історичні й літературні матеріали [704, 20–21].

Таким чином, НТШ зробило вагомий внесок у вирішення джерелознавчих проблем, зокрема, здійснило пошук, виявлення та публікацію джерел, не відомих до цього періоду науці, чим започаткувало новий науковий рівень їхнього використання. Особливістю археографічної роботи під керівництвом М. Грушевського було відстоювання правдивості історичних джерел, збереження автентичності, дослідження родоводу. Таке ставлення вирішувало назрілі проблеми українознавства, давало можливість для постановки і реалізації чергових наукових завдань. Водночас джерелознавча робота охоплювала як Галицьку, так і Східну Україну, залучивши до цього проекту вчених – представників обох частин України, що об'єктивно сприяло утвердженню ідеї соборності української науки. Так, спільна наукова діяльність об'єднала двох видатних діячів Східної та Західної України – М. Грушевського та І. Франка.

Під керівництвом І. Франка успішно працювала філологічна секція НТШ, котру він очолював 10 років. З 1889 р. виходив збірник цієї секції (до 1938 р. було видруковано 23 томи). І. Франко у галузі філології відіграв головну роль. Поет, прозаїк, критик, публіцист, філолог здобув міжнародне визнання як учений: видав староукраїнські апокрифи у «Збірнику філологічної секції НТШ», «Пам'ятки української мови і літератури», «Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII в.» у 5-ти томах. Вагомими в історії літератури були такі фундаментальні праці науковця, як «Варлаам і Йоасаф», «Святий Климент», «Слово о Лазареві воскресенії», «Карпато-руське письменство XVII–XVIII в.». Плідно працював у товаристві і В. Гнатюк, який разом з І. Франком редагував серійні видання та збірники. Наукове товариство ім. Т. Шевченка випустило низку наукових розвідок з історії старої і нової літератури М. Возняка, Я. Гординського, М. Грушевського, В. Доманицького, А. Єнсена, П. Зайцева, О. Лотоцького, М. Павлика, В. Перетца, К. Студинського, І. Франка, В. Щурата. У «Збірниках філологічної секції» надруковано працю О. Кониського «Тарас Шевченко – Грушевський, хроніка його життя» (тт. I–II, 1898–1901), розвідки

Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, кореспонденцію Я. Головацького.

Фундаментальна за обсягом і значенням роль НТШ у розвитку етнографічного компонента українознавства. Наявний етнографічний матеріал і дослідницька діяльність у цьому напрямку зумовили утворення Етнографічної комісії [111, арк. 10], в якій працювали І. Франко, Ф. Вовк, В. Гнатюк, Ф. Колесса та ін. Це дало змогу опублікувати 38 томів «Етнографічного збірника», 20 томів «Матеріалів до української етнології». Українську етнографію значно збагатили матеріали, зібрані в експедиціях під керівництвом Ф. Вовка за участю І. Франка, І. Раковського, З. Кузелі. Дослідження комісії охопили Галичину, Буковину, Центральну й Східну Україну. Наприклад, другий том «Етнографічного збірника» поміщав дві збірки фольклорного характеру, одну описову студію; третій том – фольклорні матеріали з Угорської Русі, фольклорні матеріали з Брідщини, Стрийщини, Городецького повіту, галицького Поділля, з Бачви в Угорщині [111, арк. 10]. В. Гнатюк популяризував етнографічні здобутки серед європейської громадськості, розуміючи, що етнографія презентувала правдиву скарбницю і невичерпне джерело для досліджень все ще «мало званої України» [124, арк. 57]. Важливо, що В. Гнатюк відкрив для громадянства й науки Карпатську Україну [775, 21]. Великий масив колядок, коломийок, приповідок тощо вперше увійшов до наукового обігу того періоду. Цими збірками користуються етнографи різних країн, що «...якнайліпше демонструє заслуги Наукового Товариства ім. Шевченка» [468, 44]. Підкреслимо, що В. Гнатюк є автором першої синтетичної праці із національного відродження Західної України: ХУІІІ - ХІХ ст. «Національне відродження австро-угорських українців» (1916).

Важливе значення для теоретико-методологічного трактування етнологічного компонента українознавства мають праці Ф. Вовка. Так, М. Грушевський у статті на честь пам'яті Ф. Вовка (1918) наголошував, що «...в різних галузях нашої культурної роботи його досвід, обізнанне,

ерудиція були особливо потрібні тепер – те, що він міг дати по деяким справам, не може дати ніхто. Бо в них він бував часто не тільки першим, але єдиним» [359, 5]. Перебування у Парижі впродовж 1887–1905 рр. було ґрунтовною науковою школою для українознавця. Важливість тогочасних європейських методів, науковий підхід до етнографії, історико-етнографічне районування України дали змогу науковцеві зробити наголос на побуті українства, а не лише на фольклорі, як це було в період П. Чубинського, діяльності Південно-Західного відділу російського географічного товариства. У листі до М. Грушевського від 31 січня 1896 р. Ф. Вовк відкрито вказав на низький рівень складеної до «Етнографічного збірника» НТШ етнографічної програми. «Зроблена вона очевидячки по програмі: Юго-Зап[адного] отдела Р[осійського] Географ[ического] общества, що ми уложили удвох з А. А. Русовим ще аж у 1873 році..., але – ж се було 23 роки назад! З тієї пори Етнографія у Західній Європі і особливо у Америці сягнула геть – вже далеко і тепер вже такої програми навіть і показати вже нікому не можна, хто має хоч трохи науковий погляд на Етнографію. Правда що ми на Україні з своєю Етнографією і досі далі небіжчика Чубинського не пішли, але ж треба вже коли-небудь пійти. Питання антропологічні треба було просто залишити: вони не варт нічого і кілька б Вам не надіслали матеріалу по цім питанням, їх усе одно треба буде викинути, бо такі річі... мають вартість тільки тоді як вони роблені науково – себто міряючи, прирівнюючи до відомих зразків і т. і., се – ж може зробити тільки фаховий чоловік... Етнологія перемішана з folk-lore...; про еволюційні погляди на котрих тепер держиться уся етнографія – нічого вже й казати: їх сліду немає» [647, 111].

У листі від 21 лютого 1896 р. Ф. Вовк, продовжуючи тематику організації етнографічної науки в Україні, зауважував, що етнографічні матеріали слід видавати «...не як прийдеться, а хоч у якій небудь системі – хоч би от наприклад як друкуються вони у болгарському» збірнику. «Чи не краще б було зовсім виділити з «Записок» усю етнологію і видавати Етнологічний збірник додавши туди ж і антропологію і палеонтологію чи

передісторичну археологію» [645, 115]. Відповідь М. Грушевського дає змогу пояснити ситуацію. «Щодо спеціалізації «Збірника», то трудно її перевести, бо не маємо ані антропологів, ані археологів, ані етнологів» [643, 116].

Так, цінними є методологічні настанови Ф. Вовка у розділі «Від редакції. Дещо про теперішній стан і завдання української етнології» в першому томі «Матеріалів українсько-руської етнології» (1899). На думку науковця, важливим було зображення українського буття у контексті світового історичного процесу. Українознавець виокремив об'єкт і предмет етнологічного дослідження, звернувши увагу на застосуванні наукових методів в антропологічних студіях українського народу, насамперед це стосувалося основи наукового пізнання – фактів. Як наголошував Ф. Вовк, перший етап, пов'язаний із нагромадженням матеріалу, потребує системності та науковості, другий етап відбору документальних джерел та їхньої типологізації – фахової підготовки дослідників, а третій – теоретичних узагальнень інформації з метою отримання нових результатів. Проте на всіх трьох стадіях пізнання національна антропологія була недосконалою.

Вчений визначив, що період становлення антропології як науки про людину припадає на середину XIX ст., базою для чого були успіхи у природознавстві, геології, біології. Компонентами антропології Ф. Вовк вважав спеціальну антропологію як науку, що досліджує морфологічно-біологічну суть людини; палеоетнологію чи передісторичну археологію – життя у передісторичний період; етнологію – науку про народи, расовий склад, побут з її описовою частиною – етнографією, соціологію – як науку про громадське життя людей.

Не здійснивши чіткого розмежування між антропологією та етнологією, Ф. Вовк аргументовано виокремлював головні завдання етнології та етнографії, базуючись на досягненнях європейської науки у цій сфері. Новизною досліджень науковця було врахування сукупних даних про кожний народ з його анатомічними, фізіологічними, етнічними відмінностями, виокремленням особливостей розвитку культури та побуту.

Вчений наголошував на систематичному відборі та аналізуванні матеріалу, а потім його науковому опрацюванні [294, VI].

Вважаючи, що розвиток етнологічних студій залежить від народної самосвідомості, Ф. Вовк проаналізував історіографію всіх її компонентів – анатомічної антропології, етнографії, палеоетнології, соціології, що мають концептуальне значення. Найбільше досягнень було здійснено у фольклористиці та лінгвістиці, що підтверджують наукові праці М. Максимовича, О. Бодянського, І. Лаврінського, Г. Житецького, О. Потебні, К. Михальчука та ін. Незважаючи на це, «великого» українського словника не було створено. Наукове опрацювання матеріалу розпочали такі науковці, як М. Сумцов, Ф. Вовк, В. Охримович, Хр. Ящуржинський. На думку Ф. Вовка, етнографія лише починалася, хоча матеріалу було зібрано багато, але науковий аналіз праць О. Потебні, М. Драгоманова, М. Сумцова, І. Франка засвідчив, що слід розмежовувати фольклор та справжню етнографію. У дослідженнях М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського та інших науковців присутня лише невелика частина характеристики побутових особливостей українського народу. «Численні історико-етнографічні матеріали, що знаходяться по актах, хроніках, мемуарах і т. д. зовсім ще не зведені до купи і не оброблені» [294, XIV].

Так, палеоетнологічні студії розвивалися завдяки діяльності В. Антоновича та його школи, які здійснювали систематичні розкопки не лише з огляду на технічний, а й географічний аспекти. З'ясувавши основні прогалини в цьому сегменті роботи, Ф. Вовк подав цінні вказівки для передісторичної археології – статистичне обрахування матеріалу з метою скрупульозного обстежування палеолітичної, неолітичної, бронзової діб в українській історії.

Досліджуючи процес розвитку анатомічної антропології, науковець звернув увагу на потребу фахівців для збирання матеріалу [294, XII], вперше чітко окресливши нагальне завдання підготовки кадрів у галузі етнології. Відповідно до цих практичних настанов М. Грушевський висловив прохання

організувати короткий практичний курс антропометрії, «... (і при тім дещо з антропології) для приготування співробітників» [647, 194].

Слід зазначити, що соціологічні дослідження Ф. Вовк виокремлював з комплексу наявних історико-правових наук. Незважаючи на наявність нечисленних праць П. Єфименка, Б. Кістяківського, М. Владимирського-Буданова, П. Чубинського та інших учених, а також перших розвідок М. Сумцова, М. Ковалевського, В. Охримовича, О. Щербини суто соціологічного змісту, дослідник вказував на відсутність студій з права приватної власності. Наукова праця Ф. Вовка «Антропометричні дослідні українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Гуцули» (1908) є концентрованим вираженням тривалого дослідження українського населення впродовж 1903–1906 рр. у межах НТШ і за дорученням Паризького антропологічного товариства і етнографічного відділу Російського музею. Вчений науково довів, що жителі Галичини, Буковини та Карпатського краю належать до українського народу.

Науковий підхід був визначальною ознакою фольклорних розвідок ученого, зокрема досліджень українських пісень, народних переказів, оповідань, легенд, обрядів. Фольклорний матеріал, як правило, він порівнював з народною творчістю інших слов'янських народів, що відображено у «Матеріалах до українсько-руської етнології», у праці «Етнографічні особливості українського народу» (розділи «Обряди», «Вірування»).

Історіософськими та методологічними настановами Ф. Вовк прагнув «вписати» українську науку в «європейську нішу». Головною метою багаторічної праці вченого (дуже часто за скрутних матеріальних умов) було «заведення» українських досліджень до «...загальноєвропейської науки, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна і щоб добитись призначення її коли не у політиці, то хоч у науці... Поки ми діждемо, що наші наукові праці читатимуть по українському, нам треба самим іти назустріч до європейської науки і прямувати до того, щоб у неї нас приймали як своїх. Се,

на мій погляд, дуже варт того, щоб попрацювати хоч – б і дурно» [646, 107]. Реалізації цього завдання сприяла його діяльність як редактора французького журналу «Антропологія», члена-кореспондента Історичного та Антропологічного товариств, Товариства народних переказів у Парижі. Ф. Вовк був постійним дописувачем довідково-енциклопедичних видань Франції, зокрема «Універсального словника з історії та географії М. Н. Буйє», що впродовж багатьох десятиліть мав велику популярність у Європі. Так, усі матеріали з українознавства, поміщені в енциклопедії, написав Ф. Вовк. Зокрема, це розвідки про М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, міста Київ, Харків тощо. Вперше використано документальні джерела з української історії, посилаючись на праці В. Антоновича, О. Потебні, П. Житецького, М. Костомарова. Особливе місце посіла інформація про Т. Шевченка, а також його твори «Катерина», «Гайдамаки», «Іван Гус», «Марія», «Сон», «І мертвим і живим...», «Заповіт», які перекладено на європейські мови [789, 211]. Ф. Вовк був упорядником усіх передреволюційних видань «Кобзаря», а також автором багатьох статей про Україну в чеському «Оттов словнику научному».

Новим у діяльності товариства було прагнення розвивати українську науку комплексно, завдяки чому з'явилися дослідження з математики, астрономії, фізики, хімії, ботаніки. Близько 40 років керував діяльністю математично-природописно-лікарської секції В. Левицький. На сторінках «Записок НТШ» публікували розвідки І. Пулюй, І. Горбачевський, І. Верхратський, О. Черняхівський, І. Раковський, П. Озаркевич, М. Кос, Ш. Сельський та ін. Так, за період головування в НТШ М. Грушевського вперше у нашій історії почали виходити періодичні видання в галузі природничих і математичних наук. Це, зокрема, «Збірник математично-природничої секції» (з 1897 р.), «Лікарський вісник».

Поряд із збірками окремих секцій побачили світ й інші видання. Важливою сторінкою видавничо-редакційної діяльності товариства була поява в 1898 р. «Літературно-наукового вістника» – місячника літератури,

науки, суспільно-політичного життя. «Зоря» перестала відповідати духовним потребам громади...», – так зазначав М. Грушевський у звіті про наукову діяльність НТШ у 1896–1897 рр. [111, арк. 11]. Редагування цього «одинокого на Україні» [128, арк.105] журналу було доручено О. Борковському, М. Грушевському, О. Маковою, І. Франку. Вісник виходив у Києві до 1914 р. [Видання відновлено у 1917–1919 рр. – Авт.].

З 1900 р. побачив світ інформаційний бюлетень «Хроніка НТШ» українською та німецькою мовами, в першому номері якого зазначалося, що для опрацювання окремих питань і впровадження спеціальних видань було створено 6 секцій: археографічну, бібліографічну, етнографічну, статистичну, фізіографічну і мовну [388, 12]. Регулярні історіографічні огляди європейської літератури з політичної історії, історії культури, літератури, допоміжних історичних дисциплін давали змогу українським науковцям знайомитися із здобутками світової науки [449]. Бібліографічна комісія видавала «Матеріали до української бібліографії», статистична – «Студії з поля суспільних наук і статистики». Впродовж 1894–1900 рр. побачила світ «Часопись правнича», у 1900–1912 рр. – «Часопись правнича і економічна». У 1901–1902 рр. товариство опублікувало 4 книги «Правничої бібліотеки», що вміщали монографічні праці С. Дністрянського і П. Стебельського. З 1883 по 1904 рр. виходила серія «Історичної бібліотеки», що містила наукові розвідки з української історії В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Костомарова та ін. Поряд з цими виданнями побачили світ 4 томи творів Т. Шевченка за редакцією О. Огоновського, 7 томів творів С. Руданського.

Отже, після реформи 1892 р. НТШ за суттю перетворилося в українську академію наук. Це засвідчує і поява таких наукових інституцій, як бібліотека, музей, бібліографічне бюро, друкарня. Слід наголосити, що реформа 1892 р., хоч і була важливим чинником на шляху перебудови НТШ, не забезпечила б настільки вагомих здобутків, якби не діяльна участь у ній М. Грушевського та збільшення матеріальних засобів товариства [353, 191].

Так, М. Грушевський, виокремлюючи важливість бібліотеки для українського громадянства, зазначав, що «...на цілій нашій території від Сяна до Кубані нема ні одної бібліотеки, що мала б добре зібрані, і хоч більш-менш повні полиці всього того, що належить до нашого народу і його території. Про славний Львів і взагалі австрійську Україну нема що й казати. При такім стані бібліотечної справи для Товариства є конче необхідна річ заведення власної бібліотеки» [111, арк. 8]. Створення перших українознавчих фондів бібліотеки відбулося завдяки пожертвам О. Кониського, В. Антоновича, Ю. Целевича, О. Барвінського, О. Бородая. Значно збільшився книжковий фонд після опублікування М. Грушевським V-го тому «Записок...» із французько-українським циркуляром з пропозицією обміну. Спочатку громадська читальня, а згодом «наукова робітня» змінили бібліотеку НТШ. За станом на 1902 р. кількість книг збільшилася у 20 разів. У цьому ж році на запрошення Віденської академії Бібліотека НТШ стала членом Міжнародного союзу бібліотек академій і наукових товариств для взаємного користування рідкісною літературою, залишаючись при цьому «...одиначкою ... культурно-просвітньою інституцією на цілій Україні» [122, арк. 6].

Таким чином, значно розширювалася науково-дослідницька база молоді української науки, що свідчило про зростання її міжнародного авторитету. Наприклад, у 1897 р. товариство здійснило обмін із 50 [111, арк. 11], а в 1911 р. – із 235 науковими інституціями і видавництвами, крім присланих часописів загальнолітературного й політичного характеру. У фондах рукописного відділу бібліотеки були рукописи угорсько-руського письменства XVII–XVIII ст., пергаментні листки Псалтиря XIV ст., церковні рукописи Євангелія. Як зазначав В. Дорошенко, це «...свідчить про неперервність уживання рідної мови в літературній обробітці» [388, 27]. Бібліотека також мала понад 200 примірників українських стародруків. Зростання авторитету бібліотеки відбулося у результаті поповнення фонду виданнями з Австрії, Росії та інших країн, а також тими, що були

видруковані на території України і містили цінний матеріал про українські землі, український народ. Так, бібліотека НТШ ставала всеукраїнською.

Метою бібліографічного бюро, заснованого в 1910 р. і пов'язаного з бібліотекою, було фіксування всіх новин українознавства. Як підтверджують публікації В. Дорошенка, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Кордуби, З. Кузелі та інших науковців діяльність товариства охоплювала всі регіони України. Вихід НТШ у міжнародний науковий простір засвідчила й участь бібліографічного бюро у «Бібліографії Слов'янознавства», яку видала Петербурзька академія наук, подавши покажчик літератури з українознавства [388, 33].

З метою ознайомлення ширшого кола науковців з розвитком науки в українській мові «..відділ дбав про висилку видань... Товариства» академіям, науковим товариствам, насамперед слов'янським [111, арк. 3]. Шляхом обміну до НТШ надходили видання Академії наук у Петербурзі, Празі, Південно-слов'янської академії у Загребі, Болгарського міністерства освіти та численних наукових товариств. Незважаючи на це, у Наддніпрянській Україні, як зазначав М. Грушевський у «Записках для загального збору» (1898), наукова робота на рідній мові була актом «цивільної відваги», наукові видання товариства перебували у категорії абсолютно заборонених у Росії [111, арк. 1]. З огляду на потребу розвитку і поширення українського письменства Наукове товариство ім. Т. Шевченка «дарувало» свою літературу «...дівочому інституту у Львові, на Угорську Русь, до руської колегії в Римі». Товариству «Руська бесіда» у Чернівцях було виділено в 1897 р. матеріальну допомогу на видання творів О. Федьковича [111, арк. 3]. Крім цього, НТШ спонсорувало публікацію таких шкільних підручників для гімназій: «Латинська граматика», «Латинські вправи для III гімназійного класу»; для шкіл: «Соматологія» І. Верхратського та ін. [111, арк. 4].

Одночасно з бібліотекою постав і музей товариства. Так, у 1912–1913 рр. він представлений як археологічний відділ з численними колекціями різних епох, які слугували українознавчими студіями. В етнографічному

відділі зібрано велику колекцією з Гуцульщини, з російської України, яка містила килими, вишивки, одяг, писанки, предмети церковного вжитку. Саме українське громадянство створювало всеукраїнський національний музей, щоб «...зберегти для себе, для свого народу, для своєї науки пам'ятки різної культури», як зауважував В. Дорошенко. Вчений закликав українство до праці, щоб не відставати від сусідів, щоб довести, що «...ми дійсно дозріла нація, що ми нарід, свідомий своїх завдань» [388, 40].

Важливим напрямком діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка була організація фондів на допомогу молодим українознавцям, зокрема, фонду доцентів, 2 фондів літераторів – ім. І. Котляревського та Д. Мордовця, 3 фондів стипендій – ім. М. Грушевського, О. Огоновського, А. Банчевського; меценатських фондів – П. Пелехіна, В. Самиренка, Є. Чикаленка. В 1897 р. з фондів НТШ виділено стипендії трьом студентам – С. Томашівському, М. Кордубі та Г. Странському з Угорщини у розмірі 100 крб. Важливою була спонсорська допомога науковцям для відряджень в архіви чи бібліотеки. Так, у 1897 р. товариство спонсорувало наукову «подорож» Г. Величку до публічної бібліотеки Петербурга з метою студіювання українсько-руської географії; В. Гнатюку – відрядження до «руських осель Угорської Русі» з метою етнографічних досліджень; С. Сидоркові – до Відня [111, арк. 4]. Підготовка наукових кадрів передбачала створення в 1904 р. Академічного дому – студентського гуртожитку.

Про трансформацію НТШ в академічну установу свідчить реформа в 1899 р., що запровадила інститут дійсних членів як елітну наукову структуру. За станом на 1912 р. товариство налічувало 258 членів, з них 63 дійсних і 195 звичайних; а в 1892 р. – 133 члени [388, 15]. Дійсними членами НТШ були Д. Багалій, Ф. Вовк, В. Гнатюк, І. Горбачевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, О. Колесса, А. Кримський, К. Михальчук, С. Рудницький, О. Русов, К. Студинський, М. Сумцов, С. Томашівський та ін. Членство в товаристві зарубіжних учених – А. Єнсена, П. Жуковича, Ф. Корша,

В. Перетца, М. Петрова, О. Шахматова, В. Ягіча, А. Ейнштейна, М. Планка, А. Йоффе, Т. Масарика та інших – підтверджувало зростання його міжнародної ваги.

«Доказом поваги, – як зазначалося у «Зверненні комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії наук (1897)», – яку собі здобуває Товариство в наукових кругах, можуть служити рецензії на його видання, що появилися в наукових виданнях німецьких, французьких, російських, польських і т. п., а також обмін видавництвами з иньшими науковими товариствами й інституціями: за тих кілька років їх число дійшло до 50...» [199, 197].

Становлення української науки було б неможливе без створення і запровадження україномовного термінологічного апарату. Це розумілося провідними науковцями НТШ, оскільки стараннями І. Верхратського, В. Левицького, І. Горбачевського та інших формувався апарат у галузі природничих наук. С. Рудницький, фундатор української географії, у якій розглядавоб'єктом дослідження не лише державу, а й український народ, окремий і рівноправний з іншими [538, 35], у 1908 р. запропонував географічну термінологію на базі творчого використання німецької [539]. Значною, на нашу думку, є заслуга М. Грушевського. Принциповою і послідовною була його позиція щодо використання рідної мови. Зокрема, у 1899 р. набула світового резонансу кампанія за допущення на ІХ Археологічний з'їзд у Києві від імені НТШ 30 доповідей українською мовою. Проте оргкомітет з'їзду заявив, що «...украинско-русский (малорусский) язык не может разниться от общерусского языка..., не выделяют его как особый язык в группу славянских языков... Что же касается до печатания докладов, то таковые могут быть переданы лишь в чисто русской передаче на страницы трудов съезда» [237, 1]. У відповідь на порушення національних прав засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка вирішило не брати участі в з'їзді, а підготовлені реферати опублікувати як окремі томи «Записок...».

Так, на «...брак у русинів вищих наукових інституцій у вигляді університетів і наукових інститутів, на котрі, звичайно, в нормальних обставинах опирається робота таких товариств та академій», вказував М. Грушевський [353, 198]. Як професор Львівського університету він змушений був семінарські заняття з студентами переносити на засідання секцій НТШ. З огляду на це неодноразово порушувалося питання щодо створення окремого українського університету.

Фундаментом реалізації цієї ідеї була організація всеукраїнських літніх курсів з питань українознавства. У 1903 р. з ініціативи історико-філософської секції НТШ створено публічний курс з археології для галичан. У 1904 р. М. Грушевський організував наукові курси для слухачів підросійської України й Галичини. Програма курсів охоплювала такі дисципліни: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія України у контексті Західної Європи, мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Її основна мета – «...дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутейших вищих шкіл, дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності» [374, 102–113]. Велику увагу приділяло НТШ розвитку української освіти. Принципова й послідовна позиція товариства дала змогу відкрити українські гімназії і школи, частково українізувати Львівський університет, запровадити українознавство в систему освіти загалом.

Погоджуємося із міркуваннями І. Верхратського у листі до С. Томашівського від 25 листопада 1913 р., що конфлікт у 1913 р. усередині НТШ спричинив тільки шкоду для наукової праці і підняв дух противників національної науки. Разом із цим, для наукового життя Галичини «...професор М. Грушевський положив незаперечно великі заслуги» [118,

арк. 6]. Концептуальна роль метра українознавства простежується і у відносинах з українознавцями, що здебільшого сприяли розвитку філологічного компонента синтетичної науки про українців та Україну. Йдеться про взаємостосунки М. Грушевського із представниками українського модернізму: В. Дорошенком, В. Козловським, М. Лозинським, М. Мочульським, М. Федюшком (Євшаном), О. Роздольським, М. Залізняком. Так, вони презентували «другу школу» М. Грушевського – історико-літературну, написавши чимало досліджень з історії українознавства.

Таким чином, українознавчі дослідження цього періоду перебували на вищому щаблі розвитку завдяки концентрації наукових сил в межах Наукового товариства ім. Т. Шевченка, комплексному підходу до їхньої організації, впровадження нових методів наукового пізнання і створення археографічної бази українознавчих студій. Магістральним напрямком роботи товариства став розвиток знань про український народ на засадах синтезу та інтеграції. Розвинуто посекційну науково-видавничу діяльність; організовано творчу роботу наукових інституцій, фондів на допомогу молодим науковцям-українознавцям; запроваджувався україномовний термінологічний апарат; проводилися всеукраїнські літні курси з питань українознавства. Завдяки роботі членів НТШ та його лідера закладалися підвалини наукової лабораторії українознавства, формувалася перша українознавча наукова школа. З огляду на це вважаємо товариство першою українознавчою організацією академічного типу. Наукові «паспорти» українознавчі компоненти продовжували отримувати у доробку М. Грушевського, І. Франка та ін.

3.2. М. Грушевський – фундатор наукового українознавства на засадах синтезу та інтеграції

З іменем Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) асоціюються такі епітети, як Видатний історик, Великий Українець, Мислитель світового масштабу, Демократ, Гуманіст, Ідеолог українського національного відродження, Творець національної держави, Учитель і Наставник багатьох поколінь української еліти. Його творчість, як зазначав провідний грушевськознавець Л. Винар, «...творить цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України. Він побіч Тараса Шевченка і Івана Франка – цієї «всеукраїнської трійці» – належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України» [705, 77]. Турбота про долю українців була основою всієї багатогранної діяльності М. Грушевського, творча спадщина якого постала як комплекс наукових знань про Україну і українство. Враховуючи досвід попередників – М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Куліша, В. Антоновича, він поставив на наукову базу синтез знань про Україну і українство, будучи фундатором наукового українознавства як цілісної системи.

«Народ, маса народня... і єсть, і повинна бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії...», – наголошував учений у вступному викладі з давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. [326, 149].

Проте не лише буття цікавило М. Грушевського, а народження з української етнографічної маси свідомої нації. В цьому напрямку він готовий був працювати доти, поки «...українське громадянство не перемінить свого етнографічного існування на національне життє; поки не викреше з мокрої маси свого теперішнього чевріння огню національної енергії, поки не приложить до себе вимог національного життя, не навчиться хотіти й дерзати як нація» [354, 122].

Творча спадщина М. Грушевського – це боротьба за становлення української національної культури. Саме розвиток української науки мав вагоме значення у цьому процесі, а вирішальну роль відіграв учений, виписуючи «паспорти» усім складовим Великої науки про Україну.

Слід зазначити, що М. Грушевський, починаючи зі шкільного і гімназійного періоду, формувався як свідомий українець, якого все, що пов'язане з Україною: природа, люди, історія, культура, мова, література, звичаї і обряди тощо, цікавило і захоплювало, він ніби готувався стати дослідником, ученим, борцем за долю свого народу, продовжити місію Кобзаря. Будучи студентом гімназії, майбутній історик студював літературу про Україну. Саме зацікавленість Україною і національне почуття, яке прищеплювалось з дитинства в родині, потрапило у сприятливий ґрунт. У Київському університеті майбутній українознавець відчув вагу наукового доробку В. Антоновича, опанував методологію та інструментарій дослідження. Першою його науковою працею була розвідка «Южно-Русские Господарские замки в половине XVI в.», а згодом дослідження «Истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» (1890), за роботу над яким отримав нагороду – золоту медаль і університетську стипендію. У 1892 р. він опублікував українською мовою у «Записках НТШ» розвідку «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці». Паралельно опрацював архіви для магістерської роботи про суспільно-національні відносини на Поділлі в XV–XVIII ст. за назвою «Барское староство. Исторические очерки» (1894), додатком до якої були два томи актових матеріалів. Розвідка стала унікальним і ґрунтовним дослідженням внутрішньої історії архаїчного краю, розташованого на межі Польщі і Литви. Ці праці засвідчили рідкісний дослідницький талант молодого вченого, посприявши його визнанню у наукових колах.

Так, перебуваючи на посаді професора Львівського університету (з 1894 р.) і голови НТШ, М. Грушевський прагнув реалізувати задум М. Драгоманова шляхом наукової діяльності, зокрема за допомогою слова,

об'єднати Україну, незважаючи при цьому на царську цензуру. Вчений зосереджував свою діяльність у галузі українознавства і заклав його наукові підвалини. Чи маємо достатньо підстав вважати М. Грушевського фундатором українознавства? По-перше, він подав визначення терміна «українознавство»; по-друге, окреслив його методологічні й методичні засади, виокремивши головні компоненти українознавства; по-третє, розгорнув українознавчі студії, сформував дослідницькі кадри. З огляду на це діяльність М. Грушевського в статуюванні українознавства можна вивчати в науково-теоретичному та науково-організаційному аспектах.

Найважливішими для українознавства, як і для будь-якої іншої науки, є визначення її предмета. Так, Л. Винар вважав, що М. Грушевський упровадив у науковий ужиток дефініцію «українознавство» лише в 1914 р. [705, 38], але до вироблення концепції останнього приступив значно раніше. У статті «Справа українських катедр і наші наукові потреби», опублікованій у 1907 р., М. Грушевський акцентував увагу на науковому українознавстві, що «...значить ріжні галузи науки, присвячені досліду і пізнанню українського народу і його території в сучасності і минувшости...» [370, 4–5]. Проте об'єкт дослідження він визначив у «Вступному викладі з давньої історії Руси», виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Народ «...з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії», – вважав науковець, а головною метою науки, на його думку, є пізнання його економічного, культурного та духовного стану, природи, його бажань й ідеалів [326, 149].

Із означеного вченим предмета українознавства, крім історії, поставали такі його складові: українська мова – фонетика, морфологія, синтаксис, історія мови, діалектологія, історія української філології; українська література – історія письменства від найдавнішого періоду, історія усної народної творчості, історія розвитку національної літератури; український фольклор та його історія; історія українського народу й української території; допоміжні історичні науки: палеографія, дипломатія, сфрагістика,

бібліотекознавство, архівознавство; історія українського мистецтва; археологія України, етнологія, антропологія; українське право: кодифіковане й звичаєве, іноземне право, що використовують українці; географія української території, кліматологія, метеорологія; економічна географія та економічна історія; статистика й географія медична – огляд народного життя з точки зору медично-санітарного становища.

Спільними науковими проблемами всіх компонентів українознавства М. Грушевський вважав наукову періодизацію, вирішальним чинником якої був народ. У праці «Розвиток українських досліджень в ХІХ в. і вияви в них основних питань українознавства» (1914) він пов'язував становлення українознавства з формуванням народності «...як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіяльних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому», що була головним явищем ХІХ ст. [367, 82]. Аналізуючи зародження та етапи розвитку українознавчих досліджень, науковець зазначав: «Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менше випадковим явищем» [367, 84]. Серед здобутків ХVІІІ ст. М. Грушевський виокремлював історичні компеції Г. Калиновського, Ф. Гуманського, В. Ломиковського, Я. Маркевича, В. Рубана, П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана, Г. Кониського, наголошуючи, що їхнє зацікавлення було «антикварне» за характером, оскільки вони захоплювались віджитим або тим, що відживає. «Справжнього усвідомлення значення і цінності цієї праці, яка поступово наростає в українському суспільстві від кінця ХVІІІ ст., іще не помітно. Навіть зацікавлення мовою, народною поезією має антикварний характер» [367, 89].

Однією з пріоритетних проблем українознавства вчений вважав мову, про що свідчить його передмова до збірки статей «Про українську мову і українську справу» [362], в якій ішлося про заслуги О. Бодянського,

О. Левшина, І. Срезневського у справі утвердження життєвості, конкурентоспроможності української мови.

Аналізуючи процес зародження та етапи розвитку українознавчих досліджень, М. Грушевський звертав увагу на здобутки Галичини у напрямку історичних, мовних, етнографічних студій, оцінюючи як етапну подію діяльність першого наукового осередку – Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Основою періодизації українознавства вчений визначив принцип історизму, а об'єднуючою ланкою всіх етапів – народ, оскільки не завжди в українців була власна держава. В «Історії України-Руси» передісторичний період, зародження державного життя, київська доба поступово переходять у галицько-волинську, згодом у польсько-литовську і козацьку. Основою такої періодизації стала нова концепція історичного розвитку українського народу, схему якої науковець опублікував окремою статтею в «Сборнику статей по словяноведению», виданому Імператорською академією наук у Петербурзі в 1904 р. М. Грушевський наголошував, що Києво-Руська держава з її культурою була продуктом однієї української народності, що тоді називала себе руською, а Володимиро-Московська держава – іншої. Державна традиція, законодавство, культура Київської Русі не перейшли до Московської, а до Галицько-Волинської держави в XIII–XIV ст., згодом до Литовської і Польської у XIV–XVI ст. [332]. Цей проект одностайно прийняла нова українська історіографія, він мав прихильний відгук у неукраїнській і навіть російській історіографії, як зазначав О. Оглоблин [801, 43].

Так, перші томи монументальної праці вченого утвердили принципово новий методологічний підхід до українського історичного процесу. Знання про Україну відображали все її багатство: клімат, рельєф, землі, обряди, моральні установки, торгівлю, промисел, зовнішні впливи. Вперше науковець простежив історичну тяглість українського народу, його територіальну і національну єдність, установив кордони. Сучасники М. Грушевського наголошували на національному і всеслов'янському

значенні «Історії України-Руси» [300]. На думку І. Лисяка-Рудницького, в результаті епохальної праці М. Грушевського і його школи українство відчувало себе знову пов'язаним із своїми староруськими предками [843, 24].

Предметом диспутів багатьох учених донині залишається проблема ставлення М. Грушевського до державницької ідеї. О. Оглоблин зауважував, що науковій творчості М. Грушевського властиві три великі ідеї: ідея народу, ідея землі, ідея держави [808, 57]. Будучи переконаним демократом у душі, вчений у конфліктах держави і народу майже завжди був на боці останнього. Слід при цьому зазначити, що устрій сучасної йому держави не задовольняв елементарних українських потреб, проте це не вплинуло на зацікавлення М. Грушевського державними проблемами. Так, він аналізував державний устрій крізь призму його впливу на народ і його адекватності інтересам і бажанням громади, пов'язував державу з ідеєю соборності України [326, 149]. В. Дорошенко наголошував, що головна заслуга М. Грушевського полягає в послідовній соборницькій політиці, оскільки він «...був справжнім соборником, і йому однаково був гидким як наддніпрянський, так і наддністрянський партикуляризм» [386, 15]. Для нього властива єдність державницьких і соборницьких ідей, їхня присутність у науковій та публіцистичній, громадсько-політичній діяльності [659]. Я. Дашкевич вважає, що М. Грушевський утверджував в українській історіографії національно-державницький напрямок у 1894–1904 рр. [738, 78].

Питання співвідношення «народ і держава» науковець вирішував таким чином: реалізація народних прагнень у справедливій державі. Форми державного життя, як засвідчують його публікації напередодні і після Першої світової війни, еволюціонували від національно-територіальної автономії до самостійної та незалежної Української держави. Власне, і періодизація історичного процесу українського народу будувалася на соборно-державницькій ідеї територіальної, економічної, культурної єдності українців у межах етнічної території, єдиного державного організму. Зокрема, добу Київської Русі він подав через призму життя і діяльності

перших князів, виокремив Галицько-Волинську державу як правонаступницю Київської Русі, а також литовсько-польський період, проаналізувавши співвідношення українських державотворчих традицій та іноземних. Учений простежив логіку появи козацтва, формування таких державних організацій, як Запорізька Січ і Гетьманщина. М. Грушевський зосереджував увагу на проблемі втраченої Україною в XVIII ст. державної автономії, вважаючи, що це стало головною перешкодою на шляху до сприйняття передових європейських учень і способів суспільного життя.

Ідея соборності – це одна із основних складових концепції українознавства, яку розробив науковець. Він вказував на важливість виховання і утвердження духу єдності української нації, наголошуючи, що «...українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу та сконцентрувати, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на денний порядок. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв'язь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також й цілість, всеукраїнський організм, через зменшення тих сил, яким може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через подальше ступенування розкладової енергії» [327, 183]. Це розумілося і у середовищі членів НТШ, так С. Томашівський, рецензуючи «Ілюстровану історію Буковини» (1906) М. Кордуби, наголошував на прикметній рисі дещо популярного дискурсу: зв'язку з «...історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до сьогодення» [127, арк. 126]. Важливість цих теоретичних вказівок є актуальною й нині в умовах розбудови соборної держави.

Ідеалом етнічної територіальності українців, на думку М. Грушевського, є її окреслення в державних кордонах. У вступних замітках до I тому «ІУР» він зауважував: «Дві великі творчі сили в життю кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя

нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само, як народність» [336, 2].

Будучи істориком за фахом, науковець зумів вийти за межі суто історичних досліджень, хоча вони домінували в його творчості. М. Грушевський – це вчений широкого формату, що підтверджує понад 2 тисячі його наукових праць. Його вважають Великим Українознавцем, оскільки він ґрунтовно і всебічно досліджував практично всі періоди і проблеми вітчизняної, світової історії, історії літератури, використовуючи археологічні, антропологічні, етнографічні, етнологічні, психологічні джерела та фольклорні матеріали; історію літератури, економічної історії, географії, соціології, мовознавства. «До недавніх часів, – як зазначав М. Грушевський, – історія народів починалася від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, з одного боку, й порівняльне язикознавство (ґлотика) та фольклор, з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток» [336, 16–20]. Використання багатьох джерел, найновіших здобутків різних галузей наукових знань дало вченому змогу простежити і встановити історичну тяглість українського народу, оскільки «...органічна зв'язлість і тяглість народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ» [340, 3].

Наукові дослідження М. Грушевського підтверджують неперервність українського буття. Детально проаналізувавши козацько-гетьманський період, він звернув увагу на тісне його поєднання з подальшим етапом української історії. «Громадянство і маси жили сим піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати зав'язків різних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю» [340, 4]. У всіх томах «ІУР» простежується та «золота нитка», що пов'язує історію

українців в єдине ціле, якою й був народ. Як доказ неперервного розвитку українського народу на його етнографічних землях учений використав народну поетичну творчість, фольклор, довівши зв'язок між руською літературою княжої і передкняжої доби з пізнішою українською літературою XV–XVII ст. [944, 28].

М. Грушевський вивчав економічні чинники впливу на хід історичного процесу, звернувши увагу на потребу аналізу проблем економіки, економічної теорії з метою з'ясування ролі і місця України у світовому просторі. Цей аспект він простежив через розвиток староруської культури дохристиянських часів, на яку мав значний вплив орієнтальний чинник. «З кінцем X в. приходять нові впливи – візантійські...», – зазначав М. Грушевський. Упродовж XIII–XIV ст. староруська культура наближається «до західної» [339, 5], проте польська окупація зупинила цей поступ. «Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, а й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише самого народу – на шкоду цивілізації взагалі» [340, 5]. Так, впливам країн Заходу українці піддавалися ще в період Київської Русі, Галицько-Волинської держави і поляки не були «піонерами» у цьому процесі. У виданій у 1918 р. праці «На порозі нової України», де заявлено про кінець московської орієнтації, науковець порушив традиційну проблему: Україна – Схід і Захід. У статті «Наша західна орієнтація» М. Грушевський вказав на орієнтальні впливи на українську історію, але при цьому український народ, на відміну від російського, залишався репрезентантом західної культури, оскільки українці жили спільним життям та ідеями із Заходом, що науковець творчо переосмислив [349, 147]. Проте відкриття Росією «вікон у Європу» спричинило їхнє зачинення для українців. Слід зазначити, що М. Грушевський розмежовував орієнтацію історичну – на Захід та географічну – на Південь, до Чорного моря. З огляду на це з'явилася нова ідея науковця про економічне і культурне співробітництво і кооперацію

народів Чорного моря. На його думку, це було першим кроком до майбутньої федерації всіх країн [349, 152–156]. Водночас М. Грушевський наголошував і на важливості українського питання для європейців. При цьому він зазначав, що Східна Європа не вирішить або вирішить хибно багато питань без знання і розуміння історії України [370, 12].

Геополітичні рефлексії науковця, принципи побудови зовнішньополітичних відносин тісно пов'язані з координатами внутрішніх міжетнічних взаємин з іншими націями. Великі чи малі розміри будь-якої народності, на його думку, не мають бути підставою для відмови в її правах. Національний егоїзм не може бути засобом до порозуміння з співгромадянами інших народностей. Ті, що «...стануть при українцях рішуче, одверто і сміливо в сей рішучий момент, – вважав мислитель, – створять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій. Право національних меншостей буде забезпечене!» [322, 100]. Отже, толерантне вирішення міжнаціональних відносин було важливою складовою державницької концепції М. Грушевського.

Пріоритетним компонентом українознавства вчений визначав мовознавчі проблеми. Мову М. Грушевський вважав інтегративним чинником соборності України, наголошуючи на культурі мови «...як першої прикмети народної окремішності й показчика культурної вартости народа» [370, 19], як питання життя і смерті «культурності» нації, задоволення всіх її культурних потреб [370, 19]. «Справа культурної літературної мови й зостається одним з основних пунктів в українському питанні...», – зазначав науковець у передмові до збірки статей «Про українську мову і українську справу» [362]. Розвиток української мови і повнота національного культурного життя, на його погляд, тісно взаємопов'язані з викладанням у вищій школі рідною мовою. «Академічна університетська наука на даній

мові дає певне свідоцтво культурності, притискає печатку (*canhet*) культурної повноправності даної народності в очах сучасного чоловіка...» [370, 20]. Так, університетська освіта рідною мовою не тільки дає змогу збагатити культуру мови, поставити її врівні з іншими культурними мовами, а й високо підносить національну свідомість. «Кожен українець, що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен у принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладались українською мовою...» [357, 187].

М. Грушевський у 1917 р. указував на таку негативну тенденцію, як «відзвичаювання» від українського слова. Він констатував, що «...школа, самоосвіта..., вся культурна нинішня обстановка тільки далі відзвичаює від української мови, а привчає вживати до всяких культурних своїх потреб мови чужої, думати на ній і, так сказати, з становища чужої народної психології оцінювати форми чи слова українські...» [362, 15]. Мовне питання науковець також проектував і на ідею соборності, вказуючи на потребу вироблення єдиного правопису, єдиної літературної мови, творчо враховуючи як галицькі, так і наддніпрянські здобутки.

Називаючи М. Грушевського батьком наукового українознавства, Л. Винар наголошує, що він своєю науковою творчістю й академічною організаційною діяльністю безпосередньо впливав на розвиток окремих українознавчих наук [700, 39]. Найвагомим внеском у становлення наукового українознавства є творчість ученого, опрацювання методології і методики українознавчих досліджень. Слід зазначити, що на початку наукової діяльності М. Грушевський визначив для себе такий головний методологічний принцип, котрого дотримувався впродовж усього життя. «На решті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з нею міцно витвердив принцип – *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так що всякий инчий погляд, инча

виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна. Наука – се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй праці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* – неможливим» [326, 150].

Найбільше уваги науковець приділяв основним законам, правилам та методам наукового дослідження. Серед принципів пізнання пріоритетними він вважав історизм і об'єктивність наукового дослідження. За М. Грушевським, складовими успіху в об'єктивному висвітленні розвитку українського народу є наявність історичних джерел, їхнє критичне опрацювання і використання методів міждисциплінарних досліджень.

Реалізацію цих принципів і методів дослідження можна простежити в «Історії України-Руси», де вчений уперше використав велику кількість українознавчих джерел, у тому числі іноземних. Він продемонстрував уміння критично аналізувати документальний матеріал і «фільтрувати» інформацію з метою виявлення домінантних процесів у житті українського народу [341]. На думку польського науковця О. Брікнера, твір «Історія України-Руси» написано на високому методологічному і методичному рівні, він є «...похвальним свідомством учености і всесторонности», оскільки використано «...незмірну літературу предмету, археологічну, історичну, філологічну», автор «...задивляє нас прямо своїм начитаннем, знайомістю найбільш спеціальних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких» [300, 9]. С. Томашівський наголошував, що науково-теоретична метода М. Грушевського перебуває на рівні найкращих взірців західноєвропейської історичної науки [981, 11], яка мала вплив і на українознавство. Орієнтація на європейську філософську думку виявилась у синтетичному підході вченого до наукового пошуку [763]. В його українознавчих дослідженнях простежується наступність, кожна подія пов'язана з попередньою, кожен том «Історії України-Руси» «в'яжеться» з попереднім. Зокрема, четвертий і п'ятий томи, як зауважував сам автор, відображають дві сторони історичного

процесу: четвертий – політичні умови України-Русі в XIV–XVI ст., які зумовили виникнення польського періоду в історії України; п'ятий – на фоні політичної ситуації подано подальшу еволюцію суспільно-політичних і релігійних відносин.

Так, М. Грушевський використовував такі загальнонаукові методи пізнання: історичний, логічний, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, що дало змогу проаналізувати всі етапи розвитку державності і бездержавності українців. Разом з історичним, учений застосував і логічний метод, які дали можливість простежити поступовий і логічний перехід київської доби у галицько-волинську, польсько-литовську і козацько-гетьманську.

Великого значення у науковій діяльності М. Грушевський надавав методу абстрагування, узагальнення, сходження від конкретного до абстрактного. Це, зокрема, простежується в аналітиці громадсько-князівського устрою в різних частинах Київської держави, що засвідчило протистояння князя та громади. Цю гіпотезу науковець згодом екстраполював на подальші періоди української історії. Він подав зразок вмілого використання історико-порівняльного методу, що дало змогу зробити висновок про те, що князівсько-дружинний устрій не властивий народу, оскільки той «...не переняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздавань земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено *de jure*, лише фактично так зложилося» [326, 147]. Дружина перебувала на утриманні князя через гроші або «натураліями» і була безпосередньо пов'язана з особою князя, тому не могла виступити як самостійний, сталий стан, і з громадою мала відносини тільки через князя. Іншою була ситуація в Галичині, де дружина під впливом історичних обставин злилася із земським боярством, але також не здобула

«міцного ґрунту» в громаді [326, 147]. Громада жила власним життям і швидше могла підкоритися татарам, ніж руському князю. Вона майже не зважала на зміни політичні, щоби лише не зазнати утиску її економічних та громадських інтересів, тому й так легко Київщина здалася Гедиміну, Поділля – Коріатовичам, Галичина – Казимиру. Нові форми громадських відносин виникають у період Польщі під впливом невідомого чинника – «посідання земського з обов'язком служби». Таким чином, постає класична західноєвропейська середньовічна система в Україні, спрямована проти ідеалів громади, на що остання відповіла новими спробами запровадити громадський лад відповідно до своїх ідеалів рівноправності й автономії [326, 149].

До кожного значного явища в українознавчих дослідженнях М. Грушевський підходив з позицій еволюції, називаючи себе істориком-соціологом [300]. Соціологічний підхід учений ув'язував з еволюцією мислення на основі фактів соціального розвитку, студій умов соціального життя, які можна висвітлити і з'ясувати тільки на базі соціальних фактів. Еволюцію соціального процесу він досліджував у напрямку суспільних змін, зумовлених біологічними, економічними, психічними чинниками.

М. Грушевський перший в українознавстві застосував психологічний аспект у вивченні суспільних процесів. Він обґрунтував думку, що важливим є також і те, як події сприймали сучасники і як перші «...переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали» [340, 6]. Результативним було використання соціально-психологічного підходу до аналізу писемних джерел минулого. Для науковця писемне джерело – це артефакт культури, який не слід сприймати як дзеркальне відображення минулого, а обов'язково потрібно вивчати соціальний статус автора джерела, спонукальні мотиви у написанні документа, його місце у тогочасному середовищі, вибирати лише те, що безпосередньо стосується еволюції народного життя [343, 6].

Заслуга М. Грушевського перед українознавством полягає в тому, що методи наукового пізнання він використовував комплексно, системно. Так, на базі українознавчих праць учений подав неперевершений зразок системного використання наукового інструментарію. На його думку, за наявності документального «голоду» треба скористатися ретроспективним методом, який дасть змогу зробити логічні висновки на основі відомих подій і джерел. Аналізуючи суспільно-політичні процеси, діяльність державних установ козацько-гетьманського періоду, М. Грушевський наголошував, що повністю добу Б. Хмельницького можна подати тільки ретроспективно – йдучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших.

Слід зазначити, що М. Грушевський, здобувши великий авторитет серед науковців, не вважав власні міркування абсолютно істинними, а подані оцінки еволюції життя остаточними. Він закликав своїх учнів і надалі продовжувати студії. Не випадково вчений значну увагу приділяв методологічній підготовці аспірантів, бо лише «від методи починається наука» [363, 10], наголошував він, орієнтуючи учнів на засвоєння новітніх методів науки [224, 166].

Наукові школи М. Грушевського у Львові та Києві дали змогу закласти основи методології наукового українознавства. Так, через українознавчі студії окреслювалася концепція науки, її загальні принципи та методи, а також прийоми їхнього застосування. Вчений власним прикладом навчав пошуку і аналізу документальних джерел, описування та інтерпретації фактів, не будучи прихильником однобічного підходу до будь-якого явища та орієнтуючись на його системне вивчення. Методологія наукового дослідження будувалася на різних філософських напрямках тогочасної європейської науки (позитивізм, німецька школа, неокантіанство, філософія життя тощо). Така синтетичність історіософських і теоретичних конструкцій була характерна для більшості його праць, що поєднувало їх з провідними процесами у європейській науці [981, 11].

Саме на ґрунті цих теоретико-методологічних парадигм утверджувалось українознавство, відроджуючи національну свідомість та створюючи власну концепцію розвитку українського народу. Пріоритетними були ідеї самобутності українського народу, неперервності його буття на власній землі, особливості національної культури, мови, звичаїв, удачі, характеру, створення реальної картини його державницьких і бездержавницьких періодів минулого, геополітичного місця українців у світовому просторі, напрямків майбутньої зовнішньополітичної орієнтації. Сформулювавши історіософські та теоретичні парадигми українознавства, М. Грушевський мав змогу їх апробувати науково і практично в ході Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Становлення наукового українознавства, крім теоретико-методологічного, має організаційний аспект. Ініціатором формування наукових осередків і творчих планів був М. Грушевський, який свою науково-дослідну діяльність провадив у контексті розбудови українського наукового життя, підготовки і виховання молодих фахівців з різних українознавчих дисциплін [703, 58]. Як зазначалось, важливим етапом на цьому шляху була його діяльність як голови НТШ у Львові. На базі організації засідань, читання рефератів, повідомлень, затвердження їх до публікації творилася нова не бюрократизована наука. Таким способом розпочався «золотий вік» українознавчих досліджень і впровадження української науки в міжнародне товариство як науки самостійної нації [333]. Так, за 16 років діяльності М. Грушевського як голови НТШ побачили світ 423 томи наукових публікацій з окремих компонентів українознавства: історії, літератури, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії з обов'язковою умовою – друкування українською мовою [1071]. Лише реєстр праць голови НТШ становив по 1904 р. кількісно 593 пункти [446, 357] і містив поряд з «Історією України-Руси» такі «кити наукової історіографічної творчости», як «Очерки истории украинского народа»,

«Всесвітня історія в короткім огляді», «Ілюстрована історія», «Історія української літератури», «Початки громадянства».

Пріоритетним напрямком науково-практичної роботи в галузі українознавства була організація видавничої справи. Поряд із видавництвом у НТШ М. Грушевський очолював окрему Видавничу спілку для видання наукової, науково-популярної, художньої літератури. Як зазначалося, розповсюдження видань здійснювала книгарня НТШ, науковий обмін – бібліотека, що стала найбільшою скарбницею українознавчої літератури, цінних рукописів та архівних матеріалів.

Аналіз наукової діяльності М. Грушевського свідчить про широкомасштабне дослідження українознавчих проблем, оскільки воно охоплювало всю Україну в усі періоди її історичного розвитку, стосувалося усіх суспільних репрезентантів українського народу. Україна в наукових розвідках поставала як єдиний політичний, соціально-економічний, культурний організм.

Таким чином, М. Грушевський, на наш погляд, не тільки найвидатніший український історик, а й фундатор наукового українознавства. Сформувавшись на традиціях українського народу, сприйнявши його національну ідею визволення і побудови власної держави, він науково обґрунтував природну самобутність та історичну окремішність українців, унікальність їхньої історії, мови, культури, ментальності. Опрацьована вченим історична схема українського суспільно-політичного і культурного розвитку є основою українознавчих досліджень. Він один із перших подав наукове визначення українознавства як системи знань, з'ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи і основні дослідницькі методи. Науковець створив велику скарбницю знань про Україну і українство, залишивши невичерпний досвід організації українознавчої науки, підготовки нових генерацій дослідників, видавничої діяльності. Творче використання надбань українознавця є запорукою розвитку нових знань про Україну в сучасних умовах.

3.3. Українознавчі дослідження І. Франка

Духовну скарбницю українознавства збагатив творчий доробок Івана Яковича Франка (1856–1916). У пантеон видатних світочів українознавства Каменяр увійшов як дослідник старого письменства і народної словесності, історик України та її літератури, як літературний критик, етнограф, економіст, філософ, політичний і громадський діяч. Йому належить провідна роль у розробці наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. І. Франко є автором більш ніж 4 тисяч творів і праць. Він один із небагатьох, хто писав кількома мовами (українською, польською, німецькою та ін.) і перекладав із 14 мов.

Наукову творчість І. Франко починав за умов, коли під тиском Емського указу чимало діячів Наддніпрянської України перебувало в Галичині. На думку С. Єфремова, «...Галичина зробилась вікном для цілої України... до 1906 р., а великою мірою й потім до самого початку світової війни року 1914» [424, 342]. Як зазначав Д. Дорошенко, «...діяльність у Галичині українських письменників, особливо Драгоманова, дала дуже гарні наслідки в першому ж поколінні, що активно виходить на арену громадської роботи в половині 70-х рр. Найкращим і став Іван Франко» [399, 301].

Так, шляхом громадської та науково-літературної діяльності творча українська еліта намагалася утверджувати самобутність українського народу і його культури серед світової та європейської громадськості. Енциклопедичні видання тогочасної Європи не знали про Україну. Саме І. Франко один з перших заповнив ці сторінки. Зокрема, метою його розвідки «Українсько-руська (малоруська) література» (1898) було подати «...якнай докладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку... і показати, чим цей розвиток може бути цікавий для решти слов'ян» [594, 74–75]. Це було дуже важливо в умовах, коли робилися спроби довести, що «...ніякої українсько-руської літератури немає, а є тільки жменька фантастів-письменників» [594, 76]. Слід наголосити, що саме І. Франко довів, що

малоруська література не тотожна великоруській, вона є та існуватиме окремо. Як література самобутнього народу, за прикладом І. Котляревського, вона увібрала спочатку європейський дух, «проціджений великоруським цідилком», але невдовзі після наполеонівських війн сама нав'язала прямі і жваві контакти із Західною Європою і стала за формою, мовою і змістом літературою європейською, у ній помітне відлуння тих принципових питань індивідуального і громадського життя, які хвилювали душу тогочасної цивілізованої людини, і вона з власного ґрунту, з народного життя намагалася надати їм оригінальну форму і знайти на них оригінальну відповідь [594, 84].

Разом із цим, слід зазначити, що часто українознавчі праці публікували російською мовою і називали «малоруськими». Погоджуючись з оцінкою І. Франка ситуації 1880-х і початку 1900-х рр., Д. Дорошенко зауважував, що українські вчені виконали велику працю, яка охоплювала дослідження всіх сторін життя українського народу в його минулому й сучасному. Підтвердженням цього були філософські праці І. Франка, в яких він розробив теоретичні підвалини нової української науки, епіцентром котрої був український народ.

Система його наукових поглядів про Україну сформувалася в процесі вивчення історії українського народу, його культури, письменства від найдавнішого періоду до сучасної доби. «Метода,... котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх розвої, так сказати, розширенню, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміни, єсть найвищею задачею науки і дає найцікавіші здобутки...» [593, 250], – зазначав І. Франко. «Предмет науки», на думку дослідника, – це «...маси людей, рух цих мас, спосіб життя» [593, 253]. У розвідці «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878) Каменярь наголошував, що справжня наука повинна виконувати дві умови: вчити пізнавати закони природи і «...вчити користати з тих законів, уживати їх в боротьбі з тією ж природою» [589, 32].

Багата творча спадщина І. Франка засвідчує про широту інтересів мислителя. Праці «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?», «Повний образ історії України-Руси», «Святослав», «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах», «Панщина та її скасування 1848 р. у Галичині», «Матеріали до історії Коліївщини», «Наш погляд на польське питання», «Причинки до історії України-Руси» та інші висвітлюють важливі проблеми історичного компонента українознавства. І хоча І. Франко не був професійним істориком, проте він ґрунтовно вивчав історичні джерела та літературу, розуміючи історію як «...слідження внутрішнього зв'язку між фактами» [582, 77], висловлював методологічні поради. Каменяр наголошував на тому, що «...духовна зв'язь, то не що інше як природна причиновість, внутрішня діалектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найрізномродніших частей творить одноцільну єдність. От тої – то діалектичної методи, тої єдності в погляді на природу і світ хибує ще й досі найбільші часті наших учених учителів» [578, 188]. С. Шелухін у спогадах про І. Франка зазначав: «...1912 року в Одесі перебував Франко. Я доставляв Франкові книжки, він читав з інтересом і балакав, живучи науковими інтересами. Пам'ять у нього була надзвичайно велика. Одного разу він пішов зо мною в університет на реферат в Історико-філологічному товаристві про джерела нашого літопису... Вислухавши реферат і уваги вчених, Франко зголосився зі словом, зробив серйозні зауваження і всіх здивував глибоким знанням предмету й цитатами з пам'яті латинських, грецьких та жидівських джерел. Враження він зробив на всіх велике» [657, 280].

Безперечно, події української історії І. Франко осмислював у контексті загальносвітових сюжетів, вивчаючи становище українського народу в його етнічній єдності, тяглоті й самобутності. Вчений приділяв значну увагу впливам скіфів на український історичний процес, наголошував на слов'янській природі антів, досліджував історію Київської держави, започаткованої, на його думку, в VII ст. Історію Галицько-Волинської

держави він трактував як продовження традицій Давньоруської. Мислитель вказував на те, що до XIV ст. українська державність розвивалась самотійно. Польсько-литовська доба поставала як трагічний період української історії, з якого розпочинається національне і соціальне поневолення українців. І. Франко виокремлював і такі важливі події, як Люблінська, Брестська унії, котрі мали поворотний вплив на українське суспільство. В розвідці «З історії Брестського собору 1596 року» детально проаналізовано мотиви унії, що були більше політичними й адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними. Це спричинило послаблення Русі, її деморалізацію, виникнення ненависті між українцями, взаємного недовір'я, нетерпимості, що разом із наслідками Люблінської унії призвело до козацьких воєн [575, 193–219]. Рушієм національно-визвольної боротьби було козацтво. Важливу увагу вчений зосередив на постатях П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, ролі подій середини XVII ст. для українського народу. Факт 1648 р. мав велике значення для розвитку літератури, оскільки виникли козацькі думи – «поетична квітка козацького епосу» [584, 43]. Козацькі конфлікти з польським режимом після довголітньої боротьби завершилися послабленням Польщі (що згодом спричинило її поділ) та руїною Правобережної України й заселенням Лівобережної. «Крім одного Чернігова, не постали ніякі нові центри духовного життя аж до кінця XVIII віку. Московщина почала абсорбувати всі ліпші южноруські сили для себе... Ся переміна своєю чергою довела до змосковщення всіх вищих станів южноруської суспільності, котрі й далі в XVIII і XIX віках допомагають не тільки до піддержування сили й величі, а то й деспотичного характеру Росії, але не менше того допомагають до витворення і підвигнення російської літератури і науки» [584, 43]. Так різко критикував І. Франко наступ російського царизму на Україну в XVIII ст. Закріпачення селянства, послаблення козацького елемента, обмеження автономії козацької України завершилось ліквідацією окремішності. Порівнюючи польське панування і російське гноблення, вчений схиляється

до думки, що Польща «під батогом» тягнула Україну до прогресу, а Російська імперія – до регресу.

Значну увагу приділив І. Франко такому вияву непокори українського народу проти поневолення, як Коліївщина. Аналізуючи причини селянсько-гайдамацького руху, рушійні сили, наслідки боротьби, мислитель доходить висновку щодо спадкоємності цих виступів від революції періоду Б. Хмельницького. Велику увагу дослідник приділяв революційним подіям 1848–1849 рр. у Галичині. Він першим оцінив масштаби та особливості національно-визвольного руху в краї.

Разом із цим, слід зазначити, що І. Франко написав низку історико-філософських праць. Він доступно охарактеризував початок і розвиток людського поступу у дослідженні «Що таке поступ?» (1903). Відповідаючи на це запитання, вчений зазначав, що поступ «...не все буде, але часто руйнує». Цю тезу дослідник підтверджував прикладами із всесвітньої історії, наголошуючи на історії Київської Русі, яка тисячу років тому була окремою, самостійною державою, що загрожувала Царгородові, приймала в Києві французькі посольства і віддала князівну за французького короля. Проте після 400 років такого державного життя, коли «...у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пільму, в неволю та залежність» [598, 345].

Поряд з аналізом історичних злетів і падінь світової цивілізації І. Франко вивчав майбутній громадський устрій «Енгельсової держави», в якій робітники на основі загального голосування здобудуть перевагу у державних рядах. Народна держава має змінити панування одних і неволю інших. Проте, як зауважував мислитель щодо її майбутнього, «...народна держава стала би величезною народною тюрмою», її всеохоплююча сила була б тягарем для волі, душі людини, перетворившись у «...всевладну пані над життям усіх горожан» [598, 341].

У статті «Поза межами можливого» (1900) І. Франко обґрунтував свій погляд на національний розвиток України. Він зазначав, що політична несамостійність нації дає змогу визискувати себе іншій, а значить, доходить висновку автор, національно-економічні питання спонукають до виборювання для себе політичної самостійності. Принагідно науковець критикував погляди М. Драгоманова періоду 1870-х рр. «...про конечність міститися українству і політичне, і літературно під одним дахом з російством» [591, 282]. Загалом у політичних поглядах І. Франко еволюціонував від «народовства» до українського самостійництва («Поза межами можливого», «Рецензія 1896 р. на книгу Ю. Бачинського «Україна irredenta»»).

У дослідженні «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881–1882), присвяченому еволюційній теорії розвитку людства, вчений висловився за синтез природознавства, соціології та історії. «Маючи таких союзників, – зауважував він, – історія може сміло глядіти в будучність» [582, 79]. У цій праці подано деякі методологічні застереження науковця про «безсторонність», «власне чуття» історика (а не про принцип партійності в історичних дослідженнях, як це приписувала І. Франкові радянська наука). Дослідник роз'яснював, що історик, по-перше, є людиною, сином певного історичного періоду, певного народу, вихованим на певних поняттях і поглядах, «...від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився». По-друге, історія ніколи не буде і не може бути повною, завершеною. «Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів...» [582, 77].

Слід зазначити, що І. Франко започаткував в українській історіографії історичну біографістику. В праці «Життя Івана Федоровича і його часи» (1883) дослідник змальовував на основі подій середини ХІХ ст. особисте і громадське життя цього поміщика, власника с. Вікно на Тернопільщині, що був послом з Тернополя до Віденського сейму в 1848 р. і вирізнявся серед

інших депутатів розсудливістю, критичністю сприйняття та оцінювання дійсності [573, 10].

Наголосимо, що погляди І. Франка на український історичний процес формуються на фоні широкої панорами культурного і духовного життя, зокрема на основі матеріалів народної творчості, насамперед пісенної. Для його праць з історії української літератури характерним є українознавчий підхід. Так, у середині 1890-х рр. у науковця сформувалась чітка концепція всього українського літературного процесу – від найдавнішої доби до сучасності. Підтвердження тому є дослідження «План викладів історії літератури руської», «Мотиви для вияснення і умотивування сего плану», «Задачі і метод історії літератури» (1891). «Історія літератури повинна бути частиною розвою духового життя народу з порівнюючими виглядами на інші літератури народні...» [574, 8], – наголошував І. Франко. В статті «Метод і задача історії літератури» (написаній на початку 90-х рр. XIX ст., уперше опублікованій у праці М. Возняка «До поглядів Івана Франка на українську літературу» (1926)), письменник окреслював своє розуміння літератури, що має бути «...живописуванням сучасної суспільності, її життя, праць і змагань» [581, 18]. Важливого значення він надавав становищу українства у світовій спільноті, відносинам з іншими народами. І. Франко схвально відгукнувся про культурно-історичну школу, яка «...почала дослідження перехрещення впливів, їх модифікації, що мало наслідком поглиблення і розширення розвою духового життя» [584, 38].

Першорядним у дослідженні письменства І. Франко вважав розробку наукових критеріїв періодизації літературного процесу. Вихідною позицією у цьому була теза про те, щоб «...замість давніх явищ, які зникли, поставали нові, відмінні, які відповідали б зміненим умовам культурного життя» [595, 285]. Вчений виокремив три великі епохи у розвитку української літератури. Староруська епоха переважно з візантійським впливом охоплювала період до половини XVI ст. Після об'єднання Русі з Литвою, а згодом з Польщею, ці впливи змінилися у західноєвропейському напрямку. З половини XVI ст., від

періоду переходу в «Южну Русь» московського друкаря І. Федорова, заснування Острозької академії, постання численних церковних братств у містах, шкіл, друкарень, розпочинається нова доба в історії української літератури. Вплив Заходу, здебільшого Польщі, переважав над впливом грецького Сходу. У цей період виникла полемічна література, написана новою літературною мовою, набагато ближчою до народної, ніж давньоцерковна.

Друга половина періоду, починаючи з 1648 р., характеризується появою козацьких дум. Війни козацькі «...підняли високо національне почуття, витворили багату традицію лицарських діл, могучих і сильних характерів і дали матеріал для розвою южноруської історіографії, котрої найкращими представниками являються Самовидець і Величко» [584, 43]. Водночас Запоріжжя дало змогу започаткувати складання поем народною мовою. У запорізьких віршах мислитель вбачав початки нової епохи «южноруської» літератури, свідомо народної та демократичної.

Так, у Лівобережній Україні з'явився попередник нової епохи – Г. Сковорода. Його ідеї рівності, які визнавав Ж.-Ж. Руссо у Франції, знайшли ґрунт на Слобожанщині, тому в Харкові, Полтаві найшвидше виникає нова русько-українська література. У західній частині Русі-України духовне життя було менш активне. Уніатські діячі І. Потій, В. Рутський, М. Смотрицький, К. Сакович та інші писали переважно по-польськи, інколи по-латині, лише зрідка по-руськи.

Підтверджуючи думку про вплив матеріального життя на духовність народу, І. Франко зазначав, що поява нових відносин як політичних, так і соціальних (підпорядкування усіх частин Русі-України великими державами з розвинутим мілітаризмом, грошовою системою, всевладною бюрократією), і нових ідей рівності, народності, демократизму витворили нову епоху – народну, що розпочалася для Лівобережної України, а з 30-х рр. ХІХ ст. – для Західної. Мислитель виокремив характерні ознаки нової літератури: народний характер, демократизм, оригінальність, світськість [584, 46–47].

Формування єдиної літературної мови (була започаткована політичним памфлетом «Історія русів») на основі народно-розмовної в усіх розмаїттях дослідник назвав першою головною рисою нового українського письменства. На цьому фоні викристалізувалася діяльність перших українських письменників І. Котляревського, М. Гоголя, П. Гулака, Л. Боровиковського, Г. Квітки-Основ'яненка, літераторів і науковців Д. Бантиш-Каменського, О. Бодянського, А. Метлинського, О. Марковича, Т. Шевченка [584, 61].

Поява Кирило-Мефодіївського товариства, на думку І. Франка, була найважливішим фактом. На цей період припадав початок діяльності П. Куліша і М. Костомарова. Після 10-літньої перерви з'являються нові таланти – Марко Вовчок, а згодом Ганна Барвінок, О. Стороженко, Я. Кухаренко, К. Шейковський, А. Свидницький, В. Кулик, О. Кониський, С. Руданський, М. Рильський та ін.

У «Нарисі історії української (малоросійської) літератури» (1910) І. Франко продовжив аналіз історичних меж української літератури. Так, на початку 90-х рр. XIX ст. після чергової перерви виник новий рух з приходом В. Гойченка, Лесі Українки, В. Самійленка, А. Кримського, М. Школиченка, Т. Зіньківського, Г. Коваленка, М. Старицького. Аналогічного спрямування, хоча розвинувся значно пізніше, він був у Галичині, де, починаючи з «Руської трійці», з'являються нові імена: М. Устинович, А. Могильницький, Р. Мох, Б. Дідицький, І. Наумович, І. Гушалевиц, Є. Агарський, С. Шехович. У 60-х рр. XIX ст. під впливом української літератури в Галичині також відновлюється власна література народною мовою. Її представниками були, як зазначав І. Франко, такі талановиті письменники та публіцисти: К. Климович, Ф. Заревич, В. Шашкевич, А. Вахнянин, О. Партицький. Незалежно від цього кола виступив буковинець Ю. Федькович. У другій половині 60-х рр. XIX ст. на літературну арену вийшла нова група талановитих письменників, натхненних народними ідеалами: В. Навроцький, брати Барвінські, Д. Тянячкєвич, В. Личаківський, пізніше О. Огоновський [586, 84–87]. Слід зазначити, що діяльність українознавців у 70–80-ті рр.

XIX ст. характеризувалася впливом М. Драгоманова, який європеїзував галицьких русинів, перетворивши переважаюче сентиментальне українофільство в свідоме змагання за здобуття національних і загальнолюдських прав українського народу. Він справив значний вплив на першого галицького економіста В. Навроцького. Його учнями також були письменники, котрі розпочали творчу діяльність у середині 70-х рр. XIX ст., зокрема, М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький. Наймолодше покоління представляли О. Кобилянська, В. Щурат, Б. Лепкий, С. Яричевський, В. Стефаник, Н. Кобринська [586, 86–87].

У статті «Южнорусская литература» (1904) І. Франко досліджував період 90-х рр. XIX ст., що характеризувався поживленням літературної і наукової діяльності в Галичині, зокрема, коли НТШ очолив М. Грушевський, котрий систематизував наукову діяльність. Саме він став представником найновішої фази «українознавства», яка відштовхнулася від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму і робила визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Іншою заслугою М. Грушевського Каменяр вважав його видатний організаторський дух.

І. Франко стверджував, що фольклор для нової української літератури відіграв важливішу роль, ніж для будь-якої європейської. З огляду на це у науковій спадщині українознавця значне місце посідають дослідження в галузі народної творчості. За кількістю опублікованих праць, ґрунтовністю досліджень, багатогранністю фольклористичних інтересів І. Франка вважаємо одним із провідних науковців-українознавців. Він шляхом літературно-історичного порівняння прагнув сформувати критичну базу для оцінювання поетичних пам'яток нашої нації [596, 15]. У полі зору українознавчих студій дослідника були козацько-татарські війни напередодні Хмельниччини, пісні періоду національної революції середини XVII ст., Гетьманщини, гайдамацький, опришківський рухи тощо. Як зазначав автор, ці теми покликані «...пізнати механізм історичного руху, пізнати, звідки пішли, ким і як здобувалися ті здобутки, котрими ми тепер можемо

користуватися і котрі нам повинні служити підставою для здобування чимраз нових» [573, 7].

І. Франко досліджував український народ як культурну, етнічну спільноту. Йому належить понад 40 етнографічних розвідок, значна кількість рецензій, відгуків. «Пізнати народ, – зазначав науковець, – це значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їх нинішнє і минуле становище» [585, 254]. У праці «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895) вчений чітко розмежував народознавство та українознавство. Народознавство – це наука про етнічні спільноти, зокрема, ті верстви, які «...найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку». Українознавство – це народознавство в широкому розумінні, до сфери якого мали б належати і такі науки, як політична історія, історія державотворення, історія наук, історія промислу [585, 254–255]. Разом із цим, І. Франко виокремлював таких дві школи: міграційно-історичну та антропологічну. Перша з них досліджувала міжплемінні зв'язки і цивілізаційні впливи, інша – подібність організмів, інституцій, вірувань, звичаїв, зацікавлень у різноманітних первісних племен і детермінованість цього монолітністю людської природи. Науковець зауважував, що «...пізнання історичної еволюції, певної інституції, певного вірування, певної системи мислення є першою елементарною умовою зрозуміння тієї справи (народознавства), є доброю половиною її зрозуміння, яка без того буде лише абстрактним і довільним». При цьому він наголошував на важливості виховного, патріотичного значення українознавчої науки, «...бо ж пізнання народу з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас заразом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально» [585, 258]. Таким чином, як зазначав польський публіцист середньовіччя Фредро, «...чужі справи цікаво знати, свої – потрібно». Розуміння важливості вивчення українського буття зумовлювало виникнення інтересу до того, як краєзнавча діяльність поставлена в інших народів [571, 116].

Аналізуючи галицьке краєзнавство, вчений з'ясував, що зацікавлення цією галуззю стало помітним лише у другій половині XIX ст. «Іоанном Предтечею слов'янської археології і фольклористики», на його думку, був З. Ходаковський. Так, лише в 1830–1840 рр. збирання етнографічних матеріалів у Галичині дало помітні результати, що засвідчують праці В. Залеського, Ж. Паулі та ін. Під їхнім впливом побачили світ збірки Й. Лозинського, І. Вагилевича, М. Шашкевича, Я. Головацького. Проте згодом простежуємо гальмування процесу дослідження української фольклористики, оскільки в цьому напрямку лише деякі матеріали опублікували В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Лепкий [571, 130].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. за участю І. Франка було організовано масове збирання матеріалів про життя і побут українців, розширено територію і межі етнографічних досліджень, залучено до цієї роботи студентську молодь [266, 325]. З цією метою в 1883 р. учений створив Етнографічно-статистичний гурток у Львові, заохочував члена Краківської академії наук І. Коперницького до організації етнографічної експедиції на Бойківщину, Лемківщину та в інші місцевості українських Карпат [845, 19]. Завданням гуртка було студіювання життя і світогляду народу, також підготовка і видання бібліографії книжок, статей та інших матеріалів з етнографії та статистики, здійснення періодичних екскурсій. За ініціативою та участю І. Франка гурток організував експедиції по західних землях України. Учасники подорожі, як зазначав дослідник у статті «Мандрівка руської молодіжі», визначили за мету «...доочне знайомитися з життям і економічним побутом рідного народу, з красою і природними скарбами та історичними пам'ятками свого краю, а з другого боку, освіжувати і ширити почуття народне» [580, 1].

Лише за рік діяльності гуртка було проведено 12 засідань, де заслухано доповіді І. Франка та інших науковців; відбувались теоретичні дискусії про методи дослідження; було обговорено питання скасування панщини у Галичині, проблему жіночої недолі, відображеної в народних піснях та

загадках, а також досліджено джерела виникнення українських народних пісень про події в Галичині у 1848 р. тощо. Інформацію про результати наукової діяльності гуртка публікувала газета «Діло». Так, у 1884 р. надруковано статті І. Франка: «Засідання етнографічно-статистичного кружка», «Нашим молодим мандрівникам в дорогу», «Мандрівка руської молодіжі». Крім цього, в 1878 р. у журналі «Дзвін» з його ініціативи започатковано розділ «Вісті з Галичини».

Так, зібрані етнографічні матеріали публікували і в заснованому в 1895 р. «Етнографічному збірнику», науковими редакторами котрого були І. Франко та В. Гнатюк. У 1899 р. у Галичині почали видавати «Матеріали до українсько-руської етнології», де оприлюднювалися етнографічні, археологічні, антропологічні розвідки та монографії про народну архітектуру, рибальство, гончарство тощо. В 1898 р. при філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка створено Етнографічну комісію, в якій працював І. Франко (спочатку членом, а пізніше – головою). За період головування в цій комісії вчений здійснив кілька експедицій. Так, у 1900 р. О. Роздольський, М. Павлик, О. Колесса, І. Франко побували у Стрийському, Городецькому та інших повітах Галичини, у 1904 р. організовано подорож на Бойківщину. Набутками розвідок були різноманітні вироби народного мистецтва, зразки одягу, прикрас.

Слід зазначити, що І. Франко був організатором збирання експонатів для музею при НТШ. З цією метою у «Літературно-науковому вістнику» надруковано звернення «Збирайте етнографічний матеріал». У цьому зверненні акцентувалась увага на змінюваності та минучості в процесі історичного розвитку народної культури. З огляду на це визначено завдання музею – збирати і зберігати для науки пам'ятки культури. Крім цього, було розроблено програму для збирання етнографічного матеріалу, в переліку якого зазначався одяг, моделі господарських і промислових знарядь, будівель, вишивки, писанки, різьблення по дереву, металу, тканини та

предмети старовини – кам'яні, бронзові, кістяні знаряддя, зброя, рукописи, стародруки [197].

Завдяки старанням І. Франка та В. Гнатюка етнографічна робота в цей період значно активізувалася. Давніх етнографів-аматорів змінили збирачі-систематики, діяльність яких базувалась на принципах науковості та критичного ставлення до етнографічного матеріалу. Слід зазначити, що етнографи-науковці попередньо ознайомились з відповідною літературою щодо досліджуваної проблеми, а під час дослідження виконували точну паспортизацію предметів [590, 43].

У 80-х рр. ХІХ ст. у західних областях України організовано кілька виставок. У 1881 р. у Коломиї відбулася перша етнографічна виставка у Галичині, на якій було представлено покутсько-гуцульські народні вироби: килими, вишивки, гончарські та вирізьблені з дерева вироби. В 1882 р. у Перемишлі організовано крайову, а в 1887 р. у Тернополі – виставку зразків народного одягу західних областей (з цього приводу опубліковано розвідку «Етнографічна виставка у Тернополі» (1887)). У 1894 р. створено етнографічний відділ при Музеї художнього промислу у Львові. Цим подіям велику увагу приділяв І. Франко, популяризуючи їх у журналі «Діло» (1892), «Життя і слово» (1894), «Кур'єр Львівський» («Kurier Lwowski» (1897)). У пресі також було порушено питання про налагодження співпраці етнографів, істориків, археологів.

Важливу ділянку етнографічної праці І. Франка становлять т. зв. «квестіонарі» – анкети для збирачів етнографічних матеріалів. Слід зазначити, що для цих анкет характерний науковий підхід. З огляду на це вони могли бути не лише путівником для збирання етнографічного матеріалу, а й програмою етнографічних досліджень.

Вважаючи етнографічну науку важливим інструментом на шляху визволення українства, І. Франко надавав великого значення методиці етнографічного дослідження. Він пропонував виявити єдність матеріальної і духовної культури українського народу на всій етнічній території,

наголошуючи на спільних рисах культури і побуту її складових. Доцільним способом викладу інформації науковець вважав монографічний опис із широким використанням статистичних та економічних даних.

Сферою наукового інтересу І. Франка була історія етнографічної науки, що підтверджують такі праці: «Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст.», «З останніх десятиліть ХІХ ст.», «Дві школи у фольклористиці», «Найновіші напрями в народознавстві». Так, учений наголошував, що дослідження до 60-х рр. ХІХ ст. здійснювали переважно у напрямку вивчення усної народної творчості, а також деяких обрядів і частково одягу. І. Франко та його однодумці порушили питання житла, приготування їжі, звичаєвого права, способів володіння землею та форм організації суспільного життя, які «випадали» з поля зору дослідників. Спрямування етнографічних експедицій, популяризація матеріалів, наукові публікації вченого вперше стосувалися економічного аспекту життя українського селянина і робітника. Можна стверджувати, що в українській науці він перший дослідник економічної сторони буття українства. Так, В. Гнатюк, характеризуючи етнографічну діяльність І. Франка, зазначав, що у дослідженнях він цікавився не лише житлом, одягом, прикрасами, їжею, а й іншими сторонами життя робітників і селян, на які до того періоду не звертали або мало звертали увагу вчені [307, 229].

Здебільшого І. Франко досліджував економічне і соціальне становище Галичини в умовах Речі Посполитої, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Неодноразово він аналізував процес розвитку освіти в Галичині, розуміючи її перспективи. Стан української освіти мислитель порівнював із російською («Університети в Росії» (1887), «Двоязичність і дволичність»), австрійською («Середні школи в Галичині в 1875–1883» (1884)), польською («К истории просвещения в Галиции»). У розвідці «Народні школи і їх потреби» (1891) дослідник вказував на те, що близько 3000 громад у Галичині не мають початкових шкіл і лише одна школа припадає на 1713 осіб та дуже низькою є вчительська платня [588, 108–112].

Базуючись на даних переписів 1880 і 1890 рр., І. Франко у статті «Скільки нас є?» (1892) проаналізував кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання та освітній рівень. Дослідник подав такі статистичні дані про стан неписьменності: у 1890 р. не вміло ні читати, ні писати 68% населення, а серед жінок цей показник становив 71,6% [130, 317]. Недостатній рівень розвитку нижчої школи спричинював проблеми в її вищій ланці. І. Франко констатував нестачу творчості, належного рівня викладання у гімназіях та університетах, відсутність допомоги та заохочення власних думок, низький рівень науки [577, 168].

Стан освіти у краї вчений пов'язував з іншими проблемами, що не давали змоги природним шляхом розвиватись українству. Детальне вивчення життя і побуту українців було складовою його українознавчого доробку. У статті «Що нас єднає, а що розділяє?» він уперше наголосив на солідарності між галицькими робітниками як запоруці поліпшення їхнього життя [597, 16].

Аналізуючи становище галицького селянства, дослідник у рецензії на книгу С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах» (1888) зауважив, що Галичина перебуває попереду інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення, а галичани, котрі експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. Формуючи тодішнє українство, національний світогляд борців за незалежність України, І. Франко стверджував, що причинами такого низького рівня не є фізична дегенерація або нездатність галицького робітника чи селянина. «Головною причиною нашої економічної відсталості є брак засобів і сучасних знарядь праці – машин» [576, 16]. Учений вивчав побутові умови селянина та робітника. Зокрема, у статті «Галицький селянин» (1897), використовуючи описовий метод, він подав основні звичаї жителів села, яке, на перший погляд, було доволі мальовничим та мало ідилічний характер. Проте дослідження повсякденного життя дало змогу зробити висновок, що галицький селянин «...їсть половину з того, що європейський робітник.

Очевидно, працездатність, енергія та охота до праці галицького селянина впливають з цього» [572, 503–505].

Кілька спеціальних статей науковець присвятив галицькому лихварству, виокремивши головні чинники, що спонукували селян випозичувати гроші. Це, зокрема, були переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини, похорони, судові процеси, переговори щодо спадщини та податки [579, 375]. Галичину вчений називав класичним прикладом лихварства. Оскільки селянство шукало виходу у «щасті за кордоном», у публікації «Еміграція галицьких селян» (1893) перелічено причини масових виїздів галицького селянства за кордон.

Таким чином, І. Франкові належать не тільки численні праці з усіх компонентів українознавства, а й обґрунтування його засад і методологічних принципів. Творчість мислителя є важливою сторінкою на шляху оформлення концептуальних підвалин українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. Науковий доробок вченого засвідчував повернення українознавців Західної України до осмислення загальноукраїнських проблем, утверджуючи неминучість державного становлення української нації.

Узагальнюючи вищеподане, слід зазначити, що у результаті діяльності НТШ постала де-факто перша українознавча установа академічного типу, що репрезентує нині творчий доробок М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Вовка та інших дослідників у напрямку вивчення та оприлюднення незадіяних пластів української культури, створення і розбудови українознавчих студій. За значенням їхніх здобутків, важливістю наукових і організаційних заходів є підстави стверджувати про концептуальне оформлення українознавства як синтезу знань про Україну та українців. М. Грушевський оцінив діяльність НТШ ім. Т. Шевченка як етапну подію і своїми ґрунтовними дослідженнями, організаторською діяльністю сформував основи наукового українознавства, з якого розпочинається хвиля національно-визвольного руху та Української революції.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК НАУКОВОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ТЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ І ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

4.1. Українське наукове товариство в Києві – провідний центр українознавства

Традиції українознавчої науки продовжила перша україномовна наукова інституція Наддніпрянської України – Українське наукове товариство (УНТ), що розвивало українознавство як синтез знань про Україну. Товариство базувалось на демократичних принципах вільної асоціації вчених і успадкувало найкращі зразки організації науки від Острозької і Києво-Могилянської академії, Львівського, Харківського, Київського університетів, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, творчо використавши передовий західноєвропейський досвід.

Так, появі товариства насамперед сприяли нові суспільно-політичні умови в Російській імперії, пов'язані з певною лібералізацією становища українського народу в 1905–1906 рр. Велика заслуга у створенні цієї наукової установи належить М. Грушевському. Перші установчі збори Українського наукового товариства в Києві скликала ініціативна група 29 квітня 1907 р. за участю активних українських науковців (після затвердження програми та статуту російською владою в 1906 р.). Було обрано тимчасове бюро для організаційної праці, до першого складу якого увійшла 21 особа. Водночас розпочато організацію наукових секцій – історичної, філологічної, математично-природничої [241, 223]. На восьмих загальних зборах – 30 грудня 1907 р. – обрано замість тимчасової ради постійну у складі голови – М. Грушевського, товаришами – В. Щербину, О. Левицького, членами ради – М. Біляшівського, О. Грушевського, М. Лисенка, І. Стешенка, О. Шульгіна. На загальні збори – 25 травня 1907 р. – голова товариства М. Грушевський підготував реферат про наукову організацію роботи цієї установи. У короткій доповіді він визначив головну мету, завдання, структуру УНТ. Наука, на

думку вченого, має виконувати важливу функцію у суспільстві: вона «...вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духовної дозрілості суспільності, глибини й серйозності її культурного життя» [372, 4]. З огляду на вищезазначене акцент зроблено на організації товариства як наукової установи з трансформацією в майбутньому у Всеукраїнську Академію наук. У перспективі планували об'єднати навколо УНТ усі інші товариства [901, 71]. Вимоги до діячів Українського наукового товариства ставили як до майбутніх членів Академії наук [184, 157–159].

Головне завдання товариства полягало в організації українознавчої наукової діяльності як синтетичного комплексу знань та її популяризації серед населення. З цією метою проводили приватні і публічні засідання, диспути з актуальних питань українознавства, публічні лекції та систематичні курси, визначали наукові завдання і шляхи їхнього вирішення; необхідним вважали підтримання тісного зв'язку з різними організаціями і товариствами як українськими, так й іноземними; споряджали наукові експедиції та екскурсії, організовували з'їзди [184, 156]. З огляду на спеціалізацію науковців в історичній секції було згруповано історію із допоміжними науками, археологію, етнологію, історію права, історію мистецтва. У філологічній секції об'єднано зусилля мовознавців, викладачів історії літератури та народної словесності. Природнича секція утворювалась для вивчення фізико-математичних наук, природничих і лікарських. Об'єднуючою ідеєю для науковців УНТ була «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», яка орієнтувала дослідників на досконале та об'єктивне вивчення історії слов'янських народів, зміщуючи акцент зі студіювання Російської держави на буття українського народу. Українство поставало в неперервному історичному процесі як самобутнє, окремішнє. На ґрунті цієї концепції формувалось нове покоління українознавців.

Упродовж 1907–1908 рр. тривав організаційний період становлення УНТ, а наприкінці 1908 р. були повністю сформовані секції та комісії. В історичній секції під керівництвом М. Павлуцького працювали: В. Щербина (товариш голови), А. Яковлів (секретар), К. Антонович, М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора (секретар), І. Каманін, О. Левицький, Я. Шульгин, Г. Берло. Так, наприклад, Г. Берло, авторка популярної російської граматики, як і більшість представників української інтелігенції, що працювали на ниві викладання російської мови, належачи за походженням до козацького роду, за першої нагоди стала прибічницею українського руху [146, арк. 1–10]. У вересні 1908 р. на посаду голови історичної секції обрано М. Грушевського. Членами філологічної секції за головування В. Перетца були: Є. Тимченко (секретар), Б. Грінченко, В. Доманицький, П. Житецький, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, М. Петров, І. Стешенко. Обов'язки голови природничої секції виконував М. Галін, а її активними членами стали О. Качаловський, Г. Квятковський, О. Корчак-Чепурківський, П. Петровський, О. Черняхівський. Загальна кількість дійсних членів до кінця 1907 р. становила 54 особи [372, 13]. Слід зазначити, що географія особового складу УНТ охоплювала не лише Київ, а й Одесу, Харків, Львів, Санкт-Петербург, Париж тощо. Поряд із такими громадсько-культурними діячами, які брали участь у виданні «Київської старовини», як О. Левицький, І. Каманін, М. Василенко, М. Біляшівський, М. Петров, УНТ залучило до співпраці не тільки окремих українських науковців – Г. Павлуцького, В. Данилевича, а й російських – О. Шахматова [193], Г. Ільїна.

У межах УНТ було також створено допоміжні організаційні органи – комісії. В 1913 р. утворено Етнографічну комісію, котру очолював О. Шрамченко. У її складі активно працювали Д. Щербаківський, О. Русов, М. Біляшівський, Л. Добровольський, М. Сумцов та ін. Другою комісією визначили мовну при філологічній секції з огляду на актуальність проблеми створення єдиного правопису, граматики, термінології. При історичній секції

засновано Статистично-економічну комісію під головуванням О. Русова. Однією із основних форм наукової діяльності товариства були засідання, котрі поділялися на прилюдні та секційні.

Для реалізації визначених завдань передбачено організувати видавництво при УНТ. Першим періодичним друкованим органом товариства стали «Записки Українського наукового товариства в Києві». Завданням випусків, як вважав голова товариства, було «...друкувати... розвідки й реферати... різних галузей знання, а перед усім з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки і статистики тощо» [372, 13]. Так, у травні 1913 р. побачив світ перший том «Записок...».

Слід зазначити, що спочатку «Записки...» були органом трьох секцій, де водночас друкували реферати, повідомлення історичного та філологічного змісту, розвідки з етнографії, економіки, медицини. Із кількісними та якісними змінами у товаристві почали виходити збірники лікарської, технічної, етнографічної секцій. Фінансування видання УНТ здійснювалось коштом нечисленних жертводавців: В. Смиренка, В. Лозинського, оскільки членських внесків (5 крб.) не вистачало на утримання приміщення, а гонорари за наукові праці були мізерними (24 крб. за аркуш оригінальної праці) або ж зовсім не виплачувались. Незважаючи на труднощі, за сім років діяльності УНТ видано 21 книгу наукових розвідок – 13 історичної та філологічної секцій, 1 Етнографічної комісії, 3 природничо-технічної секції, 3 медичної [187, 215]. Важливим було те, що до видання «Записок...» долучались і галицькі вчені.

Великий інтерес українства до наукової роботи у межах Українського наукового товариства у Києві стимулював появу нового українознавчого часопису «Україна». Зацікавлення українського громадянства проблемами української історії, історії української літератури, українського мистецтва зумовило виокремлення і публікацію доповідей, розвідок, повідомлень на загальні теми у цьому трьохмісячнику українознавства. Видання «України»

було розпочато восени 1913 р., головне завдання якого полягало в тому, щоб «...знайомити ширшу публіку з новими досягненнями українознавства» [241, 181]. Членами редколегії часопису обрано М. Грушевського, М. Василенка, В. Перетца, К. Михальчука, Д. Дорошенка, О. Левицького. До співпраці залучено українські та неукраїнські наукові сили. Відгукнулись на пропозицію О. Шахматов, Ф. Корш, О. Лаппо-Данилевський, К. Кадлец, І. Малиновський, В. Пічета, О. Єфименко та ін. Програма журналу охоплювала передісторичний період, археологію, історію культури, суспільства, право, письменство, мову, етнографію, мистецтво, економіку. Було звернуто увагу на тогочасну літературу в галузі українознавства, наукову хроніку, бібліографію тощо. Високий науковий рівень часопису давав підстави С. Петлюрі виокремити його серед інших видань [533, 60].

Важливим вважаємо те, що українознавство у межах УНТ формувалось як синтетичне знання, оскільки дослідження здійснювались у різних галузях. Розуміючи значимість археографічної спадщини для успішного поступу українознавчої науки, історична секція планувала утворення окремої археографічної комісії для планомірного студіювання та публікування пам'яток. Акцент було зроблено на історії Лівобережжя, оскільки Археографічна комісія обмежувала свою діяльність територією Правобережної України. Так, планували створити спеціальну Комісію старого Києва, котра досліджувала б політичну, економічну, культурну спадщину столиці. Слід відзначити роль Л. Добровольського та В. Щербини у становленні киевознавства.

Увагу вчених УНТ привертала подія польсько-литовської, козацько-гетьманської діб у контексті виявлення і аналізу невідомих джерел, осмислення історичного, економічного, правового, філологічного аспектів буття українства. Так, литовсько-польській добі присвятили публікації М. Грушевський «Новіша література по історії в. кн. Литовського», а також реферат «Про корпус литовсько-руських літописів», який науковець прочитав на секції істориків у жовтні 1909 р.; Б. Бучинський «Змагання до

унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506» [285, 100–137], «Грамота Мисаїла», «Грамота Ніфонта» та ін. М. Грушевський у дослідженнях «Байда Вишневецький в поезії й історії» [317, 108–140], «Сучасна вірша про неволю Вишневецького» [371, 14–19] з точки зору народної поезії подав характеристику постаті цього відомого історичного діяча та оприлюднив додаткову інформацію. Крім цього, заслуговують на увагу розвідки М. Грушевського «З життя української старшини XVIII в. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки» [377, 149–159], «Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною» [328, 25–44], де автор на підставі контракту «краківського каштеляна» С. Конєцпольського з приводу віддачі в 1643 р. шляхтичеві М. Длуському Гадяцької волості спробував охарактеризувати господарство великих панів в Україні. Цікавою була розвідка В. Данилевича «Нові дані для біографії Івана Сірка» [380, 140–149]. Слід зазначити, що в 1910 р. уперше на засіданні історичної секції оприлюднено невідому статтю П. Куліша «Українофилам» з передмовою О. Левицького [471, 62–86]. Праця подає цінний матеріал як щодо біографії автора, так і з історії українського національного руху 60-х рр. XIX ст., представленого «громадами». У контексті студіювання періоду XIX ст. дискусію зумовила доповідь І. Стешенка «Марко Вовчок і його українські твори». Відповідями на проблеми цієї доповіді були розвідки В. Доманицького «Марія Олександрівна Маркович» і «Нові матеріали про М. Вовчка», Л. Черняхівської «Нові матеріали про Марка Вовчка». Маловідомі сторінки життєпису М. Костомарова стали темою для доповіді активного учасника товариства О. Грушевського «Нові матеріали до біографії М. Костомарова» [378, 71–82]. Важливими є також матеріали з української історії XIX ст. у розвідках Л. Добровольського «З київської «козаччини» 1855 року», М. Василенка «Г. Н. Теплов і його «Записки о непорядках в Малороссии» [286, 40–53], де опубліковано варіант записок, доповнений коментарями вченого. М. Василенко вважав, що цей документ наближеної до царського двору особи та першої людини у гетьманській

канцелярії був однією з причин скасування автономії України. Увагу дослідників УНТ привернули події, пов'язані зі скасуванням кріпосного права в Україні. Так, на публічному науковому засіданні в 1911 р., приуроченому цій події, прозвучали доповіді М. Василенка «Кріпацтво і реформа 19-го лютого на лівобережній Україні», О. Левицького «Кріпацтво на правобережній Україні». Товариство взяло участь у Шевченківських ювілейних читаннях у Москві і в 1915 р. було випущено «Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)», котрий поміщав цінні матеріали з історії Кирило-Мефодіївського товариства.

Творчий колектив філологічної секції працював над уніфікацією граматики, складанням термінологічних і тлумачних словників, методологічними настановами у цьому напрямку слугували розвідки І. Огієнка, Є. Тимченка, К. Михальчука та ін. [511]. У томах «Записок...» оприлюднено «Програму до збирання діалектичних одмін української мови» [501]. Слід зазначити, що завдяки розвідкам і практичній діяльності К. Михальчука та Є. Тимченка розпочався процес становлення української діалектології як складової мовознавчого українознавства [567, 82–94].

Товариство здійснювало важливу наукову роботу щодо виявлення старовинних рукописних збірників, збирання і систематизації народних віршів і пісень, дослідження історії виникнення народних звичаїв [274]. На сторінках «Записок...» опубліковано критичний аналіз найвідоміших літературних творів, літературних пам'яток, історико-літературних і фольклорних матеріалів, зроблено спроби систематизації у галузі української філології та мовознавства [529]. Ґрунтовними були дослідження з історії української літератури В. Перетца «Нові інтермедії», а також Б. Грінченка «Пісня про Дорошенка і Сагайдачного», «Нові дані про пісню про Сагайдачного» [314, 44–71], І. Каманіна «Ще за пісню про Петра Конашевича Сагайдачного» [440, 217–232], І. Стешенка «Історія української драми» (1907).

Проблеми розвитку українського мистецтва аналізували Г. Павлуцький у доповіді «Про українську артистичну творчість», М. Біляшівський «Про український орнамент» [284, 40–54]. Слід зазначити, що Г. Павлуцький наголошував на оригінальності українського мистецтва та перспективах його розвитку, він звернув увагу на характерні риси українського церковного будівництва, малярства і скульптури. М. Біляшівський доклав чимало зусиль для розвитку українського музеєзнавства (заснував перший історико-краєзнавчий музей на Волині, був директором Київського музею старовини і мистецтв), археології (укладав і видав «Археологическую летопись Южной России»), нумізматики, мистецтвознавства. У розвідці «Про український орнамент» він довів, що цей елемент є важливим показником особливостей культури українського народу. На загальному науковому зібранні у жовтні 1909 р. М. Біляшівський виголосив доповідь «Порівняння з поля штуки», де проаналізував стан творів української культури і дійшов висновку, що у період середньовіччя вони не поступалися західноєвропейським зразкам. Збирання експонатів мистецтва та побуту, їхній науковий аналіз та систематизацію здійснювали брати В. і Д. Щербаківські.

УНТ передбачало також студіювання невідомих аспектів правового життя українського народу. Зокрема, М. Грушевський опублікував «Нові гіпотези з історії староруського права», де звернув увагу на «білі плями» у висвітленні українського історичного процесу, яких не подавала академічна наука у Російській імперії. О. Левицький (1848–1922) на підставі даних актових книг, судових справ, інших документальних джерел виокремив особливості українського звичаєвого та шлюбного права, судочинства XVI–XVII ст. («Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.» (1909), «Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии во второй половине XVII в.» (1902), «Шлюбна розлука в Гетьманщині у XVIII ст.» (1914) та ін.). Об'єктом дослідження став доволі поширений феномен невінчаних шлюбів у XVI–XVII ст. [475, 149–159]. Розвідки О. Левицького «Церковні справи на Запорожжю» [476, 49–76], В. Модзалевського «До історії млинського права

Гетьманщини», «Лист Мазепи до свого старости» (поміщено у першому томі «Українського наукового збірника», який товариство почало видавати з 1915 р.), «З родинних відносин на Гетьманщині у другій пол. ХІХ віку» (другий том цього збірника), М. Стадника «Гадяцька унія» [557, 5–40], Л. Добровольського «Забуті межі давньої Коліївщини», М. Василенка «Слідство про маєтності Стародубського полку» та інші відображають складний шлях розвитку козацько-гетьманської державності. Цінним додатком до актів, уміщених у другому та третьому томах І частини «Архива Юго-Западной России», і документів, що характеризують становище правобережного духовенства у ХVІІІ ст. та побут того періоду, є «Листи Лебединського ігумена Філодея Контаровського», які підготував О. Левицький.

Розвитку етнографічного компонента українознавства сприяли наукові дослідження А. Лободи [481], В. Данилова [381, 41–49], С. Гаєвського «Великодні та різдвяні вірші та колядки» (1913), В. Перетца «Декілька етнографічних даних з старих рукописів» (1914) та ін. Завдяки «Запискам...» українська наукова громадськість мала змогу познайомитись з великим здобутком у галузі антропології та археології – відкриттям Мізинської стоянки на Чернігівщині [295, 90–100].

Статистична комісія (спочатку комісія мала назву статистично-економічна), яку очолював О. Русов, спрямувала діяльність на зібрання статистичних даних про соціальну структуру українського народу, його економічний поступ, значення українства в економічному житті Росії, розвиток видавництва українських книжок тощо. Цінною для науки була розвідка О. Русова «Про заняття українців по перепису 1897 р.», в якій автор виокремив як об'єкт статистичних дослідів український народ. Для аналізу він обрав губернії, де проживало не менш ніж 10% українців. На основі систематизації інформації вчений дійшов висновку, що 87% представників українства є хліборобами, а «...український народ живе в періоді з перевагою того первобутного сільського хазяйства, яке відповідає примітивній ступені

культури народу, найменше грамотного з усіх християнських народів», що населяли Росію [541, 107]. Науково обґрунтованими були доповіді Корольової «Поділ українського люду на зростові групи по перепису 1897 р.», М. Стасюка «Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі», де автор наголошував на перетворенні України на ринок збуту товарів великоросійської промисловості.

Слід зазначити, що УНТ реалізовувало і такі важливі проекти, як ушанування діяльності визначних українознавців. Так, II книга «Записок...» присвячена 45-літньому ювілею наукової діяльності П. Житецького (1908) [530, 3–39]. У III-ій книзі репрезентовано матеріали загального наукового зібрання, присвяченого пам'яті В. Антоновича, що відбулося в березні 1908 р. Визнанню багатого досвіду, значення наукової спадщини для розвитку українознавства і формування наступних поколінь молодих науковців, ролі у становленні складових українознавства присвячені також доповіді М. Грушевського «Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності» [323, 5–15], Г. Павлуцького «В. Антонович як археолог» [526, 15–23], А. Лободи «Праці Антоновича по етнографії та літературі» та виступи І. Джиджори, І. Стешенка, В. Данилевича [559, 29–33]. Незважаючи на вік і хворобу, В. Антонович співпрацював з УНТ, передаючи набуті навички і знання, здійснював археологічні розкопки у Чернігівській губернії та готував до друку автобіографічні записки [323]. Своєю активну позицію В. Антонович демонстрував у записці щодо обмеження української мови [195, 33–40], а також циклі статей, присвячених М. Лисенкові (1913), М. Гоголю (1909), М. Заньковецькій, М. Костомарову та ін.

Новим видом діяльності товариства була організація публічних лекцій як дієвої форми пропаганди наукових досягнень у галузі українознавства. Так, на засіданні ради товариства в жовтні 1909 р. уперше постало питання щодо проведення популярних читань з української мови, історії та літератури. Для реалізації цієї мети головними доповідачами визначили М. Грушевського, О. Левицького, В. Перетца, І. Стешенка. Зокрема,

М. Грушевський прочитав серію лекцій «Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI в.», І. Стешенко у доповіді «Українські шістдесятники» [561, 39–84] звернув увагу громадськості на цей важливий, проте недосліджений період національного відродження у XIX ст. Загалом публічні лекції з українознавства, як зазначили сучасники, сприяли поширенню наукових знань. Вони, на їхню думку, дають «...санкцію українському науковому слову, приваблюють до української науки ширші круги громадянства і торують шлях до розвитку української науки» [533, 55].

Так, УНТ завдяки старанням його членів перетворювалося у потужний і діяльний орган планової та інтенсивної наукової роботи, вільного й об'єктивного наукового дослідження, «...живе і ясне огнище наукової мислі» [372, 15]. Впродовж тривалого періоду діяльності товариства у ньому відбулись як якісні, так і кількісні зміни. Українознавство збагатилось такими працями М. Грушевського, як «Про старі часи на Україні. Коротка історія України» (1907), «Очерки истории украинского народа» (1906), що здобули Уваровську премію, побачили світ VII (1909) та VIII (1910) томи «Історії України-Руси», «Ілюстрована історія України» (1911) та публіцистичні розвідки на сторінках «Ради» тощо. На цей період припадає започаткування важливого українознавчого проекту братів Гранат – видання чотиритомної енциклопедії українознавства. М. Грушевського затверджено редактором історичного, географічного та статистичного відділів цієї енциклопедії. Побачили світ лише перших два її томи, зокрема, у першому М. Грушевський подав аналітику розвитку українознавчих досліджень у XIX ст. за назвою «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения». Набутки українознавства популяризувала також праця В. Дорошенка «Український науковий рух в 1913 році», опублікована на сторінках «України» [392].

Внесок УНТ у розвиток українознавчої науки простежується через діяльність його членів: М. Грушевського, В. Антоновича, П. Житецького, Ф. Вовка, Б. Грінченка, М. Василенка, В. Перетца, В. Петрова, І. Стешенка,

Є. Тимченка, А. Лободи, Г. Павлуцького, О. Левицького, О. Грушевського, В. Данилевича, К. Михальчука, М. Сумцова, О. Русова, Л. Добровольського, І. Каманіна, В. Модзалевського та ін.

В особі Б. Грінченка (1863–1910) Українське наукове товариство отримало репрезентанта нових ідей національного визволення українського народу, насамперед щодо культурно-національної автономії українства. Важливою для українознавства є праця Б. Грінченка «Словарь української мови» (68 тис. слів) у чотирьох томах (1907–1909), який охопив етнографічні записи і літературні твори періоду 1798–1870 рр. і став найповнішим словником для української мови. Б. Грінченко є автором «Української граматики», «Рідного слова». Національному пробудженню і самовизначенню слугували публіцистичні та популярні історичні праці, зокрема, «Нарід в неволі» (1895), що відображала справжнє ставлення російського царизму до українства. Розвідки «Київська держава і татарське лихоліття», «Де ми і скільки нас є?», «Чого нам треба?», «Оповідання про Івана Котляревського», «Князь Ігор: По «Слову про полк Ігорів», «Три жіночі постаті», «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» висвітлювали багато важливих питань самобутньої української історії. В останній праці Б. Грінченко насамперед наголошував на значенні Львівського братства в організації книгодрукування, виокремлював такі постаті у національному відродженні, як І. Федорович, М. Смотрицький, П. Могила. Важливий сегмент українознавчого доробку вченого – діяльність у галузі етнографії, що була найпродуктивнішою у чернігівський період його життя. Науковець видав збірку «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (тт. I–III, 1895–1899), куди увійшли різножанрові матеріали, що надсилали В. Андріївський, М. Коцюбинський, В. Кравченко, М. Дикарев, І. Журавський, О. Русов та ін. Велику частку матеріалу зібрав і впорядкував згідно з науковими вимогами Б. Грінченко. Значну увагу він приділяв фольклорним джерелам, казкам. Серед етнографічних публікацій слід

виокремити: збірник «Из уст народа» (1900), перший бібліографічний покажчик «Литературы украинского фольклора 1777–1900» (1907), «Народные спектакли», «Отзыв о сочинении А. Н. Малинки «Сборники материалов по малорусскому фольклору» (за науковий аналіз цієї збірки Б. Грінченко отримав від Російської академії наук золоту медаль), «Думи кобзарські» (1897), куди ввійшло 18 фольклорних зразків, більшість з яких висвітлює трагічні теми української історії – «Невільничий плач», «Про трьох братів Озівських», «Про козака Голоту», «Про Хведора Безрідного», «Про смерть козака-бандуриста» та ін.

Поряд із Б. Грінченком відомі такі імена філологів – А. Кримський, К. Михальчук, І. Огієнко, В. Перетц та ін. В. Перетц (1870–1935) був тривалий період керівником філологічної секції товариства та редактором «Записок...», членом НТШ з 1908 р., з 1903 р. – екстраординарним професором Київського університету, де заснував і керував «Семинарием русской филологии» впродовж 1907–1914 рр. Так, семінаристи вперше мали змогу вивчати життя та діяльність І. Котляревського, В. Антоновича, О. Кониського, О. Колесси, О. Потебні, П. Житецького, Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Франка. Протягом діяльності гуртка підготовлено 20 магістрантів: М. Гудзій, А. Лобода, С. Маслов, В. Ларін, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, П. Филипович, Михайло Драй-Хмара, О. Лазаревський, В. Адріанова, Є. Тимченко, І. Огієнко та ін. Коло наукових інтересів В. Перетца – історія української мови, літератури, зокрема періоду XIV–XVI ст., XVII ст. На кафедрі історії російської мови і словесності історико-філологічного факультету В. Перетц поряд із курсом давньої російської літератури XI–XIII ст. уперше почав викладати історію українського письменства (до І. Котляревського). Серед спеціальних курсів слід виокремити такі: «Литература в юго-западной России XV–XVII вв.», «Слово о полку Игореве», «Введение в историю русской литературы», що згодом трансформувалося у «Методологию истории русской литературы» і стало обов'язковим предметом. В. Перетц є автором багатьох праць з історії

української та російської літератур, з нової української літератури, бібліографії, палеографії, текстології, археографії. У статті «Найближчі завдання вивчення історії української літератури» науковець запропонував програму українознавчих студій філологічної секції УНТ. Упродовж 1905–1910 рр. побачили світ такі його українознавчі дослідження: «К истории украинского искусства», «Былая старина Межигорского монастыря», «Четыре документа к истории украинского казачества», «Новые данные для истории старинной русской лирики». Українською мовою видано важливі джерелознавчі праці, зокрема, «Матеріали до історії української літературної мови», «Українське питання в освітленні польського поета XVII віка», «Польські пісні, записані українцем при кінці XVII століття», «Українські думи». Загалом у Києві надруковано понад 100 досліджень, більшість з яких на українознавчу тематику.

Значним був внесок у розвиток філологічних, історичних, етнографічних знань члена УНТ П. Житецького (1836–1911). Саме він зумів репрезентувати українській громадськості загальний курс української філології, історію фонетики, написавши праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876), «Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.» (1889). Учений звернув увагу на важливість значення «Енеїди» І. Котляревського у процесі становлення нової української літератури та літературної мови («Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века»). Крім цього, розвідки «О Пересопницкой рукописи евангелия», «К истории русской литературной речи в XVIII в.», «О переводах евангелия на малорусский язык» є першими дослідженнями біблійних перекладів українською мовою, що засвідчили історичну неперервність української літератури та її мови. Слід зазначити, що П. Житецький брав активну участь у підготовці до друку «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, він автор «Нарису історії української мови» (1914), кількох підручників з теорії літератури, розвідки «В. Гумбольдт в історії філософського мовознавства», в якій

виокремлював вплив ідей відомого німецького вченого на українське мовознавство. П. Житецький оцінював мову як діяльність, а не як її продукт, визначаючи основні функції мови.

Плідно співпрацював з УНТ В. Науменко, автор першої наукової розвідки з українського мовознавства («Обзор фонетических особенностей малорусского языка» (1889)) та багаточисельних дискурсів з літературознавства, наукознавства («Н. И. Костомаров, как этнограф» (1895), «К 50-летию со дня смерти И. П. Котляревского» (1888) та ін.). Визнанням заслуг ученого було обрання головою УНТ у період 1914–1919 рр.

Упродовж 1907–1908 рр. опубліковано у Москві важливу для філологічного українознавства працю А. Кримського (1871–1942) «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья». Дослідження стало першою історичною граматикою української мови, доводило автохтонність і самобутність української мови. Зазначимо, що А. Кримський один із перших підписував статті українською мовою своїм іменем. Своєю енергією, пристрасною любов'ю до України, багатограним талантом і знаннями завоював учений популярність серед наукової громадськості.

К. Михальчук (1840–1914), працюючи у структурі УНТ, досліджував проблеми української діалектології, закладаючи цим основи наукового вивчення української мови [980]. Його учень Є. Тимченко, продовжуючи працювати в цьому напрямку, написав працю «Украинская грамматика» (1907).

У 1905 р. повернувся з еміграції визначний український антрополог, археолог, етнограф Ф. Вовк (1847–1918), продовжуючи студіювати українство у центрі Україна – природа. Завдяки його дослідженням постала українська антропология як окремий компонент українознавства. До антропологічних наук учений зараховував анатомічну антропологию, доісторичну антропологию, етнографію та етнологию. Близько 500 праць науковця, як вважає сучасна дослідниця його наукової та публіцистичної

спадщини О. Франко, присвячено розвою українознавства [1010, 5]. Ф. Вовк уперше реалізував на практиці історико-етнографічне районування, широко застосував порівняльний метод для висновків та узагальнень, розробив основні методи дослідження у зборі етнографічного матеріалу. Основні розвідки у галузі українознавства: «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Гуцули» (1908), «Антропологические особенности украинского народа» (1916), «Студії з української етнографії та антропології». Світову славу і визнання Ф. Вовк здобув завдяки праці, яка видана українською та французькою мовами, «Шлюбний ритуал і шлюбні обряди на Україні» (1891). Це був науковий екскурс у дослідження весільних звичаїв та обрядовості українського народу. Слід зазначити, що Ф. Вовк один із перших звернув увагу на потребу ґрунтовного вивчення побутових особливостей українського життя, а не лише фольклорних. Підсумком етнографічної діяльності науковця була розвідка «Етнографічні особливості українського народу». «Антропологічні особливості українського народу» разом з «Етнографічними особливостями українського народу» поміщено в книзі «Украинский народ в прошлом и настоящем» (1916). За задумом автора, це мала бути перша українська енциклопедія із географічними, історичними, статистичними, юридичними, етнографічними, антропологічними матеріалами про український народ. Це було фундаментальне дослідження Ф. Вовка та школи його учнів і послідовників (С. Руденка, І. Раковського, О. Шульгіна, Б. Крижанівського, М. Лебедева, О. Алешо, С. Артюхова, В. Сахарова та ін.). Уперше за допомогою наукових приладів і методів на основі близько п'яти тисяч вимірів українців від Карпат до Кубані (східна Галичина, західна Угорщина, Київська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Волинська губернії) зроблено висновок, що українці належать до адриатичної, або динарської раси, на відміну від росіян, що зазнали впливу північного типу, зокрема фінів. Це був переворот у тодішніх знаннях про українство. Найважливішим

було те, що у поділеній на частини Україні доведено однорідність населення від Закарпаття до Слобожанщини, від Полісся до Кубані.

Методологічні підходи французької школи вирізняють археологічні студії вченого, які охоплювали епоху палеоліту та неоліту на території України. Відомими є такі його праці: «Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві», «Про розкопки у Києві», «Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою біля Трипілля», «Магдаленське майстерство на Україні», «Нові знахідки у палеолітичній становищі в Мізині на Чернігівщині» та ін. Важливо наголосити, що вчений утвердив типологічний метод в українській археології, розробив методичні принципи археологічного дослідження із визначенням мети розкопок, правил фіксації, відбору матеріалів, опрацювання, опису, упорядкування, інтерпретації та теоретичних висновків. Особливу увагу він звернув на матеріальну культуру Трипілля, зокрема скульптурні пам'ятки, орнамент жіночих прикрас, кам'яних і керамічних виробів тощо. Головна ідея досліджень – неперервність життя на українській території, її залюдненість від найдавнішого періоду та автохтонність нашого народу.

Викладений матеріал дає підстави стверджувати, що УНТ в Києві стало провідним центром українознавчих студій; сформувало секції та комісії; налагодило видавничу справу; регулярно проводило наукові засідання, на яких українознавство утверджувалось як синтетичне знання; збагатило науку про Україну та українців новими працями; організувало публічні лекції, що дало змогу популяризувати знання про український народ, здійснивши вагомий внесок у майбутнє відродження України, якому сприяла і діяльність Товариства «Просвіта».

4.2. Українознавча місія осередків Товариства «Просвіта»

Важливу роль у становленні та розвитку українознавства відіграли просвітницькі установи. З огляду на це цінною для сучасного українознавства та суспільства загалом є діяльність Товариства «Просвіта» і його осередків. Ця масова національно-культурницька організація сприяла формуванню національно свідомого українства, забезпечувала збирання відомостей про Україну, популяризувала досягнення вітчизняної та зарубіжної культур. Найважливішим вважаємо те, що у межах просвітніх осередків почало формуватись наукове знання про Україну. Український народ став головним об'єктом і підставою «народовецького» руху. Разом із цим, «Просвіта», як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «...була материнським тілом, з якого, з плином років, вийшли інші установи й організації» [842, 430]. Це, зокрема, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, «Сокіл», «Січ», «Сільський господар», «Пласт», «Рідна школа», «Союз українок» та ін.

Осередки національно-культурного товариства сформувалися як виклик на національне й соціальне гноблення та відіграли значну роль у захисті прав українства і підготували ґрунт для здобуття державної незалежності України. Ця думка пронизує низку сучасних досліджень [798, 15]. Слід звернути увагу на значення діяльності просвітницьких товариств у напрямку збирання відомостей про Україну, популяризації українознавчих знань серед населення. Всеохоплююча мережа просвітянських осередків формувала українознавчі філії на всій українській території. Дослідження проблеми підтверджує, що представники української інтелігенції, незважаючи на затрати сили, енергії, коштів, здійснювали просвітницьку діяльність серед українського народу, поширювали наукові набутки і тим самим боролися за буття української нації.

Перше Товариство «Просвіта» засноване у Галичині в 1868 р. Найактивнішими прихильниками його утворення були студенти, вчителі, урядовці, журналісти, зокрема, К. Сушкевич, М. Коссак, С. Качала, П. Свенціцький, А. Січинський, О. Огоновський. Уперше його зібрання

відбулося у приміщенні Львівського міщанського товариства «Стрільниця». Головував на ньому професор академічної гімназії А. Вахнянин. На засіданні був присутній Й. Заячківський. Священослужитель звернувся до засновників товариства з такими словами: «Праця – це ваш капітал, з котрого маєте сплатити довг народові. Так. Ви знаєте, і нарід того свідомий, що ваша нинішня наука оплачується по найбільшій часті тим мізерним грошем, на котрий нарід криваво працює. А як доробитеся куска хліба, щоби вас Бог охороняв від тої сьогочасної чуми, від огидного космополітизму, котрий є погибеллю всякій народності, – то держіться свого народу, хоч як високо піднесла би вас доля, не дайтесь відорвати від вашої матері – від народу! Тоді лише ви будете сильні в народі, а нарід вами славний! О то просить нарід моїми устами» [233, 5]. Ця настанова проходить «червоною ниткою» через усю діяльність товариства і його осередків.

На перших зборах було обрано голову, членів Головного відділу. Так, головою став А. Вахнянин, членами О. Борковський, І. Комарницький, М. Коссак, М. Михалюк, О. Огоновський, О. Партицький, Ю. Романчук, К. Сушкевич, К. Устинович.

Для реалізації українознавчих проектів слугувала програма товариства. Вона передбачала заснування бібліотеки, організацію наукових читань, видання книжок для членів товариства, календаря. Згідно з першим статутом «Просвіта» мала виконувати науково-просвітні українознавчі функції. Завданнями були визначені такі: збирання та видання народних пісень, казок, переказів, «...усе, що уможлиблює вивчення народу, його історії, а також популярні твори з усіх розділів науки у відповідності з поняттями народу, його потребами...» [798, 15]. Матеріальною базою для практичного втілення цих завдань стали високі вступні членські внески, пожертви, урядові дотації. Слід зазначити, що на початку функціонування товариства висувались обов'язкові умови щодо членства у ньому: бути українцем, надавати матеріальну і моральну підтримку організації, виконувати її ухвали.

Важливо, що у статуті, ухваленому в 1913 р. (їх було шість), уперше введено термін «українська народність» замість поняття «руський».

Із затвердженням статуту в 1876 р. розширюються межі діяльності товариства. Запроваджено самостійні структури в районах, отримано допомогу від австрійського уряду. З 1891 р. передбачено утворення філій на місцях, звернуто увагу на економічну просвіту та допомогу українському народу. З 1913 р. українознавча діяльність Товариства «Просвіта» була конкретизована щодо соціальної, економічної, культурної сфер. Таким чином, суто з науково-видавничої організації товариство поступово трансформувалося у розгалужену мережу українознавчих осередків.

З 1870–1880 рр. «Просвіта» почала відігравати провідну роль у громадському та культурному житті Галичини. У містах і містечках діяли філії товариства. Важливим аспектом їхньої діяльності було читання лекцій, відкриття курсів українознавства, проведення культурних й економічних заходів. Одним з основних способів реалізації українознавчих проектів була видавнича справа, насамперед україномовної навчальної літератури. Впродовж 1871–1876 рр. видано 17 назв шкільних підручників для українських гімназій, у тому числі з української історії та географії. Разом із цим, побачили світ щорічний альманах «Зоря», газети «Читальня», «Письмо з «Просвіти», літературно-наукові альманахи, щорічник «Народний календар». Редактором популярних видань був Ю. Федькович.

Члени Товариства «Просвіта» проводили роботу щодо збирання інформації про Україну. Так, у перших збірках альманаху «Зоря» (укладачами були О. Партицький, С. Качала, В. Шашкевич) поряд із популярними статтями і практичними порадами висловлено прохання записувати та надсилати до редакції пісні, казки тощо [798, 49]. Серед оприлюднених матеріалів – історико-географічні розвідки, оповідання, книги на господарські теми, природничо-медичного, правничого, релігійного змісту та ін. [979, 20].

Здобули велику популярність серед українства перекази життя і діяльності Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кониського. В 70-ті рр. XIX ст. опубліковано «Житіє Т. Шевченка» О. Огоновського, «Історію Руси від перших князів аж до нападу татарського», «Від нападу татарського до панування польського» І. Нечуя-Левицького.

Важливим видом діяльності просвітніх осередків були регулярні поїздки по селах із лекціями на українознавчу тематику. На Тернопільщині створенням філій і поширенням читалень українська громада завдячує О. Барвінському. Саме за почином львівського осередку О. Барвінський залучив до поїздок членів правління тернопільської філії Ю. Гецева, І. Лошнева, Л. Рудницького, П. Левицького та ін. Розпочались систематичні відвідини сіл Тернопільщини. За заслуги у поширенні культурно-освітніх знань 14 лютого 1884 р. Головний відділ нагородив О. Барвінського письмовою подякою [958, 4]. Таким способом діячі «Просвіти» намагались прищепити почуття любові до рідного слова, шани до здобутків і традицій минулого.

Для виконання визначених завдань осередки «Просвіти» створили оптимальну структуру. Так, з 1891 р. на місцях, окрім філій, заснуються читальні. Філії у повітах стали посередниками між Головним відділом і читальнями у селах. У 1908 р. при Головному відділі створені постійні комісії: організаційно-просвітня, видавнича, економічно-промислова, бібліотечна, касова (бюджетна), стипендіальна, кураторія шкіл «Просвіти». В організаційно-просвітній комісії утворено такі секції: організації читалень, залучення нових членів, поширення книг, для зовнішніх відносин із слов'янськими просвітніми товариствами, курси вищої освіти, курси для неписьменних, артистичних гуртків, плекання народного мистецтва та ін. Слід зазначити, що організовані курси вищої освіти були першим народним університетом. Заняття відбувалися у восьми групах за такими українознавчими дисциплінами: українська мова й література, історія,

географія, природознавство, право, народне господарство, технічні знання, гігієна, організація просвітньої справи [798, 20]. Організація самовиховання молоді базувалася на підручниках І. Крип'якевича, В. Дорошенка, С. Рудницького, М. Грушевського, Б. Лепкого та ін. Високо оцінювалося значення українознавчих дисциплін, оскільки історія України усувала «безбатченківство», історія літератури давала культурний і духовний рівень, географія бачила невдачі у минулому [115, арк. 4, 7]. Складання програм українознавчих курсів, розробка підручників і посібників, використання рідної мови у навчальному процесі стимулювало розвиток науки.

З 1912 р. «Просвіта» розширювала межі діяльності, реалізуючи нові завдання культурно-освітньої роботи. З огляду на це передбачено організацію народного театру, книгозбірень, народних музеїв, публічних читалень, книгарень, друкарень, курсів, шкіл, проведення народних свят, з'їздів, краєзнавчих походів, ведення зразкових господарств тощо. Наприкінці 1913 р. товариство налічувало 77 філій і 2648 читалень. Насамперед слід наголосити на організації бібліотечної справи. Так, у віддалені місцевості книги надходили безкоштовно. Бібліотека Товариства «Просвіта» стала всенародною бібліотекою Галичини. Свідченням її авторитетності є також те, що члени НТШ передали фонди власної бібліотеки товариству. Крім цього, цінні матеріали надходили з Наддніпрянської України, відправниками яких були М. Костомаров, П. Куліш, О. Білозерський, О. Кониський та ін. У бібліотечній колекції зберігались матеріали з автографами та рукописи Т. Шевченка, М. Костомарова, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, І. Тобілевича, Л. Глібова, Б. Грінченка. Бібліотека мала такі раритети, як переклад П. Куліша українською мовою «Дон Жуана», рукописи княгині В. Репніної, М. Салтикова-Щедріна. Крім цього, О. Кониський презентував опис села та хутора Кониських за «Генеральним Рум'янцевим описом Малоросії» (1769). Збереглися автографи М. Устиновича, Євангеліє у перекладі М. Шашкевича, а також товариство купило рукописи Т. Ставровецького.

Важливо наголосити на організації музейної справи членами Товариства «Просвіта». За даними архівних матеріалів, перші згадки про музей у річних звітах датовано 1866 р. Музеї вважали осередками народної культури, центрами збирання та збереження відомостей про Україну та українців. Разом із цим, музей відіграв велику виховну роль для молодого покоління. Слід зазначити, що багато українців надсилали для музею рідкісні книги та речі. До цієї справи навіть долучились представники інших національностей. Зокрема, цінну збірку чеських часописів і книжок передав відомий чеський діяч та етнограф Ф. Ржегорж.

Українознавча діяльність просвітянських осередків полягала також у виданні творів українського письменства, що виходили в серії «Руська писемність». У цій серії побачили світ твори таких українських письменників: І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, А. Могильницького, А. Метлинського, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, С. Воробкевича, Л. Глібова, К. Климовича, О. Стороженка, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка та ін. З 1904 по 1914 рр. оприлюднено 27 книг загальним тиражем 130 716 примірників [766, 4]. Ці видання були важливим чинником поширення загальнолюдських, гуманістичних та естетичних культурних цінностей, а також базою багатьох бібліотек, читалень, книгозбірень численних українських родин. Оpubліковані твори давали змогу ознайомитись галицькому суспільству із досягненнями східних українців, буковинців, формували почуття єдності українства у межах усієї етнічної території; ґрунтуючись на засадах добра, справедливості, християнської моралі, утверджували впевненість у майбутньому.

Широкого резонансу в усій Україні отримали проведені «Просвітою» українознавчі заходи – ювілейні свята, маніфестації. Так, у 1911 р. організовано вшанування 50-ої річниці з дня смерті Т. Шевченка, 100-ліття з дня народження М. Шашкевича. У святі взяв участь митрополит

А. Шептицький. Товариство видало матеріали про проведення цього свята; стараннями товариства одну з вулиць Львова названо іменем М. Шашкевича. Крім цього, «Просвіта» і НТШ були ініціаторами вшанування 40-річчя письменницької діяльності І. Франка; члени «Просвіти» провели маніфестації з нагоди 50-річчя скасування панщини, 100-літнього ювілею виходу «Енеїди» І. Котляревського, оскільки ця подія мала велике значення для національного відродження українців. Так, з'єдналися ідейно східні та західні українці під час святкування ювілею Б. Хмельницького 12 листопада 1905 р. Таким чином, західноукраїнська спільнота у другій половині XIX ст. шляхом організації культурно-масових заходів, видання наукових і популярних праць почала демонструвати розуміння спільності минулого і майбутнього української нації.

Поступу просвітніх товариств перешкодили події Першої світової війни. Важливість значення діяльності Товариства «Просвіта» черговий раз підтвердив царський уряд, оскільки ця організація стала найпершою жертвою окупаційної влади в 1914 р. у Галичині. Російські війська, ввійшовши у Львів, заарештували архів, канцелярію «Просвіти» і почали методичну роботу щодо знищення українознавчих осередків. У той період їх налічувалось 77 філій, 2994 читальні, 110 тис. членів [766, 7], на базі 522 читалень діяло 146 крамниць, 124 позичкові каси, 60 зернових комор. Так, було вивезено в Москву та Сибір багатьох активних членів, зокрема, митрополита А. Шептицького, редактора видань товариства Ю. Балицького та ін. Поновити просвітництво вдалося лише у 1917 р.

Багатогранна діяльність просвітянських товариств не обмежувалась територіально лише Галичиною. Правове оформлення осередків у Східній Україні відбулося у результаті революційних подій 1905 р. Маніфест 17 жовтня 1905 р. дав змогу заснувати самодіяльні товариства. Центрами просвітянського руху стали Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Чернігів, Житомир та ін. Загалом утворилось 10 губернських осередків, 30 філій.

Слід зазначити, що в Російській імперії першою постала «Просвіта» у Катеринославі в 1905 р. Основну увагу її осередки звертали на організацію читалень, проведення українознавчих свят, концертів, вистав, вечірок. Просвітяни гуртувались навколо тижневика «Добра порада», видавали «Вістник «Просвіти». Активно співпрацювали у товаристві Д. Яворницький, В. Біднов, Є. Вировий, Д. Дорошенко, С. Наріжний, С. Липківський, Г. Денисенко та ін.

У 1905 р. виникла просвітянська організація в Одесі. Її ініціаторами та активними учасниками були І. Луценко, М. Комаров, І. Липа, С. Шелухін, А. Ніковський, М. Слабченко та ін. Це товариство організувало бібліотеку, книгарню, читальню, музей. Засідання «Просвіти» відбувалися у формі жвавих дискусій і доповідей одеської інтелігенції та супроводжувались щотижневими літературно-музичними та драматичними постановками. Просвітяни гуртувались навколо часопису «Народня справа». Завдяки старанням одеських просвітян розпочато курс лекцій О. Грушевського з історії України українською мовою в Новоросійському університеті, засновано фонд Л. Смолянського з метою видання україномовної історичної літератури.

У 1906 р. створено київську «Просвіту», яка діяла до 1910 р. Її засновниками були Б. Грінченко, Г. Коваленко, М. Лисенко, Ф. Красицький, Ф. Матушевський, М. Старицький, Леся Українка, В. Дурдуківський, С. Єфремов та ін. Очолив товариство український письменник і громадський діяч Б. Грінченко. Так, його слова на першому зібранні товариства стали дороговказом у діяльності осередків «Просвіти» Великої України. «Нині просвітні товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки й мистецтва в найдальші закутки нашої Вкраїни, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової...» [264, 1]. Секретарем було обрано Д. Дорошенка, товаришем голови – Лесею Українку, скарбником – В. Дурдуківського. Для успішної реалізації визначеної мети створено чотири комісії: бібліотечну очолив О. Косач-Кривинюк,

видавничу – Б. Грінченко, шкільно-лекційну – О. Волошинов, артистичну – Леся Українка. Центральним неофіційним органом київського осередку «Просвіти» була газета «Рада» (1906–1914) за редакцією Є. Чикаленка.

У 1909 р. цей осередок налічував близько 625 членів [821, 2370]. Дуже швидко київська організація перетворилась у керівний центр для інших осередків. І хоча царський уряд не дозволяв формувати місцеві товариства, київські просвітяни розгорнули жваву діяльність у Києві та Київській губернії. Головна увага була зосереджена на українознавчій діяльності – збирання інформації про українське буття, поширення духовних цінностей серед української громади, розвиток її правової культури. З огляду на це головні завдання київської «Просвіти» полягали у виданні книг і журналів українською мовою, організації бібліотек, музеїв, читалень; у проведенні свят, публічних лекцій, загальнопросвітніх курсів, літературно-музичних вечорів, концертів, вистав; у заснуванні шкіл, добродійних закладів, матеріальному спонсоруванні молоді тощо.

Впродовж п'яти років діяльності товариства опубліковано 34 книги для народу, загальний тираж яких становив 163760 примірників. «Просвіта» чітко дотримувалося українознавчого напрямку роботи. Так, на перших загальних зборах Б. Грінченко вказав на те, що «...книжки повинні бути зо всіх відділів науки і красного письменства; але найбільше треба подбати про книжки з українознавства, про шкільні підручники і дитячі книжки...» [201, 14]. З огляду на це основною друкованою продукцією були художні та науково-популярні праці українознавців М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, С. Єфремова та ін. Бібліотека товариства налічувала приблизно 10 000 томів українознавчої літератури.

Таким чином, діяльність київського Товариства «Просвіта» полягала в організації лекцій з історії, географії, літератури та ін.; проведенні літературно-музичних вечорів, присвячених творчості М. Коцюбинського, І. Франка, П. Куліша, М. Старицького, А. Кримського, Т. Шевченка, М. Драгоманова та ін. Слід наголосити на важливості заходів просвітян щодо

організації кафедри з українською мовою викладання у Київському університеті, внесення пропозиції на обговорення питання про навчання в школах українською мовою, збирання коштів для встановлення пам'ятника Т. Шевченку.

Варто зазначити, що з 1906 р. діяли осередки «Просвіти» і в інших містах. Полтавський осередок з 1907 р. гуртувався навколо «Українського учителя», у Могилів-Подільському виходив тижневик «Світова зірниця» тощо. Подібні організації виникли в Миколаєві, Мелітополі, Житомирі, Катеринодарі, в Баку, на Дону та Кавказі.

Апробацією набутків, окресленням перспектив загальноукраїнського просвітянського руху був Перший просвітньо-економічний конгрес, що відбувся у Львові в 1909 р. Діячі західноукраїнських і наддніпрянських осередків «Просвіти» та кооперативів обговорювали найважливіші питання культурно-економічного розвитку України.

Слід виокремити діяльність О. Барвінського (1846–1926) як українознавця-просвітянина. Так, під впливом В. Антоновича, як зазначалося, мислитель був ініціатором започаткування видання «Руська історична бібліотека» (з 1886 по 1893 рр. побачили світ 20 його томів) [958, 5]. Загалом 24 томи цього видання подають українське буття від найдавнішого періоду і охоплюють усі етнічні українські території. На думку О. Барвінського, історію української державності започаткувала Київська Русь, спадкоємицею якої була Галицько-Волинська держава. Вчений виокремлював роль і значення українського народу в польсько-литовський період історії. Великою заслугою науковця було те, що при виданні підручників з української літератури для середніх шкіл він уперше використав фонетичний правопис, замість етимологічного, якого дотримувалися москвофіли. З 1893 р. О. Барвінський був членом Крайової шкільної ради, де відстоював інтереси українського шкільництва. Він критикував будь-які вияви русофільства, будучи одним із засновників програми «Нова ера», завдання якої полягало в порозумінні з поляками та

австрійцями для виборення найбільших прав українству з огляду на загрозу наступу з Москви. Завдяки О. Барвінському в Львівському університеті засновано кафедру історії України, української мови та літератури; гімназії, двомовність учительських семінарій.

Поряд з О. Барвінським у діяльності Товариства «Просвіта» брав участь Ю. Целевич – відомий український історик, педагог, вихованець Львівського та Віденського університетів, доктор філософії. Він автор багатьох досліджень з історії козацької доби – «Історичний причинок до нашої мартирології і лицарської слави» (1880), «Облога міста Львова в році 1772» (1883), «Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739» (1885), дискурсів з історії опришківського руху на Прикарпатті, а також збирач історичних матеріалів про О. Довбуша. Вчений працював над створенням підручника з історії України, проте йому не вдалося завершити цю наукову розвідку.

Наддніпрянський рух з організації просвітницької діяльності поживався завдяки активній діяльності Б. Грінченка, Є. Вирового, І. Липи, М. Коцюбинського, М. Аркаса, Д. Яворницького, М. Старицької, М. Лисенка, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського, Лесі Українки, С. Єфремова.

Отже, у складних політичних і соціально-економічних умовах, які сформувались унаслідок дій російського та австрійського урядів, осередки «Просвіти», будучи анклавом українства в період іноземної окупації, підтвердили факт буття народу, розвивали його культуру, духовність, дбали про збереження традицій. Мета діяльності цих осередків полягала в тому, щоб українці змогли пізнати себе як націю, свою історію, навколишній світ з позицій власної самобутності та самодостатності, різними засобами і способами відродити почуття українства. Великою є заслуга товариств перед українським народом, оскільки вони були українознавчими центрами національного руху, важливими чинниками державного відродження України, яке виявило себе у 1917–1920 рр.

4.3. Інституціоналізація українознавства у контексті державотворчих процесів 1917–1920-х рр.

Доба Української революції (1917–1920) характеризується потужними якісними і кількісними змінами в організації та теоретичному обґрунтуванні українознавства. Події національно-визвольних змагань зумовили легітимну і реальну підтримку українознавства. Провідники українського державотворення усвідомлювали вагу і значення національної освіти та науки, що зафіксовано в програмних документах урядів УНР, ЗУНР. Так, за короткотривалий період утворення Центральної Ради М. Грушевський, перебуваючи в столиці Росії, зумів поставити перед О. Керенським найневідкладніші вимоги щодо запровадження української мови і підготовки викладацького складу [163, арк. 2]. У зверненні до українських педагогів голова ЦР роз'яснював, що потреби народу, розвій його економічних і культурних сил «...вимагають українізації школи від споду до верху» [375, 196]. Активну діяльність щодо розвитку освіти здійснювало генеральне секретарство освіти, яке очолював І. Стешенко. Вагомий внесок у цю справу зробили О. Дорошкевич, К. Любинська, С. Русова, С. Сірополко [49, арк. 84]. Одну з важливих ролей у виконанні українознавчих завдань покладалося на Всеукраїнські учительські з'їзди, що відбулися 18–19 квітня і 23–25 серпня 1917 р. Згідно з їхніми рішеннями в губерніях і повітах передбачали організувати українознавчі бібліотеки, відкрити інструкторські курси, підготувати підручники для народної школи, поширити українську термінологію з математики, географії. Вивчення таких компонентів українознавства, як українська мова, література, історія України, було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях, що підтверджують розпорядження Генерального секретарства освіти [47, арк. 37, 42, 77, 79, 81]. У вищій школі передбачено створити кафедри історії України, української літератури, української мови, українського права, історії української етнографії та історії української науки [868, 394]. На початку травня 1917 р. Українське товариство шкільної освіти заснувало предметні комісії з метою

складання навчальних програм для шкіл різних типів і підготовки підручників [259, 2]. Незважаючи на фінансову скруту, Центральна Рада виділила на ці потреби 200 тис. крб. [16, арк. 49]. Протягом перших місяців 1918 р. Українська держава посприяла виданню приблизно 2 млн. підручників для народних і середніх шкіл [745, 934], асигнувавши для їхнього подальшого друкування 5 млн. крб. [17, арк. 169]. Завдяки ЦР з 31 березня 1917 р. у Києві почала діяти перша Українська гімназія ім. Т. Шевченка, де М. Грушевський виступив з вітальною промовою [698, 77]. За квітень-липень 1917 р. було відкрито 40 таких навчальних закладів [265, 3], зокрема, на Полтавщині, Харківщині, Херсонщині та в ін. областях.

Разом із цим, шкільне реформування, процес українізації потребували кадрового забезпечення. Так, ЦР оприлюднювала відозви: «Кожен, хто почуває свої обов'язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо у складанні підручників, – хай іде до роботи!» [41, арк. 22]. Підготовку і перепідготовку вчителів здійснювали на курсах українознавства [42–47], кафедрах вищих навчальних закладів, у просвітянських товариствах. Зокрема, у Києві на таких курсах працювали директор першої Української гімназії ім. Т. Шевченка В. Дурдуківський, професори столичного університету П. Тутковський, А. Хомик та ін. [39, арк. 109–111]. Шкільні повітові комісари регулярно доповідали про стан українізації учительства. Так, Золотоніський повітовий комісар констатував: «І народ і учителі в великій більшості стають дуже щиро та прихильно до українізації, не дивлячись на всі перешкоди, як брак підручників, важкі умови життя... Літні курси дуже допомогли ... розвиненню учительської свідомості ... Школи повнісінькі... Зараз там учаться в дві зміни...» (листопад 1917 р.) [42, арк. 123]. Чимало документів подають інформацію від місцевих громадських організацій і учнів про українізацію середніх шкіл, потребу запровадження предметів українознавства [48, арк. 4–66].

Слід зазначити, що процес українізації відбувався доволі складно, що підтверджує наявна архівна інформація про окремі педагогічні ради, які

висловили прохання до Російських установчих зборів здійснювати навчання у початкових школах російською мовою [47, арк. 79, 81]. Красномовним є той факт, що інспектор Ніжинського вищого початкового училища відмовився провести анкетування щодо національності батьків і мови викладання згідно з циркуляром уряду від 11.11.1917 р., оскільки батьки не «...звертають уваги на свою національність, ...уважаючи свою мову «простою», «нашою», а не українською, думають, що українська мова чужа, а не «їхня», називаючи себе «людьми» або «руськими»; «...маса батьків у шкільних справах несвідома і від школи хоче тільки атестату, щоб легше у житті стати «чоловіком» [47, арк. 88 зв. – 89]. Підсумкова інформація про стан українізації шкіл Чернігівщини (56,4%) за 1917–1918 академічні роки свідчить, що предмети українознавства викладали у 45,8% з них; учні, які прихильно ставились до українізації, становили 52,1%, батьки – 12,7%; лише третина учителів викладала предмети українською мовою [51, арк. 1–2].

Виховання нових кадрів учителів як носіїв українознавства зумовило створення вищої школи та її українізацію, що мали здійснити ЦР та Генеральний секретаріат. Так, 7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила створити Педагогічну академію з підготовки кадрів українознавців. Флагманом цих процесів мав бути столичний Університет св. Володимира, але викладачі цього вищого навчального закладу, читаючи курси російською, польською, німецькою мовами, не завжди були прихильниками відродження української освіти і науки [258, 3]. Слід зазначити, що в напрямку вирішення українознавчих проблем активно працювали В. Іконников, В. Данилевич, М. Петров, О. Гермайзе та ін. Саме тому на засіданні Українського наукового товариства у березні 1917 р. ішлося про утворення в столиці іншого університету, 28 червня було ухвалено делегувати до Комісії з утворення українського народного університету О. Черняхівського, Г. Павлуцького, А. Яковліва, В. Козловського [698, 82].

Результатом стало заснування 14 жовтня 1917 р. у Києві першого Українського народного університету [258, 3], відкриття вищих навчальних

закладів з таким спрямуванням у Миколаєві, Харкові, Одесі, а також передбачалось створення національних університетів у Кам'янець-Подільському, Умані [260–263]. В історію діяльності ЦР увійшло і відкриття Київського географічного та юридичного інститутів, Херсонського педагогічного інституту. Так, 23 жовтня 1917 р. почала діяти Українська академія мистецтв, першим ректором якої став В. Кричевський [15, арк. 10].

М. Грушевський як голова ЦР й УНТ визначив таке завдання: створити національну бібліотеку, національні архіви, музеї, місцеві бібліотеки, які «...повинні густою сіттю покрити всю територію України» [375, 34]. У цей короткотривалий і складний період активізувалася діяльність щодо збирання, концентрації, обробки і збереження документів як важливого історичного джерела з вивчення українського буття кінця XIX – початку XX ст. У центрі уваги були насамперед документи урядових і громадських установ. Під егідою Вченої архівної комісії в Києві С. Єфремов, наприклад, у 1917 р. досліджував архів Київської жандармерії, де виявив численні таємні дані щодо українського національного руху в Західній та Східній Україні. Частину цієї інформації опублікував Л. Винар. На місцях розпочали українознавчу роботу колишні і новостворені губернські архівні комісії. Активною була діяльність цих установ у Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Житомирі. Так, наприклад, у Києві з 1918 р. комісію очолив В. Модзалевський, який до цього був директором Музею старожитностей у Чернігові і керуючий справами Чернігівської архівної комісії. Разом із цим, український історик, як і його колеги О. Левицький та В. Щербина, наполягав на проведенні архівної реформи, створенні національного архіву [40, арк. 15], що згодом утілював М. Грушевський [316, 194]. На Волині ентузіастом зібрання національної документальної спадщини був О. Баранович, на Чернігівщині – Я. Жданович, В. Дубровський, в Одесі – Ю. Оксман [745, 107]. Важливим є той факт, що архівні комісії організували видання своїх «праць» та «літописів». Так, 28 серпня 1917 р. у Києві утворено Національний музей-архів. У зверненні культурно-просвітньої

комісії до української громадськості висловлювались прохання надсилати музею-архіву відозви, плакати, газети, журнали, книги, спогади, фотографії українських діячів, прапори, військову зброю, етнографічний матеріал, археологічні знахідки [164, арк. 1]. Щодо цього слушною була пропозиція секції вищої школи УНТ до ЦР «взяти під увагу» повернення в Україну культурно-історичних цінностей «в інтересах розвитку українства» [18, арк. 43]. На початку липня 1917 р. ЦР офіційно поставила це питання перед Тимчасовим урядом, але його вирішення не було успішним [18, арк. 3]. У квітні 1918 р. на засіданні відділу охорони пам'яток Департаменту мистецтв під керівництвом М. Біляшівського відбулось обговорення проекту відповідного закону [50, арк. 2].

Підготовка до 75-річчя Київської археографічної комісії, завдання національного державотворення стимулювали видання українознавчої літератури. За рішенням ради УНТ від 9 травня 1917 р., було відновлено видання часописів «Україна» та «Записки...», а також «Літературно-наукового вістника» за редакцією М. Грушевського. Репрезентативності цим органам надавали публікації М. Грушевського, зокрема, статті «Сполучення України з Московщиною в новішій літературі», «Велика, Мала і Біла Русь» та ін. Серед нових видань слід назвати науково-популярний журнал «Наше минуле», що виходив у Києві в 1918–1919 рр., в якому публікували матеріали з історії, культури, побуту. Важливою подією було оприлюднення програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства «Книги буття українського народу». Українознавчу цінність мали спогади Д. Дорошенка як комісара Галичини та Буковини [631].

Національно-визвольні змагання початку ХХ ст. дали поштовх до відродження просвітницького руху. Ініціатором відбудовчих процесів була київська «Просвіта», під керівництвом якої 20 вересня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд Товариства «Просвіта». На цьому форумі організовано також Всеукраїнську спілку Товариства «Просвіта» та видання журналу «Просвітянин». За короткий термін виникло 5000 осередків цієї

національно-культурної організації на місцях, які видавали часописи, книги, посібники українською мовою, твори Т. Шевченка, в тому числі неодноразово «Кобзар». Так, у Павлограді інтелігенція об'єдналась навколо часопису «Степ», у Катеринодарі – «Зоря». Слід зазначити, що установчі збори більшості товариств відбувалися під жовто-блакитним прапором та з портретами Т. Шевченка.

У період Української Держави за гетьмана П. Скоропадського продовжувалося реформування системи освіти, заснування україномовних освітніх і наукових закладів. З початку 1918 навчального року запроваджувалась штатна посада – учитель українознавства з метою «...планомірного розвитку і проведення українізації», щоб розпочати «...надзвичайної ваги роботу над культурно-національним вихованням нашої молоді» [31, арк. 4а]. Гостро на порядку денному постало питання підготовки кадрів учителів як носіїв українознавства. З огляду на це Департамент вищої і середньої освіти розробив план організації курсів українознавства для вчителів, «...які могли б викладати предмети українською мовою і були здатні до виховання дітей в національному дусі» [21, арк. 2]. Таким чином, було організовано курси у Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Житомирі та інших містах з викладання таких важливих дисциплін, як історія України, історія українського письменства, історія української мови і діалектології, історія географії України, природознавство України, методика викладання мови і граматики. Цікавим є той факт, що слухачам виділяли допомогу у розмірі 100 крб., окрім учителів приватних і неукраїнських шкіл [21, арк. 21]. Предмети українознавства стали обов'язковими в програмі іспитів для вчителів початкових класів [21, арк. 24]. Доволі насиченою була програма курсів українознавства для вчителів середніх і вищих початкових шкіл Одеси, що діяли при Одеському університеті за участю М. Слабченка, В. Комарова, С. Вілінського, В. Мурського, П. Клепатського та інших науковців із викладання народної поезії, письменства, історії України від найдавнішого періоду до козацько-гетьманської доби, практичного курсу

української мови, термінології природничої, математичної, історії мистецтва тощо [38, арк. 99]. Як засвідчують листи-подяки слухачів курсів, напружена праця українознавців увінчувалась успіхом. Так, учителі Ямпільського та Могилівського повітів Подільської губернії (220 осіб) зазначали: «Ми віримо, що запалена іскра любови до рідного слова розгорнеться величезним вогнем, який освітить наш важкий шлях до кращої долі дорогої нам школи та долі рідного краю» [36, арк. 174].

Проте проблеми виникали не лише щодо можливостей вивчення і володіння українською мовою. Як засвідчує приклад Житомирської гімназії, більша половина вчителів ідентифікувала себе «великоросами» або «русскими» [25, арк. 25]. Крім цього, у «Докладі про утворення курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл на Полтавщині» вказано, що близько 75% учителів не мають відповідної освіти [36, арк. 165]. Така статистика характерна для всієї України. З огляду на це на засіданнях Департаменту вищої і середньої освіти протягом квітня 1918–1919 рр. актуальним було питання українізації школи, що мала «...зробитись чистим джерелом національного відродження, міцним фундаментом українського державного будинку» [19–20; 22–37].

Цей процес відбувався паралельно із відкриттям нових шкіл і гімназій, де навчали українською мовою. Так, восени 1918 р. в Україні працювало близько 150 українських гімназій, де почали викладати українознавчі предмети. Найбільш поширеними серед ухвалених комісіями при Міністерстві освіти підручників для українських шкіл були такі: О. Курило «Початкова граматики», І. Огієнко «Українська граматики», Б. Грінченко «Рідне слово», Воронець буквар «Ярина», Білоусенко читанка «Весна», Закон Божий та ін. [38, арк. 2]. До заборонених книг для користування дітям та народу належали «Русская история» Д. Іловайського, «Краткая русская история» Строева, «Начертание Русской истории» М. Погодіна, «История царствования Катерини II» Лефорта, «История государства российского» М. Карамзіна, «Русская история» Б. Фармаковского, «Иллюстрированная

русская история» М. Смирнова, «Полтава» О. Пушкіна, «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича та інші, загальна кількість яких у бібліотеках становила 44 найменування [38, арк. 108].

За Української Держави поряд із постановом двох державних університетів у Кам'янці-Подільському і Києві та історико-філологічного факультету у Полтаві важливою подією було утворення кафедр українознавства у Київському, Харківському, Одеському університетах. Українство також створило Національний архів, Національну бібліотеку, в організації якої брав активну участь Є. Кивліцький – секретар і редактор «Київської старовини». У добу революції він був обраний інспектором шкіл Київської округи, у лютому 1919 р. – членом Комітету зі заснування Всеукраїнської бібліотеки і на посаду старшого бібліотекаря, згодом – першим директором Всенародної бібліотеки в Києві [227, 118]. Збільшилася кількість україномовних часописів – 43 одиниці, у тому числі у Києві – 21 [38, арк. 8 – 8 зв.]. В. Дорошенко у листі до В. Гнатюка від 2 березня 1919 р. зауважував, що у Києві книжковий рух великий [175, арк. 50 зв., 58].

Посилена увага уряду ЗУНР до освітніх проблем дала змогу створити сприятливе середовище для зростання національних наукових кадрів. Здобуття незалежності, хоч і на короткий термін, стимулювало українізацію освіти. На думку М. Грушевського, на кінець XIX ст. заповнення усього університету у Львові українськими силами було проблемою [355, 9], проте на початку 1920-х рр. вирішено питання щодо забезпечення власних наукових кадрів. Українські кафедри Львівського університету, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Товариство «Просвіта» стали головними координуючими українознавчими осередками у краї, маючи великий досвід у боротьбі за українську культуру, мову, науку.

У період Української революції поновлено просвітницьку діяльність. Носіями українознавчих ідей стали книги із серії «Просвітні листки», збірки народних пісень тощо. Визнанням здобутків і авторитетності серед українського народу було визначення у 1918 р. основних напрямків

діяльності Товариства «Просвіта» як базових для Міністерства освіти ЗУНР. Зазначимо, що саме просвітянські осередки першими розпочали роботу зі збирання матеріалів з історії визвольної боротьби Галицької України.

Безпосередня участь багатьох українознавців у виробленні стратегії державотворення, реалізації науково-освітніх проектів вплинула на еволюцію методологічних установок. Так, М. Грушевський, українознавчі студії якого за попередній період охарактеризовано у III розділі, більшу увагу приділив подіям XVII ст., співвідношенню революційного та еволюційного моментів українського буття. О. Оглоблин щодо цього зауважував, що праці київського періоду, зокрема «Історія Хмельниччини», вміщена в IX томі «Історії України-Руси», свідчать, що М. Грушевський шукав нових ідейних шляхів і насамперед у напрямку державницької ідеології [889, 84]. Публіцистичні праці науковця підтверджували обрані орієнтири. У квітні 1917 р. започатковано серію статей за загальною рубрикою «На порозі нової України», оприлюднення яких у «Новій раді» зумовило виникнення широкого резонансу серед української громадськості. Проте найбільш україноцентричними працями мислителів періоду Української революції вважаємо «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Звідки пішло українство і до чого воно йде» (1917). Так, М. Грушевський, визначаючи важливі політичні завдання, осмислюючи складний шлях до національного відродження, дав відповіді на такі актуальні для українського громадянства питання: «звідки пішла назва українців», у чому відмінність між «малоросами» й «українцями». На його думку, малороси – це байдужі, як до України, так і українського життя люди [375, 111]. Важливим для науки було дослідження на основі історичного та географічного компонентів українознавства національної вдачі українського народу, що порівняно «...з народом великоруським ...являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним...» [375, 141]. Таке поєднання збагатило не лише етнографію, культуру, а й влило новий

струмінь енергії в українську вдачу, що полегшувало політичні відносини з сусідами [375, 151]. Стратегічне мислення державотворця виявилось також в окресленні важливого завдання – виховувати національно свідомих, високоморальних фахівців економічних та технічних спеціальностей шляхом реформування освіти у контексті співробітництва із державами Заходу. З огляду на це науковець вбачав потребу в запозиченні досвіду у напрямку розвитку духовної, матеріальної, політичної культур у таких країн, як Швейцарія, Бельгія, Швеція, Франція, Англія, США, Німеччина. У статті «Культура краси і культура життя», акцентуючи увагу на повноцінному економічному і культурному розвитку України, М. Грушевський підтвердив цю думку. «Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні... легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл» [375, 157]. Соціальною основою відродження вчений вважав селянство, і чим воно буде сильнішим економічно, культурно, морально, національно, політично, тим «...певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна» [375, 163]. З'ясовуючи роль міста у державному будівництві, науковець аналізував проблеми українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських відносин, пропонуючи їх урівноважити шляхом «ув'язки» в одну міцну націю. Одним із головних завдань він визначив потребу розвивати почуття державності – патріотизму і пієтизму для своєї держави, «...зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави... жадати забезпечення своїх потреб...» [375, 172]. Основними складовими національно-патріотичного виховання мислитель вважав гуманітарні науки. З огляду на це велику увагу він приділяв історичному компонентові українознавства. У статті «Історія та її соціально-виховуюче значення» М. Грушевський наголошував, що магістральним напрямком має бути «історія людства», а не «вибраних народів». Водночас центральною, на його думку, повинна бути історія рідного краю, культ рідної

традиції, рідної сторони, моральних вартостей. При цьому, як стверджував учений, уникати надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг та інтересів. Завдання історії він вбачав у вихованні високої моралі, формуванні гуманістичних цінностей, максимальному відході від формули «людина людині вовк» із максимальним наближенням до твердження «людина людині річ свята», «...котрою рухалося й здобувалося все, що було кращого на землі» [338, 192].

Дискурс «Переяславська умова України з Москвою 1654 року» актуалізував сторінки історії в період складних взаємовідносин із більшовицькою Росією. З огляду на це М. Грушевський подав ґрунтовний аналіз причин, умов та суті договору на підставі докладного вивчення російського та українського археографічного матеріалу («Акти Південної і Західної Русі», «Повне зібрання законів Російської імперії», документальні джерела «Малоросійської історії» Д. Бантиш-Каменського), монографічних досліджень. Компаративний підхід дав змогу зробити висновок, що «...сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення» [360, 78].

У галузі державного будівництва слід виокремити такі розвідки науковця: «Український герб», «Про монетну українську одиницю», «Новий поділ України», «Про перехід на новий час», «Географічний та історичний статус Холмщини», в яких традиції періоду Київської Русі, Галицько-Волинської держави, козаччини екстрапольовано на тогочасні завдання державного будівництва. Вперше М. Грушевський накреслив схему адміністративно-територіального поділу України. Діяч спроектував 30 земель, ураховуючи тогочасні територіальні зміни. У цьому переліку наявні такі назви: Погорина, Деревська земля, Болохівська земля, Поросся, Брацлавщина, Половецька земля, Побожжя, Нове Запорозжя, Сіверщина та ін. За Холмщиною і Хотинським повітом залишалось право вибору. Погоджуючись з ідеями В. Липинського про територіальний патріотизм [836, 413–416], М. Грушевський прагнув його подальшого розвою. «Нехай

розів'ється той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, в котрій виросла безсмертна культура старої Греції, або італійського відродження», – наголошував мислитель [375, 216]. Земельний територіально-адміністративний поділ він вважав ідеальною формою, спроможною функціонувати у промисловій, земельній, культурній та інших сферах.

Захисником українських етнографічних кордонів виступав Д. Багалій як теоретик в «Історії Слобідської України» (1918), як практик, зокрема щодо північних і східних територій (Курщина, Вороніжчина, Стародубщина), будучи українським експертом у мирних переговорах, що відбулися між Україною та Росією влітку 1918 р. [890, 254]. Новизною монографічного дослідження «Історія Слобідської України» став всебічний ґрунтовний аналіз усіх аспектів українського буття Слобожанщини в його історичній еволюції. Головну роль відведено подіям внутрішньої історії регіону. Слід зазначити, що це дослідження не обмежене подіями XVIII ст., а відображає тогочасний стан суспільства. Розвідку побудовано на основі документів із петербурзьких, московських архівів та даних археологічних експедицій, в яких науковець брав участь. Таке ґрунтовне студіювання археографічного матеріалу спонукало вченого до нових висновків, найголовнішим з яких стало твердження про український характер Слобідської України. Д. Багалій детально дослідив географію регіону, соціальні аспекти його заселення, подав характеристику різних видів колонізації. У 4–11 розділах автор приділив значну увагу політичному, соціальному устрою Слобожанщини, детально описавши побут населення, структуру земельної власності та її еволюцію, історію церковного життя. У монографічному дослідженні охарактеризовано освітянське життя у краї, подано оцінку частини харківських професорів, прихильників українознавства, зокрема П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, І. Срезневського. Завершено дослідження за символічною назвою «Харків яко українське місто» [278, 169–171].

Думкам, бажанням і прагненням народу присвячені праці С. Єфремова (1876–1939) – українознавця, громадсько-політичного і державного діяча, одного із керівників видавництва «Вік» (1895–1918), редактора «Ради», згодом «Нової Ради» (1917–1918), який був яскравим представником неонародництва в українознавстві на початку ХХ ст. Головне завдання своєї діяльності вчений убачав у повороті до «...свого коріння... Ми повинні стати українцями..., ми мусимо перестати соромитись свого роду, та вернутися до свого народу і дбати, щоб і він мав однакові права з усіма іншими народами на світі» [427, 56].

Реалізації цього завдання, що передбачало просвіту народу, а отже, його визволення, сприяло видання «Українознавство. Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури», що побачило світ у 1920 р. «Смугу національної романтики, що задовольнялась часто лиш уривками знаття й глибоко в суть справи не сягала, ми вже лишили за собою. Настає тверезої праці час, а для неї потрібно насамперед наукового знаряддя й тих тріvkих підвалин, що дає позитивне знаття з усіх ділянок того, що в широкому розумінні складає науку про наш рідний край – українознавство...» [426, 88], – уточнював С. Єфремов, розпочинаючи новий відлік часу вже очищеного від «малоросійства» українознавства. Важливою ознакою показчика є подання того чи іншого компонента українознавства в оберненій пропорційності до ступеня його розробки, на чому наголошував сам автор. «Уважний читач певне не промине того, що найбільш розроблені ділянки українознавства, як напр. історія, найменше займають місця в показчику, і навпаки – менш розроблені дисципліни...» [426, 9] – значно більше. Економічна проблематика була менш дослідженою з огляду на неповноту соціальної структури українського населення за умов колоніального становища. Це висувало на перші позиції історію, етнографію, письменство і т. д., котрі визначали гуманітаризований характер українознавства. С. Єфремов визначив такі компоненти українознавства: історія, географія, етнографія, економіка і статистика, письменство, мова, мистецтво. Проте слід зазначити, що

науковець не наголошував на значенні правознавства, археології для повнішого розуміння українського буття у часі і просторі, а окремі розвідки за цими компонентами вмістив в історичній та мистецтвознавчій рубриках.

Відповіддю на потреби українознавства, на політичне, культурне відродження стала популярна праця І. Огієнка (1882–1972) «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (Київ, 1918) [519]. Приват-доцент Київського університету, поет, прозаїк, мовознавець, поліглот, перекладач Біблії та релігійної літератури українською мовою зобразив національну культуру як окрему, самобутню, самодостатню, що посіла належне місце у світовій цивілізації. Разом із цим, учений акцентував увагу на перешкодах, що гальмували повноцінний розвиток українства. Початок цілеспрямованої руйнації української культури він датував 1782 р., коли було утворено Комісію для формування в Росії народних училищ.

Здобутки І. Огієнка у мовознавстві («Огляд українського язикознавства» (1907), «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (1908), «Двійне число в українській мові» (1909)) дали підстави для запровадження у Київському університеті за дорученням Центральної Ради предмета «Історія української мови».

І. Огієнко взяв активну участь в організації Кам'янець-Подільського університету. Так, М. Шаповал у спогадах підтвердив велич і значимість події. «Одкриття другого українського університету було таким же великим святом, як і одкриття першого» [59, арк. 25–27]. За перебування І. Огієнка на посаді ректора університет перетворився у центр українознавства. На роботу в цей вищий навчальний заклад запрошено істориків Д. Дорошенка, В. Гериновича, Є. Сташевського, І. Крип'якевича, П. Клепатського, П. Клименка, літературознавців і мовознавців Л. Білецького, І. Любарського, Михайла Драй-Хмару та ін. Так, Д. Дорошенко (1882–1951), історик, джерелознавець, видавець, член НТШ, у Кам'янець-Подільському

університеті читав курс історії України [630, 118–120]. На базі апробованих перед університетською аудиторією лекцій з'явився підручник «Історія України», що став першим навчальним посібником. Основою курсу була концепція М. Грушевського про наступність, тяглість, самотність, окремішність української історії. Новизною праці став державницький підхід – українська історія подана як процес розвитку української державності від найдавнішого періоду до 1917 р. І. Огієнко, незважаючи на складність внутрішньої та зовнішньо-політичної ситуації, за дорученням Ради Міністрів УНР читав курс історії української культури. Лише завдяки ректорові продовжував діяти університет, а студенти отримувати стипендію, коли уряд залишив Кам'янець-Подільський.

Важливим для українознавства стали розвідки, оприлюднені впродовж 1917 р. Це, зокрема, «Українське питання», «Курс українського язика», «Українська мова», «Українська граматична термінологія» тощо. У цих працях учений простежував концепцію самотності української мови, наголошував на її давній історії, була також зроблена спроба очистити мову від говірок та невластивих форм. Слід зазначити, що І. Огієнко наполягав на вживанні терміна «дерусифікація» на противагу «українізація». Для самоосвіти та освіти населення у той період мали важливе значення такі книги: «Українське писання», нарис «Вчимося рідної мови», «Українська граматики для навчання в народних школах», «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатися українською мовою».

Цінними для українознавства були дослідження І. Огієнка у напрямку розвитку етнографії краю. Він сприяв заснуванню кафедри історії та культури Поділля, заохочував наукову діяльність студентів, упроваджуючи їхні результати у навчальний процес, зокрема, розробляючи спецсемінари та красназавчі спецкурси. Науковець детально аналізував історію сіл, містечок, урочищ, поселень, річок і пов'язаних з їхнім виникненням народних переказів. Особливу увагу він акцентував на розвитку освіти в краї, ролі братств у національно-культурному житті регіону та України, наголошуючи

на дослідженні маловідомих сторінок українського буття Київщини та Волині. Штрихи брусилівського церковного мистецтва дослідник використав як ілюстрації до «Української культури» (1918). Так, у цій праці І. Огієнко констатував, що «...історія, мова, література повинні передусім базуватися на народних звичаях, мати під собою міцний етнічний ґрунт» [519, 115].

З огляду на проблему недостатнього краєзнавчого вивчення Поділля Д. Дорошенко оприлюднив розвідку «Про минулі часи на Поділлі» (1919), Ю. Сіцінський – методичний посібник «Начерки з історії Поділля» (1920), Михайло Драй-Хмара – «Слов'янознавство». За підтримки І. Огієнка краєзнавчі дослідження здійснювали П. Клименко (середньовічні цехи і ремесла), Л. Бялковський (Поділля у XVI ст.), Є. Сташевський (вивчав роль місцевих магнатських маєтків в економіці Поділля) та ін. [1081, 114]. Результати розвідок публікували у «Записках Кам'янець-Подільського державного українського університету» за редакцією І. Огієнка (1919–1920). У 1919 р. за його сприяння видруковано перший історико-географічний нарис про Поділля Н. Григорієва та «Історію України, виложену народніми думами та піснями». Зазначимо, що українознавчу спрямованість мали й інші праці колишнього Міністра освіти УНР. Так, відповіддю на потреби запровадження українознавчих предметів у школах стали книги «Як навчити дітей рідній історії» (1917), «Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл» (1918).

Вказуючи на успіхи регіональних досліджень, слід наголосити на внеску Д. Яворницького (1855–1940) – видатного українознавця, історика, археолога, етнографа, вихованця Харківського університету, директора Катеринославського історико-краєзнавчого музею – у вивчення Запоріжжя. Особливою популярністю в умовах революції здобули його праці «Як жило славне запорізьке низове військо», «Українсько-руське козацтво перед судом історії». Остання розвідка вченого апробована у вступній лекції для студентів Катеринославського університету 20 вересня 1918 р. [697, 244–245]. Характерною ознакою українознавчого доробку науковця було дослідження

походження козацтва, склад, політико-правовий устрій, військово-територіальний поділ, культура, побут Запоріжжя. На відміну від багатьох його колег, які вважали достовірними тільки архівні джерела, науковець був шукачем тих скарбів матеріальної та духовної культури, які в його період можна було віднайти в народних переказах, легендах і піснях [697, 249]. З огляду на це Д. Дорошенко наголошував на значенні топографічного, етнографічного та археологічного матеріалу, що був, на його думку, більш важливою підставою для майбутніх досліджень Запоріжжя, ніж аналітичні висновки [397, 172]. У рецензії на перші два томи «Історії запорізьких козаків» М. Кордуба висловив думку про те, що для автора характерне значне «нагромадження» фактів [450, 44]. Неоднозначно діяльність Д. Яворницького оцінили В. Антонович, О. Лазаревський, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Сумцов. Незважаючи на окремі недоліки, певну ідеалізацію козацького устрою, значення українознавчих досліджень ученого дуже важливе. Якщо М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш вивчали «городове козацтво», то Д. Яворницький уперше оприлюднив повний курс з історії життя українського запорізького козацтва «Історію запорізьких козаків» у 3-х томах, подавши періодизацію козацької історії. Таким чином, Слобідська Україна отримала дослідника в особі Д. Багалія, а Запоріжжя – Д. Яворницького. Подвижницька діяльність Д. Яворницького в напрямку пошуку, виявлення, колекціонування старожитностей краю була прикладом для молодшого покоління українознавців, пробуджувала інтерес широкої громадськості до українського буття. Варто виокремити такі його розвідки етнографічного характеру: «Український простолюди в його творчості», «Лекції з історії місцевого краю». Важливим надбанням у галузі мовознавства був «Словник української мови» Д. Яворницького.

Українознавчі дослідження на Катеринославщині активно здійснював В. Біднов – відомий український історик, публіцист, громадський діяч, член Центральної Ради. За його редакцією виходив «Вісник» Товариства «Просвіта», український відділ газети «Наше життя». За сприяння вченого

побачили світ «Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии», «Материалы для истории колонизации бывших запоржских владений».

Під впливом подій 1917–1920 рр. активізувалась україністика Одеси. Зокрема, М. Бутакевич (згодом професор Новоросійського університету) на основі фольклорно-етнографічного матеріалу опублікував низку досліджень про чумаків в Україні, а також статтю «Украинский фольклор в творчестве М. Коцюбинского».

Період української державності зумовив визначення характеру українознавчої продукції. Більшу частку книжкового ринку становили науково-популярні видання. «Передовсім треба було дати українському народові, що під впливом специфічного російського режиму мав дуже неясне уявлення про свою минувшину, популярну літературу без громіздкого наукового апарату, ясно і легко написано. А до цього долучалися ще організаційні та педагогічні завдання, потреба розбудови української історії як нового предмета... в усіх типах шкіл, а далі заснування наукових організацій і т. д.» [829, 1]. Саме потреба викладання українознавчих дисциплін стимулювала розвиток науки, її навчально-методичного забезпечення.

Приклад у цій важливій сфері подавав М. Грушевський, опублікувавши 102 наукових і публіцистичних праці в 1917–1918 рр. Найбільшу популярність мали нариси з історії України. В 1918–1919 рр. побачили світ українською мовою «Коротка історія України», «Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл» І. Крип'якевича, «Історія України та її народу» О. Єфименко, «Оповідання з української історії: для початкових шкіл» Г. Коваленка, «Коротка історія України» Б. Грінченка, «Коротка історія українського народу (короткий нарис)» Т. Ганька, «Наше минуле і сучасне» Т. Верхоли, «Історія України в думах і піснях» Н. Григорієва, «П'ятнадцять лекцій з історії України» П. Клепатського, «Як Москва нищила Україну» В. Будзиновського, «Коротенька історія Чернігівщини»

Д. Дорошенка та ін. У цей період були надруковані праці Б. Грінченка, М. Довнар-Запольського, С. Єфремова, Г. Коваленка, А. Кащенко (лише в 1917 р. перевидано 17 його книг), О. Лотоцького, Н. Полонської-Василенко, М. Порша, С. Русової, П. Стебницького. Розширення книжкового ринку мало дещо негативний вплив на якість українознавчої продукції, тому окремі підручники і посібники (період Української Держави) були низькопробними. Українська революція вплинула на напрямок українознавчих видань. Проблеми національного, культурного, економічного державотворення зумовили появу відповідної наукової літератури. Зокрема, в 1917 р. у Вінниці було оприлюднено «Історію розвитку української державної ідеї» Д. Донцова, де увагу науковців, журналістів, письменників було звернуто на події історії кийвської, галицько-волинської, козацької діб. Життєписи українських гетьманів – І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Полуботка, січових кошових І. Сірка, К. Гордієнка, правобережного полковника С. Палія були актуальними темами у складний період здобуття незалежності, а водночас і прикладами самовідданого служіння Україні та її народу. Так, назви науково-популярних видань відображали їхню мету, наприклад, В. Пачовський у 1917 р. опублікував у Києві брошуру під лозунгом «Гетьман Петро Дорошенко, борець за неподільну, вільну, незалежну Україну». В цьому ж році побачила світ публікація невідомого кийвського автора «Мученик за волю України – Павло Полуботок» [829, 5]. «Уперше після більш ніж двох віків підкорення України Російській імперії можна було в повний голос, без обмеження, писати про Українську державу, український народ, його історію...» [923, 7], – наголошувала Н. Полонська-Василенко.

Доба української державності – це і розширення географії наукових товариств, і постання нових. Так, історично-етнографічні регіональні матеріали опрацьовували Товариство дослідників Волині у Житомирі, Волинське церковно-археологічне товариство, Товариство любителів вивчення Кубанської області у Катеринославі, Церковне історико-

археологічне товариство у Кам'янці-Подільському (очолював Ю. Сіцінський, згодом приват-доцент кафедри історії Поділля Кам'янець-Подільського університету), Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. У Кам'янці-Подільському при університеті у добу Української революції сформовано Наукове товариство з історико-філологічною та природничо-математичною секціями, а з 1919 р. – Комісію з охорони пам'яток старовини та мистецтва. У травні 1919 р. у Ромнах засновано Товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва, яке головну увагу звернуло на збір та охорону художньо-історичних цінностей Роменщини та повіту.

Таким чином, Українська революція була потужним чинником активізації українознавчих студій, їхньої популяризації серед широкої громадськості, оскільки державотворці визначали роль українознавства як одного із найважливіших компонентів національного відродження; українознавство одержало підтримку у контексті українізації освіти, її кадрового забезпечення; активізувалася діяльність щодо виявлення, обробки і збереження документів, видання українознавчої літератури; відродився просвітницький рух, розширилася географія українознавчих студій. Особистий приклад у реалізації нових суспільних завдань, вирішенні недосліджених проблем подавали М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, Д. Багалій, С. Єфремов та ін. Державницькі теоретичні постулати були актуальними для українського суспільно-політичного устрою періоду національно-визвольних змагань ХХ ст. Виразниками нових тенденцій стали М. Грушевський, С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, М. Андрусак, Б. Крупницький та ін. Чіткістю та безкомпромісністю у розробці державницької парадигми в українознавстві вирізнялись дослідження Д. Дорошенка, І. Огієнка, М. Василенка, М. Біляшівського, М. Кордуби та ін. Започаткована Центральною Радою політика українізації знайшла логічне продовження у законодавчих актах подальших урядів, що виявилось і в заснуванні Академії наук, і в створенні нових осередків.

4. 4. Українська Академія наук – координатор українознавчих досліджень

Вагомим здобутком національно-визвольних змагань у 1917–1920 рр. було утворення Української Академії наук (з 1921 р. – ВУАН), організованої в період найбільшого підйому «націоналістичних настроїв на Україні» [216, 207–209]. У статуті цієї нової наукової установи вказано насамперед на її українознавчий характер, оскільки вона мала сприяти розвитку української національної культури, працювати українською мовою, вивчати сучасне і минуле України [4, арк. 1–50]. За задумом організаторів Академії передбачалося створення окремого українознавчого відділу, але нестача матеріальних ресурсів перешкодила реалізації цієї ідеї. У листі до М. Василенка від 18 травня 1918 р. В. Вернадський вказував на шляхи організації Української Академії наук. Він наголошував, що на першому місці має бути засноване «...отделение украинского языка, литературы и истории... и те отделы институтов, которые связаны с практическими важными для государства интересами, связанными с изучением производительных сил страны и экономическо-статистического обследования ее» [637, 22].

За задумом М. Грушевського, Академія мала постати на базі УНТ із кількісною перевагою українознавчих дисциплін, зважаючи на попередній колоніальний стан українського суспільства і нерозвиненість інших напрямків наукової думки українцями. На погляд В. Вернадського, український академічний осередок повинен працювати на найпередовіших засадах тогочасної науки, фінансуватися державою, сприяти розвитку фундаментальних учень у всіх сферах знання. Наркомат освіти прийняв рішення про ліквідацію УНТ і приєднання його секцій до академії. Так, 24 травня 1921 р. відбулось засідання Узгоджувальної комісії, а 29 травня 1921 р. на загальних зборах УНТ А. Кримський оголосив про самоліквідацію товариства і злиття його зі структурами УАН. Частина керівництва і членів УНТ виступила проти такої політики, а рада товариства і загальні збори

ухвалили рішення лише про номінальне приєднання на правах автономії. Товариство організувало Ліквідаційну комісію, що детально розробила план входу кожного підрозділу УНТ у відповідну структуру Академії.

Одна із функцій УАН полягала у координації українознавчих студій, що реалізовувалося у теоретичній (збирання і систематизація величезного досвіду українства, збільшення питомої ваги українознавчих досліджень, опрацювання теоретико-методологічних проблем, розробка концептуальних питань, оприлюднення синтетичних дискурсів з історії окремих компонентів українознавства, українознавчо-біографічні студії відомих постатей тощо) та практичній площинах (організація наукових установ, проведення конференцій, конгресів, оприлюднення серійних видань, україномовної літератури, бібліографічних довідників, словників, формування нових кадрів наукової молоді). У складних матеріальних умовах здійснювалося видання загальноакадемічних збірників – історико-філологічного, фізико-математичного, соціально-економічного відділів; окремих структур УАН – Інституту української наукової мови, Музею мистецтва, Всенародної бібліотеки України, Науково-дослідної кафедри історії України, Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства, Харківського наукового товариства тощо.

Слід зазначити, що українознавчий потенціал Української Академії наук формувався на базі висококваліфікованих наукових кадрів, серед яких всесвітньовідомі імена таких учених: Д. Багалій – фахівець у галузі історії, А. Кримський – орієнталістики, С. Смаль-Стоцький – мовознавства, М. Петров – літературознавства, М. Грушевський – історії, фундатор українознавства, В. Вернадський – мінералогії та ін. До когорти науковців УАН належать В. Липський – ботанік; О. Левицький – історик, правознавець, археограф, етнограф (згодом президент академії); С. Єфремов – літературознавець, мовознавець, активний громадський діяч, голова Комісії громадських течій УАН, а найголовніше – ідеолог українознавства; М. Василенко – завідувач кафедри історії українського права УАН та Комісії

для виучування історії західно-руського та українського права; К. Воблий – фахівець у галузі економічної історії; М. Біляшівський – мистецтвознавець, А. Лобода – фольклорист та етнограф; О. Грушевський – професор, директор Історико-географічної комісії; Г. Житецький – завідувач відділу рукописів бібліотеки; К. Квітка – голова Комісії музичної етнографії; К. Антонович-Мельник (удова В. Антоновича); М. Грінченко (співпрацювала з Б. Грінченком, паралельно складаючи словник живої української мови); Л. Старицька-Черняхівська – письменниця; О. Косач, М. Кістяківська та ін. Чимало науковців (як засвідчував список академіків за 1921–1923 рр.) проживали за межами Києва і не отримували платні. Це, зокрема, Д. Багалій, К. Харлампович (Казань), С. Смаль-Стоцький (Прага), В. Вернадський (Петроград), О. Нікольський (Харків), В. Кістяківський (Стокгольм), С. Тимошенко (США), О. Ейхенвальд (Берлін), О. Корчак-Чепурківський, А. Старков (Варшава) та ін. [4, арк. 577]. Перші академічні бюджети були настільки мізерними, що не давали змоги забезпечити платнею академіків, не беручи до уваги фінансування наукових праць [150, арк. 102]. Проте під впливом процесу «українізації», тобто переходу значної частини інтелігенції на радянську «платформу», перетворення Академії в «огнище української національної культури», як зазначалося в офіційних документах, відбулося зміцнення матеріальної бази. Так, на третій сесії ВУЦВКу 8-го скликання запропоновано Наркомату освіти збільшити втричі бюджет Української Академії наук на 1925–1926 рр. з огляду на її реорганізацію та кількісне збільшення науковців [10, арк. 103].

Осередками українознавчих досліджень у цей період були історичні установи ВУАН під керівництвом М. Грушевського (їхню діяльність висвітлено у наступному параграфі); кафедра історії українського народу ВУАН, яку очолював Д. Багалій; кафедра української мови, якою керував С. Смаль-Стоцький; кафедра історії українського права та Комісія для виучування історії західно-руського та українського права, яку очолював М. Василенко; Комісія для виучування народного господарства України при

соціально-економічному відділі ВУАН під керівництвом К. Воблого. Українознавчі студії продовжували як члени академії Київська археографічна комісія, Українське наукове товариство, Історичне товариство ім. Нестора Літописця.

У методологічному аспекті більшість співробітників Академії поділяли схему М. Грушевського, були прихильниками державницької школи. Це у свою чергу мало велике значення, оскільки наукова діяльність академіків у державній структурі «узаконювала» концепцію самобутності та неперервності українського буття, його державотворчий потенціал. Слід зазначити, що більшість українознавців Української Академії наук сформувалася не лише у дожовтневий період, а й під час подій Української революції 1917–1920-х рр., що здійснило великий вплив на діапазон та вектори наукових студій. Представник партії комуністів дав таку характеристику працівникам Академії щодо їхніх ідейних переконань. «УАН за радянських умов, без сумніву, зросла і скріпла, хоч багато її академіків залишилися ідейно на старих націоналістично буржуазних засадах, що без сумніву гальмує роботу. Вона скупчила в своїх стінах переважно робітників, що їх світогляд формувався в умовах дожовтневої революції. Тому вони принесли в Академію багато буржуазного націоналізму» [829, 19–20].

Головним інструментарієм українознавчих розвідок стала українська мова, оскільки «...до революції російська мова була пануючою на Україні» [550, 50]. Основна діяльність з утвердження української мови як наукової полягала у створенні термінологічного апарату для гуманітарних і точних наук та узгодженні правописних норм. Таким чином, головними центрами для вирішення означених проблем були Комісія для складання словника живої української мови, Правописно-термінологічна комісія, що згодом виокремилися у самостійну Правописну комісію та Інститут української наукової мови. Комісія для складання словника живої української мови за значенням і важливістю діяльності була основною серед інших комісій. Згідно з наказом раднаркому за нею визнавалася першочергова роль [5,

арк. 10]. Ця установа зуміла творчо використати досвід українознавців-попередників – Б. Грінченка, М. Уманця. Лексику було подано за всіма можливими мовленнєвими суб'єктами: творами класичного українського письменства, етнографічними, фольклорними та іншими історичними джерелами з усіх періодів українського буття. Важливим внеском у скарбницю українознавства було видання 3-х томів академічного словника живої української мови, яке підготували А. Кримський, С. Єфремов, В. Ганцов, М. Грінченко, А. Ніковський, Г. Голоскевич. Слід зазначити, що навіть більшовицькі посадовці визнавали вагу наукової діяльності А. Кримського у галузі дослідження української мови, і за скрутних матеріальних умов вдалося зберегти Академію від знищення [89, арк. 170]. Найбільшого розвитку в період радянської влади набула сфера російсько-українського перекладу, для чого було збільшено штат співробітників, виділено відповідне матеріальне забезпечення. Результатом діяльності став вихід першого тому українсько-російського словника у 1924 р. та наступних томів у 1926–1929 рр. Так, М. Грінченко (дівооче прізвище – М. Загірня) [147], котра популяризувала новинки українознавства закордоном, поширюючи таким чином інформацію про Україну й українців, також була залучена до цієї справи. Свідченням цього є лист М. Грінченко до В. Гнатюка (1925) про пересилання першого тому словника на адресу НТШ. У ньому з певною тривогою йдеться також про вихід подальших томів, оскільки «друкарня затягує справу» [174, арк. 12]. (Зауважимо, що наприкінці XIX – початку XX ст. потік книжкової продукції здебільшого був спрямований із Галичини в Східну Україну.) Повідомлення про діяльність науково-дослідних установ, листування М. Грінченко з В. Гнатюком, записки К. Антонович до Української Академії наук ілюструють й інший бік діяльності цього підрозділу ВУАН. Так, К. Антонович, працюючи у Бібліотеці історико-філологічного відділу ім. В. Антоновича, зазначала, що бібліотека не отримує жодних коштів на видатки і потрібну літературу, незважаючи на постійну діяльність з 1920 р., а поповнюється лише за рахунок добровільних

надходжень, а також завдяки приєднанню бібліотеки УНТ, проте на систематичну купівлю книжок, наприклад часопису «Україна», коштів не має [12, арк. 387]. Шляхом обміну та особистих контактів, як засвідчують архівні документи, бібліотека отримала від видавництва Українського університету у Празі книги С. Дністрянського «Наука права й політики права», К. Лоського «Історія й система римського права», О. Лотоцького «Церковне право», В. Тимошенка «Картелі, трести», М. Лозинського «Міжнародне право», І. Мірчука «Історія етики стародавнього світу», С. Рудницького «Основи землезнання України», Д. Антоновича «Очерк історії українського мистецтва», Р. Лащенко «Історію українського права», Д. Дорошенка «Огляд української історіографії», науковий збірник українського університету в Празі [12, арк. 36].

Проблеми у діяльності Академії базувалися на матеріальних та ідеологічних труднощах. У Звіті про роботу Всеукраїнської Академії наук за 1921 р. зазначалося, що секція вищої освіти, розробляючи науково-теоретичні питання реформи вищої освіти в Україні, працюючи над запровадженням дисциплін українознавства у вищих школах республіки, склала відповідні програми, проте їх «не пощастило надрукувати» [5, арк. 14 зв.]. Іншим із нереалізованих проєктів був Перший всеукраїнський науковий конгрес, який було заплановано провести восени 1922 р., з метою «...виявити сучасний стан і потреби наукової діяльності на Україні та намітити найдоцільніші шляхи та форми дальшого її розвитку для піднесення матеріальної та духовної культури» [3, арк. 30; 34]. Програма конгресу передбачала обговорення широкого спектра питань, у тому числі українознавчої спрямованості філософії, гносеології, методології; філології, етнографії, антропології, естетики і мистецтва; історії науки, економічної та соціальної історії, історії культури; соціально-економічних наук; природничих, фізико-математичних, технологічних, інженерно-будівних, сільськогосподарських, медичних наук, а також бібліотекознавства, бібліографії, архівознавства, музейної справи [3, арк. 36–39]. Проте і цей

проект не було реалізовано. Спочатку змінили дату проведення конгресу – навесні 1923 р., а згодом й зовсім відмінили через «брак коштів». Завдання, визначене на одному з пленумів, зробити Всеукраїнську Академію наук організуючим, контролюючим і провідним центром наукових установ України не відразу вдалося реалізувати [187, 98–99]. Як засвідчують статистичні матеріали, за станом на 1925 р. не вистачало фахівців у галузі української мови, славістики, загального мовознавства, суспільної економії, загальної історії, візантології, гебраїстики, турецької філології та історії тощо. Обмежену участь українців простежуємо у науковому, освітньому житті за тривалий період.

Незважаючи на незадовільні умови існування і праці, увага науковців зосереджена на розробленні термінологічного апарату. Одну з головних ролей у цьому напрямку відіграли Комісія історично-географічного словника української землі, яку очолив О. Грушевський, Інститут української наукової мови, що продовжив дослідження термінологічних комісій УНТ, НТШ, Київського політехнічного інституту та інших товариств. Завдання інституту полягало у сприянні «...нормальному і організованому розвитку та поширенню наукової мови (термінології і номенклатури) української та інтернаціональної, у всіх галузях знання, кладучи в її основу мову народню, вимоги науки та виробництва» [203, 180–182]. Співробітники цієї установи зуміли налагодити тісний контакт із «найглухішими» куточками України. Їхніми зусиллями були підготовлені фахові видання з геології (П. Тутковський), хімії (О. Курило), математики (Ф. Калинович), медицини (О. Цешківський, О. Черняхівський), педагогіки, психології та інших дисциплін [5, арк. 28 зв.]. Є. Тимченко репрезентував «Історичний словник української мови». Загалом Інститут української наукової мови під керівництвом А. Кримського оприлюднив 15 термінологічних словників, а навесні 1926 р. за його ініціативою та за підтримки НКО ДВУ було складено договір на видання 34 словників з огляду на перехід установ на україномовне діловодство.

Проблема українського правопису, започаткована мовознавчим українознавством НТШ та УНТ, була розвинута та вирішена завдяки діяльності Правописної комісії ВУАН. Правописна секція, головним завданням якої було вивчення сумнівних питань у правописі [5, арк. 10 зв.], котру очолив В. Дурдуківський, у 1921 р. оприлюднила перші результати праці у «Найголовніших правилах українського правопису», які продовжили «Український правопис» (1928) та «Норми української літературної мови» (1931). Зазначимо, що мовне питання, зокрема, встановлення українського правопису, виносалося на рівень стратегічного державного завдання. Згідно з рішенням РНК УСРР від 23 липня 1925 р. планували утворити Державну комісію при Наркоматі освіти у складі 27 осіб, у тому числі: О. Шумського, М. Яворського, А. Кримського, О. Синявського, О. Курила, Г. Голоскевича, М. Ялового, В. Ганцова, Т. Секунди, М. Хвильового, М. Скрипника, М. Суліми, С. Єфремова, Є. Тимченка та ін. Комісія мала відповідно до потреб «...існуючої української літературної мови, що є синтезом основних народних діалектів», прийняти за основу вироблені Українською Академією наук і затверджені Наркоматом освіти УСРР в 1921 р. «Найголовніші правила правопису» [10, арк. 50]. Комісія почала активно працювати 1 серпня 1925 р., плануючи з огляду на «українізацію» завершити узгодження правопису до 1 січня 1926 р. Участь у реалізації цього проекту мали взяти такі західноукраїнські вчені: В. Гнатюк, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький [10, арк. 52]. Так, С. Смаль-Стоцький у 1928 р. констатував, що «...у філології і фонетичних працях учених Радянської України з останніх часів бачу великий поступ в цій справі, і звідси черпаю надію, що при вирішенню правописних правил в Державній Правописній Комісії і в найвищій науковій установі України, в Академії наук, правдиве знання і єдиний інтерес самої української літературної мови переможуть» [149].

Системність і цілісність у розвитку українознавчих компонентів стали характерними рисами академічної діяльності. Так, українське мовознавство працювало у напрямку обґрунтування норм літературної мови, вивчення її

історії (Є. Тимченко «Курс історії української мови», П. Бузук «Історія української мови») та вирішення питань української діалектології. Активізували дослідження українських діалектів Б. Ткаченко, О. Синявський, В. Ганцов, О. Курило та ін. Варто зазначити, що українська діалектологія була однією з найменш опрацьованих галузей мовознавства. З огляду на це Діалектологічна комісія ВУАН здійснювала розробку вказівок, інструкцій, програм, анкет для збирання народознавчого матеріалу. Було налагоджено широку мережу кореспондентів у різних куточках України. Велику допомогу надавали у цьому українознавчі осередки на місцях, насамперед секція української мови при науково-дослідній кафедрі мовознавства у Харкові, заснована в 1922 р. Основне її завдання полягало в розробці недослідженої тематики – українських говорів Лівобережжя. З цією метою було створено Діалектологічний архів, що став базою для написання «Діалектологічного атласу Лівобережної України» [236, 142]. Новим видом діяльності стало дослідження мови творів окремих письменників. Для цього секція придбала оригінали текстів Т. Шевченка. На сторінках «Червоного шляху» в 1924–1925 рр. оприлюднено розвідку О. Синявського «Мова творів Гр. Сковороди» (кн. 4–5), М. Сулими «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» (кн. 10), «Фразеологія Миколи Хвильового» (кн. 1–2, 1925). Цікавим та інформаційно насиченим вважаємо дискурс В. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів» (з картою) (Київ, 1923); як першу спробу синтетичного видання у галузі лінгвістичної географії визначено «Український діалектологічний збірник» (1928, 1929) П. Бузуки.

Філологічне українознавство продовжувало і розширювало дослідження зусиллями кафедри української мови та письменства, яку з 1919 р. очолив В. Перетц. На думку вченого, Академія наук відповідальна перед українством не лише у розробці питань українознавства, а й щодо підготовки наукових кадрів з українською мовою викладання [196, 79–80]. З огляду на це слід зазначити, що В. Перетц надавав важливого значення таким способам організації науки, як комісії, семінари, лабораторії, архіви,

бібліотеки, друкарні тощо. Працюючи у галузі дослідження та видання рукописів, стародруків, передаючи наступникам напрацьоване у давньому українському письменстві, керуючи семінаром руської філології, він став засновником нової школи, виховав майбутні кадри науковців. Досвіду, наукової майстерності, методології наукового дослідження у вченого набували А. Лобода, Є. Тимченко, М. Калинович, С. Маслов, М. Гудзій, О. Лазаревський, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, П. Филипович, Михайло Драй-Хмара, І. Огієнко та ін. [857, 240]. В. Перетц у межах Української Академії наук організував Комісію з давнього українського письменства, наголошуючи, що давньоукраїнське письменство охоплює словесний матеріал майже восьми віків, і його пам'ятки відображають увесь хід культури й художнього розвитку українського народу [857, 245]. До співпраці були залучені фахівці з Києва, Москви, Ленінграда (нині Санкт-Петербург) – О. Лазаревський, С. Маслов, Г. Нікольська, В. Адріанова, П. Попов, оскільки чимало пам'яток середньовічного періоду зберігалось у російських архівах і книгосховищах. Хронологічно пам'ятки охоплювали доволі широкий і малодосліджений період із XI по XVIII ст., будучи міцною ланкою у розвитку українського письменства. Велику увагу приділяли дослідники неопублікованому археографічному матеріалу, що давав змогу вивчити питання походження українства, здобутки його культури – рукописи бібліотек Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря, книгозбірень Києва, Харкова, Мінська. Результати праці були опубліковані в окремій серії збірників історико-філологічного відділу «Пам'ятки мови та письменства давньої України». Слід зазначити, що збиранню рукописної спадщини українських письменників сприяли Центральний архів давніх актів, Всенародна бібліотека України та ін.

За задумом С. Єфремова було створено Комісію для видання пам'яток новітнього письменства. Стартовою точкою у процесі джерелознавчого пошуку були українські видання кінця XVIII ст. Члени комісії – П. Филипович, В. Бойко, М. Зеров, А. Лобода, М. Новицький, П. Рулін –

підходили до цього проекту з позицій історизму, наступності писемних пам'яток українського буття. Так, науковці планували опублікувати східноукраїнську літературу XIX ст., твори діячів галицького Відродження, що було частиною проекту Академічної бібліотеки українського письменства [5, арк. 13]. Із численних планів удалося реалізувати лише незначну кількість заходів, зокрема, видати окремі томи 10-томного зібрання творів Т. Шевченка, а також збірки «Пантелеймон Куліш». Слід зазначити, що С. Єфремов своєю діяльністю сприяв становленню наукового шевченкознавства, досліджуючи окремі періоди життя поета, тексти його творів, публікуючи щоденник і листи. Значний внесок у наукове шевченкознавство зробили М. Новицький, В. Петров, П. Филипович, С. Родзевич, О. Дорошкевич, Б. Якубський. Наголосимо, що у контексті революційних подій виникли нові можливості для розвитку українознавства, зокрема, розширено межі його джерелознавчої бази, оскільки з жандармських управлінь, канцелярій генерал-губернаторств надійшла велика кількість неопрацьованого архівного матеріалу [98; 99]. У системі академічної діяльності завдання з оприлюднення документальних джерел виконувала Археографічна комісія (1919–1934), головним у роботі якої було видання пам'яток мови і письменства, історії. Ідейними та науковими наставниками, її першими керівниками були Д. Багалій, згодом – В. Іконников, а з 1924 р. – М. Грушевський. Джерелознавче українознавство розвивалось і завдяки співпраці члена ВУАН Д. Багалія та відомого знавця української етнографії, фольклористики, літературознавства М. Сумцова, що сприяло створенню Комітету для видання творчого доробку О. Потебні. За участю українознавців Академії наук продовжено публікування археографічної спадщини Лесі Українки, І. Франка.

У 1921 р. С. Єфремов започаткував Комісію для дослідів над історією громадських течій в Україні, де активно співпрацювали П. Стебницький, О. Гермайзе, В. Міяковський, С. Буда. Головним завданням комісії було збирання архівних, бібліографічних матеріалів, епістолярію із супровідним

науковим апаратом. Результати діяльності публікували у виданнях «Червоний шлях», «Життя і революція», «Україна». Цікавим і змістовним був двотомник статей і документів «Декабристи на Україні», що започатковував проблему українського декабризму в українській науці. Крім цього, комісія збила матеріали з історії УНТ, архів Ф. Вовка, П. Куліша, цінні документи з історії революційного руху 70-х рр. XIX ст., опрацьовувала жандармські архіви [205, 191–194]. Неперевершеним знавцем українського буття другої половини XIX ст. був Г. Житецький [146]. Він досліджував діяльність київських революціонерів-народників у 1879 р., роль М. Костомарова у суспільно-політичному житті України, старогромадівський рух 70-х рр. XIX ст. та ін. Учений був постійним дописувачем журналу «Україна», що засвідчує аналіз видань часопису другої половини 20-х рр. XIX ст. Розвідкою Г. Житецького «Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві» (кн. 5, 1927) започатковано наукове дослідження діяльності цього товариства, подано цінну інформацію про його роботу та активних учасників.

Акумуляція джерельного масиву інформації, узагальнення набутого досвіду та знань сприяли створенню умов для написання вагомих наукових праць. Авторами досліджень, де подавалася оцінка творів П. Куліша, П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, характеристика їхнього життєвого і творчого шляху, були такі молоді науковці: О. Дорошкевич, М. Зеров, П. Филипович, В. Петров, Михайло Драй-Хмара, А. Музичка, А. Лебідь, І. Миронець та ін. Так, своєрідним підсумком здобутків філологічного українознавства вважаємо одне з небагаточисельних синтетичних видань – розвідку М. Зерова «Історія українського письменства» (1923). Дослідження здійснено на основі виокремлення найголовніших історико-літературних подій XIX ст. і перших двох десятиліть XX ст., які вчений аналізував з позицій класового, групового підходу до українського письменства загалом і читача зокрема та аналізу соціального середовища, де відбувалися ці події. М. Зеров, критикуючи С. Єфремова за механічний

підхід до періодизації української літератури, погодився з точкою зору О. Грушевського, який у книзі «З нового українського письменства» виокремив літературні осередки за культурними впливами: полтавсько-харківський, київський, петербурзький, другий київський, львівсько-київський, київсько-львівський періоди. Заслугою науковця стало визначення основних течій і тенденцій відповідно до «географічної» періодизації. На думку М. Зерова, впродовж 1918 р. було видруковано літературну продукцію вищої якості, ніж у 1917 р. Крім цього, в 1923 р. українознавець указав на поступ українознавства, оскільки стали відомими нові імена, були визначені методологічні орієнтири та методичні принципи, оприлюднені неопубліковані листи, зокрема І. Франка, Лесі Українки, М. Драгоманова. Цікавою з погляду біографістики була публікація М. Зерова «Закінчений романтик» (про Я. Щоголіва) [154].

Як зазначалося, у добу Української революції домінували державницькі ідеї, а представником «нової революційної школи в історіографії», «напрямку державницького, напрямку революційному» [810, 256], був Д. Багалій. Однією з його головних праць періоду 20-х рр. ХХ ст. є «Нарис української історіографії» у 2-х томах (1923–1925). У вступній частині праці визначено важливі теоретико-методологічні питання з філософії історії, науковості історії, її еволюції як науки, принципу історизму, порівняльного методу, суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі. Вчений звернув увагу на потребу міждисциплінарного підходу до здобуття знань про український народ та Україну [276, 8–13]. Д. Багалій виокремив основні закони історії – неповторюваність, причинність, прогресивність, єдність. Актуальною є теза науковця про значення вивчення історичного компонента українознавства. Так, саме загальноосвітня, а не спеціальна мета оволодіння цією наукою передбачає вивчення національної історії, приклади із минулого якої дають змогу з'ясувати складні ситуації сучасності, уникнути помилок у майбутньому. Новизною і заслугою дослідження є використання широкого спектра

джерел – літописів, оповідань та житій, мемуарної літератури, юридичних пам'яток та державних актів, пам'яток словесності, археології, свідчень іноземців за різні періоди. Ґрунтовний історіографічний огляд вважаємо позитивною ознакою таких його праць, як «Матеріали до біографії В. Б. Антоновича» (1929), «Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода» (1926) та ін. Комплексними в українознавчих дослідженнях, на наш погляд, є «Додатки» Д. Багалія до редакovanого другого випуску «Історії українського народу» (1922) О. Єфименко. Критикуючи авторку за недостатній рівень вивчення української культури, вчений у «Додатках» подає детальний аналіз здобутків українського мистецтва, писемності, етнографії, історії здебільшого за період ХІХ ст., що сприяв національному відродженню. Важливо вказати, що згідно з визначенням Д. Багалія, поняття «українська культура» охоплює набутки українських технічних наук, політичної думки, а також російськомовні твори, написані в Україні.

Так, Д. Багалій, очолюючи один з осередків історичних і соціально-економічних знань, готував молоде покоління українознавців до наукової діяльності. Його наступниками були В. Барвінський, Н. Мірза-Авак'янц, М. Горбань (фахівець із соціально-політичної історії Лівобережної, Правобережної, Слобідської України ХVІІІ ст.), Д. Соловій, В. Дубровський, О. Багалій-Татарінова та ін.

Разом із цим зазначимо, що на наукову основу бібліографію україніки вперше поставили Бібліографічна комісія і Український науковий інститут книгознавства. Головним завданням інституту вважалось дослідження «...всього того, що друкується на території України, а також всього, що друкується на українській мові поза межами України та про Україну на всіх мовах» [6, арк. 168]. У 1923–1924 рр. Український науковий інститут книгознавства працював над виданням періодичних органів і заснуванням енциклопедії документів на зразок енциклопедії Міжнародного бібліографічного інституту, а також збирав українознавчу інформацію з усіх установ і осередків та розповсюджував її.

У ВУАН активізовано дослідження з українського мистецтвознавства, краєзнавства, пам'ятниковознавства, музеєзнавства, етнографії, народної творчості. З огляду на це в її структурі функціонували Всенародна бібліотека України, Музей мистецтв, Музей антропології та етнології, Комісія краєзнавства. Слід наголосити, що Музей антропології та етнології було організовано за участю Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Зібрані матеріали мали не лише місцеве значення. Загальнодержавну роль виконували колекція амулетів Ф. Вовка, всеєвропейську – палеолітичні збірки розкопок Мізинської стоянки на Чернігівщині [12, арк. 316]. Завдяки зусиллям українознавців 20-х рр. ХХ ст. відбувся процес становлення української музейної справи, було сформовано структуру, визначено форми і методи роботи. За сприяння О. Новицького та його однодумців було звернуто увагу громадськості на проблему збереження рухомих і нерухомих матеріальних пам'яток, що характеризували життя і діяльність найвизначніших діячів України. Ця ідея виникла наприкінці ХІХ ст., а сприятливі умови для її реалізації забезпечило Українське наукове товариство. Наступником у цьому був Музей українських діячів науки та мистецтва, організований за участю О. Новицького, який виконував обов'язки завідувача кафедри українського мистецтва при ВУАН. Завдання цих установ полягало в організації наукових студій, концентрації наукових сил і підготовці молодих кадрів. Поряд із вивченням музейних цінностей велася робота щодо складання термінологічного словника з мистецтвознавства [12, арк. 338].

Зазначимо, що багато українських раритетів було повернуто українознавству загалом та українському народу зокрема завдяки старанням Всеукраїнського археологічного комітету. Зусиллями співробітників Академії збережено цінну колекцію картин, майоліки, срібла та інших рідкісних речей Ханенків, музеї Духовної академії, Софійського, Михайлівського монастирів, Києво-Печерської лаври [226, 111–112]. Дослідження цих компонентів українознавства здійснювали такі вчені

ВУАН: М. Біляшівський, О. Новицький, Д. Щербаківський, М. Макаренко, П. Курінний, І. Моргілевський, В. Козловська та ін. Наголос в археологічних розвідках зміщено з матеріальної культури передісторичної, княжої доби, що була більш дослідженою, на побут та історію мистецтв подальших епох українського буття. Роботу проводили згідно з визначеним планом ведення розкопок, фотографування і точних обмірів конструктивних особливостей об'єктів [12, арк. 298 зв.]. У програмі наукових дослідів АК ВУАН з 1925 р. наголошено на потребі детального опрацювання пам'яток трипільської культури, що перебували на незначній глибині і щороку знищувалися внаслідок оранки. Вказувалось також на важливості детального дослідження Ольвії, з якою економічно та культурно пов'язані скіфські народи. Було визначено завдання здійснити планомірні розкопки найвидатніших історичних і передісторичних місць Києва. Об'єктом дослідження на виїзних роботах були слов'янські городища Лівобережжя, скіфські городища Правобережжя, дюнні оселі Лівобережжя [12, арк. 301–301 зв.]. Чітко окреслювалася видавнича діяльність Археологічного комітету з огляду на потребу щорічних видань у формі звітів, матеріалів з археології України з ілюстраціями та картами, а також записок, збірників, присвячених діячам української науки, трьохмісячників, бюлетенів, найвидатніших пам'яток тощо [12, арк. 298]. Слід зазначити, що реалізації нових задумів сприяв Київський міський музей, який очолював М. Біляшівський. «На чолі новозаснованого... музею опинилася людина так добре, в порівнянні, підготовлена, з такою яскравою науково-художньою інтуїцією, з незвичайно широким кругом інтересів, з незвичайною енергією і витривалістю, – а з другої сторони людина така громадська...» [226, 112]. З огляду на це М. Біляшівського називали фундатором дослідів українського побуту та мистецтва новішого періоду. Його заслугою стала організація діяльності Комісії для складання археологічної карти України, але за відсутності працівників роботу цього осередку було припинено в 1921 р. [5, арк. 11 зв.].

Виокремлення антропологічних та етнологічних особливостей українського народу здійснювалося шляхом спеціальних наукових студій, що визначали ширші завдання, ніж Етнографічна комісія, Фольклорно-музичний кабінет. Важливу роль у цьому відіграли співробітники Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, який мав 3 відділи: антропології, палеоантропології, етнології. Його базою була спадщина Ф. Вовка – книги, антропологічні, етнографічні, археологічні речі, рукописи, наукові замітки [12, арк. 315 зв. – 316]. Працівники Кабінету антропології та етнології ім. В. Вовка, як і їхній наставник, відстоювали позицію постмодерну, орієнтуючись на звільнення розуму від тотального планування, протиставляючи йому «інтерпретуючий розум», співіснування конкуруючих знань. Важливим у діяльності кабінету стала підготовка до друку видання «Основи анатомічної антропології», необхідного для поширення знань з антропологічних дисциплін за повної відсутності літератури українською мовою. Новий компонент українознавства утверджував і відділ етнології, завданням якого було ґрунтовне вивчення побуту українців та інших народностей, що населяли Україну, шляхом систематичного дослідження і наукових експедицій у села, райони, округи, губернії. Шляхом порівняльного методу, строго наукової інтерпретації фактів поступово розвивалося етнографічне українознавство, закладалися підходи, які отримали подальший розвиток у сучасній науці, оскільки українська «...етноісторія повинна трактуватись як не лише почергова зміна подій у просторі, передусім, як філософія світогляду народу, що через етнічну пам'ять формує майбутнє» [946, 16]. Важливу роль у становленні етнологічних досліджень відіграли А. Лобода (написав актуальну для тогочасної науки працю «Сучасний стан і чергові завдання української етнографії», що була опублікована в «Етнографічному віснику»), К. Квітка, В. Петров, Д. Зеленін, О. Алешо, О. Курило, К. Грушевська, Г. Хоткевич, М. Шевченко, Д. Яворницький та ін. Так, К. Квітку вважаємо фундатором музичної етнографії в Україні, оскільки саме він розробив організаційну [12, арк. 397] й теоретичну базу цього

компонента українознавства («Практичні потреби музичної етнографічної праці на Україні» [12, арк. 403–416]), «Максимович і Аляб'єв в історичних збираннях українських мелодій» та ін. [142]. На думку вченого, в програмах музичних шкіл обов'язковими мали бути курси української народної музики та порівняльного музикознавства. Крім цього, він обґрунтував потребу запровадження музично-етнографічних студій і створення відповідної установи, оскільки «...пісня грає таку велику роль в духовному житті народних мас взагалі, а у нашого сільського люду є головний вияв естетичних нахилів» [12, арк. 407].

Фольклорно-етнографічні особливості українського буття студіювали у відділі етнографічно-фольклорної діяльності Етнографічної комісії, яку очолював А. Лобода. Регулярні публічні засідання (з 1920–1924 рр. відбулось 119 засідань) [12, арк. 452], обговорення актуальних питань та збирання матеріалу, етнографічні екскурсії, складання бібліографічного покажчика українського фольклору сприяли розвитку етнографічного компонента українознавства. Важливо зазначити, що архів комісії містив не лише фольклорні матеріали (цінні збірки колядок і щедрівок з Полтавщини; пісні, легенди з Курська, Волині, Поділля; записи весіль з Чернігівщини; етнографічний матеріал із Катеринославщини), а й збірки рукописів О. Бодянського, П. Лукашевича, С. Носа, Б. Грінченка, Я. Новицького. Активізації етнографічних студій посприяла також підготовка до Першого Всеукраїнського з'їзду етнографів (1921), метою якого було «...об'єднання всіх культурних сил України до праці над виучуванням та зберіганням цінностей духовної і матеріальної творчості» [160, арк. 25]. Так, діяльність з організації етнографічного з'їзду в Києві зумовила відновлення та налагодження нових зв'язків, проте харківська влада не дозволила провести цей форум [5, арк. 12]. З 1925 р. Етнографічна комісія здебільшого організовувала масову роботу, здійснюючи інструктажі на місцях з метою планового збирання матеріалу та підтримуючи зв'язки з більш ніж 200 кореспондентами [12, арк. 452, 453, 454]. Слід вказати, що діяльність

Етнографічної комісії, як і багатьох інших, базувалась на повсякденних дослідженнях багатьох невідомих для широкого загалу науковців. Одним із них був О. Малинка, співробітник «Київської старовини», московського «Етнографического обозрения», видавець «Сборника материалов по малорусскому фольклору», за який отримав позитивні відгуки В. Гнатюка, Б. Грінченка, М. Сумцова та премію Російської Академії наук [155].

Як засвідчують матеріали-клопотання Етнографічної комісії, Комісії краєзнавства при ВУАН, відкритим залишалося питання про створення Київського археологічного інституту як самостійного вищого навчального закладу, оскільки це мав бути «єдиний» в Україні заклад такого «цільового» спрямування. Зокрема, передбачалося організувати відділи археології, етнології, археографії, що дало б змогу здійснити підготовку потрібних кадрів для науки та суспільства [12, арк. 295–293].

У структурі ВУАН українознавчі дослідження розвивалися на базі кафедри історії українського права та Комісії з історії західно-руського та українського права при III соціально-економічному відділі під керівництвом М. Василенка. Основні напрямки діяльності цієї комісії з вивчення західно-руського та українського права базувались на підготовці документальних джерел з українського права; вивченні історії фінансів і фінансового права Гетьманщини; дослідженні організації адміністративного життя Гетьманщини; студіях середньовічного укладу в Польщі, Литві, Україні [4, арк. 627]. Концепція кафедри ґрунтувалася на важливості звичаєвого права для України, що пов'язано з тривалим періодом бездержавності і насадження іноземних правових засад. При кафедрі створено окрему комісію, що розгорнула активну діяльність зі збирання місцевих матеріалів і розпочала соціологічні дослідження, визначила основні наукові принципи і методи пошуку, відбору, обробки, систематизації інформації [5, арк. 29 зв.].

За короткотривалий період наукових пошуків українознавців постав новий напрямок українознавства – історія української держави і права. Так,

перші українські історики-юристи зосередились на дослідженні періоду української державності XVII–XVIII ст. Зокрема, М. Василенко подав такі розвідки і документальні матеріали: «Павло Полуботок», «Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.», «Територія України XVII ст.», «Правне положення Чернігівщини за польської доби», «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело державного права України XVIII ст.», «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв.», «Конституція Пилипа Орлика» та ін. Останнє дослідження було першою спробою оцінити значення конституції як символу перемоги старшини над гетьманом. Загалом хронологічні межі наукових студій як звичаєвого, так і кодифікованого права охоплювали добу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Литовсько-Руського князівства та Козацько-Гетьманської держави. Активно співпрацювали на ниві українознавства у складі Комісії з історії західноруського та українського права С. Іваницький, який студіював історію магдебурзького права у Литовсько-Руській державі; Л. Окіншевич – досліджував правовий статус державних установ Гетьманщини; І. Черкаський – очолював Академічну правничу термінологічну комісію і вивчав історію копних (громадських) судів і судової системи періоду К. Розумовського; І. Балінський – підготував наукову працю з історії феодального права у Польщі, Литві, Україні; М. Тищенко – вивчав міждисциплінарні дослідження на рубежі економіки та права; С. Добров – знавець теорії звичаєвого права, В. Новицький – дослідник історії сеймиків; М. Максимейко – написав цикл статей про «Руську правду» та ін.

Співробітники кафедри та комісії дотримувалися погляду щодо українського права як самобутнього, самостійного, яке має власні традиції, вони вперше почали відокремлювати право України від російського, литовського, білоруського. Наукові здобутки правового компонента українознавства було оприлюднено у «Записках III Відділу» та томах «Праць...» Комісії з історії західноруського та українського права. Бачення

українського права як самобутнього і неперервного процесу підтверджував і запланований комісією проект – опублікування багатотомних документальних джерел від найдавнішого періоду до 20-х рр. ХХ ст. Хоча задум не було реалізовано повністю, проте певним здобутком у цьому напрямку стало видання першого тому фундаментальної праці М. Василенка «Матеріали до історії українського права» (1929), що презентувала історичні джерела XVII–XVIII ст., які було оприлюднено вперше і які донині є унікальними.

Тривав процес не лише відокремлення, а й відстоювання правової спадщини України. Так, М. Василенко (1867–1935) був членом комісії, що вирішувала проблеми щодо литовської метрики, архіву Литовсько-Руської держави, який перебував у Москві і на котрий претендувала Польща. У праці «Кременецький лицей і університет св. Володимира» науковець зумів відстояти право України на книжковий фонд університету.

Наступником історико-економічних студій Київського університету, який представляли І. Вернадський, М. Довнар-Запольський, М. Бунге, І. Лучицький, та Харківського – В. Левитський – став соціально-економічний відділ ВУАН. Студії К. Воблого, М. Слабченка та інших учених дали змогу збільшити потенціал історико-економічної науки. Так, завдяки заслугам К. Воблого було організовано українську економіко-географічну школу, розроблено наукову схему економічного районування території України. Крім цього, науковець написав підручник зі статистики [161].

Розвиток українознавства, як уже зазначалося, відбувався у структурі відділів і спеціальних установ, товариств. Плідною у галузі філологічного та археографічного українознавства була діяльність Історико-літературного товариства при ВУАН, науково-дослідної кафедри історії української культури, Інституту ім. Т. Шевченка в Харкові. При кафедрі історії української культури у Харкові організовано секцію літератури. Основними напрямками її діяльності були такі: розробка теоретичних, методологічних питань з літературознавства; підготовка наукових кадрів; популяризація знань серед громадськості; науково-критичний аналіз літератури ХІХ ст.

Очолив секцію М. Плевако, науковими співробітниками стали А. Ковалівський, А. Шамрай, П. Тихоновський, І. Єрофіїв, І. Ткаченко, М. Панченко, кандидатами у співробітники – М. Доленго, І. Капустинський, А. Панів, Ф. Апіп, [235, 146–148]. У серії українознавчої біографістики опубліковано ґрунтовні монографічні дослідження С. Єфремова про М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, нариси В. Перетца про П. Куліша; Михайла Драй-Хмари про Лесю Українку, П. Филиповича про О. Кобилянську, І. Франка. Новизною цих наукових праць було використання неопублікованих архівних джерел, а їхніми особливостями – ґрунтовність у вивченні проблеми, обізнаність із бібліографією теми. Багато з них є унікальними за змістом та актуальними донині.

Хоча українознавство отримало правове поле для діяльності в наукових і педагогічних центрах УСРР, українознавчі осередки розгорнули роботу у східній діаспорі, узгоджуючи проблеми української науки з російськими науковими установами, сприяючи збереженню українських культурних цінностей і, разом із цим, зростанню національної свідомості українства поза межами України. Щодо цього цікавим був досвід наших науковців, які працювали в Ленінграді та на Кубані. Так, у 1921 р. В. Перетц як «один із ретельніших дослідників» [156, арк. 9] заснував Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Петербурзі, яке з 1923 р. увійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії. Серед членів товариства були дійсні члени Російської Академії наук, Петербурзького університету та інших вищих навчальних закладів. Новостворене товариство досліджувало українську історію, етнографію, історію літератури, театру, мистецтвознавства, історію громадських рухів. В. Перетц головну увагу зосереджував на давній українській літературі, українських рукописах і стародруках, планував скласти реєстр рукописів українського походження, котрі зберігались у бібліотеках і музеях Петрограда, досліджував характер українсько-польських та українсько-російських відносин, оприлюднив у

Києві українською мовою монографію «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку». Цінні українознавчі дослідження науковець опублікував в «Исследованиях и материалах по истории старинной украинской литературы XV–XVIII вв.», яку було висунуто для здобуття премії [159]. А. Лященко вивчав давні руські літописи та билини, епістолярну спадщину І. Мазепи; Ф. Шміт досліджував давньоруський живопис; В. Адріанова-Перетц підготувала до друку збірки етнографічних матеріалів з архіву Російського географічного товариства; Д. Абрамович студіював українську та білоруську літературу, український громадський рух XIX ст.; П. Симоні вивчав давньоруські літописні пам'ятки; Б. Крижанівський очолював етнографічну секцію товариства. Зусиллями цієї секції підготовлено цінні розвідки з історії українського заселення та етнічної культури Кубані [855, 346–349]. Члени товариства працювали у Російському музеї, архіві Географічного товариства, бібліотеках. Оцінюючи нагромаджений матеріал та інтелектуальні можливості товариства, В. Перетц клопотав перед віце-президентом ВУАН Д. Багалієм про доцільність утворення інституту українознавства, в якому б зосереджувалась вся робота зі збирання та впорядкування даних про українські давні рукописи, що мали велике значення для історії та письменства; знаходження рукописів, що містили відомості етнографічного характеру; збирання реліктів живої мови для дослідження історії української мови; публікації документів, актів, інших матеріалів з історії України XVII–XVIII ст. Проте пропозицію про заснування інституту українознавства не було підтримано тодішньою владою [12, 286].

Подальшого розвитку українознавство набувало у межах природничих установ ВУАН, зокрема, геологічної секції ВУАН та геологічного кабінету. Дисципліни цієї секції формували єдине знання про українське минуле, тогочасні умови та перспективи нашої батьківщини і народу. Так, дослідження природи України і мінеральних ресурсів здійснювали П. Тутковський, В. Різниченко, М. Безбородько, Р. Виржиківський, О. Яната,

Ф. Лисенко, Є. Вотчал, В. Липський, В. Лучицький та ін. Найбільш колоритною постаттю був П. Тутковський. У його особі українська наука отримала представника геологічної та географічної наук: мінералогії, петрографії, палеонтології, фізичної геології, географії, гідрогеології, української географічної та геологічної термінології. Оригінальною була праця вченого «Красвиди України», де відображено тісний взаємозв'язок природи і людини не лише у сфері господарства, техніки, а й у світогляді, творчості. Співробітники геологічної секції та кабінету спрямували свою роботу в напрямку наукового пошуку (найбільш дослідженою була територія Правобережної України, Волині, Київщини, Поділля, розпочато розвідки Чернігівщини, Одещини, Криму, Криворіжжя); прилюдних засідань; публікації досліджень у журналі «Українські геологічні вісті», що був органом секції; підготовки аспірантів; збору колекцій; підтримання тісного контакту з науковцями і працівниками музеїв на периферії. Варто зазначити, що багато проектів секції побачили світ завдяки спонсорській допомозі її членів [231, 177–180].

Викладений матеріал дає підставу констатувати, що ВУАН здійснювала великий обсяг роботи на якісно новому етапі розвитку українознавства. Об'єктивним реєстратором успіхів стало оприлюднення українознавчих праць. За нашими підрахунками, каталог видань ВУАН за 1918–1929 та 1930 рр., який підготував Д. Штогрин, підтверджує чисельну перевагу українознавчої продукції: 380 од. видань історико-філологічного; 110 од. фізико-математичного та 78 од. соціально-економічного відділів [1070]. Так, Українська Академія наук стала логічним продовжувачем традицій Київського, Харківського, Львівського, Одеського університетів, НТШ у Львові, УНТ у Києві, але концептуально українознавчі студії членів ВУАН перебували на вищому щаблі, за масштабністю та діапазоном досліджень перевершуючи попередників, вирізняючись системністю, цілісністю; розширюючи географію українознавства.

Таким чином, українознавство отримало підтримку держави, розпочалася його легітимація майже на всіх рівнях – від школи до вищих навчальних закладів, було започатковано формування нових кадрів. Толерантність у запровадженні, розуміння значення українознавства як важливого чинника національного відродження, що базувалося насамперед на діяльності Товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського наукового товариства, сприяли розвитку української науки. Системність, цілісність дослідження українського буття, вдосконалення методів і принципів наукового пізнання, утвердження українознавства як скарбниці та синтезу знань про Україну та українців, розширення географії українознавчих студій, кількісне зростання наукових українознавчих осередків стали важливими чинниками в оформленні наукових засад українознавства як потужної рушійної сили національного відродження.

РОЗДІЛ 5. ДЕФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХНЄ ЗГОРТАННЯ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

5.1. Вплив політики «українізації» та повернення діячів еміграції на розвиток українознавства

У період відновлення і розбудови національної державності Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією українознавство отримало потужний імпульс для саморозвитку. Проте в 1919 р. унаслідок збройного експорту більшовицького режиму з Росії і насадження його в Україні діяльність українознавчих осередків намагались припинити. Зазнавши спротиву національно-демократичних сил, більшовики були змушені застосувати в спекулятивних цілях гасла національно-культурного відродження. Як маневр для своєрідного «утихомирення» було організовано «загравання» з некомуністичними силами українського суспільства під маскою захисту його національних інтересів для остаточного встановлення своєї влади і насадження відповідної ідеології [929, 572]. Одним із засобів реалізації цієї мети став спецпроект за назвою «політика «коренізації», або «українізації». Ця політика була складовим елементом стратегії придушення українського руху опору, завоювання українського села («до українського селянина можемо підійти зрозумілою йому мовою, а коли треба й вивчаючи цю мову») [546, 12], радянзації суспільства, виявлення борців за українську справу. Попри позитивні моменти, які створювали сприятливе середовище для розбудови українознавства, значна частина інтелігенції доволі швидко зрозуміла реальну суть цієї політики. В оприлюдненій у празькому журналі «Нова Україна» статті «Модерні єзуїти» Д. Ісаєвич наголосив, що «українізаторська місія більшовиків» є підготовкою широкомасштабного нищення всіх виявів українства та заманювання з еміграції українських елементів при створенні позитивного іміджу більшовицької влади у світовій громадськості [771, 133]. У цьому разі єзуїтськість більшовиків полягала в тому, що вони, перебуваючи в ідеологічному полоні модерну та сповідуючи

монізм (дух або матерія), заперечували європейський постмодерн. Взявши на класове озброєння матеріалізм, сталіністи прагнули позбавити українство національного духу. Зважаючи на це більшість науковців беруть цей термін «у лапки».

Кадровий кістяк «українізації» становили так звані націонал-комуністи, до яких належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський, а також представники української інтелігенції, які намагалися поразку у революції компенсувати культурницькою діяльністю, українські реемігранти, зокрема М. Грушевський, Ю. Тютюнник, і галицькі українці, що повірили у значимість визначеного курсу [834, 280]. Багато з них були щиро переконані у потребі «українізації», як невід'ємного завдання соціалістичної перебудови країни [547, 185–192]. Так, для М. Скрипника «життєвим апогеєм» стало керівництво цим процесом [968, 278]. Він неодноразово наголошував, що немає іншого культурного розвитку, ніж у національних формах [551, 203]. Цікавим був його погляд щодо періодизації нової української літератури, яка охоплювала період від кінця XVIII ст. до жовтневої революції (1917). Нарком освіти (з 1927 р.) виокремлював таких три етапи: стадію «відродження» від російської літератури; франківський період, «...коли стала на свої ноги», та події 1905–1917 рр., коли розпочався шлях самостійної української культури [549, 73]. Слід зазначити, що у М. Скрипника не було жодних сумнівів щодо українськості «Слова о полку Ігоревім». Правильному розумінню цього питання, на його думку, перешкоджала стара російська історіографія, що відстоювала думку про неперервність історичного процесу від старої Київщини через Москву, Суздаль і до старого Петербурга [548, 165].

Як зазначив відомий українознавець Я. Калакура, політику «українізації» стимулювала інерція, започаткована Українською революцією. Її підштовхнули науковці, що аналізували причини і масштаби зросійщення українців, а також наслідки валуєвських та емських указів. Ця стратегія на певному етапі імпонувала більшовикам, збігаючись з їхніми основними

гаслами в національному питанні [782, 260]. Проте вони стежили за тим, щоб впровадження «українізації» не вийшло з-під їхнього контролю і не перешкоджало стратегічному плану інтернаціоналізації суспільного життя.

Про потребу контролювати процес провадження цієї політики з боку більшовиків свідчило створення спеціальної Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізації та щотижневе обговорення результатів її роботи. Так, членами цієї комісії були Л. Каганович, В. Затонський, В. Чубар, М. Скрипник, Г. Гринько, О. Шліхтер, В. Галицький, Ф. Корнюшин, О. Шумський, М. Попов та ін. [90, арк. 1зв.; арк. 8]. У межах комісії функціонували такі підкомісії: народної освіти; преси, літератури, партосвіти; партапарату; військова; профспілок; кооперативна; ЛКСМУ. Головне їхнє завдання – «...попередня підготовка доповідей і пропозицій та розробка матеріалів для Комісії Політбюро по українізації» [90, арк. 11]. Однак невдовзі підкомісії були ліквідовані, а «українізацію» радянських установ доручили їхнім керівникам [90, арк. 115].

Аналізуючи процес запровадження політики «українізації», слід зазначити, що вона була доволі суперечливою за характером. Так, згідно з постановою Раднаркому «Про українізацію освітніх і наукових закладів», ухваленою у розвиток Декрету від 27 липня 1923 р. «Про заходи з українізації навчально-виховних і культурно-просвітницьких закладів», передбачалось реалізувати магістральну лінію «українізації», водночас сприяючи, щоб «...компактні маси кожної національності могли отримати освіту на своїй рідній мові», тобто у всіх навчальних закладах обов'язковою для вивчення мала бути російська мова, а українська і українознавство – лише у школах нацменшин [10, арк. 34–35].

Про міфічність «українізаційних» заходів можна стверджувати на основі даних офіційних джерел інформації про їхнє виконання за станом на 1 січня 1926 р., в яких наголошувалося на недопустимості створення в радянських установах освіти окремих навчальних курсів з українознавства, а також проведення будь-яких іспитів зі знання українознавчої літератури,

крім мінімуму, передбаченого політграмотою. Для партійців вищих політгруп було запропоновано організувати семінари з українознавства, а Наркомосові разом з Агітпропом ЦК КП(б)У доручено скласти необхідні конспекти з українознавства і вжити заходів щодо видання відповідних підручників [90, арк. 1 зв.].

Проте навіть такі «куці» вимоги у провадженні «українізації» сприяли покращенню ситуації у сфері українознавства, становище якої було дуже складним. Слід зазначити, що чимало проектів залишилось нереалізованими. Так, у період «українізації» планувалося створити окремий Український Комітет з українознавства згідно з протоколом засідання адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР від 26 січня 1926 р. – відповідну установу при Укрголовнауці НКО освіти УСРР у складі 4 осіб [10, арк. 109].

Подібною була ситуація щодо запланованого на квітень 1924 р. Першого всеукраїнського з'їзду з краєзнавства. В умовах розпочатої «українізації» передбачалося з'ясувати потреби краєзнавчих організацій та шляхи їхнього забезпечення [3, арк. 93]. Незабаром відповідно до завдань промислового розвитку колишнього СРСР та України було змінено його назву на З'їзд з вивчення продуктивних сил і народного господарства, а підготовку краєзнавчих питань доручено Комісії з краєзнавства при ВУАН [3, арк. 165, 165 зв.]. Лише деякі науковці у виступах звертали увагу на стан українського краєзнавства (А. Лобода) та перспективи його розвитку (М. Птуха). Актуальною була тема розвитку та поширення української наукової мови, з приводу чого в програмі передбачено доповіді О. Курила, О. Яната, П. Тутківського, Ф. Калиновича, О. Черняхівського, С. Пилипенка, І. Черкаського, О. Новицького [3, арк. 171].

Влада стримувала ініціативу української інтелігенції, національно свідомої частини селян і робітників, побоюючись широкого національно-культурного відродження. Зокрема, на засіданні Комісії Політбюро з українізації 13 грудня 1926 р. були висловлені зауваження Наркомосу щодо українізаційної діяльності. У відповідь на них М. Приходько зазначив, що

«...помилки в роботі з українізаціі, як і в будь-якій іншій, можуть бути. Але в чому ці помилки полягають? Очевидно, товариші хочуть сказати, що Наркомос здійснює українізацію дуже інтенсивно і що українізацію потрібно здійснювати повільніше» [90, арк. 113].

Виникали об'єктивні труднощі у проведенні «українізаціі», спричинені наслідками війни, політики «воєнного комунізму», репресій, голоду 1921–1923 рр. Ці труднощі негативно відобразилися на матеріальній базі науки, її кадровому забезпеченні, стримуючи українізацію культурно-освітніх установ. Проте головною перешкодою українізаційних процесів було упереджено-негативне ставлення до них з боку значної частини зросійщеної партійно-радянської номенклатури. Згідно з Постановою Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізаціі шкільно-виховних установ», упродовж найближчих двох років планували перейти до викладання у вищих навчальних закладах українською мовою, проте і через два роки проблема не була вирішена. За Постановою про українізацію навчальних закладів і наукових установ установили граничні терміни українізаціі вищої школи – 1926–1927 рр. Відтоді посаду професора могли посісти лише ті, хто викладав українською мовою [198]. Проте навіть у 1926 р. під час обговорення доповіді Наркомосу з українізаціі вищих навчальних закладів секретар ЦК КП(б)У М. Попов констатував, що цей процес відбувається дуже повільно насамперед у технічно-господарських закладах освіти. В. Чубар наголошував, що не можливо здійснити українізацію народної освіти без забезпечення відповідними фахівцями-українознавцями [90, арк. 95, 109]. У Резолюції Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізаціі (1926) зазначалося, що головною перешкодою в справі українізаціі народної освіти є спротив російської професури, а також неусталеність наукової термінології, недостатня кількість підручників, а також коштів на потреби українознавства [91, арк. 1].

Архівні документи свідчать, що багато викладачів не лише продовжували викладати російською мовою, а й виступали проти

українізації. Наприклад, у Київському політехнічному інституті четверта частина професорсько-викладацького складу чинила опір [88, арк. 47]. Подібні приклади були характерні для установ освіти Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Донбасу. Доповідна записка В. Затонському від О. Корнюшина, який брав участь у зборах партактиву Одеси, документально підтверджує, що багато науковців трактували українізацію як акт насильницьких дій, властивих політиці буржуазії [90, арк. 3]. Так, саме у вищих школах Одеси та Миколаєва були найбільш вираженими форми українофобії, де серед викладачів і студентів переважали росіяни та зросійщені євреї. В 1925 р. в Одесі діяла єдина українська вища школа – Інститут народної освіти, яка через відсутність наукових кадрів не була повністю українізована [966, 86]. Українізаційний процес гальмувався через байдужість місцевих органів більшовицької влади, котрі не прагнули дати відсіч українофобам [966, 85–86]. Найбільше було українізовано наукових установ у Києві. За станом на 1 січня 1926 р. вони становили 59% від усіх установ, а на 1 грудня 1926 р. – 76%. В інших містах України, крім Ніжина та Кам'янця-Подільського, де українізація досягла 100%, ситуація кардинально відрізнялася: в Одесі за станом на 1 січня 1926 р. було українізовано лише 13% вищих шкіл, а на 1 грудня 1926 р. – 31%; у Дніпропетровську відповідно 13% та 21%; у Харкові – 29% та 32% [88, арк. 40]. Співзвучною з українофобськими настроями була позиція багатьох представників російської інтелігенції, зокрема Максима Горького, який на пропозицію О. Слісаренка (українського письменника і видавця) перекласти і опублікувати «Мать» українською мовою дав таку відповідь: «Мене дуже дивує той факт, що люди, визначаючи для себе одну й ту саму ціль, не тільки стверджують про відмінність наріч – прагнуть зробити наріччя «мовою» – а й пригнічують тих великоросів, які перебувають у меншості на території поширення цього наріччя» [89, арк. 32].

Усупереч об'єктивним (у тому числі, як зазначав М. Скрипник, «це коефіцієнт 300-літнього русифікаторства, це наслідок пригноблення

українського народу, цю спадщину зліквідувати відразу абсолютно неможливо» [547, 186] і суб'єктивним труднощам, завдяки натиску та ініціативі «знизу» процес «українізації» розгортався, позитивно впливаючи на розбудову українознавства, що призвело до занепокоєння кремлівського керівництва та його представників в УСРР. З огляду на це було висловлено таку тезу: «Революція пробудила культурний рух, розбудила широкий національний рух, а ми не зуміли направити по нашому руслу цей національний рух, ми прогавили його і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція й куркульство» [550, 54].

В умовах так званої політики «українізації» розгорнулися два паралельні процеси – насадження нової світоглядної парадигми в образі марксизму та розвиток українознавства завдяки намаганням національно свідомих науковців як потужного засобу збереження національної основи українського народу, його ідентичності. Провідником українознавчого процесу була київська школа М. Грушевського, яка активізувала діяльність після його приїзду з еміграції в 1924 р. До УСРР повернулися й інші науковці, зокрема, А. Ніковський, літературознавець, згодом активний учасник історико-філологічного відділу ВУАН; С. Рудницький – академік, керівник секції географії і картографії науково-дослідної кафедри географії та антропології Харківського ІНО, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (1927–1933). Саме він був ініціатором створення інституту географії, щоб «...поставити географію на європейську стопу» [92, арк. 120]. Слід зазначити, що багато науковців з Галичини, як наприклад, В. Бабек, Й. Гірняк, А. Крушельницький, М. Лозинський, були переконані у перевагах «українізації» й брали участь у соціалістичних перетвореннях. Так, М. Скрипник зніціював залучення галицьких вчених до реалізації процесу «українізації». Найвідомішими серед них були: О. Баден-Яворенко (вчений секретар НКО УСРР у 1927–1930 рр.), М. Зозуляк (учений секретар НКО УСРР у 1930–1931 рр.), М. Ерстенюк (особистий секретар М. Скрипника у 1927–1933 рр.), М. Лозинський

(правознавець, з 1927 р. викладав у Харківському інституті народного господарства, автор підручника «Міжнародне право»), професор Гаврилів (ректор Харківського ІНО), професори Гаморак і Геринович (ректори Кам'янець-Подільського ІНО), В. Гоца (ректор Житомирського ІНО), К. Коник (ректор Одеського інституту народного господарства), І. Сіяко (директор Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві), С. Семко-Козачук (ректор Київського ІНО) та ін. Активну участь у діяльності Спілки революційних письменників «Західна Україна» брали Мирослав Ірчан, В. Атаманюк, М. Гаско, В. Гжицький, Л. Дмитерко, В. Касіян та ін. Так, О. Рубльов подає інформацію про рееміграцію в Україну близько 500 осіб – колишніх військових УГА [945, 100].

Лідером наукового українознавства в УСРР упродовж десятиріччя був М. Грушевський, навколо якого сформувався потужний українознавчий центр з низкою дослідницьких осередків. Н. Полонська-Василенко наголошувала, що величезною й найбільшою, на її погляд, подією в історії ВУАН було повернення до Києва з-за кордону професора М. Грушевського [923, 44]. Як відомо, його обрали академіком ВУАН до приїзду в Україну, а вже в березні 1924 р. у доповіді на спільному зібранні ВУАН та УНТ з питань методології українознавчих досліджень він запропонував перенести Український соціологічний інститут з Відня до Києва [698, 109]. Саме в цьому інституті вчений оприлюднив курс генетичної соціології і прагнув впровадити її методи в українознавство, щоб наблизити його до європейського рівня. Головним методологічним орієнтиром було відтворення цілісності історії людини і суспільства в усіх соціальних вимірах. Питання вивчення українського буття як основного інституту соціальної дійсності потребувало аналізу соціальної структури суспільства. На думку М. Грушевського, варто було досліджувати багатовекторність суспільства у його взаємозв'язку з політичними, економічними, культурними, релігійними, фольклорними, етнографічними, психологічними чинниками. При цьому важливого значення він надавав дослідженню психології народного життя, її

залежності від соціальних явищ. Аналізуючи завдання соціологічних досліджень, науковець вказував на залежність мислення від соціального процесу. «На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апріорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мислення... на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мислення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлюватись і вияснитись тільки з соціальних таки фактів. Поруч того стають і далеко йдучі постулати дослідження в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання і оцінки фактів, останків дуже значних і впливових, цілих верств прелогізму...» [361]. Ці методи соціологічного обґрунтування історії були основою діяльності історичних установ, які очолював М. Грушевський, як ядра наукового українознавства. І. Колесник зазначала, що 1920-ті рр. – це «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націотворчого процесу [801, 64]. Правничі, економічні складові тільки окреслювали методологію, виробляли самостійний шлях розвитку. У цьому полягали певні труднощі в процесі створення довершеного інтегрованого знання про Україну та українців. Насамперед це підтверджує відсутність української наукової термінології як юридичної, політичної, так і філософської тощо. Так, І. Лисяк-Рудницький наголошував, що до 1917 р. навіть в «українофільських» колах поширилось переконання, що українська мова надається лише до ліричної поезії, або «...для п'єс з народнього побуту, або для брошурок популяризаційного змісту, але не для поважної наукової чи публіцистичної продукції» [843, 128]. Зрозуміло, що за короткотривалий період, коли увага зосереджувалася на створенні науково-популярної літератури, це питання залишилось невирішеним. Воно ускладнювалось економічними труднощами, спричиненими політикою більшовиків, її великодержавницькою і репресивною спрямованістю.

Основними ланками українознавства були історична секція Української Академії наук та кафедра історії українського народу, питання про утворення якої вирішувалося у зв'язку з приїздом М. Грушевського на колегії Укрголовпроосвіти [11, арк. 89]. Учений вважав історичну секцію логічним продовженням одноіменної установи УНТ. «Секція при Академії існує як організація науково-громадського характеру, під завідуванням виборного бюро, служачи зв'язком між історичними установами Академії з ширшими позаакадемічними кругами дослідників і любителів історичного знання» [204, 160]. М. Грушевський аргументував потребу в створенні окремої кафедри історії України та пов'язаних з нею дисциплін тим, що «...Київ здавна мав живу традицію передусім історичних студій, і тепер його роля як традиційного центра української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації і на культурні потреби Західної України, відтятої від нас, котра всіма силами тягнеться до свого національного центра» [11, арк. 96]. Науковець керував значною кількістю комісій з різної тематики: культурно-історичною, української пісенності, археографічною; порайонними комісіями: з історії Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної України, Західної України; зі старої історії України та з новітньої історії України; а також тематичними: з дослідження нової української історіографії, історії козаччини, історії освіти, бібліографії історії України. До цих структур належали й історико-економічна підсекція та Комісія українсько-молдавська.

Новаторські українознавчі дослідження були характерні для науково-дослідної кафедри історії України в Києві, створеної в 1924 р. Це зумовило структурний поділ на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, яку очолював О. Гермайзе; соціально-економічної і політичної історії під керівництвом О. Грушевського; історико-культурної з підрозділами матеріальної та духовної культури, якою керував М. Грушевський. Варто зазначити, що вперше в окремій структурі було поєднано питання теоретичного і методологічного характеру, зокрема,

науково-дослідну роботу з навчальною, в тому числі передбачалася підготовка аспірантів. Науково-дослідна діяльність базувалася на українознавчих студіях XVI–XIX ст. з акцентом на соціально-економічній проблематиці. Активно працювали у цій сфері М. Грушевський, О. Грушевський, П. Клименко, В. Щербина, О. Гермайзе та ін. О. Оглоблин зазначав, що головне завдання кафедри полягало у підготовці нових кадрів українських істориків шляхом теоретичного навчання і долучення до реальних досліджень [896, 100]. Протягом п'яти років діяльності (1924–1930) кафедра за участю аспірантів видала три томи «Студій з історії України» (1926–1930) та кілька монографій переважно з історії України XVII–XIX ст.

Підвищення наукового рейтингу українознавства, його доказової бази безпосередньо пов'язано з іменем М. Грушевського. Саме він сконцентрував сили на пошуку, систематизації, публікації нового документального матеріалу, опрацюванні малодосліджених або недосліджених тем; популяризації знань серед української та європейської громадськості. Лист М. Грушевського до празького професора Я. Бідлова (стосовно якого клопотав про присвоєння звання академіка) від 2 січня 1924 р. дає змогу прокоментувати вказану ситуацію: «Тепер збираюсь до Києва: Українська Академія наук закликає мене на катедру історії України, котра зісталась не обсадженою, бо я раніше не бачив ніякої користі з сього вступу до академії, тепер же обставини змінились, і мої товариші порадили мені не зрікатись... Маю наукові плани широкі і різнородні: хотів би й історію України, й історію літератури продовжити, і видавництво джерел організувати і науковий часопис, не знаю, що з того удасться» [172, арк. 1]. Слід зазначити, що всі структури, які очолював М. Грушевський, – це попередники сучасних інституцій. Характерними ознаками видів їхньої діяльності була ґрунтовність, всебічність, охоплення різних пластів українського буття на основі соціологічного підходу, порівняння різних періодів українського історичного процесу, а також взаємозв'язок із новітніми досягненнями європейської науки та відданість ідеї національного відродження.

Так, наприклад, для роботи Археографічної комісії, на яку покладалося одне з пріоритетних українознавчих завдань – створення ґрунтовної українознавчої бази – характерними були принципи наступності, неперервності, критичного аналізу документального матеріалу та нові підходи до пошуку і публікації. Комісія успадкувала найкращі традиції Львівської археографічної комісії при НТШ та Київської комісії для розбору давніх актів, об'єднавшись із Комісіями Академії наук та Українського наукового товариства. Слід зазначити, що комісія продовжувала проект М. Костомарова з видання «Актов Южной и Западной России», звертаючи увагу на акти українсько-московських відносин. Якщо порівнювати її діяльність із заснованою царським урядом офіційною інституцією, то варто наголосити, що було зреалізовано українознавчий підхід до археографії, розширено діапазон територіальних і тематичних меж видань, зокрема з історії козаччини. Проте більшовицька ідеологізація суспільних наук, насадження партійно-класового підходу до видання документальних матеріалів перешкоджали здійсненню окреслених планів повною мірою.

На наш погляд, публікування документів Генерального слідства Лівобережної України та Кирило-Мефодіївського товариства, матеріалів про гайдамаччину, яке розпочав В. Антонович, дало змогу певною мірою заповнити ці «білі плями». Так, з нагоди 350-річчя українського друкарства приділено увагу опису стародруків, вивченню документальних свідчень із соціальної та політичної історії ХІХ ст. Окрім цього, продовжено опрацювання неопублікованих документів, зокрема, ділової кореспонденції 1650-х рр. з московського архівосховища, архівів і бібліотек Петербурга, Львова, Кракова, Варшави. Увагу українознавців привернули також протоколи польської воєнно-судової комісії, що вели справи гайдамаків та ін. За порадою голови Археографічної комісії М. Грушевського науковці реєстрували актовий матеріал, необхідний для аналізу соціально-економічної та політичної історії України, напрямів колонізації та її діловодства. Вперше було введено в науковий обіг молдавські історичні джерела, угорські

документи та листи, що висвітлювали події Хмельниччини. Інвентаризація та реєстрація матеріалів українського державного діловодства, приватних документів та листування становило основу так званого «українського дипломатарію».

Без відхилень від оригіналу, на відміну від Комісії з розбору давніх актів, було видруковано частину «Літопису Самійла Величка», оприлюднено велику кількість матеріалів із «Малоросійського приказу». Багато нових даних виявили аспіранти науково-дослідної кафедри В. Єфимовський, Д. Кравцов, В. Юркевич. Із фонду «Розрядного приказу» отримано цікаву інформацію про повстання І. Брюховецького. Молоді науковці наголошували на масштабах цієї події за участю різних верств населення. У контексті боротьби чітко окреслювалися політичні наміри Росії, Польщі, Криму, Туреччини. Значний обсяг інформації дослідники подали про діяльність П. Дорошенка, І. Сірка, М. Ханенка, Д. Многогрішного [183, 168].

Слід зазначити, що діяльність в Археографічній комісії була ґрунтовною методологічною школою для молодих учених О. Андріяшева, О. Барановича, В. Барвінок, С. Глушка, М. Корниловича, П. Курінного, П. Клименка, Д. Кравцова, С. Маслова, П. Попова, С. Порфір'єва, Ф. Савченка, М. Ткаченка, С. Шамрая, І. Щітківського, В. Юркевича. Спільна праця молодшого і старшого покоління слугувала набуттю науково-практичних навичок молодими українознавцями. Досвід методичної, дослідницької праці М. Грушевського, О. Гермайзе, В. Данилевича, І. Житецького, М. Василенка, В. Кордта, В. Щербини, О. Малиновського, В. Перетца, В. Романовського, К. Студинського, В. Харламповича, Є. Тимченка та інших науковців був зразком для українознавства 20-х рр. ХХ ст. і подальших періодів. Цікаво, що до публікації історичних джерел були залучені П. Федоренко (Чернігівський архів), О. Рябінін-Скляревський (Одеський архів), В. Романовський (Київський архів давніх актів), В. Міяковський (Київський центральний історичний архів), а М. Кордуба, В. Герасимчук, С. Томашівський і І. Крип'якевич здійснювали пошук

документів у Польщі, Римі, Стокгольмі. Ці особистості визначали характерні риси української науки, сприяючи поступу українознавства у складному політичному середовищі. Важливим підсумком джерелознавчої роботи було регулярне оприлюднення нового матеріалу в «Українському археографічному збірнику», який продовжував кращі традиції «Сборника...» Комісії для розбору давніх актів. Його перший випуск побачив світ у 1927 р., де були опубліковані матеріали з історії Києва 1494–1835 рр., підготовлені В. Щербинюю; інформація з історії Лівобережжя та українського права XVII–XVIII ст. М. Василенка; «Книга Глухівського цеху калачницького» К. Лазаревської; «Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство у Володимирському повіті на Волині» М. Корниловича; матеріали з історії українського руху періоду світової війни О. Гермайзе [205, 193]. Окремі видання присвячено визначним українознавцям, матеріали про яких давали змогу проаналізувати тогочасне суспільне, економічне становище та побут українців. Одним із таких проектів став підбір інформації про життя, діяльність і родину О. Лазаревського.

Паралельно з археографічними збірниками видано 3 томи «Українського архіву», що презентували здебільшого цінні актові матеріали, а також документи Стародубського полку, «Коденську книгу», переписні книги 1666 р. Крім цього, комісія видавала цінні матеріали з української картографії за редакцією В. Кордта, карти намісництв України тощо.

Нагромадження українознавчого матеріалу відкрило шлях для нових розвідок, в яких наша країна фігурувала як територіально-етнічна цілісність. Межі українського буття розширилися економічними, правничими, соціальними та іншими чинниками поряд із філологічними, етнографічними, історичними. Дослідження охопили передісторичну добу, середньовіччя, нову історію останніх трьох століть та історію України новітньої доби. У повідомленні про діяльність науково-дослідної кафедри історії України акцентувалася увага на тому, щоб «...охопити по можливості всю територію

українського розселення в його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах» [224, 195].

Новизною українознавчих студій був соціологічний підхід, комплексне студіювання українського буття, малодосліджених проблем і регіонів. До цих проектів долучалися вчені Галичини, Кубані, Білорусі, що мало важливе значення для утвердження неперервності історичного процесу та соборності українських земель.

Провідне місце в українознавчих дослідженнях посіли монографічні праці М. Грушевського, котрий продовжив видання «Історії української літератури» та «Історії України-Руси». Так, IX том «Історії України-Руси», присвячений подіям козаччини 1651–1657 рр., вийшов у двох частинах у 1928 р. та 1931 р. Останній X том, що висвітлював події 1657–1658 рр., був опублікований у 1937 р. посмертно завдяки старанням доньки К. Грушевської. Він засвідчив остаточний перехід М. Грушевського на державницьке трактування української історії. Хоча головну увагу в ньому було звернено на повчальні уроки для української державності XVII ст., автор подав їх на широкому фоні соціальної історії українського народу, на чому наголошував М. Василенко в рецензії на «Історію України-Руси», оприлюдненій у часописі «Україна» в 1925 р. [288, 158]. Доволі детально М. Грушевський проаналізував характер і роль провідної верстви в період Хмельниччини. Найбільшу увагу він сконцентрував на аналізі причин, що призвели до втрати української державності. Це було важливим і для розуміння революційних процесів XX ст., в яких учений брав активну участь.

Як фундатор наукового українознавства М. Грушевський поряд з історією українського народу вивчав історію національної культури. Пріоритетне місце в цьому напрямку посідає багатотомна «Історія української літератури», створення якої було розпочате в період еміграції, а перші томи з'явилися у 1923–1927 рр. У цій фундаментальній праці вперше досліджено культурний компонент етногенезу українців, подано нове трактування понять «етнос» та «нація». Крім цього, автор застосував дані з

багатьох дисциплін: історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства, щоб культурологічно реставрувати духовне буття українського народу впродовж тисячоліття. Історія української літератури була подана через особистості в контексті всього наукового і культурного життя українського народу із залученням надбань історіографії та біографістики. Ця проблематика широко відображена в редагованому М. Грушевським часописі «Україна» (1924–1930). Вміщені в ньому розвідки про М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка надавали українознавству персоніфікованого характеру. В журналі науковці також публікували дослідження з філологічного українознавства, історії культури, економіки, соціального та політичного життя, етнографії, краєзнавства. У розділі критики подавали рецензії та повідомлення про новинки українознавства. Інформативно насиченою була рубрика «Хроніка» з детальною інформацією про наукову діяльність українознавчих осередків як у межах України, так і в світі загалом. Слід зазначити, що організаторський талант М. Грушевського насамперед виявився в тому, що на фоні мізерної академічної платні дописувачі «України» отримували гонорари. Так, В. Гнатюк із Житомира у лютому 1928 р. сповістив редакцію про отримання гонорару в сумі 25 крб. Аналогічні повідомлення надходили від О. Суслова, О. Рябініна-Скляревського з Одеси, від Л. Миловидова з Чернігова, Ф. Колесси зі Львова та ін. [144, арк. 1–20].

За участю М. Грушевського опубліковано такі періодичні та інші видання: «Науковий збірник історичної секції ВУАН» (1924–1929), «За сто літ» (1927–1930), «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», «Праці історичної секції», збірники «Київ та його околиця» (1926), «Чернігів та північне Лівобережжя» (1928), «Київський збірник з історії, археології, побуту та мистецтва» (1931), «Український архів», «Український археографічний збірник» (1926–1930), «Історично-географічний збірник» (за ред. О. Грушевського, 1927–1931). Видавнича діяльність науковця поряд із

публікацією невідомих матеріалів дала змогу реставрувати в українській пам'яті «Літопис Самійла Величка», історичні, етнографічні, публіцистичні статті М. Костомарова, розвідки І. Джиджори з НТШ, розпочати видання творів В. Антоновича. З огляду на великі заслуги на честь 60-річчя із дня народження та 40-ліття наукової праці М. Грушевського ВУАН видала ювілейний збірник у 3 томах з бібліографією праць ученого за 1905–1928 рр.

Для українознавства важливою була співпраця науковців у напрямку його розвитку. Видавнича, науково-організаційна діяльність М. Грушевського об'єднала навколо установ Академії українознавців багатьох поколінь, зокрема, пліч-о-пліч з ученим працювали О. Грушевський, В. Данилевич, В. Щербина (учні В. Антоновича), П. Клименко, О. Гермайзе, М. Ткаченко (учні М. Довнар-Запольського), О. Баранович, М. Ткаченко, С. Шамрай, С. Глушко, В. Юркевич, П. Нечипоренко, М. Карачківський (учні М. Грушевського та О. Грушевського) та ін. Слід наголосити також на співпраці з науковцями Галичани: В. Гнатюком, К. Студинським, С. Дністрянським, І. Горбачевським, М. Возняком, С. Смаль-Стоцьким, Ф. Колесою, В. Щуратом.

Важливу роль у розробці українознавчих проблем найдавнішого періоду відіграла Культурно-історична комісія Всеукраїнської Академії наук і науково-дослідна кафедра історії України з підсекціями матеріальної та духовної культури, Кабінетом примітивної культури. Зусилля цих підрозділів були зосереджені на дослідженні найбільш «законсервованих» частин української території, що у фольклорі та обрядовості зберегли сліди матеріальної та духовної культури первісного суспільства. За прикладом «Історії української літератури» акцентувалася увага на соціальному аспекті пам'яток. Так, завдання Кабінету примітивної культури полягало в дослідженні соціально-побутових, обрядових та інтелектуальних традицій народного життя України на основі соціологічного, етнологічного, порівняльно-фольклорного аналізу [211, 213]. Цю роботу здійснювали у формі екскурсій і розсилання анкет, обговорення на семінарах, спеціальних

розвідок, оприлюднених в українознавчих часописах «Україна» та «Первісне громадянство». У численних розвідках, повідомленнях зверталася увага на еволюційний розвиток українського суспільства, організацію родоплемінного колективу, історію обрядовості, вірувань, побуту, характерні риси усної народної творчості. Головним об'єктом вважали Прип'ятське Полісся як найбільш архаїчну та найменш досліджену територію. Пробними екскурсіями з позначенням опорних пунктів для більш детального пошуку та збирання матеріалу, залученням широкого кола кореспондентів характеризувалася організаційна робота у напрямку студіювання первісного суспільства в Україні. Активними учасниками і керівниками проектів були К. Грушевська, В. Кравченко, Л. Шевченко, Ф. Савченко, К. Копержинський, П. Глядківський, В. Денисенко, О. Курило, Б. Луговський, В. Ляскоронський, Ф. Колесса, М. Мочульський, В. Стеценко, Г. Житецький К. Кондратьєва, К. Квітка та ін. Стрижнем культурно-історичних дослідів була К. Грушевська, яка організувала методичну, науково-дослідну діяльність з вивчення доісторичного періоду [860]. Маючи досвід студіювання соціології, етнології у Відні, Берліні, Парижі, вона застосувала передові підходи в українській науці. Паралельно з'явилися нові теми для досліджень і обговорення, зокрема, теми статусу та ролі жінки у первісному суспільстві, а також форм обміну в примітивному господарстві тощо. Важливою для етнографічного компонента українознавства була оприлюднена К. Грушевською з її поясненнями кореспонденція П. Мартиновича та В. Горленка [218, 172].

Розвитку етнографії велику увагу приділяла історично-культурна секція науково-дослідної кафедри історії України, а також Комісія історичної пісенності, члени якої збирали, систематизували, публікували, досліджували історичні думи у соціологічному контексті. Так, побачили світ збірки «Пригоди на морі Поповича» – на професійні мотиви водника, «Іван Богуславець та Маруся Богуславка» – невольничі мотиви, «Чабанські думи» – мотиви ведення скотарства, «Сава Чалий і Гнат Голий» – магичні мотиви в

історичній поезії та ін. У 1929 р. у «Науковому збірнику...» оприлюднено цінну розвідку Ф. Савченка про історію Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а також аналітичну інформацію М. Гавриленка про значення київського археологічного з'їзду в 1874 р. На шпальтах «Первісного громадянства» дослідник усної народної словесності Ф. Колесса презентував оригінальні студії цього напрямку українознавства, а К. Квітка – розвідку в галузі музичної етнографії.

У «Первісному громадянстві» науковці публікували матеріали методологічного характеру, зокрема, К. Грушевська «Два центри етнологічної думки», «До взаємин між загальним і спеціальним народознавством» і К. Копержинський «До питань систематики та термінології в народознавстві». Крім цього, у виданні подано аналіз надбань французької соціологічної школи Е. Дюркгейма та поглядів німецького дослідника А. Шмідта, що були цінними для українського народознавства, перед яким постала складна проблема «...використання даних світової етнології для вивчення Рідного Народу як частини того безперервного процесу, що розгортається у безмежних різновидностях від найпримітивніших громад до найцивілізованіших націй» [315, 96]. Важливою у напрямку опрацювання української термінології була публікація К. Копержинського щодо трактування таких термінів: «антропологія», «народознавство», «етнологія», «етнографія», «фольклор». Як зазначав дослідник, понятійний апарат народознавства аналізували П. Ріве, Я. Бистроня, Я. Чекановський, Я. Карлович, Є. Кагаров, дехто з них висловлювався проти зловживання іноземною термінологією. К. Копержинський акцентував увагу на відмінностях у трактуванні понять «етнологія», «етнографія», «народознавство» польською, німецькою, російською школами. На думку Я. Бистроні, етнографія має описовий характер, а етнологія – це частина соціології, тому вона більш теоретична наука [445, 99–102]. Так, питання розмежування «етнографії» та «етнології» було винесено на порядок денний II Конгресу слов'янських етнографів та

географів (червень 1927 р.). Зокрема, професор А. Фішер запропонував визнати «...етнографію як описове виучування матеріальної, суспільної й духовної культури поодиноких народів, а етнологію як науку, що має порівняльним способом досліджувати культуру різних народів та змагати до загальних висновків» [148, арк. 20]. Я. Бистроня, як і представники німецької школи, серед цих термінів, виокремив «народознавство», що було вужчим за змістом, ніж попередні поняття, і давало змогу характеризувати народну культуру. Слід зазначити, що частина науковців у країнах Європи намагалася запровадити загальний термін для означення науки про людину – «антропологія» або «етнологія». Погоджуємося з думкою К. Копержинського, що «...відмінність наукових дисциплін не завжди є позитивним моментом у розвитку – вона є наслідком обмеженості індивідуальних людських сил, які не в стані досягнути все» [445, 106]. Представники тогочасного німецького унітаризму науку про людину поділяли на такі підгалузі: наука про людину як соціальну культуру та устрій; порівняльне дослідження господарства; наука про матеріальне культурне надбання; етнологічне правознавство; наука про духовну культуру, що охоплює релігію, науку і мистецтво [445, 107]. Головною відмінністю етнографії від генетичної соціології [З цим твердженням погоджувалась більшість науковців. – Авт.] вважали те, що перша вивчала процес розвитку суспільного життя в конкретних формах за допомогою комплексного методу, а метою генетичної соціології було з'ясування історії суспільства та встановлення загальних законів розвитку, починаючи від первісного періоду [445, 109]. Методичні вказівки щодо цього подано у серії публікацій К. Копержинського [143].

Зауважимо, що організаційні настанови етнографічне українознавство отримало у вересні 1924 р. після опублікування статті М. Грушевського «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» [319, 1]. У ній зазначалося, що після «...довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури старою

царською Росією та безконтрольного вивозування їх до всяких столичних і закордонних збірок... нарешті бодай тепер, бодай те, що зісталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів» [319, 2]. Разом із цим, влада в її більшовицькому варіанті не вирішувала вказаних проблем. З огляду на це М. Грушевський порушив практичні питання щодо організації етнографічних експедицій у північно-полісько-підляський та карпатсько-гірський регіони. Він запропонував при науково-дослідних кафедрах історії, літератури, краєзнавства утворити секції фольклору та матеріальної культури, наголошуючи на розвитку археології, вивченні історії господарства і техніки, народного мистецтва. Науковець вважав за доцільне заснувати на базі вищих шкіл курси історії матеріальної культури та етнографії для зацікавлення дослідників українським минулим. Розуміючи, що організація фольклорного та етнологічного досліджень потребує як підготовлених кадрів, так і відповідної наукової літератури, М. Грушевський запропонував налагодити процес навчання молодих науковців у центрах соціологічних та історико-культурних студій у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Берліні. Для збереження залишків матеріальної культури передбачалось організувати відповідний музей. Поряд з цим велику увагу звертав учений на проведення екскурсій, залучення широкого кола місцевих діячів до збору інформації. Важливе значення для науковця мало заснування періодичного органу, котрий давав змогу коригувати організаційну та науково-дослідну роботу на місцях. Проте переважна більшість цих та інших пропозицій щодо збереження і дослідження пам'яток українського буття (про що мріяли М. Драгоманов, П. Рудченко, П. Чубинський, Ф. Вовк та ін.) натрапила на ідеологічні та фінансові перешкоди, які штучно створював більшовицький режим.

Значна кількість програм реалізовувалася здебільшого зусиллями ентузіастів на громадських засадах. Приклад такої роботи подала етнографічна секція краєзнавчого гуртка при Київському інституті народної освіти (у минулому університет), заснована в 1926 р. переважно вихідцями із

села. Спрямування її діяльності визначали член Кабінету примітивної культури науково-дослідної кафедри історії України Ф. Савченко за активної участі голови секції Т. Гавриленка та її співробітників. Поряд із проведенням наукових засідань з оголошенням доповідей важливе значення для охоплення всієї української території науковими студіями мали тісні контакти з рідною місцевістю, запис етнографічного матеріалу за програмами Кабінету примітивної культури. Зоною пошуку українознавчих матеріалів стали населені пункти Кубані, Білоцерківщини, Уманьщини, Київщини, Степової України. Цінною за здобутками була пошукова діяльність на території Запоріжжя за спеціально складеною Кабінетом примітивної культури програмою, що дало змогу зібрати унікальні перекази про Запоріжжя, період панщини та її скасування, матеріали з історії місцевого побуту та господарства, козацькі пісні [194, 201]. Успіхи секції краєзнавчого гуртка зніціювали оголошення роком етнографічних досліджень 1928–1929 академрік.

Важливо, що українознавство 20-х рр. ХХ ст. характеризувалося збільшенням питомої ваги правознавчих досліджень. Поряд із лідером історико-правничої науки М. Василенком до них долучалися молоді вчені. В листопаді 1928 р. аспірант науково-дослідної кафедри історії України Л. Окіншевич захистив дисертаційну роботу «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.». Молодий науковець подав юридичну характеристику Генеральної ради в період Гетьманщини як державної установи. Проте офіційні опоненти О. Грушевський і В. Данилевич вказали на нечіткість позицій історизму в багатому на джерелознавчу літературу та архівні матеріали дослідженні. На позитивних і негативних аспектах роботи наголошували О. Гермайзе, В. Щербина [610, 169–171]. На наш погляд, певну невиробленість методологічних і методичних підходів першого аспірантського дослідження у київській школі М. Грушевського з історії українського права можна пояснити становленням історико-правової науки в Україні.

Цікавою з погляду формування історіософських засад цієї складової українознавства була публікація В. Новицького «Державне минуле України як предмет науки», де автор подав історіографічний огляд незначної кількості на той період праць з цієї тематики. Зокрема, їхній перелік містить еміграційне видання Р. Лашенка «Лекції з історії українського права» (Прага), «Огляд історії українського права по записках за викладами професора М. Чубатого» (Львів) та ін. У публікації В. Новицький наголошував на історизмі у викладанні цієї дисципліни. «Державність, – зазначав науковець, – майже початок нашої української історії, і в усякому разі то є основа історії права. За головними течіями цієї державності й треба простежити розвиток інших правних інституцій, що виникають часто й на основі державності. З другого боку, мова про владу, про законодавство потребує найщільнішого зв'язку з тими самими правничими пам'ятками, які утворили або визнали відповідні державні органи, чим так чи інакше характеризується правничий світогляд доби» [884, 5]. Таким чином, В. Новицький заперечив підхід О. Малиновського до вивчення історико-правових питань з позицій розвитку інституцій права. Слід зазначити, що М. Чубатий, Р. Лашенко, Л. Окіншевич також дотримувались принципу історизму. Для правильного розуміння основних подібностей і відмінностей у київському та галицько-волинському періодах учений звернув увагу тогочасних дослідників на «цілком доведену формулу» М. Грушевського про перехід київської державності у галицько-волинську. Автор розвідки не погодився з об'єднанням київської та галицько-волинської діб у княжу через відмінності соціального, економічного і політичного характеру. Київська Русь, на його думку, збудована на земських засадах доісторичного походження і через родову князівську корпорацію керувала певний проміжок часу іншими слов'янськими містами і територіями на півночі та сході, а Галицько-Волинська держава презентувала систему, котра базувалася на відокремленості земель одна від іншої, об'єднаних комендацією, що поширилась у литовський і польський періоди на чолі з князем-королем.

Концептуально суспільний устрій в обидвох державах відрізняється, і В. Новицький зайняв принципову позицію у цьому питанні, не погоджуючись із Р. Лашенком та М. Чубатим. Разом із цим, науковець наголошував на значенні галицько-волинських традицій у литовський період. Для нього характерний оригінальний підхід до еволюції галицько-волинських відносин у добу волинсько-правобережної автономії, де «...земські соймики є виразниками цієї автономії» [884, 15].

Загальне піднесення українознавчих досліджень дало поштовх економічним студіям насамперед з боку історико-економічної підсекції історичної секції при ВУАН, увага якої здебільшого зосереджувалася на регіональній проблематиці. Варто наголосити, що регіоналізм, як його трактував М. Грушевський, не заперечував соборності, а підсилював її. Не було випадковим і розширення регіональної проблематики, зокрема південноукраїнської. Так, у першому томі «Історії української літератури» М. Грушевський виокремив значення цієї частини України у чорноморсько-дунайську добу, наголосивши на особливостях української колонізації XVIII–XIX ст., своєрідності життя запорізького козацтва XVI–XVIII ст. та феномені чумацтва. Комісія Південної України, яку очолював М. Ткаченко, здійснювала науковий синтез історичного досвіду Степової України та Чорноморсько-Азовського узбережжя. Запланований збірник мав назву «Полуднева Україна. Степ і море в історії України», проте він не був опублікований.

Важливу роль у збагаченні українознавства відіграли комісії з вивчення Лівобережжя, Києва та Правобережжя, Західної України. Так, перед Комісією з дослідження Західної України поряд із розгортанням наукової роботи, як наголошував М. Грушевський, постало «...величезне завдання не тільки досліду, але і наукового зв'язку з краями, що разом становлять майже третину української території, потребують крайньої уваги і підтримки, а всякого рода зносини з ними незвичайно утруднені політичними обставинами» [228, 243]. Важливим проектом у справі утвердження

соборності української науки була спільна підготовка збірника, присвяченого Західній Україні.

У серії проблемно-тематичних студій зверталася увага на міжнародні відносини, на взаємовідносини України та українців із національними меншинами, із сусідніми народами Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Угорщини, Молдови, де були великі анклавні українців. Проте «...за недержанням обіцяної дотації все спинилося на організації першої такої комісії, зложеної для проби – Комісії українсько-молдавської» [255, 168].

Учені під керівництвом академіка М. Грушевського намагалися висвітлити тогочасний стан наукового життя не лише в УСРР, а й за її межами. Так, у часописі «Україна» з'являлася інформація про наукові дослідження в Галичині («Нові палеолітичні знахідки в Галичині» (1929)), аналізувалась періодика Угорщини, діяльність слов'янських інститутів за кордоном у відділі «Хроніки» (1926), оприлюднювалися розвідки зарубіжних науковців, зокрема, віденського професора О. Менгіна, пражського професора Л. Нідерле та ін.

Слід зазначити, що науково-дослідна діяльність у той період базувалася саме на історичній схемі М. Грушевського, презентуючи самобутність, неперервність, наступність та соборність українського буття. Робота молодих науковців передбачала ознайомлення з лекціями таких досвідчених учених, як М. Грушевський, П. Тутковський, О. Грушевський, О. Гермайзе, В. Щербина, П. Клименко, В. Данилевич, із методології історії, соціологічного обґрунтування історії, архівознавства, джерелознавства, археології та історії України, економіки; участь у семінарських заняттях. Водночас аспіранти, працюючи над науковими дослідженнями, проходили джерелознавчий та археографічний вишкіл у численних архівах та бібліотеках. Опрацювання методологічної та тематичної літератури з подальшим звітом; написання наукових робіт з обов'язковим колективним обговоренням та оприлюдненням у періодичних наукових збірниках становило основний сегмент діяльності молодих науковців. При цьому

наголос було зроблено на дискусії щодо цих проблем за участю всіх молодих дослідників. Цікавим є той факт, що окремі керівники молодих учених створювали спеціальні гуртки. Так, з ініціативи В. Щербини виник гурток з економічної історії Києва, за результатами діяльності якого С. Шамрай опублікував інформацію про одиноденний перепис населення Києва в 1874 р. Поряд із черговими лекціями та семінарськими заняттями двічі на тиждень відбувалися організаційні збори, прилюдні наукові засідання. Попри звітування про діяльність аспірантів, їхніх керівників і членів кафедри організовувались ювілейні засідання.

Так, першими молодими дослідниками школи М. Грушевського, що вивчали українознавчу проблематику, вважаємо К. Антиповича, який досліджував історію міст першої половини ХІХ ст.; О. Барановича – продовжив і завершив працю з історії економічної організації панських маєтків Волині ХVІІІ ст., проаналізувавши документальний матеріал з історії заселення Волині в монографії «Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство»; П. Глядківського – вивчав українську етнологію та фольклор; С. Глушка – студіював селянські рухи в Чернігівщині на початку ХХ ст.; В. Єфимовського – описував документи ХVІІ ст. чернігівських архівів; В. Камінського – досліджував історію промисловості України ХІХ ст.; В. Ігнатієнка – у секції соціології працював над темою «Наука про державу в марксівській соціології»; М. Карачківського – студіював історію Поділля; П. Кияниці – досліджував життя і творчість І. Франка; К. Кравченка – висвітлив історико-економічну проблематику України першої половини ХІХ ст.; Д. Кравцова – досліджував постать І. Мазепи та історію Запоріжжя ХVІІ ст.; О. Степанишина – аналізував історико-економічну проблематику; М. Ткаченка – вивчав Генеральний Рум'янцевий опис Малоросії, історію селянства Лівобережної України ХVІІ–ХVІІІ ст.; С. Шамрая – досліджував історію київської козаччини в 1855 р.; В. Юркевича – студіював прикордонні українсько-польські відносини в ХVІІІ ст., питання української еміграції на схід та заселення Слобожанщини

за Б. Хмельницького та ін. [223, 164]. Над західноукраїнською тематикою працювали два аспіранти М. Грушевського із Галичини: В. Костащук та О. Павлик. Таким чином, перелік проблем та їхніх дослідників свідчить про широкі масштаби українознавчих студій, які розгорнулися після повернення з еміграції М. Грушевського, К. Грушевської, А. Ніковського та інших науковців. Проте ці проекти не були реалізовані, оскільки з кінця 20-х рр. ХХ ст. почалося згортання політики «українізації», масового характеру набули репресії стосовно української інтелігенції.

Про зростання питомої ваги українознавчих студій і залучення місцевого матеріалу дослідниками ВУАН [212, 222] свідчать візити українських науковців у різні населені пункти як України, так й інших країн: М. Грушевського – у Харків, Чернігів, Москву, Ленінград; О. Гермайзе – Харків, Чернігів; М. Ткаченка – на Переяславщину, у Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, К. Грушевської – Чернігів, К. Квітки – Вінницю, Житомир, Овруч; М. Гайдая – на Волинь; С. Глушка – у Чернігів, а також їхнє листування, розсилання програм, анкетних листів про започаткування наукової праці на місцях, відновлення роботи видавництв тощо.

Зазначимо, що найбільш колоритною фігурою реальної українізації в Одесі був М. Слабченко (1882–1952), який на початку 20-х рр. ХХ ст. намагався заснувати школу українознавства. Він був ініціатором створення та активним учасником Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. З 1926 р. науковець завідував Одеською секцією (філією) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Новизною характеризуються його висновки в історико-правовому, історико-економічному напрямках. З праць М. Василенка та М. Слабченка у радянській Україні почався відлік історико-правового та державницького компонентів українознавства, а історико-економічні студії вказували на самобутність господарського життя українців, спонукаючи до висновків про відмінність економічних інтересів України і Росії. М. Слабченко продовжив

кращі традиції козацької історіографії, перевершивши за об'єктивністю оцінки та глибиною аналізу розвідки А. Скальковського, Д. Яворницького та ін. За рукопис «Організація господарства запорожжя. – Т. 1. Економічно-соціальний уклад Січі в умовах військового права» М. Слабченко отримав у 1926 р. нагороду Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці Наркомосу УСРР, а за перероблений і опублікований варіант «Соціально-правова організація Січі Запорозької» – премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим України [892, 2876]. Ці праці були підставою для присудження вченому в 1928 р. без захисту дисертації ступеня доктора історичних наук та обрання академіком ВУАН. Українознавчу спрямованість мала і друга частина монографічного дослідження М. Слабченка «Паланкова організація Запорозьких вольностей» (1929). Аналізуючи характер українсько-російських відносин у період Гетьманщини, науковець дійшов висновку, що це був васальний союз феодальної республіки та російського царя. Вчений один із перших подав наукову схему українського історичного процесу ХІХ ст. у «Матеріалах до економічно-соціальної історії України 19 століття» [893, 44]. Потреба в такій схемі була зумовлена особливістю розвитку українознавства в 1920-ті рр., коли тривав пошук відповідей на основні проблеми передреволюційної доби. Саме М. Слабченко та його учні зосередилися на дослідженні подій ХІХ – початку ХХ ст. з метою продовження історичної схеми М. Грушевського [831, 100]. Ідея державності стала об'єднуючою для київської школи М. Грушевського, харківської Д. Багалія, одеської М. Слабченка, київської історико-правової школи М Василенка.

Таким чином, поряд із Києвом центрами розвитку українознавчих дисциплін ставали Харків, Одеса, Дніпропетровськ (з яким пов'язана діяльність вищої партійної еліти в 1920-х рр.), а також Чернігів, Ніжин, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ, Полтава. В 1922 р. у Катеринославі засновано науково-дослідну кафедру українознавства, а в 1926 р. на базі дніпропетровської (Катеринослав перейменовано на

Дніпропетровськ) науково-дослідної кафедри українознавства поряд із секціями загальної історії, історії робітничого та селянського руху утворились секції української історії, історії української літератури та мови [1, арк. 2–3]. Д. Яворницький як керівник кафедри і вчений продовжував досліджувати історію запорізького козацтва; у галузі лексикографії він доповнив «Словник української мови» шляхом збирання з «народних уст» і друкованих джерел фактичного матеріалу; підготував трьохтомну збірку етнографічних матеріалів. У 1926 р. професорсько-викладацький склад кафедри формували М. Бречкевич, М. Злотников (секція історії робітничого руху), В. Пархоменко (секція історії України); П. Єфремов (секція історії української літератури та мови), В. Єфстафієв та ін. [90, арк. 2]. Так, зокрема, діалектологію української мови та історію української літературної мови досліджував П. Єфремов, науковці кафедри вивчали творчу спадщину М. Драгоманова, І. Франка, роль і місце українства у світовій історії репрезентував М. Бречкевич. Представники секції історії України здебільшого спрямовували наукову діяльність у напрямку дослідження Катеринославщини від періоду заселення території; початків козащини, економічного життя та соціальних відносин у Запорізькій Січі тощо. Кафедра здійснювала науково-педагогічне керівництво аспірантами [225, 224].

До українознавчих досліджень у Дніпропетровську та інших наукових центрах УСРР як наукові товариства долучилися філії ВУАН, які працювали в галузі філології, математики, фізики, природознавства. Товариства практикували відкриті засідання, на яких звертали увагу громадськості на українознавчу проблематику. Так, багатими інформативно і цікавими з наукової точки зору були доповіді «Друкарство на Україні XVII–XVIII ст.» І. Степаніва, «Запорізьке козацтво перед судом історії» Д. Яворницького та ін. [253, 170].

При науково-дослідній кафедрі Ніжинського ІНО під керівництвом В. Резанова працювали секції античної культури (Ф. Покровський); українсько-російської історії (М. Бережков); педолого-педагогічна

(Я. Колубовський). В. Резанов підготував до друку «Драми українські», Є. Рихлік здійснював етнографічні студії на основі матеріалів про Житомирщину, М. Петров досліджував історію надання Ніжину магдебурзького права, А. Єршов – діяльність ніжинських цехів у першій половині XVII ст., М. Петровський написав праці «Літопис Самовидця як джерело до історії України», «Псевдодіаріуш Самійла Зорки». Всі дослідження мали базуватись на засадах марксистської методології, що, зокрема, було характерним для праць М. Петровського про революційний рух на Ніжинщині та ін. [1, арк. 9–10 зв.].

Слід зазначити, що в цей період активізувалась діяльність наукового товариства в Чернігові, яке було ініціатором походу на могилу М. Коцюбинського у роковини його смерті та заснування комітету щодо спорудження пам'ятника видатному письменнику. Крім цього, заслугою товариства була організація українознавчої бібліотеки. [251, 181]. У напрямку розвитку українознавства працювала етнографічна секція товариства та етнографічний музей, які вели експедиції з метою дослідження території, збирання етнографічних матеріалів краю. При Чернігівському ІНО організовано історико-архівний гурток, головним напрямком діяльності якого була не лише підготовка кваліфікованих архівознавців, а й здійснення наукових досліджень. У другій половині 20-х рр. XX ст. члени гуртка опрацювали і систематизували документальну спадщину Новгород-Сіверського намісництва за 1782 р., якій загрожувало знищення; підготували наукові дослідження із соціально-економічної історії Лівобережжя. Матеріали археологічних розкопок і архітектурних дослідів місцевих храмів, виявлені обрядові предмети, цінні стародруки та монети XVII–XVIII ст. слугували розвитку краєзнавства на Чернігівщині. Проте ці досягнення не оцінила належним чином адміністрація ІНО, оскільки не було передбачено в плані основної роботи навчального закладу діяльності гуртка [252, 170].

Подібні гуртки діяли при ІНО в інших містах України. Цікавою з точки зору розвитку нового напрямку українознавства – етнології – була діяльність

відповідних структур. У робочому плані етнографічної секції краєзнавчого гуртка при Київському ІНО визначено два завдання – опрацювання етнологічної літератури і збирання етнографічного матеріалу. Предметом уваги були як іноземні, так і вітчизняні розвідки. Витоки української етнології відстежували у творчій спадщині М. Зібера, М. Драгоманова, Ф. Вовка, О. Потебні, М. Сумцова, М. Грушевського, К. Грушевської, К. Копержинського, Ф. Савченка та ін. Активну участь у роботі секції брали Т. Гавриленко, Ю. Сербу, В. Рубайло, Г. Завадович, М. Смолянська, З. Сергійчук, Є. Мисько, О. Зубченкова та ін. Методологічну допомогу надавав Кабінет примітивної культури. Поряд із концептуальними порадами секція творчо використовувала роздатковий матеріал: програми, анкети, здійснювала соціологічні обстеження. Важливо, що члени краєзнавчого гуртка надавали великого значення фаховій підготовці кореспондентів для кваліфікованого збирання етнографічних матеріалів [256, 212–213].

Незважаючи на спротив антиукраїнських сил у ході «українізації», українознавство поширилося і в Одесі. В резолюції виробничої наради Одеського ІНО від 12 червня 1925 р. зазначалося, що інститут, сконцентрувавши найголовніші українські культурні сили Одеси, мусить посісти авангардне місце в українізаційній діяльності. Серед першочергових завдань передбачалось складання відповідних програм з різних центрів українознавства, необхідних для самоосвіти. Навчальні програми мали орієнтувати на засвоєння цілісних знань з історії України, культури, української мови, а також економіки. При ІНО планували створити кабінет українознавства. В цей період в Одесі організовано кафедру мовознавства та історії літератури з поділом на чотири секції: загальної літератури (керівник В. Мазурський), української і російської літератури (П. Потапов), порівняльного мовознавства (А. Томсон), слов'янського мовознавства (Б. Ляпунов) [8, арк. 2, 13–15].

Процес «українізації» відбувався у складних умовах, насамперед гостро відчувалася потреба у кадрах. Випадки залучення до апаратної роботи

неукраїнізованих осіб були доволі поширеними, оскільки багато керівників «...не почували себе відповідальними за українізацію установ», не приділяли належної уваги виховній роботі. З «Матеріалу про стан українізації по місту Дніпропетровському» за 1928 р. можна зробити висновок, що ця проблема вирішувалась дуже складно. З огляду на це визначено завдання створити гуртки українознавства для дорослих, щоб у такий спосіб «...українська мова, знання побуту, історії та особливостей своєї країни було досягненням кожного робітника та працюючого» [219, 17].

Проголошена політика «українізації» дала змогу українству відродити національно-культурне життя і за межами УСРР. Українці Далекého Сходу, Сибіру, Північного Кавказу, Казахстану, Поволжя та інших регіонів СРСР засновували українські школи, поширювали українські книги, виховували національні культурні та наукові сили. Під впливом національно-визвольних змагань у 1917–1920 рр. активізувалися українознавчі та краєзнавчі студії на Кубані, отримавши подальший розвиток в умовах «українізації». Так, у 1927 р. при науковому відділі Кубанського державного музею створено Українську етнографічну комісію, що досліджувала місцевий матеріал. Серед провідних науковців-краєзнавців слід виокремити Б. Луніна, Г. Кокієва, Б. Городецького та ін. [855, 353].

Загалом політика «українізації», будучи за суттю неоднозначним і суперечливим явищем, стала важливим чинником національно-культурного відродження та розвитку українознавства. В процесі її реалізації значно збільшилася чисельність учнів і студентів українізованих навчальних закладів, було утворено багато українських наукових установ, також зросла кількість науковців корінної національності. Спостерігалися динаміка зростання україномовної книжкової продукції, кількісне збільшення та поліпшення розповсюдження українських газет і журналів [968, 335–338]. Повернення з еміграції М. Грушевського, К. Грушевської, А. Ніковського, С. Рудницького та інших українських учених, їхнє долучення до активної науково-дослідної діяльності в системі УВАН та установ освіти сприяли

формуванню нових осередків, зосередженню зусиль на дослідженні вузлових проблем українознавства, інтеграції історичних, етнографічних, правових, економічних, лінгвістичних та інших знань про етногенез українського народу, самобутність його мови, традицій, звичаїв, про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду був розвиток наукових засад українознавства, що передбачало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, формування документальної бази українознавчих досліджень та оприлюднення історичних джерел, створення організаційної структури науково-дослідних установ та їхніх друкованих органів, підготовку молодшої генерації науковців. Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей. Реалізація цієї концепції, зазнавши спротиву антиукраїнських сил, була зупинена сталінським режимом, масовими репресіями та голодомором.

5.2. Радянiзацiя та iдеологiзацiя українознавчих досліджень

«Українізація» мала суперечливий характер, оскільки насаджувану російськими більшовиками владу представляли у національних формах до певного періоду, поки це не заважало стратегічній лінії більшовицької партії. Як відомо, саме під гаслом «Вся влада Радам!» більшовики прийшли до влади у Петрограді в жовтні 1917 р. Вони як принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, здобувши владу, не прагнули практично поглибити політичну дезінтеграцію імперії. Для них необхідно було «негайно, без обмеження і безумовно» [230, 52] подолати гостру суперечність між пропагандою «про самовизначення аж до відокремлення» і конкретною пореволюційною практикою. Більшовики змушені були застосувати нову тактику для нових теоретичних обґрунтувань.

Процес формування цього методу і тактики відбувався таким чином. З дореволюційних статей з національного питання визначили тезу, що основою всіх національно-визвольних рухів є буржуазні. На етапі боротьби з імперіалістичними державами ці рухи підтримували, а після завоювання влади пролетаріатом старі форми національно-визвольних рухів, як твердили більшовики, стали неієвими. Виникли нові форми соціалістичного руху робітників і селян пригноблених націй, котрі конфліктують із старими буржуазно-демократичними національними рухами. Й. Сталін зміну тактики в національному питанні сформулював таким чином: «Жовтневий переворот покінчив із старим, буржуазно-визвольним рухом, відкрив еру нового, соціалістичного руху робітників і селян поневолених національностей» [971, 163]. Нова тактика була випробувана у взаємовідносинах з Україною, починаючи з грудня 1917 р. Поборюючи Україну, як й інші демократичні республіки, більшовики намагалися завуалювати гасло про самовизначення націй аж до відокремлення, поширивши думку, що жовтневий переворот поклав кінець старому буржуазно-визвольному національному рухові і тепер ведеться боротьба тільки проти буржуазії, хоч якими б національними ідеями це не прикривалося.

З початком більшовицької революції і пізніше було розгорнуто інтенсивний ідеологічний наступ на національну ідею. Ідеологія марксизму мала свідомо визнаний класовий характер, а ідеологічна боротьба між антагоністичними класами – це одна з форм класової боротьби. Більшовики насаджували українцям радянський патріотизм. Це було явище соціально-історичне, в різні епохи наповнене різним соціальним і класовим змістом.

Більшовики фетишизували марксистську теорію, трансформували її в інструмент ідеологічного примусу. Це відбувалося не тільки на фоні господарської розрухи, а й в умовах політичної зміни як соціального становища, так і суспільних функцій інтелігенції. Її дорадянське покоління, розуміючи власну маргінальність, зійшло з історичної сцени. Інтелігенція « нової формації », ґрунтовно не вивчаючи культурно-історичної, національної спадщини, будучи носієм масової « народної науки » і « класової пролетарської культури », активно допомагала політичному авангарду в насильницькому викоріненні національного укладу, впроваджуючи за допомогою сили цінності більшовицького способу життя.

Накладення жорстких адміністративно-командних форм взаємовідносин на реанімовані традиційно-архаїчні типи солідарності формували особливу ментальність суспільства в Україні – патерналістсько-бюрократичну раціональність. Саме в межах цього типу раціональності все соціальне життя, в тому числі й побутова сфера, були загалом об'єктом управління, який підлягав регламентації. Цей феномен можна визначити як дискурс просвіти в провінційно-більшовицькому варіанті, де великомасштабним соціальним проектом, відповідно до котрого доцільно перебудувати життя, незважаючи на втрати, була утопія « комуністичного майбутнього » [964, 49].

Таким чином, об'єктом загального управління визначено релігійні відносини. У програмі РКП(б), ухваленій на VIII з'їзді (1919), зазначалося, що партія сприятиме фактичному звільненню трудящих від релігійних забобон і організуватиме найширшу науково-просвітницьку й

антирелігійну пропаганду [214, 150]. З огляду на програмні позиції більшовики України розгорнули політику войовничого атеїзму, спрямовану на зміну парадигми місця релігії в історії людства. Так, у 1921 р. були згорнуті дослідження з історії церкви, які здійснювали Ф. Міщенко, К. Харлампович, емігрували за кордон такі провідні дослідники історії церкви, як В. Біднов, О. Лотоцький. Разом із цим, заохочувалися публікації антирелігійного спрямування [782, 260].

У процесі комунізації та радянської українського суспільства важливе місце посіла ідеологізація історії України, історії української літератури, мистецтва, археології, права – всього того, що об'єднує термін «українознавство», який «...зосереджує свою увагу на розробленні теоретико-методологічних проблем винятково в сфері самопізнання і самотворення українського народу як цілого й розвитку синтетичної науки про нього» [990, 48].

Основну роль у процесі ідеологізації відіграло насадження вихідного методологічного принципу формаційного підходу до історичного розвитку. Формаційна концепція вважалася єдино правильною теорією еволюції людства і зводилася до того, що кожний народ у своєму прогресивному розвитку проходить п'ять суспільно-економічних формацій: первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Формаційна теорія – це безособова історія однакових, запрограмованих на базі загальних формаційних закономірностей, історичних напрямків розвитку кожного окремого народу. Так, реальна історія з її історичною непередбачуваністю замінювалась псевдоісторією. Процеси, які відбувались, утрачали статус реальних подій і лише ілюстрували те, що на початку було визначено як характер певного способу виробництва. Замість сприятливої для розвитку дійсних процесів історичної свідомості формаційна теорія формувала пасивну «детерміністську». Народ перестав бути реальним суб'єктом історії, яка набула масштабних фаталістичних ознак. Ця теорія створювала своєрідну «планову історію», в котрій не було місця для

творчості не тільки індивіда, а й народу, етносу загалом. У ній було чітко визначено кінцеву мету історії – комунізм, до якої «прямували» всі нації та народності. Таким чином, системи, що уподібнювалися радянському соціальному устрою, оголошували прогресивними, а ті, котрі не вписувалися в більшовицьку модель, вважали регресивними, архаїчними [972, 149–150]. Вагомий внесок, як уже зауважувалось, у розвиток українознавства зробила Науково-дослідна кафедра історії української культури у Харкові. Її членами були відомі українознавці Д. Багалій, В. Барвінський, О. Татарінова-Багалій, А. Ковалевський, В. Романовський та ін. Проте в другій половині 20-х рр. ХХ ст. їхня наукова діяльність зазнала негативного впливу марксистської ідеології і класового трактування історичного процесу. Формацийний підхід став визначальним для наукової роботи секцій історії України, історії Росії, історії українського права, етнології та краєзнавства. Характерним він був і для публікацій науковців соціально-економічного напрямку, який очолював Д. Багалій як керівник кафедри. Праця вченого «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» найбільше зазнала впливу марксистської ідеології і відображала історію як процес боротьби класів. Марксистська тенденція пронизувала наукові розвідки інших членів історичної секції. Завідувач секції В. Барвінський збирав і систематизовував архівний матеріал з історії промисловості Лівобережної України другої половини ХVІІІ ст.; Н. Мірза-Авак'янц досліджувала історію селянства Слобідської України першої половини ХІХ ст.; О. Татарінова-Багалій працювала над темою розвитку капіталізму в сільському господарстві України другої половини ХІХ–ХХ ст., студіювала форми землеволодіння 1860–1914 рр. і селянські рухи в Україні ХІХ – початку ХХ ст.; М. Горбань вивчав становище козацтва Лівобережжя з кінця ХVІІІ ст. до половини ХІХ ст. на основі архівних матеріалів Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини; О. Водолажченко досліджував класові відносини в Україні в 1905 р., національне питання, події більшовицької революції в ХХ ст., а також марксистський метод у методології історії [9, арк. 2]. Літературна секція за головування М. Плевака,

що в 1924 р. відокремилася від етнографічної, основну увагу приділяла утвердженню «соціалістичного методу» в літературознавстві. Предметом наукового студіювання її співробітників також була творча спадщина і революційні ідеї діячів ХІХ ст., зокрема Т. Шевченка та І. Франка [254, 186–187].

Іншим ідеологічним «зашморгом» для розвитку історичного компонента українознавства був насаджуваний принцип комуністичної партійності, який висунув В. Ульянов (В. Ленін) у 1905 р. Головними критеріями цього принципу були чіткість класових (пролетарських) позицій, висвітлення наукової зумовленості, революційності, народності програми і політики партії, непримиренність до будь-яких виявів буржуазної ідеології, рішуча боротьба з нею. Більшовицька партійність мала бути основою мислення й творчості науковця. Партія, згідно з В. Леніним, мала визначати магістральний напрямок науки «...не в розумінні наукової завершеності наукових досліджень, а в розумінні того, які кроки і як робити потрібно» [837, 282].

Більшовики України пов'язували з історичною наукою власні класові політичні інтереси, не бажали визнавати наявності в нашій країні будь-яких історіософських течій і шкіл, крім марксистської, підміняли класичні методи дослідження апологетикою партійних рішень, заперечували права на самостійне функціонування національних історії та історіографії, прагнули перетворити історичну науку на периферійну, провінційну, зорієнтовану переважно на краєзнавство та охоронно-пам'яткову діяльність.

Цю партійну політику, спричинену великодержавницькими особливостями більшовицької інтерпретації комуністичної концепції, впроваджували поступово зі зміцненням тоталітарного режиму в Україні. Тогочасний дослідник історії компартії нашої країни М. Попов зазначав, що «...більшовики в Україні були партією росіян і зрусифікованого пролетаріату» [682, 38].

Після встановлення радянської влади в Україні утворилося Українське товариство істориків-марксистів. Очолив нову історичну школу українського комунізму вчений М. Яворський (1884–1937). Він був автором першої праці з історії України, що базувалася на методології марксизму, а також «Нарису історії України» (1923–1924), «Короткої історії України» (1927), «Історії України у стислому нарисі» (1928). Крім цього, М. Яворський написав низку праць із суспільно-політичної історії та революційного руху в нашій країні: «История революционного движения на Украине» (1922), «Революция на Украине в її головніших етапах» (1923), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (1927–1928).

Слід зазначити, що марксистський напрям мав два відгалуження – радянський та український. Так, радянську історіографію сформували історики партії М. Попов, М. Волін, М. Рубач, Д. Фрід та інші ортодоксальні прихильники марксизму, дослідження яких не можна вважати працями національної історіографії. Проте завдяки науковій творчості М. Яворського, згідно з твердженням С. Водотики, марксистський напрямок, зокрема до кінця 20-х рр. ХХ ст., за ідейно-політичними та теоретико-методологічними концепціями продовжував перебувати «у річищі національної історіографії» [711, 343]. Цей висновок науковця, на наш погляд, слід розширити і уточнити.

Так, М. Яворський виступав за марксистську схему українського історичного процесу, але як самостійну, не підпорядковану попередній великодержавній російській традиції. «Марксистська конструкція українського історичного процесу, – наголошував дослідник, – не може розглядати історичні явища цього процесу лише у межах етнографічної самобутності..., як не може механічно й звалювати їх в загальну закономірно-процесову форму російської схеми історичної» [14, арк. 30]. Як критерій належності до української історії він пропонував застосувати територіальний та класовий принципи. Офіційний історик відстоював ідею про своєрідність української історії новітнього часу, періоду революційних перетворень, яка

від початку 20-х рр. ХХ ст. була «забороненою зоною» для немарксистських істориків. М. Яворський на противагу цьому стверджував, що «...характер української революції, що своїми національним елементом, Центральною радою, Гетьманатом та Директорією так різниться від революції російської, також не був випадковий, видуманий: він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом ХІХ – початку ХХ століття» [613, 15]. Щодо цього можна погодитися з висновком А. Санцевича, який вважав, що М. Яворський визначав українську історію як своєрідну, власне національну, хоч і вказував, що на певних етапах вона належала до спільноєвропейського, спільнополітичного, спільно-австрійського процесів [948, 183]. Це пришвидшило якісні зміни в суспільному сприйнятті української історичної думки, пробудженні інтересу до історії серед мас.

Водночас офіційна марксистська історіографія в колишній УСРР, репрезентована М. Яворським, залишаючись у межах загальнонаціональної історичної думки, спричинила надмірну політизацію та ідеологічну заангажованість наукового процесу. Слід зазначити, що вчений, як й інші «національні марксистки», про що далі йтиметься, стануть жертвами цієї трансформації науки у владний ідеологічний придаток. Проте під час недовготривалої підтримки вони доволі критично ставилися до запропонованої М. Грушевським концепції, вбачаючи в ній домінування соціальних і політичних інтересів буржуазії, хоча при цьому не брали під сумнів правомірність існування саме національної історичної науки взагалі, якій марксистки намагалися надати лише пролетарського характеру. Варто наголосити, що в діяльності М. Грушевського і М. Яворського як істориків було більше об'єднуючих чинників. Зокрема, це підтверджує заява ув'язненого М. Яворського Центральній атестаційній комісії ГУЛАГ НКВС про те, що він «...українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом...» [245, 194].

Більшовицькими настановами про партійно-класовий підхід і марксистське трактування української історії та культури щораз ускладнювалася праця на ниві українознавства. З другої половини 20-х рр. ХХ ст. дедалі ширших масштабів набула боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», що було головним завданням усіх науково-дослідних установ і кафедр. Зміст історичних та інших знань у програмах шкіл і вищих навчальних знань вибудовували за союзною схемою, що підпорядковувалася завданням комуністичної пропаганди та агітації, тому вони втрачали українознавчу спрямованість. Крім цього, з 1924–1925 рр. розпочався процес ліквідації історії як окремої навчальної дисципліни, яку замінили на комплексні програми марксистської освіти, а вивчення української історії звели до краєзнавства. Найбільш руйнівний вплив на процес «українізації» та українознавство здійснила Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві (грудень 1928 р. – січень 1929 р.), метою якої було остаточно утвердити марксизм в історичній науці і «марксистсько-ленінські методи дослідження історичних явищ» [302, 173]. У доповіді М. Покровського, виголошеній на конференції, українська наука кваліфікувалася як націоналістична, а її представники були названі націонал-шовіністами. Нищівній критиці піддавалася школа М. Грушевського, вплив котрої вбачався і в науковій діяльності історика-марксиста М. Яворського [96, арк. 1], який у свою чергу звинувачував М. Грушевського за безкласове трактування українського історичного процесу, Д. Багалія – за «аполітичний документалізм», запозичений у В. Антоновича. Громадянську історію мала замінити ідеологічна дисципліна – «Історія партії», яка виокремлювалася в самостійну науку і котрій відводилась головна роль у боротьбі з українознавством як «знаряддям буржуазного націоналізму».

Слід зазначити, що зідеологізованою була не лише історія України. Реалізовувалося програмне партійне завдання ліквідувати «...такі форми науки і мистецтва, які не були б пов'язані з великими ідеями комунізму і нескінченно різноманітною працею по створенню комуністичного

господарства» [214, 82]. Як зауважувалося, основою культури визначено марксистсько-ленінську ідеологію, а більшовицьку партійність – стрижнем мислення й творчості діяча літератури і мистецтва. Кожний митець, незважаючи на те, чи він член більшовицької партії, чи безпартійний, мав насамперед бути партійним художником.

Найважливішу роль відводили більшовики вивченню історії класової боротьби та жовтневого перевороту. В 1921 р. у Харкові утворено Всеукраїнську комісію з історії української [Мали на увазі соціалістичної. – Авт.] революції і комуністичної партії – Істпарт ЦК КП(б)У. Друкованим органом Істпарту був «Літопис революції», на сторінках якого регулярно публікували для громадськості матеріали про революційний рух, листівки, спогади учасників. Так, Харків, будучи батьківщиною соціалістичної революції в Україні, став притулком для всіх антинаціональних, пробільшовицьких структур. На противагу ВУАН, з 1921–1922 рр. почали функціонувати Харківський інститут червоної професури, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема. Здебільшого діяльність цих структур була присвячена оприлюдненню творів класиків марксизму-ленінізму: В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса; документів більшовицької партії та її лідерів. Вивчення революційного минулого стало головним у наукових дослідженнях. Так, на честь ювілейних дат видано збірники статей і документів, зокрема, «1905 год. Революционное движение в Одессе и на Одещине» (1925), «Октябрь на Одещине» (1927).

14 червня 1921 р. Раднарком УРСР перейменував УАН на Всеукраїнську академію наук (ВУАН), а в 1936 р. – АН УРСР. Обраного в 1921 р. президентом ВУАН М. Василенка влада не затвердила. В 1924 р. відбувся один з перших політичних процесів над представниками інтелігенції, переважно викладачами вищих навчальних закладів, яких звинувачували в участі в контрреволюційній організації «Київський обласний центр дії». Серед них був і М. Василенко, якому пом'якшили

покарання, зважаючи на протести громадськості, проте тавро «неблагонадійності» супроводжувало його впродовж життя [713, 69–71].

На місці ліквідованих Українського наукового товариства, інститутів та кафедр, які розвивали українознавство, сформовано нові інституції: Всеукраїнський інститут марксизму, кафедри ленінізму у ВУАН, Інститут марксизму тощо. Про їхню наукову діяльність, вивчення проблем марксизму-ленінізму, загартування нових молодих комуністичних сил наголошувалося на X з'їзді КП(б)У в 1927 р. [215, 507].

У висновках Комісії Президії Наркомату робітничо-селянської інспекції з обслідування ВУАН, яка відбулася в лютому 1925 р., зазначалось, що «...процес советизації ВУАН починає бути виразний і нестримний...», але «...ув'язка наукової праці із сучасністю, зокрема з радянським будівництвом, ще не всебічна і не закінчена» [12, арк. 369, 372]. ДПУ УСРР у 1926 р. підготувало таємний обіжник «Про український сепаратизм», в якому названо найнебезпечніші, з точки зору ДПУ, осередки українства, які використовують умови «українізації» для власних цілей. Передусім це Українська автокефальна православна церква і Всеукраїнська Академія наук, яка «...зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітивних діячів УНР» [1029, 32]. Так, у 1924 р. Укрголовнаука, обіцяючи М. Грушевському допомогу у діяльності його кафедри, у 1925 р. оприлюднила проект «Основних положень реорганізації ВУАН», що передбачав звуження повноважень історичних осередків М. Грушевського [209, 35]. Цим структурним змінам Раднарком УСРР надавав не тільки наукового, а й політичного значення [89, арк. 103]. Питання ідеологічного обґрунтування існування радянської влади мали виконувати співробітники-комуністи Українського інституту марксизму-ленінізму, науково-дослідних кафедр тощо [89, арк. 170–171]. Важливу увагу звертали насамперед на бойкотування надбань «буржуазних» цивілізацій. У висновках і пропозиціях Комісії НКО з обстеження стану та роботи ВУАН у 1929 р. зазначалося, що наукова діяльність Всеукраїнської Академії наук переважно здійснюється

силами, чия робота «...цілковито зв'язана з старим дореволюційним укладом та дореволюційними суспільними формаціями, що виходять з передточок зруйнованої пролетарською революцією псевдонауки, як скажімо, церковної історії, майнового права» [95, арк. 22 зв.]. У цьому ж документі звинувачували ВУАН у недостатній увазі до фізико-математичних, технічних наук. Від кінця 20-х рр. ХХ ст. Наркомос до затвердження на академічні посади підходив не лише з критерію науковості, а й соціально-політичної надійності [95, арк. 23 зв.]. У 1925 р. у доповідній записці Я. Ряппо В. Затонському наголошувалося на потребі введення у кожний підрозділ ВУАН, зокрема у соціально-історичні відділи, наукових співробітників і кореспондентів із комуністів [89, арк. 173]. Контакти із закордонним науковим світом обмежувались до поодиноких випадків, не було налагоджено доставки тогочасних новинок науки з країн Заходу, обмежено зв'язки із західноукраїнським суспільством. Неодноразово Академія зверталась до Раднаркому для того, щоби без перешкод посилати наукові видання за кордон [12, арк. 194].

У 1927–1928 рр. у ВУАН відбулися поворотні зміни у відносинах науки і держави: змінилось академічне керівництво, функції управління загальні збори передали раді Академії, в якій провідну роль почали відігравати чиновники Наркомату освіти. Для цього Наркомос організував комісію з метою обстеження роботи ВУАН, у складі якої були товариші Озерський, Левицький, Білик, Семко, Левика. Таємно ухвалено відповідні постанови Політбюро ЦК КП(б)У [93, арк. 9, 16] з метою кадрової реорганізації ВУАН. Вибори в Академії в 1929 р. проведено під жорстким партійним пресингом, що знаменувало перехід до активної її радянзації і було сигналом до масових репресій проти вчених, насамперед українознавців. Не сприяв зростанню фаховості ВУАН процес виборів академіків за участю широкого кола громадськості шляхом публікування у пресі переліку кандидатур і загального їхнього обговорення [677, 72]. Водночас ліквідовано значну кількість наукових товариств. У пробільшовицькій газеті «Пролетарська правда» від

12 травня 1929 р. зазначалося, що Декрет Раднаркому про вибори 30 академіків до ВУАН «...знаменує нову добу в історії найвищої наукової установи України. Великі завдання, що стоять перед радянською наукою на Україні у зв'язку з 5-літнім планом, повинні лягти в основу оновленої Академії, наближеної до потреб пролетарської держави...» [116, арк. 168]. Паралельно у цьому виданні було продубльовано зміни, які спланували більшовики щодо підбору нових кадрів у структурі Академії. Наголошувалося, що в обранні нових академіків беруть участь не тільки дійсні члени ВУАН, а й авторитетні представники широкої наукової громадськості. Більшовицький набір критеріїв для майбутніх академіків передбачав поряд із високою науковою кваліфікацією кандидатів, участю в українському науковому та культурному житті, громадську діяльність учених на республіканському рівні та їхню активну роль у соціалістичній перебудові пролетарської держави. Крім цього, планували підсилити кадровий склад академії політично-авторитетними товаришами для налагодження контакту з пролетарською громадськістю. Популістською вважаємо пропозицію щодо поповнення академічних лав західноукраїнськими вченими з метою демонстрування переваг радянського способу життя [948, арк. 168]. Організаційні форми науки в бюрократичній управлінській структурі суспільства дедалі більше набували лінійного характеру, що спричинювало руйнування механізмів функціонування наукового товариства.

З 1928 р за ініціативою М. Скрипника звільнено двох дійсних членів ВУАН – Ф. Міщенка і К. Харламповича, а згідно з новою інструкцією затвердження всіх академіків мало відбуватися за згодою Наркомату освіти [924, 53]. Загалом процес ротації кадрів призвів до дегуманітаризації її керівного складу, оскільки в 1928 р. після звільнення А. Кримського до 1939 р., коли у президію як керівника відділу обрано М. Калиновича, серед провідників Академії не було представників українознавчих дисциплін. Ідеологізація та радянізація досягли апогею із заснуванням у 1930 р. партосередку КП(б)У у ВУАН, періодичним органом котрого стала

багатотиражна газета «За Радянську Академію». Більшовицька влада, перетворивши українознавство в знаряддя ідеологізації мас, у радянське краєзнавство, загальмувала реалізацію планів і проектів школи М. Грушевського.

Теоретичні й організаційні зміни були характерними для роботи інших структур. Так, перед Державним науково-методичним комітетом (створений у 1925 р.) на початку його діяльності поставлено мету: перевірити виконання реалізації визначених завдань з українознавства; створити заочні курси з українознавства; розробити і поширити інструктивні матеріали для пропаганди українознавства; розробити тези для масових лекцій з українознавства; організувати видання енциклопедичних словників, у тому числі з українознавства тощо [13, арк. 123]. У плані роботи на 1927–1928 рр. серед багатьох завдань було передбачено опрацювання програм із дисциплін суспільствознавства – економічної географії, політичної економії, історії класової боротьби, історичного матеріалізму, основ радянського права [13, арк. 164–166]. У положенні про «округові кабінети політосвіти робітника» наголошувалось на потребі перегляду наявних підручників та участі в організації вивчення краєзнавства [13, арк. 236], що було в цей період одним із головних засобів втягнення народу в наукову роботу [10, арк. 1–5].

Діяльність усіх компонентів українознавства підпорядковувалася ідеологічним завданням режиму, де головний акцент було зроблено на студіюванні революційних подій. У напрямку бібліотечної і музейної справ, пам'ятниковознавства тощо визначено мету поступового нищення історичної пам'яті українського народу, його духовних цінностей, нав'язування марксистської точки зору на хід розвитку історичного процесу.

Ідеологізації підлягали і юні українці. За вказівкою партійних органів освітянські інститути забезпечували проведення у школах і дитячих будинках відповідної комунізаційної роботи. Для цього в зазначені заклади спрямовували вишколених ідеологічних працівників. Обов'язковими компонентами їхньої діяльності було залучення дітей до щотижневого

проведення Дня Леніна, до участі в оформленні ленінського кутка, а також у театральній комуністичній студії. Обов'язком ідеолога-вихователя було також публікування збірника «Молода комуна» [2, арк. 154]. Мета цього «виховання» полягала у знищенні в юних українців почуття любові, доброти, справедливості, чесності, обов'язку, що зростали в природному середовищі, були суттю внутрішнього життя, повсякденного побуту, і ставали фундаментом поглядів на соціальний устрій, діяльність державних установ, кадрів, оцінювання їхньої роботи тощо.

Більшовики насаджували серед інтелігенції і народу ленінське вчення про «дві культури», «боротьбу двох культур». Небезпечним для української національної культури було нав'язування тези В. Леніна про те, що в умовах класових антагонізмів і революційного зіткнення класів немає і не може бути «національної культури» взагалі [838, 121]. Окремі ортодоксальні комуністи навіть «творчо» розвивали щодо України цей висновок: «Ми – країна, яка вийшла за межі національного етапу, ми – країна, де матеріальна і економічна культура вступає у протиріччя з національною. Національна культура існує тільки для відсталих країн по інший бік барикад, для капіталістичних країн, а ми – країна комуністична» [217, 529–530]. «Мислителі» подібного типу адекватно відображали атмосферу «національної кастрації», що створювалась у новому суспільстві, яке претендувало на «світле майбутнє». Це призводило до поширення демагогії, побудованій на апологетичному цитуванні класиків марксизму-ленінізму, нігілістичному ставленні до класичної культурної спадщини, навішуванні політичних ярликів.

Слід зазначити, що ідеологізація українознавства, як і всієї суспільної системи загалом й особистості зокрема, базувалася на державному механізмі, головне місце в якому посів репресивно-каральний апарат. Під гаслом оголошення національно-визвольних рухів буржуазними більшовики насильно впровадили тоталітарне правління. Тоталітарний режим – це спосіб організації державної влади, за якого здійснюється контроль у всіх сферах

життя суспільства загалом і над особистістю зокрема. Тоталітаризм характеризується утворенням партійно-державної монополії, ліквідацією демократичних прав і свобод з метою створення так званої соціальної або національної спільноти, поширенням офіційної ідеології, усуненням будь-якої опозиції режиму, масовим безособовим терором населення, терористичною ротацією кадрів усередині керівної верхівки, агресивною зовнішньою політикою, насадженням культу вождя тощо [823, 29].

Більшовики, керуючись вказівками з Москви, намагались відтворити в Україні російське державотворення. Вони знищували інститути національної державності, оголосивши їх «буржуазними». Новітні ідеологи, як зазначає М. Жулинський, вимагали від незалежно мислячих митців визнання правоти пролетарської ідеології і, найголовніше, засудження помилковості інших, навіть дещо відмінних поглядів [749]. Це насамперед передбачало визнання своїх помилок, самокаяття, повну відмову від себе як вільно мислячої індивідуальності з метою розчинення в масі покірних, бездумних талмудистів марксизму. Створювалася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, яка мала сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи і повній ідеологізації всіх сфер життя, всіх соціальних структур. Таким чином, така атмосфера почала перешкоджати активному утвердженню українознавства як науки, навчальної дисципліни. Поступова переорієнтація більшовицького режиму від підтримки в умовах політики «українізації» до повної заборони і нищення у контексті насадження режиму одноособової влади та масових репресій призвела до зміни суті, а згодом і повної заборони українознавства.

5.3. Політичні репресії та нищення українознавства

Становище української науки тісно пов'язано зі становищем, в якому перебуває нація. В умовах державного поневолення не можливим був повноцінний розвиток національної культури. Водночас за тотального нищення інститутів державності саме українознавчі дисципліни є тим ферментом, в якому зберігається і розвивається українська національна ідея. З огляду на важливість цього аспекту екзистенції українознавства слід зазначити, що репресії стосовно науковців були частиною спланованої та організованої тоталітарним режимом антиукраїнської кампанії, спрямованої на придушення руху опору, знищення національної пам'яті, деформацію науки та культури. Слід наголосити на великих втратах українознавства, ліквідації його інституцій, кадрів, наукової бази в умовах згорання українознавчих досліджень й утвердження тоталітарного режиму.

Так, таємний циркуляр ГПУ від лютого 1924 р. у черговий раз підтвердив суперечливість і замаскованість реальних намірів «українізації», чітко визначаючи неблагонадійні групи населення. З огляду на вказівки, подані в ньому, будь-кого з українців можна було вписати у схему «націоналістів всіх мастей» із «колишнього командного та рядового складу армій, відділів, загонів, котрі виступали проти радянської влади», та «учасників державного будівництва періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.», установити їхню належність до «осіб релігійних культів», «вчених та фахівців старої школи» або «всіх тих, хто має родичів закордоном» [186, 108–110].

Розправи з українськими науковцями набували щораз більших масштабів. У 1928 р. відбулась серія запрограмованих зборів студентських, робітничих та інших колективів, що засудили виступ у «фашистській» газеті «Діло» академіка С. Єфремова як антирадянський, який дискредитував стан наукової діяльності у радянській Україні [116, арк. 137, 138, 156]. Разом із ним з Києва у Перм вислано В. Чехівського, О. Корчак-Чепурківського, професорів Кам'янець-Подільського університету, а лікаря О. Крупського

було затримано на три місяці без висування обвинувачення. Після божевілля дружини останнього, яка внаслідок цього заподіяла собі смерть, його відпустили на похорон. Ф. Савченко повідомляв К. Студинському, що в ІНО зменшили обсяг українських лекцій або їхнє викладання передали російським науковцям. У цей період О. Янату та С. Веселовського перевели в Харків без їхнього на це бажання. Слід зазначити, що всі ці події відбувались на фоні дорожчання «...життя щодня, бо транспорт погано працював, все вивозилось збіжжя з України до Москви. Продналог дуже високий» [116, арк. 63].

З 1929 р. почався наступ на наукові установи, які очолював М. Грушевський, що спричинило їхнє закриття, а також критику його поглядів, звинувачення в буржуазному націоналізмі та керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією. Першими зазнали утисків історичні заклади науки в період найбільш гучного судового процесу над українською елітою, що був пов'язаний з «викриттям» радянськими каральними органами «підпільної контрреволюційної організації – Спілки визволення України». Серед репресованих за переліком учасників «СВУ» були і О. Гермайзе, М. Слабченко. О. Гермайзе за антирадянську діяльність, розмежування українського і російського революційних рухів («Нариси з історії революційного руху на Україні» (1926)) засуджено до 5 років ув'язнення. Зауважимо, що науковець підготував до друку також акти про гайдамаччину та архів коша Запорізької Січі. М. Слабченку інкримінували підготовлення збройного повстання з метою припинення існування радянської влади. Підставою були націоналістичні праці українознавця державницького напрямку з історії українського права і державного устрою Запорізької Січі та конспект лекцій «Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.» (Харків, 1919). М. Слабченко оцінив важливість соціально-економічного дослідження краю, розпочавши в 1921 р. написання праці «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни» [831, 104], що отримала схвальні відгуки науковців, бо вважалась «...висвітленням історії

Запоріжжя не з погляду романтики, а що воно з себе представляє з економічного та правового становища» [150, арк. 17]. Хоча науковець піддався певному впливу марксизму, проте він назавжди залишився українським патріотом, плідним дослідником економічних і правових складових українського державотворення.

Характерною особливістю етапу боротьби, що розпочався восени 1930 р., було те, що його спланували не стосовно окремих учених, а проти українського фронту загалом, починаючи, згідно із сучасним трактуванням, із «правого крила», що уособлювало історичну секцію ВУАН, яку очолював М. Грушевський, а також наукові осередки Д. Багалія та О. Оглоблина, і завершуючи «лівим», марксистським, котре репрезентував М. Яворський. Так, М. Яворський і його учні розгорнули активну науково-дослідну роботу, яка на Всесоюзній нараді істориків-марксистів у кінці 1928 р. – на початку 1929 р. здобула загальне визнання. На цій нараді вчений та його послідовники у своїх виступах критикували централістські та єдинонеподільні принципи, характерні для досліджень російських істориків-марксистів. Голова російської історичної школи М. Покровський, у той період авторитетний учений у галузі марксистської історичної науки, пообіцяв урахувати думку українських науковців, висловлену на нараді [239, 36–40, 460–468]. Крім цього, тенденцію до утвердження самостійності української історії можна простежити у доповідній записці історика М. Рубача в ЦК КП(б)У про дискусію з питань історії України (1929). Автор критикував погляди М. Яворського щодо соціально-класового оцінювання історичного розвитку України, вважаючи, що його аналіз подій упродовж 1880–1917 рр. є «ревізією» більшовизму. Неприпустимо, на думку М. Рубача, було визначати буржуазію рушійною силою революцій 1905 та 1917 рр. Недоречним вважав науковець визнання у стислому начерку «Історія України» М. Яворського утворення самостійної буржуазної держави, а великою помилкою – оцінювання українського робітничого руху у взаємозв'язку з західноукраїнським, а не російським. Таким чином, «невірне»

тлумачення М. Яворським рушійних сил Української революції 1917 р. (український дрібний буржуа, український інтелігент, маси), бачення основного завдання «революції» у вирішенні національного питання, «опортуністичне» оцінювання характеру революцій 1905 і 1917 рр. визначено як створення антимарксистської концепції історії України [94, арк. 2–40].

Так, навіть критика концепції М. Грушевського, його схеми українського історичного процесу, теорії двокорінності виникнення КП(б)У М. Равича-Черкаського, розмежування українського і російського революційних рухів у працях О. Гермайзе не дали змоги М. Яворському оминати «сталінської руки». «Смертельного удару» було завдано вченому через орган ЦК КП(б)У «Більшовик України», в якому його звинувачено в антимарксистських, помилкових поглядах. У «Літописі революції» поміщено серію статей В. Манилова, М. Рубача, Д. Фріда, де М. Яворському, М. Свідзинському, А. Річицькому, В. Сухіно-Хоменкові приписано створення антимарксистської історії України. Невдовзі ці погляди конкретизовано і відшліфовано, внаслідок чого М. Яворський поставав таким ученим, що в своїх працях, прикриваючись марксистською фразеологією, утверджував націоналістично-куркульську систему поглядів. Основними її ознаками були: а) спроба подати історію України як боротьбу народу за українську державність; б) показ української буржуазії й куркульства як революційної сили й гегемону в буржуазно-демократичній революції й заперечення гегемонії пролетаріату; в) ідеалізація українських дрібнобуржуазних партій; г) ігнорування історичної підготовки диктатури пролетаріату, а отже, фактичне заперечення законності пролетарської революції в Україні [1046, 328]. Гостро критикували погляди М. Яворського щодо подвійності походження КП(б)У (дрібнобуржуазне і пролетарське). За циркуляром Агітпропу ЦК КП(б)У в підручник з історії України введено розділ «Яворщина» як засторога для майбутніх науковців. Розправа з академіком була жорсткою: усунений зі складу партії, позбавлений звання академіка ВУАН, висланий спочатку «вільно» за межі України, а потім

заарештований і відправлений на Соловки, де в 1937 р. розстріляний [1021, 84–85]. Водночас було засуджено діяльність М. Свідзинського і позбавлено його членства в Товаристві істориків-марксистів.

Дуже швидко «сталінська рука» досягла «критиків» М. Яворського. Так, М. Волін звинуватив М. Рубача в «ревізії» ленінізму, а його погляди розцінив як вияв «розтрощеної яворщини». У записці М. Воліна від 16 грудня 1930 р. до ЦК КП(б)У про становище на історичному фронті зазначалось, що триває боротьба проти буржуазної та дрібнобуржуазної історіографії. Зокрема, автор вказував, що замість боротьби з М. Грушевським вона ведеться з М. Покровським; М. Рубача звинуватив у неправильному її векторі – проти великодержавної політики замість боротьби з націоналістичним ухилом. Окрім цього, М. Волін наголошував, що в Україні продовжує діяти школа буржуазних істориків (М. Грушевський, Д. Багалій), яка не отримала відпору з боку істориків-марксистів. Істориками-фашистами названо М. Слабченка, О. Гермайзе, окреслено майбутню боротьбу з істориками-емігрантами – Д. Донцовим, В. Липинським, Д. Дорошенком. Становище на історичному фронті України характеризувалося відсутністю бойових більшовицьких темпів діяльності, а також масової роботи, недостатньою самокритикою, значним відривом теоретичних напрацювань істориків-комуністів від практичних завдань партії [97, арк. 193–194]. У такий та подібний способи за допомогою старань більшовицьких прислужників до 1937 р. на свободі не залишилося жодного учня М. Яворського.

На початку 1930-х рр. розгорнуто діяльність щодо критики наукових праць Д. Багалія. Кореспондуючи з публікацією М. Воліна, слід зазначити, що в журналі «Історик-марксист» опубліковано статтю «Классовая борьба в украинской исторической литературе», в якій у псевдомарксизмі звинувачували М. Яворського, Д. Багалія, М. Слабченка. В 1931 р. об'єктом звинувачень стала концепція історії України О. Оглоблина, що базувалася на засадах «економічного матеріалізму», «вузького об'єктивізму». Науковця

названо «типовим буржуазним істориком», що лише прикривався марксизмом, але не вів належним чином боротьби з концепцією М. Грушевського.

Пожвавився, перейшовши в наступ у 1930 р., «похід» радянської влади проти М. Грушевського, який приховано розпочався ще в другій половині 20-х рр. ХХ ст. У 1929 р. було переглянуто структуру Історичної секції й ухвалено рішення про її реорганізацію відповідно до марксистської періодизації історії. За М. Грушевським залишили лише кафедру історії промислового капіталізму [933, 35]. Так, одна за одною ліквідовано створені вченим науково-дослідні установи при ВУАН, у листопаді-грудні 1929 р. згідно з рішенням сесії ради Академії припинено діяльність комісій, якими він керував (остаточне ліквідування відбулось у 1933 р.); у вересні 1930 р. – науково-дослідної кафедри історії України; у 1930 р. – усіх серійних видань, які створив або редагував науковець. Суть цілеспрямованого наступу тоталітарного режиму відповідно розуміли й українознавці. Ф. Савченко пояснював ситуацію К. Студинському таким чином: «...Вчора [9 липня 1929 р. – Авт.] переказували мені, що в ІНО не дали командировок до кабінету примітивної культури тим двом студентам, які у нас були намічені в аспіранти, і їм дають посади вчителів поза Києвом. Грошей для «Первісного громадянства» також ще не вислали з Укрнауки, хоч і обіцяли в цьому напрямі» [116, арк. 186]. У грудні 1930 р. партосередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби стосовно М. Грушевського і його теорій шляхом читання рефератів, в яких критикувалися погляди науковця. У листах до М. Мочульського фундатор українознавства висловив подяку за готовність допомогти виписками у науковій діяльності, водночас учений зауважив, що навесні 1931 р. її було повністю припинено [119, арк. 132]. У цьому році розпочалися арешти співробітників і учнів М. Грушевського. На початку 1931 р. науковець переїхав до Москви (лише дружина і донька Катерина залишались поруч), де 23 березня був заарештований органами ДПУ, відправлений у Харків та звинувачений у

керівництві контрреволюційною організацією Український національний центр [234, 258–261]. «Хіба два-три роки тому сподівався Грушевський, що буде в Соловках...», – писав у 1932 р. Є. Маланюк до Є.-Ю. Пеленського з Варшави. В цей трагічний період українська інтелігенція чітко зрозуміла, що «...політика Росії виразно закреслилася на фізичне винищення інтелігенції, як перед тим – куркулів» [180, арк. 10–11].

До УНЦ був зарахований М. Шраг – автор численних наукових досліджень з історії права, економіки, зокрема, «Держава і соціалістичне суспільство», «Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи» та ін. Українознавця засуджено до 6 років таборів [903, 1095]. Подібної участі зазнав П. Христюк – виходець з кубанської козачої родини, автор багатьох наукових розвідок з історії України та літератури: «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920», «1905 рік на Україні», «Селянські виступи та війна», «Письменницька творчість Винниченка», а також дослідницьких статей про творчість Г. Квітки-Основ'яненка, С. Єфремова, Ю. Смолича та ін. Його спочатку було засуджено до 5 років позбавлення волі, а в 1937 р. – до 8 [850, 1028]. До так званого керівного штабу УНЦ, який очолював М. Грушевський, окрім названих професорів історії, були «приписані» й інші видатні особистості Української революції 1917–1920 рр. Це, зокрема, М. Чечель [902, 1054]; Г. Коссак – полковник, викладач українознавства в школі червоних старшин у Харкові [1037, 356]; В. Голубович [678, 169–170]; В. Мазуренко – професор Харківського технологічного інституту [909, 440]; І. Лизанівський – співробітник видавництва «Книгоспілка», редактор творів І. Франка [833, 405]; Д. Коліух [770, 304] та ін.

Згортання українознавства з початку 30-х рр. ХХ ст. розпочалося з перебудови Академії в систему галузевих науково-дослідницьких інститутів, яких налічувалося 36 структурних одиниць. ВУАН у цей період підпорядковано Раднаркому УСРР, а на перше місце серед наук висунуто математику, електрозварювання, гірничу механіку, клінічну фізіологію. Цей

процес, з одного боку, сприяв концентрації кадрового та матеріально-технічного потенціалу, а з іншого – саме інститути стали основою централізованої наукової діяльності з всеохоплюючим плануванням і жорстким контролем, спричинивши гіпертрофований розвиток ланок управління в науці [208, 319]. Слід зазначити, що така «перебудова» гальмувала розвиток історії України, філології, географії, етнографії, права та інших українознавчих досліджень.

У 1931 р. почалася акція фальсифікації історії України в шкільних підручниках і програмах, оголошення видатних діячів літератури і мистецтва «прислужниками капіталізму», «фашистами», «націоналістами» [816, 125]. Представники більшовизму, базуючись на засадах марксизму, вважали істинною історією лише період боротьби класів, з одного боку, а з іншого – тільки як підготовку людства до соціалістичної революції. Загалом історія людства, за їхнім ученням, була передісторією, оскільки справжня історія розпочалася лише з моменту соціалістичної революції. Подібні ідеї, спотворені наукові факти було вміщено в національні межі української історіографії. Це означало ліквідацію українознавства як галузі знань і як навчальної дисципліни. Так, термін «українознавство» півстоліття перебував під ідеологічним табу. Розгорталася широкомасштабна кампанія русифікації під гаслом інтернаціоналізації суспільного життя, що супроводжувалася масовими репресіями щодо провідників «українізації», української інтелігенції. Ці процеси відбувалися у контексті офіційного згортання «українізації» за директивою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 15 грудня 1932 р., що на основі критики помилок остаточно був завершений спочатку за межами УСРР, а потім і в Україні [956, 67–68].

Трагічним для українознавства був 1934 р., упродовж якого остаточно ліквідовано гуманітарні установи ВУАН. Продовжували діяти лише Історико-археографічний інститут, Інститут матеріальної культури та Інститут наукової мови. Внаслідок «чисток» і репресій у 1934 р. у поле зору органів ДПУ потрапили майже всі науковці, які мали творчі зв'язки з

М. Грушевським. Так, у цей період звільнено з роботи і заарештовано С. Шамрая, І. Мандзюка, К. Кушнірчука, С. Підгайного. Потерпілими були: Ф. Савченко – з 1925 р. один з активних помічників М. Грушевського, працював в історичній секції, був керівником Комісії з дослідження Західної України, із заходознавства й америкознавства, автор понад 50 праць і статей, у тому числі монографії «Заборона українства в 1876 році» [975]; В. Камінський – етнограф, дослідник Волині, нагороджений золотою медаллю Географічного товариства за наукові праці з етнографії, знавець звичаєвого права України, понад 10 років був секретарем Комісії звичаєвого права; В. Новицький – випускник юридичного факультету Університету св. Володимира, працював тривалий період у Центральному архіві давніх актів, у 1920–1932 рр. – член і перший секретар Комісії з виучування історії західно-руського та українського права ВУАН, автор розвідок «Давнє Лукомор'я», «Державне минуле України як предмет науки», «Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії», «Схеми княжої доби» та ін. [681, 32]; О. Добров – історик-правник, працював у Комісії з історії українського права та Комісії звичаєвого права, зокрема, над питаннями «Руської правди» та Литовських статутів; О. Чечот – член сенату Гетьманського уряду, працював у Центральному архіві давніх актів і в Комісії звичаєвого права; Ф. Шміт – професор Харківського університету, в 1919 р. унаслідок політичного процесу отримав «умовний» вирок, у 1920 р. переїхав до Києва, де, крім обрання членом ВУАН, став головою науково-дослідної кафедри історії мистецтва, а також ректором Археологічного інституту, був головою Академічної комісії, а також комісії, яка досліджувала Софійський собор [922, 32–33], будучи керівником кафедри мистецтва, розробив теорію мистецтва (мала би стати основою державної політики в галузі мистецтв), виробив основні принципи охорони пам'яток [4, арк. 294]; Ф. Ернст – український історик, мистецтвознавець, музеєзнавець, у 1918–1922 рр. доклав чимало зусиль для збереження київських музейних збірок та

приватних колекцій від пограбувань і варварського нищення, розпочатою більшовицькою антирелігійною кампанією, член Комісії з організації Лаврського музею культів, Київської картинної галереї, Музею мистецтв ВУАН, завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, член багатьох наукових і творчих товариств, зокрема, Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства ім. Нестора Літописця, Українського товариства архітекторів тощо, підготував монографії про Шевченка-маляра, І. Рєпіна, М. Мурашка (неопубліковані), видав провідник «Київ» та ін. [682, 235]. Крім цього, в 1934 р. було заслано багатьох співробітників М. Грушевського, про яких нині відомі лише прізвища і посади [922, 32–33].

Як зазначав український історик, історіограф, учасник цих подій і репресивних процесів О. Оглоблін, згорання української науки не обмежилося науковими установами лише ВУАН [897, 35]. У 1933 р. у Харкові розгромлено Інститут української культури ім. Д. Багалія. Значну частину співробітників звільнено, багато заарештовано та заслано. Серед них М. Гніп – історик і архівіст, автор наукових праць про полтавську громаду, співробітник інституту та Комісії з соціально-економічної історії України у ВУАН; В. Зуммер – співробітник науково-дослідної кафедри інституту; В. Горбань – очолював сектор інституту з історії української культури та Комісію з соціально-економічної історії України, вивчав історію соціальних рухів XVIII ст., його літературний доробок містить історичні повісті «Козак і воевода», «Слово і діло государеве» [679, 30]; О. Назарець – співробітник інституту та Комісії з соціально-економічної історії України, досліджував історію робітничих рухів [922, 30].

Однією з перших було припинено діяльність Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, потім Дніпропетровської й Ніжинської науково-дослідних історико-філологічних кафедр. Ліквідація цих установ не тільки загальмувала науково-дослідну

роботу у галузі українознавства, а й припинила на тривалий період підготовку кадрів для української науки.

Нова хвиля тотальних репресій припала на 1936–1938 рр., коли міністром внутрішніх справ СРСР був М. Єжов. Кількість обвинувачених у «контрреволюційних злочинах» збільшилася у 1937 р. порівняно з 1930 р. у 10 разів [1024, 238]. Чимало українознавців заарештовано і зникло безслідно у в'язницях і таборах НКВД. Зокрема, О. Грушевський – професор, український літературознавець, етнограф, історик, архівіст, заступник голови історичної секції ВУАН, член Археологічного комітету при Академії, дійсний член Київської науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка, дійсний член Археографічної комісії ВУАН, редактор «Історико-географічного збірника», член редколегії журналів «Україна», «Записок історично-філологічного відділу ВУАН» тощо, з вересня 1917 р. очолював бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв, автор понад 150 наукових розвідок [858, 186]; К. Грушевська – донька М. Грушевського, український культуролог, фольклорист і етносоціолог, авторка понад 60 наукових досліджень, вивчала українську обрядовість, міфологію, українські народні думи, після смерті батька збирала та редагувала його наукову спадщину: підготувала до друку X-й том «Історії України-Руси» та V-й том «Історії української літератури» [862, 187]; П. Клименко – з 1918 р. професор багатьох вищих навчальних закладів України, в 1922–1923 рр. – керівник Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри історії та економіки, член Київської науково-дослідної кафедри історії України, яку очолював М. Василенко, з 1925–1930 рр. – дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Грушевського, співробітник Археографічної комісії ВУАН, у 1932–1933 рр. – завідувач відділу феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, автор близько 50 наукових праць [1044, 312]; Н. Мірза-Авак'янц (дівооче прізвище Дворянська) – професор, український історик, археограф, джерелознавець, з 1918 р. – викладачка методики та історії

України, ректор Полтавського учительського інституту, з 1919 р. за українську орієнтацію звільнена з роботи, викладала історію України на тимчасових курсах, у гуртках і на семінарах для робітників у Києві та інших містах, з 1924 р. – дійсний член і керівник сектора історії української культури Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, з 1925 р. – професор кафедри історії України та українознавства, голова Предметної комісії соціально-економічного відділення Харківського інституту народної освіти, з початком нагінок на школу Д. Багалія позбулася педагогічних і наукових посад у Харкові, у 1935–1938 рр. – завідувачка кафедри історії України в Київському університеті, авторка близько 50 наукових праць, а також одного з перших підручників з економічної історії, представник соціально-економічного напрямку в українській історіографії 20–30-х рр. ХХ ст., наголошувала на самостійності селянських і козацьких рухів в Україні, інтеграції України в Європу, боролася з русифікацією історичного факультету столичного університету [693, 475]; Є. Сташевський – професор кафедри історії Університету св. Володимира в Києві, Українського університету в Кам'янці-Подільському, з 1936 р. працював консультантом в Інституті історії України АН УСРР, створення якого продемонструвало «витонченість» форм нищення українознавства. З одного боку, влада наголошувала на «зацікавленості» дослідженнями, а з іншого – ставилися завдання з мобілізації української науки для побудови соціалізму. Дуже швидко аналогічної участі Є. Сташевського зазнали директор інституту А. Сараджаєв, завідувач відділу історії феодалізму Т. Скубицький, старші наукові співробітники М. Трегубенко, І. Слюсаренко, К. Гребенников [922, 35–36].

За підрахунками Н. Полонської-Василенко, у 30-х рр. ХХ ст. репресовано понад 250 наукових співробітників ВУАН (у тому числі 22 академіки). Найбільша кількість репресованих була серед учених-українознавців, з яких 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18

етнографів, 53 літературознавці і філологи, 29 правників, 29 економістів [922, 45]. Слід зазначити, що це неповні дані, які стосуються лише ВУАН.

До жертв «розстріляного відродження» належить і Гнат Хоткевич (1877–1938) – український письменник, композитор, мистецтвознавець, етнограф, історик. Він є автором науково-популярного видання «Історія України» у 3-х частинах, в якій, творчо використавши досвід М. Грушевського, В. Антоновича, Д. Багалія, уперше подав дані про чисельність населення Києва; виокремив перевагу демократичних традицій у Київській Русі; Берестейську унію означив як засіб проти денационалізації України. Цю працю та багатьох інших – «Кооперація в Галичині», «Альбом історичних портретів» (Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський та ін.) – не могло оминати «пильне око» сталінської цензури, внаслідок чого Г. Хоткевича в 1938 р. було розстріляно.

Слід зазначити, що згідно з більшовицькими директивами з ужитку зник термін «археологія», який замінено на «історію матеріальної культури». На базі Всеукраїнського археологічного комітету створено Інститут історії матеріальної культури (1934–1938), а лише згодом – Інститут археології АН УРСР. Марксизм мав бути базою цих структур. З огляду на це в «українському буржуазному націоналізмі» звинувачено до 100% науковців, зокрема, Д. Щербаківського, М. Макаренка (відстоював збереження як національної пам'ятки Михайлівського золотоверхого монастиря), М. Рудинського (видавець збірників «Антропологія»), Ф. Козубовського, П. Клименка, В. Грінченка, В. Крокоса та ін.

Більшовицька влада спрямувала удар проти українського слова. Тривалий період комуністична партія балансувала в національному питанні, врівноважуючи «українізацію» ідеологічною боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом», проте дедалі більше вона пересвідчувалася, що ситуація не підлягає контролю. Насамперед це виявилось у період зініційованої М. Хвильовим у 1925–1928 рр. літературної дискусії під гаслом «Геть від Москви! Дайош Європу!». Автор дискусії висловив вимогу для

нової української літератури перестати наслідувати Москву і орієнтуватися на «психологічну Європу». Він вважав, що на зміну Європі, яка відіграла провідну роль у культурному процесі, має прийти «євразійський Ренесанс», в якому головне місце посяде українська література. М. Хвильовий зазначав, що «...ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але й вже робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов не є що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне» [90, арк. 18]. З позицією науковця були солідарними українські націонал-комуністи, літературна група «неокласиків», яку очолював М. Зеров, та широкі кола національно свідомої української інтелігенції. Це спричинило «хвилювання» ортодоксальних і великодержавницьких сил в Україні та Москві. Внаслідок цього виступи кваліфіковано як дрібнобуржуазні з орієнтацією на капіталістичну Європу [232, 335]. Таким чином, компартійне керівництво вирішило оновити склад літераторів і митців шляхом поповнення з робітників і селян. У 1931 р. до діяльності в літературних гуртках залучено близько 2 тис. робітників-ударників [830, 261], яких навчали літературному ремеслу та водночас реалізовували гасло «пролетарської інтелігенції». Це спричинило винищення чималих здобутків української інтелігенції, зокрема літературознавців М. Зерова, А. Лебідя, Михайла Драй-Хмари, М. Могилянського, М. Плеваки та ін. (за інформацією В. Плюща, з 1921 по 1941 рр. було репресовано 335 письменників та поетів [920, 92]). Окрім цього, повністю знищено групу українських письменників з організації «Західна Україна», членами якої були В. Атаманюк, Мирослав Ірчан, В. Бобринський, М. Гаско, М. Кічура, І. Ткачук, О. Березинський, В. Гжицький, Й. Зозуляк, Д. Загул та ін. Навіть звичайний український письменник-комуніст викликав підозру у Москви за те, що він український.

Радянська влада вжила жорстких заходів стосовно діалектологів В. Ганцова та О. Курила, які в численних дискурсах довели безпідставність

теорії «праруської єдності», наголосивши на особливостях виокремлення української мови; мовознавця П. Бузуки, що оприлюднив інформацію про шляхи розвитку старослов'янської мови; творців українських словників і підручників: Г. Голоскевича, О. Курило, М. Грунського, О. Ізюмова та ін. Загалом після 1937 р. в Інституті мовознавства розпочалось «глибоке мовчання», що тривало до середини 50-х рр. ХХ ст. У цей період заборонено «Історію української мови» М. Сулими (Харків, 1928) – перше синтетичне і неперевершене досягнення українського мовознавства, що презентувало самобутність та особливість постання української мови. Аналогічних дій зазнали «Український правопис» (1928) і «Норми української літературної мови» (1931) О. Синявського. Так, було вилучено з бібліотеки і знищено записки історико-філологічного відділу ВУАН із статтями І. Борщака «Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції», О. Оглоблина «Мануфактури на Правобережній Україні в XVIII столітті» та ін. У переліку заборонених книг, як правило, містилися дослідження з історії козацтва, Запорізької Січі, діяльності українських гетьманів І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка, подій трагедії Батурина і навіть вивчення творчості Т. Шевченка. «Неугодними» були дискурси Михайла Драй-Хмари, М. Зерова. Навіть акцент М. Зерова в історичному нарисі «Історія українського письменства» (1923) на творах таких значимих особистостей української культури, як Лесі Українки, С. Єфремова, М. Туган-Барановського, публікація Д. Донцова не пом'якшив «класового, групового» підходу до українського письменства та читача загалом [435, 5].

Українська партійна еліта також не викликала довір'я у північного сусіда, оскільки окремі її представники, як наприклад М. Скрипник, «дозволяли» собі обороняти українську національну культуру. «Ті хто хоче звести проблему культурно-національного будівництва, національну проблему за реконструктивної доби до проблеми розчинення всіх національних культур у єдиній космополітичній культурі, не тільки роблять реакційні політичні помилки, але фактично грають на руку

контрреволюційним елементам...» [551, 204] – зазначав ідеолог українізації, за що був покараний, як і решта 90% українського складу більшовицької партії.

Розгорнутий наступ на всі галузі українознавства, що розпочався наприкінці 1920-х рр. і тривав до кінця 1930-х рр., передбачаючи перебудову терміна «українознавство», архівної, музейної справ, нищення історичних пам'яток, церковного середовища українства, переслідування і «чистку» вчених, призивів, за неповними даними, до нищення 750 осіб різних фахових українознавчих груп. Протягом 1923–1928 рр. репресовано 12 тисяч українських науковців і вчителів – потенційних носіїв українознавства. Лише за 1932–1933 рр. зникло 122 установи, 1649 науковців, 874 аспіранти, в 1933 р. із Наркомату освіти «вичищено» дві тисячі осіб «націоналістичних елементів» [920, 87–88]. Мартиролог учених-українознавців наголошує на голодоморі в 1932–1933 рр. як спеціально зорганізованому геноциді, що припинив природний процес історичного буття українського народу, завдавши нації глибокої психологічної травми, від якої українці не оправивися досі [188].

Таким чином, викладений матеріал дає підставу стверджувати, що шансом для розвитку українознавства в умовах утвердження тоталітаризму в Україні була політика «українізації». У її контексті епохальне значення для розбудови наукової концепції українознавства, яка передбачала органічну єдність і цілісність системи знань про Україну та українців мала діяльність М. Грушевського та однодумців, праця структурних одиниць ВУАН, що завершило процес перетворення українознавства у суспільно визнане явище. Наукова концепція українознавства органічно поєднувалася із відродженням національних традицій не лише в УСРР, а й на західноукраїнських землях. Ліквідація «українізації» спричинила деформацію змісту українознавчих досліджень, а поширення тоталітаризму і масових репресій привело до остаточного їх згорання та заборони в УСРР, що зумовило зміну географічних акцентів на користь діаспори.

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНОЗНАВСТВО ЯК ЧИННИК ЛЕГІТИМАЦІЇ УКРАЇНСТВА У СВІТОВОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

6.1. Українознавчі студії у Західній Україні

У 20-ті рр. ХХ ст. становище західних регіонів України, котрі опинилися під владою іноземних урядів, було доволі напруженим. Підтримкою для опозиційного руху стала національна наука. Українознавці у складних умовах політичного та економічного тиску намагалися продовжувати студії, поширювати інформацію про українців та Україну. Розмах західноукраїнської науки в той період не був адекватним її передвоєнному станові, коли Галичину вважали П'ємонт національного відродження. З огляду на зменшення потенціалу західноукраїнського краю через еміграції за кордон, ліквідацію українських кафедр в університетах, матеріальні та моральні труднощі масштаби наукових студій у Західній Україні звузилися.

Вважаємо, що українознавчі розвідки в міжвоєнний період у Західній Україні, як і радянській, є важливими для дослідження розвитку наукових засад українознавства, оскільки відбувалися на національній території; базувалися на документальних джерелах і бібліотечних фондах; пронизані духом цього часу та зберігають пам'ять минулого. У 30-ті рр. ХХ ст. в умовах конструювання тоталітарного режиму західноукраїнська наука мала змогу досліджувати проблеми, вирішення котрих не передбачало належного висвітлення в радянській Україні. Водночас з утвердженням марксизму зростало значення українознавчих студій Західної України для національно-демократичного спрямування наукової думки.

Входження Галичини до Польської держави зумовило новий статус української освіти та науки. Так, 14 серпня 1919 р. ректор Львівського університету оголосив правила прийому, що передбачали вступ у вищий навчальний заклад лише громадян польської національності, які відбули службу в польському війську, та громадян союзних з Польщею держав [502,

23]. З огляду на це НТШ у Львові організувало університетські курси, які могли б частково замінити українській молоді університет. Проте через відсутність відповідної статті у статуті товариства окупаційна влада заборонила проведення курсів. НТШ делегувало цю справу Товариству українських наукових закладів ім. П. Могили, на що знову було отримано заборону влади без законних на те підстав. Незважаючи на це, резонанс національно-визвольних змагань був значним. Так, наприкінці 1920 р. без дозволу польської влади виникли університетські курси із філософським, правничим і медичним відділами [502, 46].

Слід зазначити, що в період 1914–1939 рр. побачили світ лише 39 томів «Записок НТШ». У напрямку розвитку українознавства працювали історичний сектор, Комісія старої історії України, Історико-джерелознавча комісія, що зберігали традиції наукової школи М. Грушевського. І. Крип'якевич очолював Комісію старої історії України, активну участь у діяльності якої брали Я. Пастернак, Є. Пеленський, Т. Коструба. І. Крип'якевич намагався передати знання молоді шляхом організації семінарів для студентів-істориків Львівського університету. Членами гуртка були О. Домбровський, О. Пріцак та ін.

Про поступ українознавства, розширення його компонентів свідчила поява в історико-філологічній секції нових комісій – бібліографічна, з української мови, літератури, зі слов'янознавства, шевченкознавства, зі старої і нової історії України, джерелознавча, правнича, соціологічна, з економіки і статистики. Утверджувалися наукові засади молодого права. Так, у «Правильнику наукової комісії правничої НТШ у Львові», ухваленому на засіданні комісії 1 квітня 1923 р., а згодом затвердженому історико-філологічною секцією було передбачено «...плекати і розвивати в українській мові науку права». Ця мета деталізувалася шляхом виокремлення таких завдань: «...підносити рівень науки права як самостійними дослідженнями своїх членів, так і при допомозі посторонніх зусиль; розсліджувати та устійнювати поступ на полі всіх дисциплін науки права і наук, що з нею перебувають у

зв'язку; спричинюватися до поширення знання через подання до відома ширшого загалу». У «Правильнику...» було визначено коло предметів, пов'язаних з теорією права. Це, зокрема, питання методології з юриспруденції, історії та філософії права, суспільних наук, систематичне дослідження всіх галузей права в розвитку на територіях, які заселяли українці, в історичній ретроспективі, а також критичний аналіз правничих праць науковців, які були виходцями з України. З огляду на реалізацію визначених завдань виокремлено широкий спектр форм діяльності Правничої комісії. Зокрема, пропонували організувати наради для обговорення наукових питань; заслуховувати реферати та звіти; забезпечити тісний контакт з іншими науковими інституціями; оприлюднити наукові розвідки у виданнях НТШ; організувати наукові експедиції та екскурсії; створити інститути окремих галузей права та забезпечити спостереження за їхньою діяльністю, організувати для них бібліотеки тощо [110, арк. 1–4].

Активно співпрацювали у НТШ історик літератури М. Возняк, мовознавець І. Зілинський, археолог Я. Пастернак, економіст І. Витанович, музикознавець Ф. Колесса, математик В. Левицький, географ В. Кубійович, правники Ю. Полянський і В. Старосольський та ін.

Заслугою НТШ було опублікування нових книг багатотомника «Джерела до історії України-Руси», «Етнографічного збірника», «Студій з поля суспільних наук і статистики». НТШ розпочало видання збірок «Праці Комісії шевченкознавства», «Збірник правничої комісії», наукового українознавчого журналу «Стара Україна» (1923–1924), а перед початком Другої світової війни – часопису «Сьогочасне і минуле». Значним здобутком українознавства, першою працею, в якій упорядковано і систематизовано всі галузі знань про Україну та українців, була «Українська Загальна Енциклопедія», над якою працювали І. Раковський – головний редактор, В. Сімович – мовознавець, В. Дорошенко – бібліограф, літературознавець, М. Рудницький – письменник і літературний критик, а також сотні українознавців із Західної України та діаспори протягом 1930–1935 рр.

Під егідою НТШ працювали географічна та демографічна комісії за головування В. Кубійовича, сферою наукового інтересу якого було вивчення географії України. Саме «Географія України» В. Кубійовича стала базою для української науки [467, 63]. Карти і діаграми членів комісії були основою оприлюдненого першого «Атласу України і Сусідніх Країв» (1937) за керівництвом В. Кубійовича, що охоплював усі українські землі, означував територію України. Ця робота представляла нашу країну як геополітичну, природно-економічну, соціокультурну реальність і цілісність [803]. Зазначене наукове дослідження було логічним продовженням картографічних традицій другої половини ХІХ ст. Л. Романського, М. Кишаковича, Г. Величка, В. Гериновича. В 1918 р. під впливом подій національно-визвольних змагань з'явилася перша настінна фізична карта України С. Рудницького (за яку вчений пішов на заслання); спеціалізовані карти редагував М. Тутківський. Перший атлас світу з картою нашої країни побачив світ завдяки М. Кордубі, про що засвідчує і листування професора з видавничим відділом Генерального секретарства [20, арк. 1]. У той період, коли в радянській Україні були розгромлені всі наукові інституції, пов'язані з картографією, В. Кубійович разом із М. Кулицьким у 1934 р. за власні кошти видали карту Галичини. Продовжувалася робота в напрямку антропогеографічних дослідів культур і населення Карпат. У 1935 р. з ініціативи І. Раковського організовано виставку карт «Український народ, його життя і праця», котру відвідало чимало представників провінційних міст [249, 77]. Крім цього, при НТШ планували створення демографічного інституту. Погоджуємося з думкою дослідника В. Ленцика, який вважав творцем української демографії В. Кубійовича [839].

У процесі співпраці з іншими товариствами було науково обґрунтовано історію української книги, в результаті чого побачила світ розвідка «Українська книга», присвячена проблемам бібліографії. Аналогічно опубліковано дослідження «Українська музика» та «Лікарський вісник».

З 1923 р. НТШ очолював К. Студинський – збирач фольклору, літературознавець, історик, який досліджував процес розвитку українського письменства в період 1500–1740 рр. Так, Я. Гординський, член НТШ, у 1929 р., аналізуючи діяльність свого вчителя, зазначав, що студії академіка цього періоду дали змогу створити одну з найкращих сторінок в історії української філології і немає йому рівних знавців у цій галузі [311, 11]. Чимало зробив К. Студинський та його учні в напрямку вивчення основних тенденцій галицького культурно-національного відродження у контексті діяльності «Руської трійці». Українознавство збагатилося новими історичними джерелами, документами, що значно розширило археографічну спадщину цієї першої в Східній Галичині організації. Зміни в українському літературознавстві, зокрема перехід від монографічних досліджень про окремих діячів до висвітлення об'єктивної історії галицького відродження як процесу, відбулись саме завдяки К. Студинському [699, 22; 793]. Значну увагу звертав учений на вивчення взаємовпливів між західноукраїнською та східноукраїнською науками.

Практичною реалізацією теоретичних задумів було налагодження контактів між НТШ та ВУАН, які активізувалися із переїздом М. Грушевського і мали характер всеукраїнських. Так, саме за його ініціативою західноукраїнські науковці стали членами ВУАН [654, 430]. Загалом протягом 1918–1929 рр. академіками були В. Гнатюк (1923), С. Смаль-Стоцький (1918), К. Студинський (1924), С. Дністрянський (1926), І. Горбачевський (1927), Ф. Колесса, В. Щурат (1929). В умовах заборони зовнішніх контактів спілкування з членами НТШ, обмін з ними іноземною літературою були «вікном в Європу» для української науки. Разом з цим, М. Грушевський планував отримувати польськомовні видання «Історичного щоквартальника», праць О. Брікнера та ін. [970, 215–216]. Слід зазначити, що результатом співпраці К. Студинського, І. Свенціцького і В. Сімовича у період діяльності Правописної конференції в Харкові (1929) стало ухвалення ВУАН нового правопису, а 29 травня 1929 р. НТШ почало ним

користуватись, визнавши загальнообов'язковим [746, 95]. Під впливом листування М. Грінченко до В. Гнатюка виникла думка оприлюднити листи Б. Грінченка, також протягом 1900–1925 рр. тривав обмін науковою літературою [174]. Організаційні питання, обмін літературною продукцією, проблеми розвитку етнографічної науки були предметом обговорення між академіками М. Грушевським та В. Гнатюком [173, арк. 2]. Проте листування К. Студинського і довіреної особи М. Грушевського – Ф. Савченка ілюструє не лише співпрацю НТШ з ВУАН, а й дає змогу проаналізувати складні процеси, що відбулися в 20-х рр. ХХ ст. у радянській Україні. Так, в одному з листів (січень 1928 р.) Ф. Савченко констатував: «Життя дорожчає щодня... Платня за навчання страшно висока. Наше студентство цілком не знає що робити... На посаду вступити не можна, бо всюди скорочення штатів... Окрім того перелякані страшними рострілами української молоді» [116, арк. 63].

Важливу роль для західноукраїнської інтелігенції та студентства відігравали освітні заклади. З огляду на це у Львові діяли Українська таємна політехнічна школа, Богословська академія, що мали у своїх навчальних курсах українознавчі предмети. Завдяки старанням Й. Сліпого Богословська академія запровадила серед навчальних курсів археологію, мистецтво, відкрила музей. Як Український вільний університет, так й Український таємний університет (1921–1925) у Львові мали велике значення у контексті розвитку науки, формування молодих кадрів для розбудови майбутньої Української держави. Ці університети були створені на зразок західних вищих шкіл, їхні дипломи визнавали в Європі, оскільки рівень навчання був високим. Сучасники свідчили, що «...студент, склавши перший ригориз в Українському університеті, виїжджаючи до будь-якого університету за кордон, не мав чого боятися при повторенні іспитів...» [1018, 54].

Наприкінці 1922 р. ця установа, як зазначав у спогадах керівник канцелярії В. Мудрий, налічувала 58 кафедр. Членами сенату університету були: М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Раковський, І. Брик, В. Вергановський, Р. Ковшевич, М. Левицький, М. Музика, М. Вахнянин та ін. [502, 140–141].

Українознавча думка розвивалася на кафедрах історії старої української літератури, історії нового українського письменства, історії України, теорії пластичного мистецтва України, давнього мистецтва України та ін.

Слід зазначити, що працювати доводилося у складних умовах, проте прагнення забезпечити для студентів можливість здобути освіту рідною мовою, залучити найбільш здібних до наукової праці, продовжувати популяризацію українознавчих знань додавало сил до праці. Лекції відбувалися у замаскованих приміщеннях, підвалах, пивницях тощо. Канцелярія університету зберігалася у валізах, документацію у такому «похідному» стані переховували в бібліотеці НТШ та інших недоступних місцях [502, 155].

Як уже зазначалося, в Українському таємному університеті працював М. Чубатий, окрім цього, він був викладачем у Греко-католицькій семінарії та членом Богословського наукового товариства у Львові. Згодом церковна тематика стане визначальною у його творчості. У межах Українського таємного університету М. Чубатий заманіфестував державний характер української нації через читання курсу з історії українського права як самостійного предмета. До того періоду українська молодь, навчаючись на правничих факультетах університетів Львова, Праги, Варшави, вивчала лише історію польського, чеського та австрійського прав. Головною заслугою науковця у міжвоєнний період було означення предмета дослідження, вироблення його методу, окреслення документальної бази. Результатом праці став підручник, що охоплював історію українського права Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав. У 1921 р. оприлюднено «Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М. Чубатого. Історія джерел та державного права». Я. Падох, вказуючи на історичні заслуги науковця, зауважував, що М. Чубатий був основоположником системи історії українського права як перший викладач цього предмета та автор першого підручника [907, 242].

Слід зазначити, що з деякими гіпотезами щодо етногенезу українців М. Чубатого не погоджувалися сучасники. Науковець вважав, що виникнення української нації мало б завершитися з постанням Галицько-Волинського князівства. Іншого погляду дотримувався М. Кордуба (1876–1947) – український історик, географ, етнограф, археограф, бібліограф, публіцист, редактор, педагог, учень М. Грушевського. Предметом дискусії з проблеми етногенезу українців стала стаття українознавця «Найважливіший момент в історії України (Україна у складі Литовської держави)» (1930). М. Кордуба відстоював точку зору, що Київська Русь у культурному та політичному аспектах була спільнотою східнослов'янських племен. Захоплення українських земель монголо-татарами, Польщею, Литвою, Московською державою пришвидшило і завершило процес розпаду Русі на окремі князівства. Найважливішим моментом української історії науковець вважав литовську окупацію, що стимулювала і завершила процес формування української нації, не допустивши її нищення шляхом агресивного наступу Москви. Така теза була неоднозначно сприйнята у науковому середовищі, зокрема еміграційним бондом у Чехії. Ініціатором дискусії в Історико-філологічному товаристві став С. Смаль-Стоцький [1009, 220]. У ній взяли участь В. Щербаківський, С. Наріжний, С. Шелухін, К. Чехович, П. Смирнов, В. Сімович, М. Славінський та ін. **С. Смаль-Стоцький вважав, що українська нація існувала вже в період Київської Русі.** М. Чубатий передбачав, що початки українського народу треба шукати у дослов'янській епосі. Проте М. Кордуба спростував аргументи учасників дискусії, стверджуючи, що предметом аналізу була не Русь, а Україна, не земля (державна), а нація. Суперечки тривали і через різні підходи до поняття «нація».

М. Кордуба визначив, що термін «нація» передбачає певну спільноту, котра розуміє власні інтереси через потребу політичної самоорганізації. Опоненти ототожнювали поняття «нація» і «народ». **І. Лисяк-Рудницький, зазначаючи, що народ не лише явище старше, а й триваліше, вважав, що**

формування української **нації започатковано у період Київської Русі**. «Пригадуємо гарячі дискусії, що їх викликала була голосна теза М. Кордуби, що ...українська нація постала в Литовській державі... Але одне вірно підхоплене в теорії Кордуби: литовська доба має вирішальне значення для національної диференціації між Україною (й Білоруссю) та Московщиною – Росією. Україна перебувала тоді під впливом Заходу, Московщина – татарського сходу. І ці окцидентальні елементи – з одного боку, й орієнтальні – з другого, тривало ввійшли в єство обох націй» [841, 26]. І. Лисяк-Рудницький відстоював тезу С. Томашівського, що українство корениться у Київській Русі, але перша суто українська держава – це Галицько-Волинське князівство. Попри позитивні та негативні моменти у дискусіях тогочасних українознавців, слід зазначити, що тема етногенезу українців є актуальною і нині. Важливо й те, що ідейні суперечки не роз'єднували українську науку того періоду.

Заслугою М. Кордуби як представника державницького напрямку вважаємо переосмислення ролі історичних постатей у контексті їхніх державотворчих характеристик: Романа Мстиславовича, Данила Галицького, Лева I, Юрія I, Юрія II Болеслава, Б. Хмельницького, М. Максимовича, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського та ін. З цих позицій учений висвітлював буття українців в окремих регіонах як складових єдиного організму: «Ілюстрована історія Буковини», «Північно-Західна Україна», «Історія Холмщини і Підляшшя» (подано аргументи щодо «українськості» цієї території). Слід зазначити, що розвиток територій учений оцінював комплексно як взаємодію всіх чинників – політики, релігії, культури, права, економіки тощо. На думку М. Кордуби, ці землі відіграли важливу роль в еволюції українства [447, 438]. Оскільки вони перебували на пограниччі України, науковець доводив, що державні кордони визначаються етнічними межами. Означену проблематику він продовжив у розвідці «Територія і населення України» (1918). Згодом ця тема буде головною у праці С. Рудницького «Огляд національної території» (1923).

Добі Галицько-Волинської держави як важливого етапу в українському державотворенні М. Кордуба присвятив значну кількість публікацій. Висвітлюючи сторінки української історії, науковець наголошував на переважанні західних впливів у цей період. М. Кордуба спростував поширену в католицьких колах тезу про вбивство Юрія II Болеслава за нав'язування католицької віри (насамперед це стосувалось публікацій щоквартальника – органу Львівського історичного товариства). Вчений справжню причину вбачав у вирішенні політичних проблем за допомогою іноземних сил. Державницький підхід простежувався в аналізі причин втрати українцями державності, а також при оцінюванні державобудівної місії Б. Хмельницького з його помилками, наприклад, негативне ставлення до окремих пунктів Зборівського та Білоцерківського миру.

По-новому підійшов до вирішення проблем Української національно-визвольної революції В. Герасимчук у праці «Березневі статті» (1930). Науковець наголошував на військовому аспекті Переяславської угоди, оскільки вона передбачала спільні дії за повне відокремлення України від Польщі, будучи фактично першим «трампліном» у реалізації завойовницьких геополітичних планів Москви.

Чимало оригінальних праць належить представнику державницького напрямку С. Томашівському (1875–1930), котрий у 1921–1925 рр. жив у Берліні, в 1925 р. повернувся у Львів і очолив редакцію часопису «Політика», а з 1928 р. працював викладачем історії України Краківського університету. Серед українознавчих праць слід виокремити такі: «Українська історія: нарис I. Стародавні і середні віки», «Бісмарк і Україна». Не з усіма поглядами С. Томашівського можна погодитися. Доволі резонансними були думки науковця про вирішальні політичні й культурні впливи Польщі на творення української народності. З огляду на це розгорнулася гостра полеміка між «Новою зорею» та «Літературно-науковим вісником», в якій часопис відстоював думку про самостійність етногенезу українців [1026, 596].

Згодом С. Томашівський досліджуватиме історію церкви. Так, автор опублікував «Вступ до історії церкви на Україні», де проаналізував статус та умови діяльності Української церкви на межі політичного та військового протистояння між Москвою та Польщею. Науковець склав церковну карту Східної Європи IX–XIII ст. Цікаві відомості подано у праці «Петро – перший уніатський митрополит» (1928) та ін. Велика увага до церковного життя пояснюється розумінням ролі цієї інституції не лише у підтримці християнських цінностей, а й національної та державницької свідомості.

Поряд із С. Томашівським плідно працювали й інші вихованці історичної школи М. Грушевського, зокрема, І. Крип'якевич, І. Кревецький (1883–1940). І. Крип'якевич (1886–1967) упродовж 1924–1939 рр. очолював історико-філософську секцію НТШ, будучи постійним членом Археографічної комісії. В колі наукових інтересів – дослідження проблем українського буття від найдавнішого періоду до початку ХХ ст. Як наголошує Я. Дашкевич, наприкінці 20-х рр. ХХ ст. І. Крип'якевич здобув найбільший авторитет у написанні загальнодоступних курсів з історії України. Підтвердженням цього були численні навчальні посібники: «Оповідання з історії України», «Коротка історія України для початкових шкіл», «Огляд історії України – репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів». Однією з головних тем наукового доробку вченого стали питання державницької історії України. Найбільшу частку становлять праці з історії княжого періоду, вершина яких – фундаментальне монографічне дослідження «Галицько-Волинське князівство», що побачило світ після смерті вченого в 1984 р. [463, 5]. Цей твір виокремлювався широтою джерельної бази із залученням літописів, грамот, іноземних хронік, синтетичністю висвітлення цього періоду. Логічним продовженням було зацікавлення науковця козацькою історією у контексті європейських подій і явищ. І. Крип'якевич опублікував з цієї тематики такі праці: «Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.», «Студії над державою Богдана Хмельницького», «Богдан Хмельницький».

Доцільно зазначити, що оприлюднена в 1923 р. «Українська історіографія» стала однією з перших спроб систематизації документальних і дослідницьких матеріалів з історії України. Поряд з історичними студіями науковець здійснював археологічні дослідження, вивчав сфрагістичні та геральдичні пам'ятки, історичну географію, дипломатику, історію української культури. Загальна кількість праць з історико-культурної тематики досягає 150 одиниць [753, 93].

У 1935 р. у Львові І. Тиктор (1896–1982) видав «Велику історію України» за редакцією М. Голубця (1891–1942) – українського історика, письменника, мистецтвознавця, автора багатьох праць з історії мистецтва, культури, малярства, а також першого путівника Львова. У передмові до «Великої історії України» наголошувалося на трьох головних напрямках української історії – освоєння території та вихід до Чорного моря; самовизначення українців, зростання національної свідомості та створення самобутньої культури; ідеал створення власної державності, що була на першому місці у змаганнях українців.

Загалом І. Тиктор, який заснував часопис «Новий час» (1923 – 1939) та видавничий концерн «Українська преса», видрукував низку українських видань, у тому числі серію «Історична бібліотека». Таким чином, у 1930-х рр. оприлюднено такі фундаментальні праці: «Історія української культури», «Історія українського війська», «Всесвітня історія» та ін. Найбільш значущою для українознавства була «Історія української культури» (І. Крип'якевич, В. Радзикевич, М. Голубець, С. Чернецький, В. Барвінський), в якій у тематично-хронологічній послідовності висвітлювалася самобутність українського побуту, письменства, освіти, науки, мистецтва і архітектури від найдавнішого періоду до початку ХХ ст.

Цінним для українознавства стало оприлюднення тритомної «Історії української літератури» М. Возняка, тритомного видання «Українських народних дум» за загальною редакцією Ф. Колесси. **Фонд «Учітеся, брати мої»** розпочав також видання науково-популярної літератури, авторами якої

були М. Возняк, М. Голубець, В. Дорошенко, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, В. Кубійович, І. Раковський, С. Рудницький, С. Сірополко, О. Терлецький. Продовжувала виходити серія «Історичної бібліотеки». Своєрідною енциклопедією українознавства у 20–30 рр. ХХ ст. стали календарі «Просвіти», які дуже часто були єдиними українськими книгами у галицьких родин [122, арк. 3].

Діячі Товариства «Просвіта» орієнтувалися на виховання свідомого, духовно багатого українця, який знає історію та культуру свого народу. З огляду на це завдання просвітян полягало в організації лекцій, концертів, вистав, українознавчих курсів, створенні філій, читалень, бібліотек, музеїв, збиранні і виданні матеріалів про Україну. Значущою була діяльність «Просвіти» у заснуванні шкіл з українською мовою навчання, організації просвітніх та етнографічних виставок з метою заохочення українства до науки і освіти. Заслужують на увагу проекти товариства щодо надання матеріальної допомоги талановитій молоді.

Українознавча інформація про Україну та українців поширювалася через періодичні видання, громадські об'єднання, політичні партії, Товариство «Просвіта», «Союз українок», «Рідна школа», «Пласт». У діяльності просвітніх осередків у період 20–30-х рр. ХХ ст. наявні зміни щодо характеру роботи, оскільки вона мала освітнє спрямування, не охоплюючи при цьому економічного аспекту. Виконанню цієї місії допомагали науково-популярний журнал «Життя і знання», місячник освіти, виховання і культури «Просвіта» (1936–1939) та ін. Як і в попередній період, Товариство «Просвіта» було фундатором багатьох українських свят, у тому числі Дня матері (на початку травня), днів ушанування пам'яті І. Франка, свята проголошення ЗУНР. Так, товариство з 1936 р. проводило акцію одноденного голодування у день загибелі юнаків під Крутами (29 січня 1918 р.).

Періодичні видання відображали тогочасний стан суспільства і його проблеми, виконуючи водночас інформаційну та світоглядну функції у

становленні національної свідомості українського народу. Велику роль у консолідації українців серед значної кількості інших галицьких засобів масової інформації відіграли часопис «Літературно-науковий вістник» та газета «Діло». Важливе місце посіла тема державотворення у різних її аспектах. Ознайомлення широких мас з напрямками суспільно-політичної думки відбувалося через презентацію поглядів народовців, представників державницького напрямку. Значну увагу звернуто на утвердження тоталітарного режиму в усіх сферах суспільного життя радянської України, трагедію голодомору як наслідку окупаційної політики більшовизму.

Головним редактором «Літературно-наукового вістника» у 1922–1932 рр. був Д. Донцов. На спрямованість журналу певною мірою впливали наукові праці ідеолога українського націоналізму, зокрема, «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), де автор обґрунтував значення політичної незалежності України. У віснику об'єктивно оцінено події, пов'язані з українізацією, яка з «правдивою українізацією нічого не має» [1026, 589], а також критично сприйнято спроби утвердження не нової тези про «російськість» спадщини Київської Русі [1026, 591]. Редколегія журналу публікувала дослідження творчості таких особистостей українознавства, як І. Франко, В. Антонович, О. Кобилянська, Б. Лепкий та інших, а чітка їхня позиція у національно-державному напрямку дала змогу згуртувати наукові та громадсько-культурні сили навколо українських проблем та отримати певний резонанс у суспільстві.

У періодичних виданнях Буковини та Закарпаття важливу увагу приділяли історико-краєзнавчій проблематиці, історії місцевих звичаїв, усній народній творчості. На Закарпатті активно працював мовознавець І. Панькевич, вихованець Віденського університету. В 1919 р. він став одним із засновників осередку Товариства «Просвіта» в цьому регіоні та педагогічного товариства. Будучи фахівцем з українського мовознавства, вчений редагував журнали «Віночок», «Учитель», «Підкарпатська Русь»,

науковий збірник «Просвіта» в Ужгороді. Підсумком численних досліджень із мовознавства, літературознавства, етнографії була його ґрунтовна наукова праця «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938). Слід зазначити, що соціально-культурна інфраструктура почала змінюватися у позитивному напрямку, оскільки у 1908 р. О. Назаріїв, член НТШ, у листі до В. Гнатюка вказав на відсутність «...спеціального товариства під якою небудь легальною фірмою, котре поставило б своїм завданням національне відродження нашого Закарпаття...» [176, арк. 3 зв.]. Українознавчі студії продовжувалися завдяки активній педагогічно-науковій діяльності літературознавця В. Бірчака. Її результатом було монографічне дослідження «Літературні устремління на Підкарпатській Русі» (1931). Історію Закарпаття вивчав В. Пачовський (1878–1942), що провадив активну наукову роботу в цьому регіоні в 1920–1939 рр. Дослідник написав історико-краєзнавчі нариси «Історія Підкарпатської Русі», «Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України», «Українці як народ». Будучи редактором часопису «Народ» (з 1920 р.) та автором багатьох наукових розвідок, В. Пачовський наголошував на українському походженні Закарпаття, відстоюючи ідею соборності України.

Поява закарпатських, словацьких, чеських студій у 20-х рр. ХХ ст. зумовила дискусію щодо періоду первісного заселення території Закарпаття та його державної належності, зокрема це питання було висвітлено у працях Ю. Краля і В. Халоупецького. К. Кадлец довів спорідненість карпаторуського та українського населень, але ця теза не отримала підтримки правлячого чеського товариства. У цьому напрямку продовжив дослідження В. Гаджега, який проаналізував історію Закарпаття у контексті східнослов'янських подій, використовуючи як аргумент найдавніші письмові документи. Заслугою М. Бескида, Ф. Габріеля і А. Шаша вважаємо започаткування соціально-економічних студій краю на противагу концепції О. Петрова про відсутність землевласницької верстви. Разом із цим, внеском останнього в розвиток українознавства було оприлюднення стародавніх грамот цього регіону,

опублікування монографії «Задачи карпаторусской историографии» (1930), дослідження культурно-освітньої діяльності О. Духновича [736, 173–238] тощо. М. Лелекач у 30-х рр. ХХ ст., продовжуючи вивчення соціально-економічної структури краю, розширив джерелознавчу базу, довівши належність Закарпаття Київській Русі. Будучи патріотично налаштованим, адвокат О. Бадан-Яворенко, котрий проживав у Закарпатті з 1920 по 1928 рр., змушений переїхати до Харкова, де видав працю «Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис» (1929). У цей період О. Попов опублікував працю «Карпато-русские писатели. Очерки жизни и творчества» (1931) та ін. [1016, 82–85].

Водночас зростало значення проблем суспільно-політичного життя. Цікаву інформацію оприлюднила газета «Буковина під австрійською зверхністю» (1929–1930). Специфіку визвольної боротьби Буковини відображено у «Літературно-науковому вістнику» крізь призму спогадів М. Кордуби [640, 322].

З огляду на утвердження тоталітарного режиму в УСРР НТШ визначило чіткі завдання і окреслило перспективи у контексті пропозицій В. Кубійовича, поданих 26 грудня 1937 р. на загальних зборах. Зокрема, було вказано на потребу в постійному науковому секретарстві; заснуванні журналу українознавства; чіткій організації науково-видавничої діяльності; розбудові НТШ та виокремленні наукових інститутів; поширенні українознавчих дослідів на всі етнографічні українські землі; належній увазі до виховання молодого покоління українознавців тощо. Ці пропозиції частково перегукувалися із попередньою публікацією у «Новому часі» від 20 січня 1937 р. В. Кубійовича «Стан і потреби української науки» [469, 114].

Особливістю міжвоєнного українознавства на заході України був тісний контакт із європейською наукою. Спілкування з іноземними інституціями, що відбувалося у різних формах – обмін науковими кадрами, літературою, обладнанням; участь у наукових форумах, товариствах; організація спільних науково-дослідних програм; публікація розвідок

українських учених у зарубіжних виданнях і навпаки, слугували поступу українознавчої науки. Наукові контакти із слов'янськими країнами, що базувалися на історико-культурних традиціях і географічній близькості, сприяли розвиткові гуманітарних компонентів українознавства. Незважаючи на складне матеріальне становище, НТШ упродовж міжвоєнного періоду делегувало представників на міжнародні форуми – з'їзди слов'янських етнографів та географів у Празі в 1924 р., а також у 1937 р. у Софії; істориків – у Варшаві в 1933 р. та Цюриху в 1938 р., візантистів – у Римі в 1936 р. Активними учасниками цих заходів були В. Кубійович, М. Кордуба, К. Студинський, М. Чубатий, Я. Пастернак, Р. Зубик та ін.

Свідченням відповідного наукового рівня українознавчих студій у Західній Україні стало оприлюднення розвідок в іноземних виданнях. У 1935 р. Польське історичне товариство у Львові почало публікувати щоквартальник «Земля Червенська», де побачили світ дослідження С. Барвінського, А. Копистянського, а також було подано інформацію про діяльність НТШ [267, 338]. Найпопулярнішим серед видань цього періоду був місячник «Рух слов'янський», в якому акцентувалася увага на досягненнях слов'янства в галузі культури. Слід зазначити, що в журналі подано інформацію про українознавчу діяльність К. Студинського в честь його ювілею [268, 45]. Чеські та словацькі періодичні видання були трибуною слова для західноукраїнських учених. Систематично на сторінках часописів «Словацький огляд» («Slovaku prehled»), «Славія» («Slavia») та інших публікували розвідки Р. Смаль-Стоцький, В. Ваврик, К. Студинський, етнограф Я. Чекановський. Як зазначено в архівних матеріалах, науковці Університету в Братиславі запрошували до співпраці працівників НТШ з метою досконалого вивчення історії Підкарпатської Русі [117, арк. 53]. Члени НТШ разом із представниками еміграційної науки були активними і постійними учасниками міжнародних конгресів, що підтверджують чисельні протоколи засідань секцій [113, 1].

Варто наголосити, що матеріальна наукова база Західної України була основою для багатьох європейських студій. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. чисельно збільшився Культурно-історичний музей НТШ, налічуючи 75 тис. каталогізованих предметів в археологічній, етнографічній, образотворчій, історичній і нумізматичній номінаціях [775, 38]. Науковці країн Заходу вивчали нашу національну спадщину, зокрема, доктор Г. Болікдер зі Швеції студіював етнографію Гуцульщини; професор Гоман із Німеччини вивчав стародавню культуру Галичини; у відділі доісторичної археології працював археолог Карпентієр з Австрії; у відділі етнографії – етнограф Далеї з Великобританії та ін. [248, 181]. Чимало іноземних науковців писали дисертаційні роботи саме у Львові.

Розквіт музейної справи припадає на період діяльності у Львові як керівника підрозділу НТШ упродовж 1929–1939 рр. дійсного його члена Я. Пастернака. Заслугою науковця вважаємо комплексне археологічне студіювання українського буття в контексті європейської історії. Так, відлагоджена робота музею була підставою для скликання у Львові в 1937 р. XIII з'їзду Союзу музеїв у Польщі. З цієї нагоди співробітники музею влаштували виставку українських стародавніх килимів [250, 170].

Таким чином, українознавча наука 20–30-х рр. ХХ ст. на теренах Західної України стараннями учнів М. Грушевського та інших учених досягла зрілості, українське буття студіювалося шляхом комплексного опрацювання широкого спектру дисциплін. Її історичне значення полягало в тому, що в період утвердження сталінського тоталітарного режиму українознавці зробили впевнені кроки у дослідженні етногенезу українців, розвитку державності, було збережено джерельну інформацію про самобутність української історії, мови, права, котра поширювалася серед світової спільноти шляхом постійних наукових контактів. Щодо цього напряду варто наголосити на діяльності українознавчих осередків в еміграції, що доповнювали сторінки книги буття та самопізнання українського народу.

6.2. Діяльність українознавчих осередків в еміграції

Для визначення напрямків діяльності українознавчих осередків в еміграції, на наш погляд, потрібно з'ясувати політичні, економічні, соціальні умови, які сприяли розвитку українознавства або гальмували його. Насамперед слід вказати, що українська еміграція після поразки Української революції 1917–1920 рр. серед усіх попередніх хвиль вирізнялася кількісно, за широтою представництв і результативністю перебування. Особливість цієї політичної хвилі еміграції полягає в тому, що вона безпосередньо вплинула на утвердження української державності на початку ХХ ст. Поразка визвольних змагань зумовила виїзд за кордон десятків тисяч найактивніших діячів УЦР, Гетьманської Держави, Директорії УНР та ЗУНР, військовослужбовців українських армій, працівників урядових структур, значної частини українського політикуму, представників української наукової та культурної інтелігенції. Оцінювання чисельних масштабів української еміграції дало змогу встановити її показник у межах 100 тис. осіб [921, 39]. М. Шаповал за станом на 1929 р. вказував на перебування 70–80 тис. представників України за кордоном [52, арк. 23–24].

І хоча не виникло єдиного потужного центру, інституції чи наукової школи, яка була б координатором фахових досліджень і спрямовувала українознавчу діяльність, українська ідея стала головною у численних наукових студіях. В. Ульяновський відстоює категоричну позицію щодо виникнення наукової школи за кордоном [1007, 221]. Слід зазначити, що в цей період українознавця такої величини, як М. Грушевський, не було, а В. Липинський за станом здоров'я не мав змоги брати активну участь у науковому процесі. Проте результативність наукової діяльності В. Біднова, Д. Дорошенка, Д. Антоновича, В. Щербаківського, О. Лотоцького, М. Шаповала, А. Яковліва та молодшого покоління науковців Б. Крупницького, С. Наріжного, Д. Олянчина, М. Антоновича, а також учених Галичини І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Терлецького, М. Голубця, І. Кревецького, В. Герасимчука, М. Чубатого, М. Андрусика та багатьох

інших була значущою як для самореалізації цих особистостей, так і для поступу українознавчої науки, збереження її національної суті, резервації сторінок української державності у народній пам'яті.

Водночас у розбудові українознавства брали участь і менш відомі широкому загалу науковці, імена яких тісно пов'язані з діяльністю, спрямованою на утвердження української державності. Це, зокрема, А. Маршинський (1865–1929) – заступник міністра фінансів УНР, викладач Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (Чехія) [81–82] і Є. Голіцинський (1878–1932) – голова дипломатичної місії УНР у Вашингтоні (США) (1919), у Таліні (Естонія) (1921), доцент Української господарської академії у Подєбрадах (Чехія) [83–84]; Ф. Швець – член УЦР, професор УВУ та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова [79–80]; М. Левитський – член дипломатичної місії УНР у Швейцарії, доцент Української господарської академії у Подєбрадах [71–72]; С. Довгаль – підполковник армії УНР, економіст, доцент УГА у Подєбрадах [73]; В. Петрів – військовий міністр УНР, викладач Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова [74–75]; С. Бородаєвський (1870–1943) – організатор кооперативного руху в Україні, професор Українського вільного університету, УГА в Подєбрадах [69–70]; В. Приходько – товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач УГА [60–61]; Б. Матюшенко (1883–1944) – працівник Генерального секретаріату УНР, професор Українського вільного університету в Празі, УГА в Подєбрадах [62]; Н. Григорієв (1883–1953) – член УЦР, професор Українського соціологічного інституту у Празі [54–57]; М. Обідний (1889–1938) – етнограф, поет, співзасновник Етнографічного товариства у Підкарпатській Русі, сотник армії УНР, урядовець Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі військ УНР у Празі [76–78] та багато інших відомих і невідомих в українській науці особистостей.

Так, усі перелічені особи прямо або опосередковано відіграли важливу роль у розбудові Української держави в 1917–1920 рр. Політичний підтекст

діяльності української інтелігенції визначив національнозначиму її складову. С. Петлюра виокремив основне завдання екзистенції української еміграції таким чином: «...виконати, ...частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації, а власне ту частину, що її народ під окупаційною владою доклати не може, а яка проте має величезне значення в справі будівництва Української держави» [484, 9]. З огляду на це можна стверджувати, що дух української науки продовжував жити як серед руїн українського національно-державного буття, так і у віддаленій українській еміграції [894, 80]. Епіграфом до діяльності еміграційної наукової інтелігенції можуть стати слова з епістолярної спадщини Н. Дорошенко – дружини Д. Дорошенка: «Дм. Дор. скрізь, в якій би пресі, чи в російській, чи в німецькій, шведській, англійській, італійській, французькій, – писав тільки про Україну – писав з гідністю, ніколи нікому не підлещувався, ні перед ким не плазував...» [67, арк. 92].

Організаційно українознавчі осередки представлені Українським вільним університетом, заснованим у 1921 р. у Відні (Австрія); Українською господарською академією у Подєбрадах (УГА) (Чехія), що розпочала свою діяльність у 1922 р.; Українським соціологічним інститутом у Відні, котрий із 1925 р. продовжив діяльність у новій структурі – Українського інституту громадознавства у Празі (УІГ); Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова (УВП), відкритим у 1923 р. з ініціативи Українського громадського комітету в Празі; Українським науковим інститутом у Берліні (УНІ-Б) (1926); Українським науковим інститутом у Варшаві (УНІ-В) (1928). Українознавчі дослідження здійснювали численні науково-освітні товариства: Українська студія пластичного мистецтва у Празі (УСПМ), утворена в 1922 р.; Українське правниче товариство у Празі (1923), завдання якого полягало в координації праці українських правників, підтримці їхньої наукової та практичної діяльності; Українське товариство прихильників книги у Празі (УТПК) (1926); Українське педагогічне товариство у Празі (УПдТ), мета якого – студіювання питань теорії та

практики педагогіки, становища освіти; Український архів (1923), створений для збирання, нагромадження і зберігання документів періоду визвольних змагань українців; Музей визвольної боротьби України (МВБУ) (1925), що відповідав за збереження та збирання документів еміграції та політичних рухів; Українське військово-історичне товариство у Варшаві (УВІТ); Українська академія ім. П. Могили тощо. Зауважимо, що з Віднем пов'язані перші спроби організації українознавчої праці. Так, В. Дорошенко у листі до В. Гнатюка від 6 серпня 1915 р. писав: « ... Шкода, що Ви не у Відні, бо для Вас знайшлася б робота... Тут один науковий інститут друкує цілу серію брошур по українознавству (Томашівського, Кузелі, Щурата, Рудницького, Раковського...)» [175, арк. 23].

Першим науковим закладом в еміграції був Український соціологічний інститут [861, 44]. М. Грушевський наголошував, що організовував УСІ, будучи переконаним, що у період глибокого соціального перелому більш ніж коли-небудь потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від «...самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм життi і тих умов, під впливом котрих вони розвиваються» [11, арк. 92]. Головні завдання цього закладу освіти полягали в підготовці досвідчених кадрів науковців у різних галузях соціології; ознайомленні українських кіл із здобутками соціології країн Заходу; популяризації інформації про Україну шляхом розвитку української науки, зокрема соціологічних студій [627, 54–56].

Вагомою сторінкою теоретико-методологічних основ державотворення були праці членів Українського соціологічного інституту, зокрема, монографічне дослідження М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», де автор аналізував соціологічні теорії Сен-Сімона, О. Конта, Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, К. Маркса, Ф. Енгельса, Л. Моргана. Важливо, що М. Грушевський виокремив початки української соціології крізь призму ідей М. Зібера, М. Сумцова, Ф. Вовка, В. Охримовича. Важливе місце він відвів обґрунтуванню поглядів про націю та державу. Слід

зазначити, що це було предметом дослідження і в подальші періоди. Так, у листуванні М. Кордуби і М. Грушевського знаходимо дані про те, що М. Кордуба для свого вчителя виписував окремі місця з праці А. Нарушевича «Докладна записка до написання народної історії» («Memoriale wzgiedem pisania historii narodowej»), де подано авторське бачення методологічних принципів при аналізі взаємозв'язку історії народу та держави [246, 300].

У 1922 р. побачила світ книга М. Грушевського «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток», що була головним джерелом у вивченні української політичної думки II пол. XIX ст. Слід зазначити, що це видання поміщало цінні документальні матеріали – програми і передмови редактованої в Женеві «Громади» М. Драгоманова, а також статті, розвідки представників українського соціалістичного руху.

Загалом УСІ оприлюднив 12 книг, а також монографії В. Старосольського «Теорія нації», П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції» у 4-х книгах, М. Шрага «Держава і соціалістичне суспільство», М. Лозинського «Галичина в рр. 1918–1920» [1025, 106; 11, арк. 93]. Було перекладено французькою мовою «Економічну географію України» І. Феценка-Чопівського, французькою та англійською «Історію України» М. Грушевського та ін. Поряд із науково-видавничою у той період велику увагу приділяли лекторській роботі. Популярними були лекції вищеназваних науковців на загальнодоступних курсах із суспільних наук для українських емігрантів, що тривали приблизно рік (1921–1922). Крім цього, велику увагу на курсах приділяли державотворчим питанням. П. Христюк викладав історію української революції; М. Шраг – історію держави і державне право; І. Штефан – історію кооперації і соціалізму; М. Чечель – історію періоду кризи капіталізму; М. Грушевський – соціологію; Д. Антонович – соціальні основи розвитку мистецтва; В. Старосольський – теорію нації [993, 318].

Слід зазначити, що в більшості праць В. Старосольського насамперед проаналізовано шляхи вирішення етнополітичних проблем. У «Теорії нації» (1921) науковець визначив головне теоретичне положення щодо місця і ролі нації в суспільно-політичному житті, зокрема, що вона за своєю природою має спрямовувати зусилля на «опанування» держави [558, 204]. Наголосимо, що одним із важливих націєтворчих чинників В. Старосольський вважав національну свідомість. Дослідження «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «До питання про форми держави» (1925), «Держава і політичне право» (1925) дали змогу розвинути основні теоретичні постулати націо- та державотворення.

М. Грушевський, оцінюючи роль УСІ, зазначав, що «...в нинішніх часах, коли наша наукова продукція в краю гальмується тяжкими умовами, діяльність Українського Соціологічного Інституту набирає особливо високі вартости. Він посуває наперед нашу науку, підтримує матеріально і морально наших учених, приготує молодих наукових робітників тут і в краю. Має давати правильну інформацію чужинцям про наше минуле і сучасне» [66, арк. 16–17].

Важливим осередком розвитку українознавчої думки був УВУ, власне єдиний вищий навчальний заклад за межами радянської України. Першим ректором УВУ у Відні став О. Колесса. Відомий науковець був автором праць із філологічного українознавства: «Українські народні пісні в поезіях В. Залеського» (1892), «Юрій – Коссовак, Осип – Домінік – Ігор Федькович. Проба критичного розбору його життєпису і повістей» (1893), «Сліди впливу Жуковського в поезіях В. Залеського» (1894), «Шевченко і Міцкевич. Про значення впливу Міцкевича на Шевченка» (1894), «Століття оновленої українсько-руської літератури 1798–1898» (1896), «Українська ритміка народня в поезіях В. Залеського» (1900), «Наукова діяльність І. Франка» (1913), що тематично охоплюють українознавчу біографістику; «Південно-волинське городище і городські рукописні пам'ятники 12–16 вв.» (1923), «Гродське Євангеліє 12–13 вв.» (1925), «Ужгородський Полустав у

пергаментовій рукописі XIV в.» (1925) – присвячені діалектології середньовічних пам'яток (до XIV ст.), які найбільше цікавили вченого. Ці та інші праці були результатом експедиції 1898–1899 рр. по Закарпаттю, де О. Колесса збирав і вивчав матеріали з історії України, мови та літератури, що зберігалися в Ужгородській єпископській бібліотеці, бібліотеках василіанських монастирів та архівах; подорожей до Москви, Петербурга, Києва, Вільно, що дали змогу вивчати рукописні пам'ятки XI–XIV ст. Будучи членом Центральної комісії для зберігання пам'ятників старовини у Відні, О. Колесса розшукав Лаврівські та Гродські пергаментові листи XII–XIII ст., що стали предметом наукових студій. Визначальними були розвідки з історії мови «Погляд на сучасний стан історичних розслідувань української літератури» (1901), «Погляд на історію української мови» (1924) (оприлюднено у 1927 р.) [66, арк. 23], «Погляд на історію українського фольклору» (1927), «Головні напрями й методи в розслідуваннях українського фольклору» (1927) та ін. Ці дослідження були результатом наполегливої праці та отримали позитивні відгуки І. Франка, М. Сумцова, А. Лободи, С. Єфремова, М. Грушевського.

Цікавим є той факт, що впродовж 1903–1904 рр. українознавець, перебуваючи на посаді декана філософського факультету Львівського університету, здійснював як усне, так і писемне урядування українською мовою. Організаторські здібності О. Колесса виявив у 1906 р., коли заснував Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили, що стало першим українським народним університетом, де навчалося 54 тисячі слухачів. Упродовж 1907–1918 рр., будучи послом до австрійського парламенту, О. Колесса порушував проблеми української освіти. Саме він уперше виголосив промову українською мовою про потребу створення університету [64, арк. 167–172]. Ідея про заснування власного вищого навчального закладу була реалізована в 1921 р. «Відчуваючи пекучу потребу організації наукової праці для української молодіжи, перед якою брутальна рука переможців замкнула брами університетів на рідній землі, заснував гурт українських професорів університету, що живуть тепер у Відні, при матеріальній

допомозі Товариства українських журналістів і письменників – наукову інституцію Український Вільний Університет» [67, арк. 63–65]. Згодом Прага за прихильності чеського уряду стала центром університетського життя. Організатори визначили основну мету діяльності УВУ – розвиток української науки і підготовка для України освічених працівників для наукової та практичної роботи [68, арк. 157, 166].

Структурно університет поділявся на два факультети – філософський і правничий. З початку його заснування на філософському факультеті працювали: Д. Антонович, А. Артемович, І. Ганицький, Д. Дорошенко, В. Залозецький, О. Колесса, В. Липинський, М. Лозинський, С. Рудницький, М. Сабат, О. Туринський. На історико-філологічному відділі філософського факультету викладали такі українознавчі курси: історію України, історію мистецтв, археологію, філологію, географію України, історію української політичної думки та ін. Згодом професорсько-викладацький склад розширився. На лекціях з історії України В. Біднов акцентував увагу на історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., Запоріжжя XVIII ст., історії церкви; Д. Дорошенко читав загальний курс історії України та оглядово українську історію XVII–XVIII ст., відображену в зарубіжних наукових працях, історію західноукраїнських земель у XVII–XVIII ст.; Д. Антонович викладав історію мистецтва XVIII–XIX т., історію українського театру [68, арк. 429–431]. Знавцем української археології в УВУ був В. Щербаківський, якого колегія професорів УВУ в 1929 р. рекомендувала представляти філософський факультет УВУ в Берліні на конгресі класичної археології [68, арк. 161]. Філологічні курси читали С. Смаль-Стоцький, Р. Смаль-Стоцький, О. Колесса. На факультеті права і суспільних наук почали працювати: І. Ганницький (вивчав український кооперативний рух та його економічні основи), С. Дністрянський (теорія права, конституційне право, міжнародне право), Д. Коропатницький (теорія карного права), М. Лозинський (форми правління: монархія і республіка), П. Лисяк (критичний аналіз економічних теорій), В. Старосольський (генеза права, державне право), С. Шелухін

(право, етика, релігія, історичний аналіз українського права) та ін. Слід наголосити, що українське право науковці вважали самостійним, незалежним від соціального устрою країни, що підтверджують лекції С. Дністрянського з історії філософії права, історії середньовічного приватного права; Р. Лащенко – з історії українського цивільного права, історії українського кримінального права, огляд пам'яток гетьманського права; О. Лоського – з історії про національні джерела церковного права; М. Лозинського – з історії будови української держави, а також О. Одарченка, В. Старосольського та ін. [68, арк. 157–167].

Поряд із навчальною діяльністю університет виконував завдання підготовки молодих кадрів. На базі УВУ значна кількість українознавців мала змогу захистити дисертаційні роботи. Так, Е. Камінський підготував докторську дисертацію «Подорож І. Брюховецького в Москву і Московська умова 1665 р.»; Б. Крупницький «Гетьман І. Мазепа в освітленні німецької літератури його часу»; Б. Коваль «Педагогічні основи Києво-Могилянської академії»; Г. Мельник «Безкоролів'я по смерті Жигимонта III на Україні» та ін.

Слід зазначити, що важливість діяльності українського університету усвідомлювала громадськість. Колишні вояки УГА, інтерновані в німецькому таборі Ябліннім, надіслали до УВУ привітання з нагоди його десятиріччя. В ньому наголошувалося, що українські стрільці вважають «...відчинення українського найвищого культурного огнища під крилами чеської *alma mater* за факт далекосяжного значення – не тільки як доказ нестримности національного розвитку та непереможности духа українського народу, якого не в силі... прибити, але як доказ шляхетности чеського народу, що зумів відчутти нашу найболючішу рану» [64, арк. 57]. Шляхетність і розуміння загальноукраїнських потреб стали характерними ознаками діяльності УВУ, що засвідчує факт організації допомоги як для голодуючих України, так і зокрема від професорів для українських учених у Києві [159, 123]

Вважаємо, що Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова здійснював не лише підготовку вчителів для «...українських середніх шкіл» [77, арк. 13], а й українознавчу наукову діяльність. У цьому напрямку, зокрема, працювали: Український науковий інститут, що визначив за мету науково-дослідну працю, співробітництво із науковими товариствами, видання підручників, наукового збірника, інформування чеської громадськості про українські здобутки; видавниче товариство «Сіяч», у статуті якого виокремлено такі завдання: «...задоволення потреби Педагогічного інституту видаванням книг наукового змісту зі всіх галузей знання», зберігаючи при цьому право на відкриття філій, організацію курсів, розповсюдження видань. Слід наголосити на внескові інституту в скарбницю досліджень українознавчої спадщини М. Драгоманова, чому значною мірою сприяли публікації Л. Білецького, В. Сімовича, П. Феденка, М. Дольницького та інших науковців, що стали основою першого Драгоманівського збірника УВШ. Об'єктом наукових студій були постаті Т. Шевченка (І. Рудківський «Синтеза ідеї і образу в творчості Т. Шевченка», О. Потебні (М. Загривний «Теорія поезії і метод літературного наукового дослідження О. Потебні»), Миколи Євшана (О. Бабій «Микола Євшан: критичний огляд його творчості»), події козацько-гетьманського періоду (Л. Бурмістренко «Договори Хмельницького і Виговського з Швецією та Семигородом (1656–1657 рр.)»; Б. Ставинський «Гетьманування Дорошенка», Н. Григоріїв «Українська державно-національна традиція», П. Огородник «Гетьманування І. Скоропадського») [76] та ін.

Важливим кроком у формуванні повноцінної структури української нації було заснування у 1922 р. у Подєбрадах Української господарської академії як вищого політехнічного закладу освіти. Функціонування 59 кафедр, викладання українськими та чеськими науковцями економічних і технічних предметів, організування фахових товариств, створення україномовної термінології, видання навчально-наукової літератури мало велике значення у цьому напрямку [398, 25–27]. У міжвоєнний період в

еміграції також плідно працював Український науковий інститут у Берліні (директором якого з 1931 р. був І. Мірчук). У ньому активно співпрацювали З. Кузеля, М. Антонович, Б. Крупницький, В. Кубійович та ін. Українознавчу інформацію публікували у «Вістях Українського наукового інституту у Берліні» за редакцією З. Кузелі. З 1930 по 1939 рр. у Варшаві діяв Український науковий інститут, співробітники якого зосереджували увагу на дослідженні історії українського народу, його господарського та культурного життя.

Серед наукових товариств слід виокремити Українське історично-філологічне товариство у Празі (УІФТ), засноване в 1923 р. Це єдине товариство, що досліджувало різні компоненти українознавства: історичний, філологічний, філософічний, археологічний, етнографічний, правничий та ін. Протягом 1923–1931 рр. проведено 224 наукових засідань, прочитано 356 наукових рефератів на українознавчу тематику [398, 23]. Погоджуємося з думкою В. Ульяновського, що це була неофіційна українська академія наук гуманітарного напрямку [1008, 499]. Важливо зазначити, що в 1924 р. засновано Український академічний комітет (УАК) як автономний орган УІФТ. Основна мета його діяльності – об'єднання українських наукових діячів і координація їхньої співпраці. Членами УАК були всі українські вищі школи і наукові товариства Чехії, НТШ у Львові, Український науковий інститут у Берліні [86].

Безперечно, науковий рівень товариств визначався за участю у їхній діяльності провідних українознавців. Так, Д. Антонович (1877–1945) був ініціатором заснування Українського історико-філологічного наукового товариства. Група вчених філософського факультету УВУ – Д. Антонович, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Щербаківський – очолили українознавчі студії у різних галузях: історії України, історіографії, воєнної історії, історії освіти, права, етнографії, економіки, археології, класичної філології. Проблеми становлення історичної, правової, філологічної, економічної думки; історії Козацько-гетьманської держави, Української держави 1917–1920 рр.; основні

етапи розвитку матеріальної і духовної культури українського народу доісторичної доби (В. Щербаківський «Палеоліт») та періоду утвердження християнства, етнологічні дослідження; вшанування діяльності І. Котляревського, Д. Яворницького, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Русова, Т. Шевченка, М. Сумцова, Д. Щербаківського, М. Костомарова, В. Біднова, В. Липинського та інших були предметом уваги цього товариства. Перше засідання відбулося 7 червня 1923 р., де В. Біднов прочитав реферат про оповідання запорожця Коржа. Протягом 1925–1930 рр. оприлюднено багато цікавих доповідей, зокрема, Д. Чижевського «Завдання історії української філософії», «Нове з історії української філософії», «До теорії пізнання», «Філософічний метод Г. Сковороди» (ця тема була головною впродовж життя вченого в еміграції), «Шевченко і Давид Штраус»; приблизно 20 рефератів В. Біднова з тематики Запорізької Січі; історії освіти та ін. [1008, 495]. Товариство працювало і у воєнний період, упродовж якого побачили світ 4-й та 5-й томи його праць. Велику увагу члени товариства приділяли подіям ХІХ ст., зокрема, цікавою інформаційно була розвідка І. Панькевича «До переміни естетичних поглядів І. Франка у 1876–1878 рр.». Автор також оприлюднив листи М. Драгоманова до О. Барвінського [114, арк. 1]. Досвід перелічених освітніх і наукових інституцій є важливим з погляду організації українознавчих осередків за кордоном в умовах закриття кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, реформування радянською владою університетських центрів в інститути народної освіти; популяризації знань про Україну та українців за наявності інформаційного вакууму для подальшого поступу українознавчої науки.

Значною мірою позитивний результат українознавчих досліджень залежав від матеріально-технічної бази науки. Це в свою чергу безпосередньо пов'язано із ставленням до українців та їхніх проблем іноземних урядів, які здебільшого були байдужими до політичного майбутнього України, а на власні кошти розраховувати не доводилося. Єдина українська установа, що мала будинок, куплений на кошти, зібрані

емігрантами всього світу, був Музей визвольної боротьби України у Празі [872, 532]. Слід зазначити, що це відбувалося за тих умов, коли уряд Чехії доволі лояльно ставився до науково-культурної діяльності українських емігрантських сил з огляду на традиції панславізму та слов'янофільства, що були змістом чеських настроїв упродовж століть [882]. Разом із цим, не слід ідеалізувати «російську допоміжну акцію», котру проводив чеський уряд Т. Масарика [992, 14–20]. Як за назвою, так і за змістом вона була російською. Допомога українським емігрантам надходила не як представникам окремого народу, що отримав поразку у боротьбі за державність, а як вихідцям із Російської імперії. Загалом українознавці були одностайними щодо складних умов проживання, що підтверджують листи Д. Дорошенка до М. Грінченко, яка перебувала у Києві: «...Матеріальної нужди роки не терпимо. Але моральне становище тяжке: я принаймі весь час почуваю себе пригніченим тим, що живу на чужий кошт, з чужої ласки... І ця вічна непевність, що буде завтра...» (червень, 1924). «...Живемо поза містом і, як наступила осінь з дощами і грязюкою, це дається взнаки: дуже стомлює їзда до Праги... Я набрав багато лекцій, аж цілих 12 на тиждень в університеті і в Педагогічному інституті; нам зменшили платню, довелось надолужити числом годин...» (листопад, 1924) [636, 226–227]. Свідченням цього також є той факт, що О. Лотоцький – визначний український учений та громадсько-політичний діяч, опинившись в еміграції у Відні та не маючи жодних засобів для існування, працював нічним сторожем на фабриці. Проблеми українського наукового еміграційного життя підтверджують і листи редактора тижневика «Український тиждень» у Празі (1933–1937) П. Зленка до Є.-Ю. Пеленського [179, акр. 1–3].

Коло досліджуваних проблем підпорядковувалося наявності археографічного матеріалу та наукових інтересів учених. Щодо історичного компонента українознавства (на наш погляд, це є правомірним і щодо всіх галузей знань українознавства) Д. Дорошенко зазначав, що історики опинилися у «...несприятливих умовах головно через відсутність необхідних

книжок і архівованих матеріалів, які служать основою дослідчої праці на полі історіографії. Тому українським історикам вдалось спрямувати свою увагу головню на праці синтетичного характеру й на розроблення матеріалів до української історії, які переховуються по чужих архівах та бібліотеках» [400, 85]. Так, Ф. Савченко у листі до К. Студинського від 6 січня 1927 р. зауважував, що з інтересом прочитав статті В. Біднова у «Записках НТШ», вказуючи водночас на недоліки цих статей, пов'язані з відсутністю нових висновків і матеріалів. На його думку, «...в тому і полягають для наших людей труднощі роботи на еміграції» [116, арк. 57 зв.].

Варто наголосити, що за умов архівного «голоду» щодо окремих питань буття України та українців з'явилася унікальна можливість працювати в іноземних архівосховищах та бібліотеках. Це підтверджує епістолярна спадщина М. Грушевського та М. Кордуби, які листувалися впродовж 1927 р., аналіз котрої дає змогу відстежити спрямування основних потоків інформації. Це здебільшого були матеріали бібліотеки Оссолінських з історії Української національної революції під проводом Б. Хмельницького, суспільно-політичного життя України XVIII–XIX ст., цитати з праць польських істориків, витяги з Коронної та Литовської метрик, бібліотеки Поторицьких та ін. Аналогічним чином співробітники Українського наукового інституту у Берліні працювали у німецьких архівах, оприлюднюючи українознавчу інформацію. Саме на основі матеріалів Пруського таємного державного архіву у Берліні написано дослідження Б. Крупницького з історії періоду І. Мазепи та П. Орлика. Студії І. Лоського, І. Борщака, Ф. Слюсаренка, Р. Лашенка, А. Яковліва та інших науковців також ілюструють використання зарубіжної архівної україніки. Розвідки Д. Дорошенка «В. Антонович, панславизм і австрійська поліція», «Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві» (Відень, 1931) базуються на інформації з пруських архівів. У дослідженні «З історії української політичної думки за часів світової війни» (Прага, 1936) науковець представив для громадськості матеріали швейцарських архівів.

Проте найбільша наукова праця на базі архівних матеріалів Варшави, Познані, Кракова про Д. Дорошенка, як зазначає його учень Б. Крупницький, не змогла побачити світ [827, 72].

Внесок зарубіжних українознавців полягав у збереженні за кордоном пам'яті про незалежність нашої держави, діяльність різних партій і політичних рухів. Для створення археографічного фундаменту українознавства слугували архіви. М. Мушинка зазначав, що кожен із наукових закладів чи товариств мав власний архів [872, 532]. Передбачалося, що за становлення суверенної України їх передадуть у містя походження, де вони слугуватимуть розбудові нової держави. Як правило, це документи урядів України 1917–1920 рр., політичних партій, що перенесли свою діяльність за кордон, спілок, наукових установ та товариств; приватні фонди політичних і наукових діячів. Унікальною вважаємо колекцію мистецьких творів, до якої належали полотна М. Читинського, М. Михалевича, І. Іванця, Н. Гакен-Русової, М. Гаврилка, І. Кураха, Г. Мазепи, С. Нормана, Ю. Вовка, Г. Русової, С. Анісімова, В. Касіяна, К. Антонович, Ю. Буцманюка, С. Мака, В. Петрука, С. Шрамченка, І. Десятковського, С. Колядинського та ін. [872, 144]. Крім цього, значимими були авторські подарунки МВБУ, організованого з ініціативи професора Д. Антоновича.

Слід зазначити, що МВБУ став унікальною музейною установою для збереження, описування, дослідження історичних пам'яток і творів українського мистецтва. Його архівна частина репрезентувала матеріали українських організацій періоду Першої світової війни, в тому числі СВУ, архіви закордонних місій, армій УНР та ЗУНР, документацію різних еміграційних установ [673, 18]. Важливим першоджерельним матеріалом для українознавства були часописи, малотиражні видання, газети різної політичної спрямованості, що вміщувала книгозбірня МВБУ. При Українському науковому інституті у Варшаві (1930) створено спеціальну Комісію дослідження історії українського руху. Голова комісії О. Лотоцький та секретар В. Біднов визначили хронологічні межі досліджуваного періоду:

XVIII – початок XX ст. [921, 57]. Серед багатьох заслуг комісії варто виокремити впорядкування архіву М. Драгоманова та заснування музею. У цьому ж напрямку працювали Український національний музей-архів (1923), Українська бібліотека імени Симона Петлюри (1929), Український історичний кабінет (1931) та ін.

Участь у національно-державному будівництві М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка, О. Шульгіна, В. Липинського, С. Петлюри, О. Лотоцького, О. Бочковського, А. Яковліва та інших діячів дала змогу висвітлити перебіг подій національно-визвольних змагань у період УЦР, Гетьманської Держави, Директорії, ЗУНР. На широкому суспільно-політичному тлі з позицій власного бачення аналізували науковці ці державотворчі етапи [293; 396; 487-489]. «Тільки тепер, на певній історичній віддалі від тих подій, коли вже можна спокійніше говорити й думати про наші минулі успіхи та невдачі, відчувається потреба зафіксувати деякі свої спостереження та факти з тих недавніх часів», – зазначав І. Мазепа [487, 5]. Цінну інформацію для написання спогадів почерпнуто, як зауважував автор, з матеріалів Музею визвольної боротьби України та інших українознавчих установ Праги [487, 6]. Цікавими з погляду розвитку української культури вважаємо спогади Є. Чикаленка [656], О. Лотоцького [649], Д. Дорошенка [631], В. Приходька [653], А. Маршинського [650], Ф. Швеця [79] та ін.

Аналогічно, епістолярна спадщина М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Антоновича, О. Колесси, С. Дністрянського, А. Яковліва, О. Лотоцького, З. Кузелі, В. Біднова, С. Петлюри, С. Смаль-Стоцького, Д. Чижевського, Ф. Щербини та інших учених, що стала основою рукописних фондів наукових бібліотек Києва та Львова, відображає особистісне ставлення цих дослідників до процесу становлення українознавчої науки за кордоном. Поряд із документами наукових установ і товариств цей сегмент інформації подає певні коригування щодо реального стану справ, дає змогу проаналізувати головні завдання науково-освітніх закладів з точки зору їхніх

засновників і співорганізаторів. Так, у фондах цих бібліотек поряд із «сухими» даними щодо організації та діяльності Українського соціологічного інституту міститься матеріал, що дає можливість конкретизувати головні причини, умови постання та окремі результати діяльності цього закладу освіти. М. Грушевський у «Відкритому листі до співвітчизників» (1923), а також у листі до В. Мазуренка, з'ясовуючи умови перенесення УСІ в Україну в 1921 р., наголошував, що «...діяльність інституту досі зачеркнена в трьох напрямках як наукової робітні по соціології та близьким їй наукам – як науково-педагогічної інституції і як видавничої організації. Інститут за сі два роки існування встиг позначити своє існування у всіх сферах. Зібрано дуже цінну бібліотеку... по соціології й етнології, економіці, праву й історії культури. Приготовлено значне число оригінальних перекладних праць...» [626, 55].

Слід зазначити, що українознавці розпочали активну бібліографічну діяльність у напрямку реалізації проекту ВУАН, зокрема, щодо створення єдиного українського бібліографічного реєстру. У цьому векторі працювали журнали «Книга» (заснований у 1921 р. у Відні), «Українське книгознавство» (заснований у 1922 р. у Варшаві), український відділ «Слав'янської книги» (редактор С. Сірополко), «Книголюб» (заснований у 1927 р. як орган Українського Товариства прихильників книги у Празі, що після знищення українознавчих інституцій в УСРР став єдиним книгознавчим журналом для українців). Наприкінці 30-х рр. задумано організувати українокнигознавчий часопис «Українська книга», до співробітництва в якому запрошувалися відомі науковці, зокрема Д. Дорошенко [179, арк. 3]. Важливими для бібліографії були публікації вченого, що оприлюднив «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 рр.» (Прага, 1925); дослідження Д. Антоновича, Л. Биковського, О. Лотоцького, С. Сірополка, М. Драгана, В. Дорошенка, П. Зленка, М. Петріва та ін. [1074].

Заслугою наукової діяльності представників еміграції було утвердження нової теоретичної парадигми. Загалом українознавці вивчали

проблеми теоретичного обґрунтування взаємодії нації та держави; аналітику національно-визвольних рухів як в Україні, так і за її межами; моделювання майбутніх федеративних зв'язків і потенційних партнерів України; досліджували роль провідних верств суспільства та їхню державотворчу місію. Наприклад, Український інститут громадознавства згідно зі статутом передбачав визнати Україну частиною світового суспільства та господарства і виробити для неї найбільш перспективну модель їхньої організації на основі використання здобутків інших народів.

Появу праць зазначеного спрямування зумовили своєрідність і складність державного будівництва в 1917–1920 рр., відсутність відповідного державницького підходу в українознавчій думці. Слід вказати, що державницький підхід утверджували у своїх розвідках С. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський, О. Бочковський, М. Туган-Барановський, О. Ейхельман, О. Назарук, М. Шаповал та ін. Легітимацією української ідентичності, державобудівної спроможності українства слугували праці науковців діаспори, як наприклад С. Рудницького «Українська справа зі становища політичної географії» (1923), О. Бочковського «Вступ до націології» (1934) та ін. Так, оцінюючи теоретичну спадщину вчених-емігрантів, В. Потульницький зазначає, що твердження українських науковців багато в чому випередили світову політичну думку [931, 565]. Разом із цим, утвердження державницької парадигми у міжвоєнній науці як в еміграційній, так і на матірних територіях дало змогу сформувати міцний теоретичний фундамент для побудови сучасної суверенної України. Для створення цієї незалежності необхідним був стереотип чи матриця – ідея про право на державне існування, а будь-яке право, як відомо, підтверджується правом давнини або ж традицією, на чому наголошував К. Глушко [719, 18]. І якщо українознавча думка цього не встигла зробити до початку національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., то вона це обґрунтувала після їхньої поразки. О. Оглоблин вважав, що еміграція першої чверті ХХ ст. «...оформлює нову державницьку українську історіографію, творячи і

розвиваючи її окремі течії й наукові школи» [665, 73]. Так, українознавці здебільшого вивчали проблеми, дослідження яких заборонялося в радянській Україні. Це, зокрема, питання історії релігійної думки в Україні; розвитку української культури як самобутньої, відмінної від російської; історії українського права як незалежного від російського та ін. Слід зазначити, що українські науковці-емігранти започаткували вивчення багатьох нових проблем. Варто виокремити історію національно-визвольних змагань початку ХХ ст.; історію розвитку освіти в Україні; історію книги та читача; історію еміграції тощо.

Наприклад, вагомим є внесок учених у з'ясуванні особливостей, причин, результатів і наслідків діяльності української еміграції міжвоєнного періоду, дослідженні історії попередніх еміграцій. Неодноразово науковці зверталися до досвіду П. Орлика, І. Мазепи, М. Драгоманова. Значну увагу дослідники приділили економічному, політичному, культурному становищу українців після Першої світової війни, вказавши на основні відмінності української еміграції від російської, а також подавши спогади про інтернованих українських вояків [959]. З наукових позицій проаналізував у 1929 р. структуру української еміграції М. Шаповал (1882–1932) – ректор Українського соціологічного інституту в Празі, відомий водночас і як дослідник політичної історії та революційного руху. Його праці «Інтелігенція і пролетаріат» (1920), «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси» (1923), «Велика революція і українська визвольна програма» (1927), «Соціологія українського відродження» (1936) відіграли важливу роль у вивченні новітніх суспільно-політичних процесів в Україні. Варто звернути увагу на «Соціологію українського відродження», де автор однією з головних причин втрати української державності визначив неструктурованість нації та висловив власну думку щодо основних завдань державотворення [603]. Слід зазначити, що соціологія цікавила вченого і як наукова галузь, і як навчальна дисципліна. Він опублікував підручник «Загальна соціологія», де

українською мовою вперше розробив понятійний апарат, визначив її основні завдання та функції, подавши етапи розвитку в контексті української історії.

Соціологічний аналіз дав підстави М. Шаповалу виокремити такі основні еміграційні потоки з України: українські вояки, що перебували в європейських країнах після Першої світової війни; політична еміграція; військові, що були у складі білогвардійських армій; трудова еміграція [58]. Наслідки процесів повернення українців на Батьківщину пробували спрогнозувати в УСІ. М. Шаповал у 1926 р. зазначав, що масові хвилі повернення емігрантів додають лише шкоди радянському режиму, оскільки є потенційними носіями інформації про матеріальне та політичне становище громадян в інших країнах, а це перешкоджало утвердженню більшовицького режиму [921, 37]. Заслуговує на увагу порівняльно-історичний підхід до визначення умов перебування української еміграції у Польщі, Чехії, Австрії, Румунії, Франції та ін. Так, М. Шаповал виокремив визначальні чинники, що мали вплив на правовий статус українців. «В Польщі антируська, в ЧСР русофільська традиції... Польща визнає постулат державної самостійності України (очевидно за Збручем!), а ЧСР не визнає. Польща одверто підтримує самостійницьку групу еміграції (петлюрівську)... Політична ціль Польщі в цім – утворити між українцями полонофільську ідеологію і відповідну організацію...» [921, 49].

Грунтовний аналіз кількісного та якісного складу української еміграції, умов та організації їхньої діяльності були основою для майбутніх досліджень науковців у незалежній Україні. Проте важливість наукової розробки цих питань розуміли і в період 20-х рр. ХХ ст. Так, Український науковий інститут у Варшаві мав окремий стипендіальний фонд для вивчення актуальних проблем українознавства. З огляду на це С. Наріжному (1898–1983) надано стипендію для написання наукової праці про українську еміграцію, а Б. Крупницькому – для опрацювання теми «Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності» [921, 55].

Докторська дисертація С. Наріжного «Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері» (1927) збагатила відомості про складний процес українського державотворення після смерті Б. Хмельницького. Основні постулати учений розвинув згодом у працях «Гетьман Іван Виговський» (1929), «Гадяцька умова в світлі української історіографії» (1930) та ін. Як для монографічних досліджень, так і лекцій науковця в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1928–1932) характерний високий рівень узагальнень та аргументації. Впродовж викладацької діяльності було оприлюднено такі навчальні посібники: «Нариси з історії середньовіччя. Мусульманський світ» (1931), «Українські публікації до всесвітньої історії» (1931). Навіть нині неперевершеним та інформативно насиченим вважаємо фундаментальне дослідження «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (Прага, 1942).

З огляду на ідеологічні засади більшовизму в радянській Україні не була відображена церковна тематика. Це завдання вирішували українознавці в еміграції, зокрема О. Лотоцький (1870–1939), запрошений на посаду доцента історії канонічного права УВУ в Празі (на конгресі вищих шкіл Чехо-Словаччини в 1922 р. університет визнано одним з рівних серед вищих навчальних закладів країни) [65, арк. 45]. Згодом науковець став професором церковного права УВУ (1923–1929), професором історії православної церкви Варшавського університету (1929), засновником і директором Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938). Учений видав конспект лекцій із церковного права «Українські джерела церковного права», де аргументовано розмежував історію створення української та російської церков, подавши статті про церковні устави князів Володимира, Ярослава та ін. [485]. Ці розвідки здобули високу оцінку чеського науковця К. Кадлеця [1008, 56]. У 30-х рр. ХХ ст. О. Лотоцький як знавець пам'яток українського письменства оприлюднив актуальну і нині наукову працю «Автокефалія» (т. 1–2, 1935–1938).

Вагомий внесок у дослідження історії церкви зробив В. Біднов (1874–1935), який написав нариси про протоієрея С. Іпатовича, науковців С. Голубева, К. Харламповича, А. Зерникова, М. Петрова, єпископа В. Богдашевського, вченого В. Екземплярського, митрополита Макарія, а також про Кулішів переклад Святого Письма та ін. [1008, 524]. В. Біднов був автором розділу про українську церкву колективного монографічного дослідження «Українська культура» за редакцією та упорядкуванням Д. Антоновича.

«Ніхто з українців на еміграції не розвинув у культурно-науковій праці такої продуктивності з такими багатими результати, як професор Дмитро Антонович...» [874, 20] – зазначав С. Наріжний, учень і найближчий співробітник Д. Антоновича, виокремлюючи насамперед празький період його діяльності. Праця «Українська культура» побачила світ лише у 1940 р., оскільки, як зазначав її упорядник, видання тривало шість років [276, 474]. Курс лекцій на цю тематику апробовано у вищих освітніх закладах Праги, Варшави, Подєбрадів, Берліна. (Попередниками книги були курс лекцій Д. Антоновича «Українське мистецтво. Українська культура», оприлюднений у Подєбрадах у 1934 р.; «Триста років українського театру 1616–1916» (1925).) Важливо зазначити, що це одна з перших спроб синтетичного видання матеріалу з української культури. Хоча складно було втілити в колективній монографії єдині концептуальні принципи, проте науковці презентували українську культуру як єдине ціле в багатогранній різноманітності, взаємозумовленості та взаємозв'язку з іншими. Історичний метод обрано з метою відображення процесу змін у змісті та формі для різних галузей культури. Крім цього, автори намагалися виокремити спільні закони, тому для кращого розуміння єдності вони застосували дихронний метод. Це дало змогу наголосити на взаємовпливі та взаємозалежності української культури від інших. Д. Антонович визначив систему восьми періодів для мистецтва, котру застосовували в Європі. Це візантійсько-романський, готичний, ренесансу, бароко, рококо, класичності, еkleктизму,

сучасності. Ці періоди, як зазначав упорядник монографії, також характерні для інших галузей української культури, лише науковці при цьому користувалися іншими термінами (княжий період, домонгольська доба, феодалізм – для візантійсько-романського етапу тощо). Таким чином, Д. Антонович вивчав українську культуру в загальноєвропейському контексті як суто культурологічне явище, а не соціологічне. Погоджуємося з твердженням І. Дзюби про те, що Д. Антонович пройшов культурно-історичну школу І. Тена та його послідовників, віддав «данину» її соціологічному монізму та історичному детермінізму, ідеї співіснування різнорідних культурних явищ, але водночас вийшов за межі цієї школи в бік дослідження іманентних чинників мистецтва і культури, ввівши складнішу систему понять [742, 12].

Структурно монографічне дослідження містило 17 розділів, вступ та висновки. Д. Дорошенко подав аналітичну розвідку «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення»; В. Біднов – матеріали з історії школи та освіти в Україні; С. Сірополко – дослідження історії народної освіти на території України і колоній (цей курс згодом став основою єдиної в Україні синтетичної концепції «Історії освіти в Україні», вперше оприлюдненої у Львові в 1937 р.); Д. Антонович та О. Лотоцький – матеріали про розвиток книжкової справи; С. Наріжний – про історичний розвиток української преси; В. Біднов та Д. Антонович – про історію церкви; Д. Чижевський – розвідку про українську філософію (за дослідження «Філософія на Україні (Спроба історіографії)» (1927) отримав звання професора, а згодом створив порівняльну концепцію слов'янської філософії, застосувавши культурологічний підхід, апробований в «Українській культурі» для аналітики основних періодів в історії української літератури). Значну увагу приділено дослідженню передхристиянських вірувань українського народу, що подано як окремий розділ. Крім цього, наукова праця поміщала матеріали В. Січинського про українську архітектуру; А. Яковліва – українське право; Д. Антоновича – українське мистецтво,

архітектуру, скульптуру, малярство, гравюру, орнамент, музику, театр. Варто зазначити, що розвідки відзначались ґрунтовністю, було виокремлено причини та витоки явищ, подано різні погляди і концепції, а також власне бачення авторів, що підвищувало достовірність інформації, посилювало її доказовість, унезалежнювало від настроїв тогочасного суспільства.

Гуманітарно-українознавче спрямування книги упорядник аргументував відсутністю належної інформації в галузі прикладних наук, технічної культури. Водночас ця причина зумовила неповноту висвітлення духовної культури без розвитку народної творчості, літератури. Незважаючи на об'єктивні недоліки, монографічне дослідження було унікальним і єдиним. У радянській Україні оприлюднено в 1931 р. лише нарис А. Козаченка «Українська культура, її минувшина і сучасність».

Прикладом комплексності та синтетичності можна вважати творчу спадщину Д. Дорошенка. Ця риса характерна як для практичної, так і науково-теоретичної сфер діяльності. Науковець був одним з активних організаторів УНІ-Б (1926). У структурі цього інституту відкрито кафедру політичної історії України під керівництвом В. Липинського (1882–1931), кафедру історії соціальних і господарських відносин в Україні (Д. Дорошенко); кафедру історії духовних та релігійних течій в Україні у зв'язку з духовними течіями інших слов'янських народів (І. Мірчук); кафедру історії українського мистецтва (В. Залозецький – дослідник історії мистецтва, впливів візантійського мистецтва, готики, ренесансу, бароко на українську культуру). Крім цього, в 1933 р. в інституті створено кафедри матеріальної культури (очолив З. Кузеля – етнограф, мовознавець, член НТШ з 1909 р.) та українського права (В. Леонтович). Представники цієї вищої школи приділяли увагу не лише розвитку української науки, а й співробітництву в західноєвропейському масштабі, аналізу відносин України з європейськими державами, насамперед українсько-німецьких. За період з 1927 по 1931 рр. опубліковано 3 томи «Записок українського наукового інституту», в яких поміщено цінні дискурси з українознавчої тематики.

Заслугою Д. Дорошенка вважаємо оприлюднення «Огляду української історіографії» (1923) та «Нарисів історії України» (1932–1933). На певну заполітизованість історіографічного нарису вказували Л. Винар, В. Масненко та інші вчені [701], проте цього не заперечував і автор. У листі до В. Липинського він зазначав, що курс «...зладжено... у дусі головно Вашої історіософії. Довелося цілком інакше оцінити Костомарова, Антоновича, Грушевського, ніж у нас прийнято під впливом радикально-демократичного дурману. Знов же в іншому світлі виступає стара історіографія кінця XVIII і першої половини XIX віку» [702, 37]. Найбільшим досягненням нової української історіографії було опублікування книги В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії державного будівництва». Ця наукова праця, як вважав Д. Дорошенко, була найсильнішим і найважливішим дослідженням серед інших, чим позначився великий «здви́г», який зробила революція і відродження української державності. «Ціла книга перейнята тим духом свідомості і ясности національно-державних устремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії, що розвивалась від часів Костомарова й Антоновича під впливом трьох чинників: ідеології державності російської, ідеології державності польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української» [397, 211–212]. Для цього висновку були серйозні підстави, оскільки В. Липинський наголошував на тому, що національна ідея тільки тоді може оживити українську етнографічну масу, коли вона буде поєднана з ідеєю суверенітету українського народу та сприятиме його повному національному визволенню. Разом із цим, Д. Дорошенко не применшував заслуг попередників, оскільки об'єктивність – це характерна риса науково-дослідної праці автора. Учений належним чином оцінив діяльність М. Грушевського як творця нової схеми української історії, автора синтетичної «Історії України-Руси», діяльного учасника НТШ, засновника наукової школи.

Вперше в «Огляді...» було виокремлено українську історіографію з російського та польського наукового середовища, а також подано наукову періодизацію. Крім цього, визначено найважливіші етапи в розбудові українознавства XIX – початку XX ст.: Археографічна комісія, Одеське товариство історії та старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, «Київська старовина», Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, діяльність архівних комісій (у 1910–1913 рр. Д. Дорошенко був секретарем Катеринославської архівної комісії). Зазначимо, що науковець не зосереджував особливої уваги на процесі розвитку науки в університетах. Загалом «Огляд української історіографії» побудований на принципах наступності, історизму, хронологізму, системності з акцентом на безпосередньому зв'язку науки з процесами національного самопізнання. Заслуговує на увагу скрупульозний перелік бібліографічної інформації з окремих проблем українознавства, що є актуальним для дослідників і нині. У нарисах «Історії України» цю бібліографічну тенденцію збережено. Кожен розділ починався з короткої історіографії та переліку джерел із відповідної проблематики, що максимально наближало працю Д. Дорошенка за структурою та стилем до тогочасних європейських видань.

Слід вказати, що архівно-дослідницька діяльність не була визначальною у творчій спадщині Д. Дорошенка. Вміючи «пластично зображати» події, чітко висловлювати власну думку, з великого масиву документальних джерел вибирати найбільш характерні для певного явища, вчений поряд із науковими монографіями писав популярні нариси. Так, побачили світ «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» (Відень, 1921), «Короткий курс історії України» (Лейпциг, 1923), брошури про Т. Шевченка, матеріали з історії православної церкви багатьма європейськими мовами [827, 70].

Однією із заслуг еміграційної науки вважаємо дослідження питань розвитку права в Україні, його онтологічних засад, особливостей і

взаємозв'язку з європейським. Викладачі права УВУ С. Дністрянський, А. Яковлів, О. Ейхельман, Д. Коропатницький, М. Лозинський, Л. Білецький, С. Шелухін, В. Старосольський, О. Гайманівський навчальними курсами, науковими працями збагачували українську правову та історико-правову науки. Як зауважував А. Яковлів, наукова діяльність у галузі права концентрувалася на опрацюванні джерел з його історії, історії церковного права, історії державотворчих процесів в Україні, історії української суспільно-політичної думки, розвитку різних галузей права [615, 107–112]. Проте значна кількість дискурсів перебуває й донині у рукописному варіанті, будучи базою для подальших наукових досліджень. Слід наголосити, що видавничу діяльність у галузі права було розпочато у Відні, де побачили світ книги С. Дністрянського «Цивільне право», «Україна і мiрова конференція» (1919), М. Лозинського «Народність і держава» (1919), Д. Чижевського «Основи української державності» (1921), К. Лоського «Історія і система римського приватного права». В УВУ Видавничу комісію у галузі права очолили С. Дністрянський і К. Лоський. Популярністю у студентів користувалися «Міжнародне право» М. Лозинського (1922), «Гене́за і основи права», «Вічеве право» С. Дністрянського (1923), конспекти лекцій з церковного права О. Лотоцького, наукові розвідки та підручники Р. Лашенка та К. Лоського. Вважаємо, що внесок Р. Лашенка у розвиток правничої науки полягав насамперед у публікації джерел і вивченні історії середньовічного українського права [473]. Так, у творчому доробку науковця міститься чимало дискурсів з історії українського права: «Переяславський договір 1654 р.», «До питання про статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р.» та ін. Оглядом чесько-українських відносин у контексті права було монографічне дослідження А. Яковліва «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст.» (1927). У розвідці з історії українського права «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654» (1927) науковець назвав Переяславську раду шляхом поневолення українського народу [614, 54]. Цей підхід характерний для студії «Українсько-московські договори 17–

18 вв.» (1934). Важлива роль українознавця у збереженні та аналізі джерелознавчої інформації з українського звичаєвого права: «Українське звичаєве процесуальне право» (1931) [616]; розвідка «Про копні суди на Україні» (1931) була продовженням розпочатого Р. Лашенком у монографії «Копні суди на Україні» вивчення цього виду звичаєвого права.

Найбільш поширеними серед університетських підручників для студентів юридичного факультету були праці С. Дністрянського (1870–1935), зокрема «Загальна наука права і політики», де на основі соціологічного методу автор висвітлював правові питання. Матеріал було розраховано на сім книг, які мали б охоплювати такі проблеми: генеза та основи права; історія державного права; історія міжнародного, церковного та карного права; історія міжнародного права у давніх віках та середньовіччі; історія приватного права; філософія права; економічні проблеми в праві. Лише частину з них опубліковано, решта перебуває у ДАТО (Державному архіві Тернопільської області). Як зазначає Т. Андрусак [661, 65], ця праця і на сучасному етапі має не лише історичну цінність, а й наукову як спроба історіософського осмислення правових засад української та європейської думки.

Не лише навчально-методичними, а й монографічними працями сприяв С. Дністрянський поступу української науки. Варто зазначити, що архів вченого врятовано завдяки М. Мушинці і передано з дарчим надписом у ДАТО. Частина його праць зберігається у рукописному вигляді [660]. Більшість учених вважають С. Дністрянського одним із засновників нової української правової науки. Творчий доробок дослідника, що впродовж 70-літнього періоду був невідомим для українського народу, потребує нині ґрунтовного вивчення та аналізу. Так, ученого цікавили такі правові аспекти: форми державного устрою і права людини, проблеми консолідації української нації, національно-державного будівництва в Україні, шлюбно-сімейних відносин, історія української культури, забезпечення державного статусу української мови. Практичною апробацією теоретичних напрацювань

були «Устрій Галицької Держави», «Конституція Західно-Української Народної Республіки» та ін.

Теоретико-методологічні засади правової науки С. Дністрянський використав у «Погляді на теорію держави і права», «Теорії конституції», «Новій державі», «Границі науки права» та ін. Автор простежив проблеми предмета та об'єкта дослідження такої науки, як право, його виникнення, співвідношення з державою та законом. Ці ідеї були новаторськими для більшої частини Європи, а не лише для колишнього СРСР, де ототожнювалися право і закон. Лише Чехо-Словаччина відійшла від позицій позитивістсько-легістського типу праворозуміння, сприйнявши ідеї «нової держави», або правової. Проблематика співвідношення права, держави і закону була центральною в дослідженнях науковця. Не держава є творцем права, як стверджували легісти, а народ творить право поряд із державою, зазначав С. Дністрянський [382; 383]. Як засвідчують дискурси вченого і його численні посилання на Платона, Аристотеля, М. Монтеск'є, Г. Гегеля, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. фон Савіньї, І. Фіхте, Р. Ієрінга та інших філософів, він добре оволодів європейською духовною культурою. Ідею верховенства народу і його прав над державою науковець виводить з теорій природних прав людини та суспільного договору. Український мислитель основою права вважав такі ознаки: справедливість, рівність, свобода. З огляду на українські ментальні цінності вчений зауважував, що наше право називається правдою [383, 14].

Новаторськими для радянської правової науки були твердження С. Дністрянського про те, що приватна власність – це висхідна точка правової системи. Логічним продовженням осмислення приватного права були дослідження «Культура, цивілізація і право», «Потреба нової системи приватного права» (1926), які автор планував опублікувати у видавництві науково-дослідної кафедри права Харківського університету. Вчений вважав ці розвідки про «систематику» завершенням нового напрямку в науці приватного права. Проте вони не побачили світ.

С. Дністряньський разом з Р. Лащенком, А. Яковлівим, К. Лоським та іншими науковцями були активними учасниками Українського правничого товариства, яке в 1923 р. заснували викладачі УВУ в Празі. Згідно зі статутом головне завдання товариства полягало в тому, щоб «...об'єднати теоретичні і практичні українські правничі сили на ґрунті досліджень питань українського права; дбати про соціальні, матеріальні і моральні інтереси правників у Чехії та причинитися до зав'язання між українськими й чеськими, словацькими правниками доброзичливих стосунків» [508, 228].

Основною формою діяльності товариства були наукові засідання, організація святкових академій на честь урочин діяльності Ф. Щербини, М. Туган-Барановського, І. Горбачевського, О. Ейхельмана, Ф. Палацького та ін. Видавнича діяльність товариства в 1923–1928 рр. через нестачу коштів обмежилася публікуванням праці Р. Лащенка «Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятки права», тексту короткої редакції «Руської правди», інформативного покажчика «Українське правниче товариство в ЧСР» (17 березня 1923 р. – 17 березня 1928 р.) [507, 193]. Крім цього, Українське правниче товариство брало участь в організації наукових з'їздів. Так, у 1933 р. правничий форум, зініційований товариством, відбувся у Празі, де було виголошено приблизно 30 доповідей з проблем права, економіки та соціології [508, 229].

В еміграції активно працювали літератори і мовознавці Б. Лепкий, Р. Смаль-Стоцький, С. Смаль-Стоцький, А. Артемович, К. Чехович, В. Сімович та ін. Так, С. Смаль-Стоцький наприкінці XIX ст., як зазначалося, брав активну участь у національному відродженні Буковини. Тривалий період учений очолював кафедру української мови філософського факультету УВУ. Предметом особливого наукового інтересу українознавця було насамперед становище української мови у контексті її походження, розвитку, статусу серед інших слов'янських мов. У багатьох його розвідках аргументується власний, самостійний шлях розвитку української мови, що не походила із «праруського лона» [552–556]. З огляду на актуальність питання

прийняття спільного правопису для всієї України у контексті проведення «українізації» з'явилася низка публікацій академіка щодо реформи правопису, де акцентувалася увага на невирішених проблемах.

Р. Смаль-Стоцький (1893–1969) – професор УВУ, в 1926–1939 рр. працював на посаді професора у Варшавському університеті, також був незмінний секретар Українського наукового інституту у Варшаві. За його активної участі побачили світ 40 томів наукових записок цього закладу. Заслугою вченого вважаємо дослідження у галузі української мови. Це можна простежити у працях із словотвору «Нарис словотвору українських прикметників» (1925), «Значення українських прикметників» (1926), «Примітивний словотвір» (1929) [25]. У співпраці з І. Огієнком науковець оприлюднив у Варшаві 6 випусків «Студій до української граматики». Предметом його постійної уваги було дослідження української мови в контексті взаємовпливів і запозичень із румунської, угорської та німецької мов. Важливо, що українське слово не втратило актуальності як об'єкт наукового студіювання навіть за межами Батьківщини.

Цю тезу підтверджує наукова діяльність Б. Лепкого (1872–1941), котрий перебував у вимушеній еміграції з 1914 р. до 1925 р. спочатку в Австрії, а згодом у Німеччині. Відомому вченому запропонували очолити кафедру історії української літератури в новоствореному Українському науковому інституті у Берліні, проте він відмовився [676, 201]. У 1926 р. у Ягеллонському університеті відкрито новий факультет, на якому працювало дві кафедри україністики – мови та літератури як основа майбутнього університету в Україні (за рішенням Паризької конференції визначено надати Східній Галичині автономію та відкрити власне український університет). Слов'янську студію, в тому числі кафедру мови, очолив професор І. Зілинський – автор «Фонетичного опису української мови» (1932); кафедру літератури – Б. Лепкий. Ці науковці, як зазначав Ю. Генік-Березовський, були «...віддані великій ідеї науки, справжні батьки й опікуни молоді, творили атмосферу, якої українці в жадному університеті не мали» [716, 155].

Разом із Б. Лепким працювали Ю. Панейко (автор опублікованої у Парижі праці «Гене́за й підстави європейського самоврядування» (1926)), С. Томашівський, В. Кубійович. Лекції Б. Лепкого були предметом захоплень не лише студентів-україністів, на заняття приїжджали студенти зі Львова, Тернополя, Коломиї, Станіславова, Перемишля, а також їх відвідували представники інших факультетів і навчальних закладів [676, 202]. Як свідчать спогади Ю. Геника-Березовського, Б. Лепкий знайомив студентство з українською літературою в історично-хронологічній послідовності від княжої доби до періоду І. Франка. Українська література поставала у тісному взаємозв'язку зі світовою, була віддзеркаленням психофізичних властивостей, ментальності, переживань українців, їхньої творчої енергії. Саме у «Начерку історії української літератури» науковець наголошував, якщо «...хочеш пізнати творчість народу, то мусиш знати його життя звичаї, світогляд, міфологію і т. д. – значиться, мусиш бути істориком, етнографом, теологом, фольклористом, граматиком, а навіть музиком» [477, 8]. Предметом уваги насамперед були спеціальні виклади про етапні постаті та події в україністиці. З огляду на це Б. Лепкий вивчав такі теми: творчість Марка Вовчка, І. Франка, Т. Шевченка, М. Грушевського, М. Шашкевича, П. Куліша, В. Стефаника, І. Тобілевича, а також досліджував «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Характерною ознакою українознавства в еміграції був акцент на дослідженні взаємовпливів і взаємозв'язку української культури з культурою того народу, де локалізувалися українські установи або перебували науковці. Таким чином, Б. Лепкий застосував українсько-польську тематику в лекціях з української літератури: «Українська школа в польській літературі», «Слово о полку Ігоревім в польських перекладах», «А. Міцкевич у перекладі М. Рильського», «Т. Шевченко у польських перекладах» та ін. При цьому вчений наголошував на потребі єднання із зовнішнім світом як запоруці наших успіхів. Це було реалізовано на практиці через організацію Українського наукового інституту у Варшаві. Крім цього, науковець

розробив план діяльності Комісії для дослідження польсько-українських проблем, яку створено в 1933 р. [676, 204]. Слід також вказати на значення Комісії з видання творів Т. Шевченка, що планувала опублікувати 16 томів творів Кобзаря впродовж 1934–1936 рр. Щодо цього В. Біднов у листі до Д. Антоновича зазначав: «Розміри праці намічаються такі великі, грандіозно просто, як на наш масштаб, що просто боюся, – відповідальність страшна! ...Намічається в цьому напрямі об'єднання Варшави, Праги й Львова... Бачу, що роботи буде багато...» [66, арк. 32–33]. Б. Лепкий мав відредагувати 14 том, що поміщав польськомовні переклади Т. Шевченка [508, 230]. Зазначимо, що Б. Лепкий популяризував українське слово, поширюючи інформацію про Україну в численних товариствах, інститутах, навчальних закладах і засобах масової інформації («Польсько-український бюлетень» («Biuletyn Poisko-Ukrainski»), де було вміщено переклади поетичних творів Т. Шевченка; «Справи народні» («Sprawy Narodowosciowy») та ін.). Як українцям, так і полякам були відомі патріотичні виступи митця з нагоди ювілеїв Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Франка, І. Мазепи, М. Шашкевича, С. Петлюри. Польський переклад «Слова о полку Ігоревім», як стверджував І. Франко, дав «...полякам більше, ніж вони самі зуміли засвоїти собі за сто літ від опублікування «Слова...» [676, 205]. Б. Лепкий перекладав твори І. Франка, О. Кобилянської, О. Маковея, В. Стефаника, Марка Черемшини та інших письменників польською мовою. Це була не лише популяризація їхньої творчості, а підтвердження самотності українського генія з метою зацікавлення поляків україністикою за складних політичних обставин. Результатом пропагандистської діяльності митця стало замовлення польського видавництва подати огляд творів української літератури – «Нарис української літератури» («Zarys literatury ukraïnskij») (1930).

Українське слово пропагувалося і шляхом організації українознавчих курсів. Так, на курсах, організованих у Берліні в 1921 р. за ініціативою Спільноти студентів-українців у Німеччині при допомозі Берлінського посольства, Б. Лепкий, В. Сімович, З. Кузеля прочитали лекції з української

мови, української антропології та етнології, української літератури. У 1922 р. влітку вже працювали поширені курси українознавства за участю М. Гехтера, В. Ковалю, С. Томашівського, Є. Вирового, М. Омеляновича-Павленка, В. Доманицького, О. Скоропис-Йолтуховського [508, 8].

Науково-культурницьку діяльність в еміграції продовжував видатний учений і культурний діяч І. Огієнко (1882–1972), який у 1920–1924 рр. проживав у Львові, а згодом переїхав до Варшави. Цікавим є той факт, що в 1921 р. рада УВУ пропонувала І. Огієнку прочитати українським студентам від 12 до 24 лекцій з українознавства. Визнаючи заслуги вченого, його запрошено очолити філософський факультет [67, арк. 77]. Слід зазначити, що І. Огієнко видавав українознавчі журнали «Культура», «Рідна мова» (1932), назви яких відображали українознавчу концепцію науковця. Українську мову він вважав наріжним каменем самобутнього існування народу, духовним стрижнем нації. Часопис «Рідна мова» мав спонукати українське громадянство до відшліфовування українського слова, його збереження. Тематика журналу охоплювала питання церковнослов'янської історії, мовознавства, семантики, етимології, лексикології, діалектології, палеографії, термінології. На думку І. Огієнка, українська мова зародилася на початку суспільного слов'янського життя, задовго до офіційного прийняття християнства [849, 140]. Головний редактор журналу прагнув силою слова об'єднати Україну в єдину соборну державу.

Ідеї соборності української нації, співзвучні з гаслом «Творімо українську культуру всіма силами нації», були лейтмотивом щомісячника «Наша культура». Головна мета часопису – популярне висвітлення всіх компонентів українознавства: історії літератури та мистецтва, філософії, історії, палеографії, педагогіки, етнографії, археології, права, театру, музики, архітектури тощо. Журнал вирізнявся культурологічними роздумами, розвідками з національно-визвольної тематики, нарисами з історії церковного життя, освіти [849, 190–191].

У мовознавчих працях І. Огієнка, як правило, зосереджувався на студіюванні пам'яток XVI–XVIII ст. [513; 514; 516; 518; 520]. Велику цінність мали його джерелознавчі дискурси, зокрема «Загублена українська грамота половини XV віку. Палеографічно-лінгвістичний нарис» (1935). Науковці різних шкіл визнали новизну його висновків, спостережень, припущень, вважаючи за потрібне ввести праці вченого до переліку аспірантських студій при славістичних кафедрах європейських університетів. Професор Мюнхенського університету Е. Кошмідер наголошував на науковій значимості розвідок І. Огієнка, необхідних для студіювання старослов'янських мов [717]. Зауважимо, що українознавець мав визнання серед української вченої спільноти, про що засвідчує листування архівіста, історика та поета І. Коровицького з Є.-Ю Пеленським, котрому пропонує опублікувати розвідки у «Ювілейному збірнику» професора І. Огієнка, заплануваному до друку в НТШ [180, т.1., арк. 4]/

Варто вказати на наукові дослідження К. Чеховича, який аналізував становище української мови з точки зору філософії, це й зумовило його зацікавлення творчістю О. Потебні [600–601]. Зауважимо, що вшанування українських класиків, що також було важливим для поширення інформації за кордоном, стало характерною ознакою діяльності українознавців-емігрантів. Це засвідчують студії-спомини про І. Франка, М. Костомарова, П. Куліша, Лесю Українку, Т. Шевченка та ін. [6].

У популяризації української культури за кордоном брала участь преса. Так, С. Наріжний вів рубрику україніки у часописі «Слов'янський огляд»; Д. Дорошенко подав об'єктивну інформацію про Україну в німецькому енциклопедичному словнику Г. Мейера, написавши статтю «Україна». Значний обсяг матеріалу з метою популяризації українознавчої інформації було вміщено в українському щомісячнику «Нова Україна», який друкували в Празі. Будучи в 1925–1926 рр. його головним редактором, Н. Григоріїв відстоював ідею національно-державної незалежності України, що підтверджують праці «Підстави української національно-державної

політики» (1923), «Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934). У 1920-х рр. у Празі також побачили світ 8 періодичних видань, серед яких можна виокремити журнал «Тризуб», де працював І. Борщак. Його праці у галузі історії та публіцистичні твори поповнили скарбницю українознавства у діаспорі («Україна в літературі Західної Європи», «Вольтер і Україна», «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» та ін.).

Велике значення для популяризації української науки мали міжнародні форуми. Українознавці головне завдання наукових з'їздів вбачали у вирішенні проблемних питань, підбитті підсумків та окресленні перспектив розвитку [85, арк. 68]. Так, О. Колесса, І. Огієнко, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, С. Смаль-Стоцький, К. Чехович брали активну участь у I з'їзді слов'янських філологів у Празі (1929); А. Артемович, О. Колесса, В. Сімович – у II з'їзді класичних філологів слов'янських (1931); науковці УВУ, Української господарської академії у Подєбрадах (В. Щербаківський, О. Колесса, Д. Дорошенко, К. Гладилевич та ін.) – у I (1924) та II (1927) Конгресах слов'янських етнографів і географів тощо. Слід зазначити, що завдяки виступові О. Колесси на II Конгресі, членом Конгресового бюро став один із представників НТШ, оскільки ВУАН не брала в ньому участі, а організатори Конгресу послуговувалися лише державницькими принципами [148, арк. 10]. Варто наголосити, що професор УВУ В. Щербаківський підготував найбільшу кількість доповідей для 15-ти конференцій [8]. Так, науковець керував археологічним семінаром у Празі, результатом діяльності якого було оприлюднення докторських дисертацій Л. Чикаленка, Я. Пастернака, Г. Деркача, О. Кандиби, українознавчих розвідок М. Самойловича, М. Аркаса та ін. [608]. Праця Л. Чикаленка «Еволюція геометричного орнаменту палеолітичної доби» здобула прихильні рецензії в європейських науковців і була введена Х. Обермайером у бібліографію *Reallexon* і М. Вебера [193]. Зауважимо, що Д. Антонович, С. Рудницький, Ф. Швець, В. Щербаківський і О. Колесса брали активну участь у роботі

Міжнародного з'їзду етнографів і географів, що відбувся у Празі в 1923 р. Цього року у вересні було організовано з'їзд антропологів, на якому УВУ представляли Л. Чикаленко, П. Андрієвський, В. Щербаківський [65, арк. 84]. На VI Міжнародному конгресі народного мистецтва в 1928 р. у Празі цікавість громадськості викликали доповіді О. Колесси про український фольклор, Д. Антоновича – про національну державну архітектуру, В. Щербаківського – про килими і гончарство в Україні [65, арк. 123]. У 1924 р. Український громадський видавничий фонд організував Першу виставку українських друків і книжкової графіки, на якій великий резонанс мала колекція українських видавничих знаків та екслібрисів, котру упорядкував В. Січинський [708]. Висока оцінка українських досягнень свідчила про рівень національної науки.

Визнанням для українських науковців було запрошення О. Колесси і Д. Дорошенка для співробітництва у Карловий університет, діяльність професора С. Дністрянського в німецькому університеті тощо. Крім цього, у США працювали такі вчені: дослідник економіки сільського господарства В. Тимошенко; український історик В. Галич – автор монографії «Українці в Сполучених Штатах Америки» (1937); біолог О. Неприцький-Грановський та ін. В Італії впродовж 1922–1947 рр. здійснював активну наукову діяльність Є. Онацький – політик, історик, філософ, публіцист, автор першого українсько-італійського словника, багатотомної української енциклопедії (1957–1967). В міжвоєнний період у Чехії працювали професор із неорганічної хімії М. Вікула, вчений у галузі медицини І. Горбачевський, у Німеччині – кристалофізик О. Стасів, фізик О. Смакула.

Таким чином, кожен українознавець був «неофіційним послом» України, досліджуючи її багатогранну спадщину, підтверджуючи цим, що український народ створив цінності, які мають забезпечити для нього високий рівень у світовому культурному процесі. Шляхом комплексного опрацювання широкого спектру дисциплін діаспорне українознавство здійснило поступ у напрямку вирішення проблем етногенезу українців,

їхнього націотворення, державотворення; з'ясування походження української мови; утвердження українського права як права самобутнього і самостійного народу; культурно-національних засад майбутньої незалежної України. Перебуваючи в еміграції, воно окреслило велику кількість тем, заборонених у радянській Україні, ґрунтуючись на модерній методології. Еміграційна наука в системі науково-освітніх інституцій у міжвоєнний період була дієвим чинником збереження українського наукового потенціалу за умов утвердження сталінського тоталітарного режиму.

Отже, розвиток наукових засад українознавства через певні обставини відбувався насамперед на теренах Західної України та у діаспорі. Проте зміна географічних акцентів не вплинула на якість наукових досліджень. Обмежений доступ до історичних джерел компенсувався наявністю синтетичних праць, опрацюванням широкого кола проблем, пов'язаних із формуванням цілісного знання про Україну та українство. Заслугами вчених в еміграції та на Західній Україні вважаємо подальший розвиток українознавства як науки і навчальної дисципліни. З огляду на це позитивною ознакою українознавства 20–30-х рр. ХХ ст. було осмислення провідних тенденцій європейської думки, створення праць, що базувалися на використанні джерел іноземних архівів. Історичне значення екзистенції української науки в означених територіальних межах також полягало в тому, що шляхом наукової діяльності зроблено спробу подати світові інформацію про самобутню Україну, котра бореться за утвердження незалежності, зберігши при цьому відомості для нащадків.

ВИСНОВКИ

Осмислення значного масиву джерельного матеріалу та наукової літератури з позицій сучасних теоретико-методологічних підходів, загальнонаукових і спеціально-українознавчих принципів та методів дає змогу зробити такі узагальнення і висновки.

- На основі проведеного аналізу виокремлено три етапи у розвитку наукових засад українознавства. Перший з них пов'язаний із виділенням у структурі науки українознавчого сегмента (90-ті рр. XIX ст.); другий – це концептуальне оформлення українознавства на засадах синтезу та інтеграції знань (початок XX ст.); третій – інституціоналізація українознавства в період Української революції та відновлення національної державності України, яке зазнало деформцій і було згорнено в умовах радянського тоталітаризму, діяльність українознавчих осередків на території Західної України та в діаспорі.

- У 90-тих рр. XIX ст. визріли наукові засади українознавства як відповідь на виклик руху за національне відродження і визволення та відновлення української державності. Цей процес відбувався у контексті розвитку освіти, науки і культури у тісному взаємозв'язку з провідними тенденціями європейської наукової думки шляхом формування синтезу знань про Україну та українство. Його провідники стали ініціаторами відродження нації, сприяючи утвердженню її ідентичності та збереженню українства на геополітичній карті Європи. Великі українознавці були і Великими двигунами громадянської, політичної свідомості, визначали спрямування політичних рішень, виконуючи завдання з підготовки державотворчої діяльності українства.

- Домінуючу роль у зародженні українознавчої науки відіграли вчені Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького університетів, наукових товариств. Діапазон українознавчих досліджень перебував у прямій залежності від тогочасних політичних обставин і

визначав спрямування студій відповідно до наявності наукових авторитетів, започатковуючи новий науковий етап досліджень українського буття. Фаза описовості залишилася у минулому. Дослідження вирізнялися ознаками комплексного характеру, базуючись на історичних, етнографічних, фольклорних, правових та інших джерелах. Новітню наукову концепцію окремішності українців утверджено в середовищі вчених Львова, Києва, Харкова та інших міст під впливом ідей Т. Шевченка. Науковими дослідженнями, педагогічною і громадською діяльністю М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський сприяли обґрунтуванню самотності історії українського народу, її тягlosti. Завдяки творчості В. Перетца, С. Маслова, А. Лободи, Г. Павлуцького започатковано дослідження у галузі філологічного українознавства, палеографії, мистецтвознавства. У Харківському університеті українським змістом наповнювали лекції з історичного компонента українознавства О. Потебня, І. Срезневський, М. Халанський, Д. Багалій, М. Плохинський та ін. Зокрема, О. Потебня вперше у слов'янському мовознавстві систематизував особливості української мови, вказавши на її окремішність, визначив межі поширення найважливіших діалектів. Зусиллями О. Огоновського, П. Житецького, А. Кримського продовжено наукове оформлення історії української мови та літератури. Історико-правовий компонент українознавства започатковано працями М. Іванішева, Б. Кістяківського, О. Єфименко та ін. Набули розвитку етнографія, фольклористика, літературознавство у наукових студіях професора Харківського університету М. Сумцова. Археологічний та етнографічний компоненти українознавства відображають студії Д. Багалія, В. Данилевича, О. Покровського, С. Редіна, А. Краснова. Першість у розробці проблем української історії у Новоросійському університеті здобув О. Маркевич, а продовжувачем його діяльності став І. Линниченко. Історико-правові дослідження започаткував Ф. Леонтович. Основи краєзнавства, українського літературознавства заклав В. Григорович. Е. Штерн був

засновником археологічного компонента українознавства в Одеському університеті. Вагомий внесок у розвиток краєзнавчих студій зробили австрійські і польські вчені-буковинознавці Р. Кайндль і Ф. Ціглауер. Становлення і розвиток українознавчих досліджень у галузі української мови та літератури у Чернівецькому університеті пов'язане зі С. Смаль-Стоцьким. Характерною рисою становлення українознавства стала просвітницька діяльність інтелігенції, розширення кола видань, популяризація знань шляхом публічних лекцій. Новим явищем було створення перших осередків поширення українознавчої інформації через організацію музеїв і бібліотек.

- Визрівання українознавства як інтегрованої системи знань про Україну та українців – це тривалий процес, знакова сторінка якого пов'язана із заснуванням і діяльністю наукових товариств. Саме цим товариствам випала відповідальна місія започаткувати науково-академічні форми українознавчих досліджень, вивести їх на рівень синтезу. У колі університетських учених зародилася ідея об'єднання сил і утворення наукових товариств як потужних осередків розгортання колективних досліджень у різних сферах життєдіяльності українського суспільства. Велику роль у створенні документальної бази українознавства відіграли Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів, Київський архів давніх актів, Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Одеське товариство історії та старожитностей, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Одеському університетах, у Чернігові та інших містах. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького утверджувалася наукова школа істориків-документалістів. Розширювалася база документальних джерел, поряд із фольклорно-етнографічним матеріалом використовували літописи, актові документи, пам'ятки літератури. Члени товариств застосовували нові підходи до відбору, систематизації, з'ясування походження історичного джерела, встановлення достовірності змісту. Розширення археографічного сегмента, що включав історичні, етнографічні, фольклорні, правові та ін. складові вплинуло на масштабність

українознавчих досліджень, виводило їх на рівень наукових узагальнень і синтезу. Ці установи поширювали українознавчі знання серед громадськості, сприяючи зростанню національної свідомості.

- Новий рівень наукового українознавства започаткувало Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке можна вважати першою українознавчою організацією академічного типу. Стратегічним напрямом роботи товариства був розвиток науки про український народ у всій її різнобічності, інтегрованості, синтетичності. Завдяки роботі його членів формувалася наукова лабораторія українознавства, закладалися її підвалини. НТШ своєю видавничою діяльністю збагатило й документальну базу українознавства, яка охоплювала унікальні пам'ятки літописних, правничих, історико-літературних, історико-статистичних, історико-етнографічних, історико-економічних, релігійних свідчень з усієї території за весь період буття українців. Новим у його діяльності було спрямування на комплексний розвиток української науки, завдяки чому з'явилися дослідження з математики, астрономії, фізики, хімії, ботаніки. Наукове студіювання різних проблем, їхня популяризація серед української громадськості, а також європейської, було визначальною ознакою НТШ. Поява нових форм українознавчої роботи: організація музею, бібліотеки, бібліографічного бюро, фонду матеріальної допомоги вирізняла діяльність НТШ серед інших наукових товариств.

- Наукова діяльність М. Грушевського, його провідна роль у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, викладацька робота у Львівському університеті стали переломним рубежем у розвитку українознавства. Творчо збагачуючи досвід попередників, учений поставив на наукову основу синтез знань про Україну. М. Грушевський став фундатором наукового українознавства як цілісної системи. Він опрацював теоретико-методологічні та організаційні засади інтегрованої науки про окремих, самобутній український народ. Важливе значення мала схема і нова концепція українського історичного буття, на підставі якої оприлюднено багатотомну

«Історію України-Руси», що довела неперервність, тяглисть історії українського народу від найдавнішого до новітнього періоду. Книга українського буття, побудована на історіософії позитивізму і народництва, відповідала національним потребам українського народу, була адекватною стандартам європейської науки. Опрацьована М. Грушевським схема – це основа українознавчих досліджень, у тому числі багатотомної «Історії української літератури», що об'єднала нову генерацію дослідників. Творча лабораторія вченого стала повчальним прикладом методології та методики українознавчого дослідження, зразком критичного аналізу документального матеріалу, фільтрування його інформації з метою визначення домінантних процесів у житті українського народу. М. Грушевський один із перших подав визначення терміна «українознавство» як системи знань, з'ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи. В усі періоди своєї діяльності: львівський, київський, еміграційний, радянський, кожен з яких характеризував відповідний етап у розвитку українознавства, вчений здійснював потужний вплив на його еволюцію.

- Значний внесок в українознавчі дослідження загалом і в літературний процес України зокрема пов'язаний з творчістю Т. Шевченка, П. Куліша, П. Чубинського, Лесі Українки, І. Франка. Так, Т. Шевченко своїми творами пробудив свідомість українців, озброївши їх могутньою ідеєю волі. Леся Українка збагатила знання про український народ, утверджуючи заповітні ідеали свободи, істини, краси, прагнучи пізнати історичний досвід інших народів з метою його застосування у власній історії. Пропагуючи національну ідею в своїй творчості, письменниця перейшла від обґрунтування ідеї народності до ідеї нації та її самовизначення як головної передумови державної незалежності. Вагомий внесок у розвиток українознавства належить І. Франкові. Його творчість є важливою сторінкою у становленні наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. Науковий доробок вченого засвідчив повернення науковців Західної України до опрацювання загальноукраїнських проблем,

утверджуючи неминучість державного становлення української нації. Антропологічний компонент українознавства започаткував Ф. Вовк. Відомий серед європейської громадськості, вчений запроваджував нові методи і принципи українознавчого дослідження в галузях етнології, етнографії, фольклористики. Антропологічні та етнографічні дослідження Ф. Вовка продовжили його учні І. Раковський, С. Руденко, Б. Крижанівський, Л. Чикаленко. Студіював українську фольклористику незмінний секретар НТШ з 1898 по 1926 рр. В. Гнатюк.

- Важливим осередком українознавчої науки було Українське наукове товариство у Києві, котре створив і очолив М. Грушевський. Воно культурно та ідейно поєднало науковців на всіх українських землях. Продовжувалися українознавчі студії в історичній, математично-природничій, медичній, етнографічній, статистично-економічній, археологічній, мистецькій, технічній секціях; етнографічній, мовній, історико-економічній комісіях. Наукові праці його членів збагатили українознавство ґрунтовними дослідженнями з різних центрів українознавства, сприяючи утвердженню національної науки. Участь у товаристві В. Антоновича, Ф. Вовка, Б. Грінченка, П. Житецького та інших авторитетних українознавців, широка видавнича діяльність надали йому характеру академічної установи. Товариство підготувало ґрунт для створення Української Академії наук, національного університету.

- Втрачена українським народом національна державність ніколи, як підтверджують наукові студії, не зникла з його життя, історичної пам'яті. Важливим чинником, що сприяв матеріалізації української ідеї, зростанню національної свідомості українців, були події Першої світової війни, утворення Союзу визволення України, формування січово-стрілецького руху, нових політичних партій, які пришвидшили визвольні процеси. Російська революція в лютому 1917 р. започаткувала розпад імперії та об'єктивно відкрила простір для розгортання Української революції за визволення нашої країни.

- Державотворчі процеси, національне відродження періоду Української революції ХХ ст. зумовили виникнення нової якості історіософського осмислення буття. Відображенням нових явищ стало виокремлення державницьких тенденцій, взаємопов'язаних з іншими напрямками, як результат творчого розвитку і продовження теоретичних постулатів М. Грушевського. Наукові праці С. Томашівського, В. Липинського, М. Кордуби, М. Біляшівського, І. Огієнка, М. Василенка утверджували концепцію давності, тяглості української державності. Екстраполюючи державотворчий досвід княжої та козацько-гетьманської України в тогочасність, проектувалася модель державності в умовах утворення УНР, ЗУНР. Взаємовплив українознавства на революцію і навпаки виявився у розширенні спектра дослідницьких проблем, сприяючи висвітленню актуальних питань українознавчої науки, започаткувавши її фінансову підтримку. Вагомий внесок у реалізацію нових завдань зробили М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Багалій, С. Єфремов, І. Огієнко та ін.

- Відновлення національної державності України було рубіжним етапом в утвердженні українознавства як системи наукових знань про Україну та українців. Воно вперше отримало державну підтримку, що виявилось і в заснуванні Української Академії наук, у запровадженні українознавчих предметів в освітніх закладах, у створенні нових осередків наукової думки, у фінансуванні підготовки нових кадрів українознавців. УАН стала спадкоємицею традицій Харківського, Київського, Львівського, Одеського університетів, НТШ у Львові. В її структурі продовжували збагачувати українознавчі знання відомі науковці: Д. Багалій, В. Вернадський, М. Василенко, К. Воблий, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, М. Слабченко, С. Смаль-Стоцький та ін. Концептуально наукові студії стали на вищий рівень. Системність, цілісність, синтетичність дослідження українського буття, удосконалення методів і принципів були характерними рисами тогочасної науки. В методологічному аспекті більшість дослідників поділяли схему і методологію М. Грушевського. Поступу

українознавства сприяли активізація діяльності зі збирання, концентрації, опрацювання, збереження та публікації документальних та інших джерел з метою вивчення українського буття, створення архівно-бібліотечної інфраструктури, музеїв, відновлення часописів «Україна», «Записок Українського наукового товариства», «Літературно-наукового вісника», опублікування нових підручників, науково-популярних видань, організація наукових конгресів, конференцій тощо. Поряд із багаточисленними якісними змінами з'явилися кількісні, що насамперед виявилось у розширенні географії українознавчих студій, появи нових наукових та освітніх центрів українознавчої думки у провінції. Українознавство у цей період набуло ознак суспільно визнаного явища, що зумовило кристалізацію його наукових засад.

- Суперечливі наслідки для українознавства мала політика «українізації» як маневр для утвердження більшовицького режиму в Україні, впровадження в науку й освіту нової світоглядної монопарадигми – марксизму-ленінізму та партійно-класового трактування суспільного і національного розвитку. Проте розширення сфери вживання української мови, створення мережі національних навчальних і культурних закладів, підготовка наукових кадрів, діяльність Академії наук сприяли розвитку наукових засад українознавства.

- Епохальне значення для українознавства мало повернення М. Грушевського з еміграції та очолення ним системи українознавчих установ у структурі ВУАН, формування київської наукової школи. Українознавча діяльність М. Грушевського, К. Грушевської, Д. Багалія, М. Василенка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, І. Житецького, В. Романовського, М. Слабченка, Є. Тимченка, В. Харламповича, Д. Яворницького, долучення молодого покоління науковців сприяли поступу українознавства, формуванню його нових осередків, зосередженню зусиль у напрямку опрацювання вузлових проблем історії та культури України, інтеграції археологічних, історичних, лінгвістичних, економічних знань про етногенез українського народу, самобутність його мови, традицій і звичаїв,

про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду було утвердження наукових засад українознавства, що передбачало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, розвиток синтетичного знання про Україну та українство. Залучення до співпраці широкого кола науковців, розширення масштабів наукового пошуку, використання нової археографічної інформації, широкий діапазон популяризації видавничої продукції, поєднання науково-дослідницької роботи з виховною та педагогічною були характерними параметрами діяльності очолюваних М. Грушевським установ. Новим було дослідження південноукраїнської проблематики, розвиток інших регіональних досліджень шляхом організації порайонних комісій. Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей.

- З кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. у радянській Україні посилювався наступ командно-адміністративної та репресивної сталінської машини. Насилля зазнали всі ланки українознавства: українська історія, філологія, археологія, етнографія, антропологія, мистецтвознавство, історія економіки, права та ін. Шляхом кривавих репресій, «чисток», голодомору, кампаній проти «українського буржуазного націоналізму» утверджувалося так зване марксистське трактування українського буття, нівелювалися його національні цінності й особливості, розгромлено наукову школу М. Грушевського, відкинуто його наукову схему. Втручання у внутрішні справи наукових установ, проведення виборів до ВУАН та організація її діяльності під жорстким партійним контролем, перехід до тотальної ідеологізації всієї науки, розгортання кампанії з «викриття ворогів і шкідників на культурному і науковому фронті», масових репресій проти вчених, насамперед українознавців, спричинило згорання українознавства.

- Поступальний розвиток українознавства не вдалося зупинити утвердженням тоталітаризму. Наприкінці 20–30-х рр. ХХ ст. в умовах

утвердження авторитарного режиму зросло значення досліджень у Західній Україні. Історичний, етнологічний, філологічний, географічний, правовий, економічний та інші компоненти українознавства отримали творчий розвиток у студіях М. Кордуби, В. Кубійовича, М. Возняка, С. Томашівського, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, С. Рудницького, В. Бірчака, М. Чубатого, К. Студинського, І. Витановича та ін. Українознавчі предмети викладалися у навчальних закладах Львова: Українській таємній політехнічній школі, Богословській академії, Українському таємному університеті та ін. Популяризації інформації про Україну та українців сприяло видання часопису «Літературно-наукового вісника», газети «Діло», періодичних видань УНДО. Контакти з іноземними установами відбувалися шляхом обміну науковою продукцією, участю у наукових форумах, реалізації спільних науково-дослідних програм, публікування розвідок в іноземних виданнях тощо.

- Наукові та освітні інституції української еміграції 20–30-х рр. ХХ ст. здійснили значний поступ у збереженні, примноженні та поширенні наукової інформації про Україну за кордоном. Українознавчі праці Д. Дорошенка, І. Огієнка, В. Кубійовича, М. Шаповала, Д. Чижевського, В. Липинського, В. Старосольського, Д. Антоновича, В. Щербаківського, О. Колесси, С. Дністрянського, В. Біднова, А. Яковліва, Б. Лепкого, Р. Смаль-Стоцького, Р. Лашенка, Б. Крупницького, О. Лотоцького, С. Наріжного та інших учених через комплексне опрацювання широкого спектра дисциплін зробили впевнений крок у вирішенні проблем етногенезу українців, їхнього національного державотворення, культурно-національних засад майбутньої незалежної України. У дискурсах учених діаспори з різних галузей українознавства, які базувалися на матеріалах іноземних архівів і літератури, враховано надбання західноєвропейської науки, що водночас сприяло формуванню цілісного знання про Україну та українців на основі модерної методології. Кристалізації наукових засад українознавства слугувало викладання українознавчих курсів у вищих навчальних закладах: Українській

господарській академії у Подебрадах, Українському соціологічному інституті (Відень), його спадкоємця Українському інституті громадознавства (Прага), Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага), Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б) та Українському науковому інституті у Варшаві (УНІ-В).

- Завдяки українознавчим студіям збережено державотворчий потенціал українського народу. Оскільки нація може себе утвердити і самореалізуватися лише у власній державі, українознавча праця у другій половині XIX – початку XX ст. була складовою епохи націотворення, наближаючи державне становлення українців. Українознавство – це духовна скарбниця, пам'ять нації, яка дала змогу вистояти проти асиміляції, всіх видів гноблення, зберегти національну гідність, державотворчі традиції княжої, козацько-гетьманської діб, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

- Здобуття Україною незалежності не нівелює значимість українознавчих дисциплін і студій, а надає їм більш важливого значення. Відновлення державної незалежності сприяло формуванню якісно нового політичного, економічного та інтелектуального підґрунтя для розвитку українознавства як інтегрованої системи, як синтезу знань про Україну та українців.

Базуючись на набутому досвіді розвитку українознавства в 90-х рр. XIX – першій третині XX ст., ураховуючи реалії сучасності слід подати такі уроки та рекомендації.

- Українознавство потребує належної підтримки з боку владних структур як осердя стратегії Української держави. Усвідомлене патріотичне розуміння цими структурами багатства національних традицій, історіософської основи буття українського народу, яке акумулює українознавство, дасть змогу пришвидшити подолання економічної, політичної і соціальної криз суспільства. Нині українознавство має стати філософією національної політики держави.

- Вивчення уроків українознавства забезпечує суспільство від самоізоляції та не визнання надбань світової цивілізації. Українознавство виробляє свій погляд на народи-сусіди та інші етноси світу, воно дало позитивний приклад творчого застосування ідей ренесансу, просвітництва, романтизму, позитивізму, модернізму.

- Популяризація українознавства як науки самопізнання українського народу, носія національної ідеї та філософії прогресивного мислення має важливе значення для консолідації суспільства, утвердження української ідентичності, що є значимим з огляду на історико-регіональні та ментальні особливості українців, успадковані від минулого стереотипи, сепаратистські збочення, які штучно підтримуються деякими політичними силами.

- Нагромаджений у досліджуваній період досвід організації українознавчої науки, її світоглядні цінності та концептуальні ідеї – це позитивний приклад для сучасників, покликаних здійснювати національно – патріотичне виховання молоді, починаючи з найнижчих освітньо-виховних ланок.

- Українознавчий підхід має стати методологічною основою опрацювання державної концепції національної освіти, складання навчальних програм, а подальшому розвитку українознавства як науки сприятиме чітка система підготовки науково-педагогічних кадрів, опрацювання нових навчальних підручників і посібників, публікація термінологічних і понятійних довідників, створення сучасної енциклопедії українознавства.

- Апелювання українознавства до складових українського буття – держави, мови, етнографії, фольклору, права, культури – дасть змогу стимулювати інтерес громадськості до пізнання національних традицій, звичаїв, обрядів, народного мистецтва, забезпечить повноцінне функціонування української мови, що має стати внутрішньою потребою українського народу, а також сприятиме національно-культурному розвитку етнічних груп, які проживають в Україні.

- Українознавство це не лише наука для науки, оскільки воно сприяє українознавчій спрямованості інших галузей знань, інститутів громадянського суспільства, всього суспільно-політичного та економічного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), м. Київ

1. Ф. 66. Українська Академія наук. – Оп. 1. 1921–1926 рр. – Спр. 2. Отчеты Днепропетровской и Нежинской научно-исследовательских кафедр украиноведения за 1926 г. – 38 арк.
2. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 1. – Спр. 863. Кошторис видатків перепису книжкових магазинів і складів при видавництвах м. Києва та список книжкових магазинів і видавництв, взятих на облік (червень – серпень 1919 р.). – 154 арк.
3. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 2. – Спр. 450. Матеріали про підготовку та проведення I Всеукраїнського наукового конгресу, з'їзду Російської асоціації фізиків, Всеукраїнського з'їзду по краєзнавству в м. Києві, Всесоюзного з'їзду астрономів в м. Харкові, з'їзду по вивченню продуктивних сил і народного господарства України та проекти положення про I-ий з'їзд у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства України, I Всеукраїнський науковий конгрес, протоколи, звіти організаційних комітетів, доповідні записки, програми, кошториси та пояснюючі записки до них. Список членів II з'їзду російської асоціації фізиків в м. Києві (18 вересня 1921 р. – 8 грудня 1925 р.). – 194 арк.
4. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 2. – Спр. 451. Матеріали про організацію та роботу Всеукраїнської Академії наук (постанова Раднаркому УСРР та статут про завдання Всеукраїнської Академії наук, протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, штатний розклад; є повідомлення Всеукраїнської Академії наук про її роботу з 1 грудня 1918 р. по 1 січня 1920 р. Списки

- співробітників Всеукраїнської Академії наук на 1921–1923 рр. (21 червня 1921 р. – 17 грудня 1923 р.). – 634 арк.
5. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 2. – Спр. 452. Звіт про роботу Всеукраїнської Академії наук за 1921 р. – 37 арк.
 6. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 2. – Спр. 1672. Матеріали про стан культурного будівництва та педагогічну роботу на Україні (протоколи, резолюції, циркуляри, інструкції, положення, плани, звіти, доповіді, відомості, листування, списки книжок) (21 листопада 1922 р. – 26 січня 1925 р.). – 391 арк.
 7. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 3. – Спр. 412. План роботи та кошторис Інституту української наукової мови при Всеукраїнській Академії наук на 1925–1926 рр. і пояснювальна записка до них та листування з Наркомюстом УСРР щодо видання Українського юридичного термінологічного словника (24 лютого 1923 р. – 30 червня 1925 р.). – 34 арк.
 8. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 3. – Спр. 436. Випис з протоколу президії Укрнауки та доповідна записка про організацію кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти (15 листопада 1923 р. – 13 липня 1925 р.). – 15 арк.
 9. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 3. – Спр. 442. Звіти про роботу та операційні плани секцій і аспірантів науково-дослідних кафедр історії української і європейської культури у м. Харкові. Доповідна записка про роботу академіка В. Бузескула (2 серпня 1923 р. – 1 липня 1926 р.). – 315 арк.
 10. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР. – Оп. 4. – Спр. 231. Постанови, положення, обіжники та виписки з протоколів Раднаркому СРСР та УСРР, ВУЦВКу і Укрекономради про роботу наукових установ України, встановлення українського правопису, українізацію

- учбових закладів та охорону культурних цінностей (9 травня 1924 р. – 27 вересня 1927 р.) – 169 арк.
11. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 4. – Спр. 236. Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про роботу Українського соціологічного інституту і дослідної кафедри історії української загальної культури. Листування з науковими установами РРФСР і України про видання наукових бюлетенів, проведення наукових робіт та екскурсій, обмін інформаціями (24 січня – 23 грудня 1924 р.). – 784 арк.
 12. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 4. – Спр. 244. Матеріали про роботу Всеукраїнської Академії наук (статути, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування). Список наукових робітників 4 та 5-ї категорій по вузах України. 1924 р. (5 лютого 1924 р. – 23 березня 1926 р.). – 493 арк.
 13. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 6. – Спр. 682. Матеріали про організацію науково-методологічної роботи на Україні (постанови, плани, звіти, листування) (26 червня 1926 р. – 27 липня 1927 р.). – 308 арк.
 14. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 7. – Спр. 245. Матеріали II Всеукраїнської конференції викладачів суспільствознавства вузів (протоколи та доповіді) і протоколи засідання Державного науково-методологічного комітету (21 жовтня 1927 р. – 6 травня 1929 р.). – 36 арк.
 15. Ф. 1063. Рада народних міністрів УНР, м. Житомир, Київ. 1917–1918 рр. – Оп. 1. – Спр. 2. Протоколи (копії) засідань Генерального секретаріату УНР (3. 09. – 6. 12. 1917 р.). – 20 арк.
 16. Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Постанови Центральної Ради та її Комітету про затвердження інструкції про Комісію для підготовки статуту автономії України,

- компетенцію та склад Комітету Центральної Ради, склад Генерального секретаріату та його статут; витяги з протоколів засідань. Обіжники, законопроекти та закони, проект конституції УНР; статут канцелярії Центральної Ради; тимчасовий земельний закон та ін. (11. 05. 1917 – 2. 04. 1918). – 272 арк.
17. Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр. – Оп. 1. – Спр. 6. Законопроекти, закони, статути, прийняті Центральною Радою про утворення Українського народного війська, національно-персональну автономію, флот УНР, земельний закон, робочий день та ін. (3. 01. 1917 – 2. 03. 1918). – 222 арк.
18. Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр. – Оп. 1. – Спр. 12. Протоколи засідань та резолюції Центральної Ради. Телеграми, резолюції зборів міст і сіл України, військових частин, учбових закладів і ін. про підтримку Центральної Ради (18. 03. – 10. 10. 1917). – 86 арк.
19. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 21. Листування з Губернським комісаром по освіті на Волині про призначення на посаду вчителів, українізацію шкіл та ін. (7 травня – 30 листопада 1918 р.). – 72 арк.
20. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 22. Листування Генерального комісара з Київським комісаріатом шкільної округи про виділення коштів для придбання підручників, видачу платні вчителям та ін. (23 травня – 26 серпня 1918 р.). – 32 арк.
21. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 593. Обіжники й інструкції Департаменту вищої й середньої освіти, проекти тимчасового закону про функції педагогічних рад по середніх школах України (квітень 1918 р. – 11 січня 1919 р.). – 24 арк.
22. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 593. Обіжники і інструкції Департаманта вищої й середньої

- освіти; проект тимчасового закону про функції педагогічних рад по середніх школах. 04. 1918 – 24. 06. 1919. – 220 арк.
23. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 594. Прохання повітових шкільних рад про відкриття гімназій та викладання предметів в них українською мовою (4 квітня 1918 р. – 29 листопада 1918 р.). – 187 арк.
24. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 595. Прохання різних організацій та окремих осіб до Генерального секретарства про українізацію шкіл (5 жовтня 1917 р. – 2 грудня 1918 р.). – 128 арк.
25. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 596. Листування з комісаріатом Харківської, Київської шкільних округ про українізацію існуючих гімназій та відкриття нових з викладанням українською мовою (22 квітня – 11 листопада 1918 р.) – 116 арк.
26. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 597. Листування з Комісаріатом Київської шкільної округи про українізацію шкіл в м. Брацлаві на Поділлі (січень – 4 липня 1918 р.). – 10 арк.
27. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 598. Відомості навчальних округів України про вчителів, які можуть викладати предмети українською мовою. – Т. I (18 квітня – 20 липня 1918 р.). – 129 арк.
28. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 599. Відомості навчальних округів України про вчителів, які можуть викладати предмети українською мовою. – Т. II (16 листопада 1917 р. – 19 червня 1918 р.). – 194 арк.
29. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 600. Відомості навчальних округів України про вчителів, які

- можуть викладати предмети українською мовою. – Т. III (19 червня – 2 жовтня 1918 р.). – 189 арк.
30. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 601. Прохання окремих громадян про прийом до гімназій, видачу атестатів; про викладання української мови в школах (10 вересня – 26 грудня 1918 р.). – 14 арк.
31. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 602. Листування з Комісаріатом Одеського навчального округу про роботу курсів українознавства для учителів середніх і вищих початкових шкіл в Одесі (28 червня – 24 серпня 1918 р.). – 25 арк.
32. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 603. Листування з Комісаріатами Одеської, Харківської, Полтавської шкільних округ про закриття інтернатів і пансіонів при гімназіях (8 липня 1918 р. – 3 січня 1919 р.). – 70 арк.
33. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 604. Списки гімназій, реальних та інших середніх шкіл України. – 30 арк.
34. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 976. Листування з Департаментом нижчої освіти про українізацію початкових шкіл Подільської, Полтавської, Чернігівської управ (23 травня 1918 р. – 31 січня 1919 р.). – 112 арк.
35. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 977. Листування з Департаментом нижчої освіти про організацію курсів українознавства для учителів початкових шкіл в Богодухівській, Маріупольській, Таврійській та інших земських управ (7 травня – 14 вересня 1918 р.). – 361 арк.
36. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 979. Листування з Департаментом нижчої освіти про організацію курсів українознавства для вчителів середніх і початкових шкіл України. Списки вчителів (8 травня – 17 жовтня 1918 р.). – 201 арк.

37. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 2. – Спр. 81. Розпорядження департаменту вищої освіти про організацію вчительських курсів українознавства та листування з цього приводу з шкільними округами (2 квітня – 29 червня 1918 р.). – 23 арк.
38. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. – Оп. 2. – Спр. 234. Списки видавництв, газет, книжок та осіб, які закінчили курси українознавства (6 серпня – 15 листопада 1918 р.). – 157 арк.
39. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколи шкільної ради при Міністерстві з 17 липня 1917 р. по 24 квітня 1918 р. – 153 арк.
40. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 5. Протоколи засідань комісії по виробленню форми анкетної картки з метою з'ясування шкільного господарства і складу учнів (15. 01. 1918 – 16. 03. 1918). – 25 арк.
41. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 16. Постанови громадських організацій про підтримку Центральної Ради і надіслані привітання їй та секретарю освіти. Відозви генерального секретаря освіти Стешенко до громадян і вчителів України про допомогу в українізації школи. Про розповсюдження брошури «Чого прийшли німці на Україну». – 48 арк.
42. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 51. Повідомлення учителів шкіл Золотоніського повіту про стан

- українізації та наявність підручників. Список шкіл повіту з підрахунком підручників у кожній. – 153 арк.
43. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 52. Повідомлення міських і земських управ та окремих учителів про стан українізації в початкових школах, про фінансовий стан і т. п.; клопотання місцевих організацій про українізацію школи, про допомогу в цій справі (27. 06. 1917 – 25. 11. 1917). – Т. I. – 128 арк.
44. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 53. Повідомлення міських і земських управ та окремих учителів про стан українізації в початкових школах, про фінансовий стан і т. п.; клопотання місцевих організацій про українізацію школи, про допомогу в цій справі (27. 11. 1917 – 27. 04. 1918). – Т. II. – 131 арк.
45. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 54. Про українізацію на Вороніжчині (11. 08. 1917 – 27. 04. 1918). – 7 арк.
46. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 55. Листування з місцевими установами Курської губернії і клопотання громадян про введення українізації шкіл (16. 09. 1917 – 15. 01. 1918). – 11 арк.
47. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. –

- Спр. 56. Листування з інспекторами вищих початкових шкіл по обіжнику секретарства освіти про українізацію постанови педагогічних рад в цій справі (9. 09. 1917 – 29. 04. 1918). – 119 арк.
48. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 70. Департамент вищої і середньої освіти. Відділ середньої школи. Постанови й вимоги місцевих громадських організацій і учнів про українізацію середньої школи, виявлення ворожих цьому груп і розпорядження влади в цій справі. Наказ Військового генерального секретарства про демобілізацію вчителів (6. 05. 1917 – 23. 04. 1918). – 140 арк.
49. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 85. Заява і листування про переведення педагогів з Росії на Україну із одної школи до другої та ін. (9. 09. 1917 – 9. 04. 1918). – 55 арк.
50. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1917 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 1. – Спр. 207. Протоколи ради центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (26. 10. 1917 – 30. 04. 1918). – 20 арк.
51. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради (25. 06. 1918 – 8. 01. 1918) (9. 01. 1918 – 30. 04. 1918). Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. – Оп. 2. – Спр. 7. Копії проектів статутів художньо-промислового, Миргородського художньо-промислового керамічного інститутів і училища ім. Гоголя, школи нотної грамоти. Копії відомостей Міністерства освіти

- Центральної Ради про стан українізації в школах Чернігівщини. – 31 арк.
52. Ф. 3534. Головна еміграційна рада в Парижі. 1929–1935 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Протокол Першої конференції української еміграції, що відбулась в Празі 25–26 червня 1929 р., вибрання головної ради, президії, статуту ради. – 68 арк.
53. Ф. 3534. Головна еміграційна рада в Парижі. 1929–1935 рр. – Оп. 2. – Спр. 1. Комунікати президії Головної еміграційної ради. 31. 12. 1934 – 15. 07. 1935 рр. – 54 арк.
54. Ф. 3562. Григоріїв Ничипір Якович. 1919–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 6. Рукопис праці «Поведінка і світогляд». – 422 арк.
55. Ф. 3562. Григоріїв Ничипір Якович. 1919–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 12. Рукопис праці «Українська державно-національна традиція». – 247 арк.
56. Ф. 3562. Григоріїв Ничипір Якович. 1919–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 64. Щоденники. 3. 07. 1933 – 10. 05. 1935 рр.
57. Ф. 3562. Григоріїв Ничипір Якович. 1919–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 65. Автобіографічний нарис Н. Я. Григоріїва та список праць. – 337 арк.
58. Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович. 1907–1932 рр. – Оп. 1. – Спр. 48. Рукописи праць «Українська еміграція в Європі», «Українська еміграція в Чехословаччині», «Українська еміграція у Франції», «Чехословаччина і Україна», «Нарада в справі шкільництва» та ін. – 128 арк.
59. Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович. 1907–1932 рр. – Оп. 1. – Спр. 58а. Рукопис статті «Гетьманщина і директорія» (уривок з споминів). – 65 арк.
60. Ф. 3830. Приходько Віктор Кіндратович. 1924–1943 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Рукописи статей В. Приходька про Всеукраїнський національний конгрес. – 79 арк.
61. Ф. 3830. Приходько Віктор Кіндратович. 1924–1943 рр. – Оп. 1. – Спр. 9. Рукопис «Мої спомини з історії українського культурно-

національного і громадсько-політичного руху на Поділлію в початку ХХ ст.». – 378 арк.

62. Ф. 3850. Матюшенко Борис Павлович. 1919–1923 рр. – Оп. 1. – Спр. 5. Копія заяви Матюшенка про відказ від роботи в «Українському Громадському Допомоговому Комітеті» в Австрії та відкритий лист про розвиток українського шкільництва на Західноукраїнських землях (10. 02. 1922 – 25. 04. 1925). – 11 арк.
63. Ф. 3859. Український Вільний Університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 8. Книга реєстрації грошових надходжень від фонду чехословацького уряду та інших допомогових організацій на видачу платні професорському персоналу. 17. 06. 1922–31. 01. 1924. – 171 арк.
64. Ф. 3859. Український Вільний Університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 134. Протоколи засідання представників Ради Українського Вільного університету та Союзу Українських журналістів і письменників у Відні. Списки професорів-викладачів та програми лекцій університету. Листування з професорами-викладачами про початок курсів, лекцій; листування з Українським товариством прихильників освіти у Відні та з іншими організаціями про грошову допомогу університету (27. 10. 1920 – 5. 08. 1921 рр.). – 197 арк.
65. Ф. 3859. Український Вільний Університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 140. Звіт про діяльність університету. 1921–1943 рр. – 514 арк.
66. Ф. 3859. Український Вільний університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 141. Матеріали до святкування 10-річчя Українського Вільного Університету в Празі: вступні промови професора, ректора Яковлева та професорів Колесси, Горбачевського, привітальні листи та телеграми, звіт про діяльність університету. Матеріали ювілейного комітету про вшанування 70-річчя професора Колесси та розпорядження комітету про проведення ювілею (23. 10. 1921 – 20. 04. 1937). – 604 арк.

67. Ф. 3859. Український Вільний Університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 351. Програми лекцій та список викладачів на зимовий семестр 1925–1926 рр. Статистичні відомості про слухачів факультетів за 1924–1925 рр. Копія статуту університету. Заяви різних осіб про зарахування слухачами та документи їх про освіту. Заяви докторантів про допущення до іспитів. Посвідки про особу слухачів та викладачів. Листування з ректоратом в учбових справах. Оголошення, запрошення на засідання. – 470 арк.
68. Ф. 3859. Український Вільний Університет у м. Празі. 1921–1945 рр. – Оп. 1. – Спр. 369. Протоколи засідань колегії професорів. Програми лекцій в літньому семестрі. 1928–1929 рр. Статистичні відомості про кількість слухачів на 1928–1929 рр. Життєписи, заяви різних осіб про зарахування слухачами факультетів та професорськими стипендіями. Заяви про допущення до докторських іспитів. Протоколи іспитових комісій та наукові твори (5. 10. 1928 – 18. 09. 1925). – 653 арк.
69. Ф. 3883. Бородаєвський Сергій Васильович. 1917–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Рукопис праці С. Бородаєвського «Історія кооперації». 1925 р. – 362 арк.
70. Ф. 3883. Бородаєвський Сергій Васильович. 1917–1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 5. Особисті документи Бородаєвського. Біографічний нарис (на французькій мові) та мандат на VII конгрес Міжнародної Університетської федерації для Ліги Націй. – 12 арк.
71. Ф. 3910. Левітський Михайло Миколайович. 1919–1926 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Особисті документи М. Левітського. 1918–1924 рр. – 18 арк.
72. Ф. 3910. Левітський Михайло Миколайович. 1919–1926 рр. – Оп. 1. – Спр. 10. Статут Української Господарської Академії в Ч. С. Р., Статут Українського товариства взаємного кредиту, членом якого був М. Левітський. – 13 арк.

73. Ф. 3930. Довгаль Спиридон Микитович. 1925–1943 рр. – Оп. 1. – Спр. 5. Листи від Празького відділу Української партії соціалістів-революціонерів. 17. 02. 1927 – 3. 07. 1929. – 4 арк.
74. Ф. 3947. Петрів Всеволод Миколайович. 1921–1929 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Тези промов та плани викладів з історії Українського війська (7. 04. 1928 – 22. 01. 1929 рр.). – 10 арк.
75. Ф. 3947. Петрів Всеволод Миколайович. 1921–1929 рр. – Оп. 2. – Спр. 17. Програма та лекції Петріва В. з курсу «Військова справа», прочитаного в Українському робітничому університеті при Українським Інституті громадознавства в Празі. – 60 арк.
76. Ф. 3972. Український Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (Чехословачія). 1923–1936 рр. – Оп. 1. – Спр. 5. Списки професорів та лекторів інституту за 1923 р. – 23 арк.
77. Ф. 3972. Український Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (Чехословачія). – Оп. 3. – Спр. 1. Проект статуту та статут інституту. – 1923 р. – 15 арк.
78. Ф. 3972. Український Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (Чехословачія). – Оп. 3. – Спр. 1. Статут видавничого товариства «Сіяч» при інституті. 1925 р. – липень 1926 р. – 16 арк.
79. Ф. 4002. Швець Федір Петрович. 1909–1940 рр. – Оп. 1. – Спр. 3. Спогади про людей та події, яких наочним свідком був Ф. Швець. 10.07.1921 – 19.03.1935 рр. – 44 арк.
80. Ф. 4002. Швець Федір Петрович. 1909–1940 рр. – Оп. 1. – Спр. 9. Курси лекцій по історичній геології. 1923–1924 рр. – 284 арк.
81. Ф. 4439. Маршинський Аполлінарій Серапіонович. 1883–1928 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Спомини про поїздку в Галичину у 1889 році. – 16 арк.
82. Ф. 4439. Маршинський Аполлінарій Серапіонович. 1883–1928 рр. – Оп. 1. – Спр. 3. Листування з Українським Центральним комітетом в Польщі, з Державним конрольором УНР та іншими установами та особами про призначення Маршинського керівником філії

- Українського комітету у Тарнові, обрання його лектором історії України Педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі та ін. – 45 арк.
83. Ф. 4449. Голіцинський Євген. 1919–1931 рр. – Оп. 1. – Спр. 5. Листування з деканом хімічного факультету Української господарської академії в Подєбрадах та з іншими особами про обрання Голіцинського Є. доцентом академії, про його приїзд до Чехословаччини та з ін. питань. 8. 02. 1923 – 18. 12. 1931. – 32 арк.
84. Ф. 4449. Голіцинський Євген. 1919–1931 рр. – Оп. 1. – Спр. 7. Справа про участь Голіцинського Є. у виданні «Української Загальної Енциклопедії». 21. 11. 1929 – 24. 03. 1931. – 5 арк.
85. Ф. 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. 1901–1948 рр. – Оп. 1. – Спр. 266. Статут кооператива «Українська студентська «Самопоміч» в Празі. – 79 арк.
86. Ф. 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. 1901–1948 рр. – Оп. 1. – Спр. 858. Листи Українського педагогічного інституту, Українського історично-філологічного товариства до Чижевського. 31. 12. 1923 – 20. 06. 1930. – 213 арк.

Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ), м. Київ

87. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Ч. I. 1924–1930 рр. – Спр. 2257. Стаття Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія?». Открытое письмо академика М. С. Грушевского к участникам его юбилейного вечера. 03. 10. 1926. – 102 арк.
88. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Ч. II. 1924–1930 рр. –

- Спр. 1978. Обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о проведенной работе по украинизации за период от VIII Всеукраинской партийной конференции до IX съезда КП(б)У. 1925. – 88 арк.
89. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2008. Циркулярные письма, проекты постановлений ЦК КП(б)У, СНК УССР, тезисы докладов, обзоры, справки партийных, советских, комсомольских органов и учреждений по вопросам народного образования, деятельности Главполитпросвета, подготовке специализированных кадров народного хозяйства. В деле имеется докладная записка Наркомпроса УССР «О реорганизации Украинской Академии наук». 12. 01. 1925 – 17. 12. 1925. – 212 арк.
90. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2247. Протоколы заседаний Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации и приложения к ним. Протокол проверки знаний украинского языка работниками аппарата ЦК КП(б)У. Список членов Комиссии и подкомиссий Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации. 02. 02. 1926 – 20. 12. 1926 гг. – 167 арк.
91. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2251. Проект резолюций Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации об украинизации народного просвещения на Украине. Отчеты, таблицы Народного комиссариата просвещения УССР в Комиссию Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации о состоянии украинизации в институтах, техникумах, школах в 1923–1926 гг. 31. 12. 1923 – 31. 12. 1926 гг. – 100 арк.
92. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2264. Тезисы к

докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в г. Киеве, работе Президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской лавры в историко-культурный заповедник и др. вопросам. 11. 01. 1926 – 31. 12. 1926. – 256 арк.

93. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2705. Докладные записки Агитпропа ЦК КП(б)У, Наркомпросса УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, письма академиков о состоянии и деятельности Академии наук УССР. В деле имеется циркулярное письмо Комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) всем партийным организациям о мероприятиях в связи с выборами в Академию наук СССР. 04. 01. 1928 – 19. 12. 1928. – 40 арк.
94. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2920. Докладная записка историка М. А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. 15. 05. 1929 – 15. 05. 1929. – 42 арк.
95. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2923. Протоколы Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о работе Всеукраинской Академии наук (ВУАН). Выводы и предложения Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе ВУАН. 31. 01. 1929 – 27. 05. 1929. – 52 арк.
96. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2924. Докладная записка Всеукраинской Академии наук в ЦК КП(б)У о Всесоюзной конференции историков-марксистов. 28. 12. 1928 – 4. 01. 1929. – 40 арк.

97. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У.– Оп. 20. – Спр. 3100. Протоколи засідань дирекції Інститута історії партії і Октябрьської революції на Україні при ЦК КП(б)У. Докладні записки, циркуляр Інститута і окружних партійних комітетів в ЦК КП(б)У о стані історичної науки, упорядоченні архівних документів і здачі їх в партійний архів, др. питання. 18. 01. 1930 – 03. 01. 1931. – 205 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

98. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 53. – Спр. 353. По записці Чубинського – опис ополчення Юго-Западного краю. 15 жовтня 1870 г. – 84 арк.
99. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 639. – Спр. 729. О закритті деяких іноземських товариств, переслідуючих шкідливі цілі (українських, польських, єврейських). 29 грудня 1909 – 21 липня 1910 гг. – 41 арк.
100. Ф. 1235. Грушевські – історики та філологи. – Оп. 1. – Спр. 66. Матеріали про створення та діяльність Українського соціологічного інституту у Відні під керівництвом Грушевського М. С. Проект створення інституту, листування про читання лекцій, видання книг, брошур та часопису «Боротися – перемогти», про організацію бібліотеки інституту; звернення до українських емігрантів у США про надання допомоги інституту та інші матеріали про його діяльність. 3. 10. 1919 – 12. 11. 1923 рр. – 320 арк.
101. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 4. Журнал засідання Історико-філологічного товариства 19 жовтня 1879 г. – 2 арк.

102. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 6. Журнал засідання Історико-філологічного общества. 24 сентября 1880 г. – 2 арк.
103. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 9. Журнал засідання Історико-філологічного общества. 1 декабря 1882 г. – 2 арк.
104. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 14. Журнал засідання Історико-філологічного общества.
105. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 16. Росписи членов Історико-філологічного общества о получении повесток на заседание общества. 1884. – 26 арк.
106. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 71. Протокол засідання педагогического отдела Історико-філологічного общества 13 декабря 1896 г. – 2 арк.
107. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 74. Протокол засідання Історико-філологічного общества 13 февраля 1897 г. – 1 арк.
108. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 75. Протокол засідання Історико-філологічного общества 28 февраля 1897 г. – 1 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України)

109. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 14. Регламент роботи інституту українознавства товариства. – 62 арк.
110. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 16. Положення про роботу юридичної комісії товариства. – 12 арк.

111. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 23. Звіт про діяльність, складений М. Грушевським. 1897 р. – 29 арк.
112. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 29. Анкетний лист товариства. 1941 р. – 8 арк.
113. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 80. Лист до прем'єр-міністра Польщі про заснування українського університету. 1934 р. – 11 арк.
114. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 353. Статті Панькевича І. «До переміни поглядів І. Франка в 1876–1878 рр.» і «Лист М. Драгоманова з дня 21 вересня 1887 р. до О. Барвінського». 1944 р. – 10 арк.
115. Ф. 348. Товариство «Просвіта». – Оп. 1. – Спр. 6389. Інструкції Головного відділу «Просвіти» і «Рідної школи». – 57 арк.
116. Ф. 362. Студинський Кирило. – Оп. 1. – Спр. 378. Листи Савченка Федора. – Т. І. 1926–1929 рр. – 230 арк.
117. Ф. 362. Студинський Кирило. – Оп. 1. – Спр. 396. Листи Терентьєва С., Терлецьких: Б., Мар'яна, Михайла, Омеляна і Остапа, Тимченка Є. та ін. кореспондентів з прізвищами на букви «Тим». 1891–1940. – 57 арк.
118. Ф. 368. Томашівський Степан. – Оп. 1. – Спр. 158. Листи Василька М., Веретельника А., Верхратського І., Возняка М. і Волошина І. 1908–1923 рр. – 17 арк.
119. Ф. 379. Мочульський Михайло. – Оп. 1. – Спр. 14. Листи Грушевського М. 1901–1917 рр. – 137 арк.
120. Ф. 379. Мочульський Михайло. – Оп. 1. – Спр. 19. Листи Крип'якевича І. 1933–1936 рр. – 16 арк.
121. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 5. Лист співредактора «Літературно-наукового вістника» М. С. Грушевського Міністру внутрішніх справ

Російської імперії з пропозицією зняти заборону на допуск цього журналу в Східну Україну. 1904. – 1 арк.

122. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 61. Статті та рецензії М. Залізняка. Рукописи. 1909. – 144 арк.
123. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 70. Статті, рецензії й огляди західноукраїнського історика Крип'якевича І. 1904–1913. – 352 арк.
124. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 71. Статті, рецензії та огляди З. Кузелі та ін. 1896–1909. – 207 арк.
125. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 94. Статті, рецензії, огляди й оповідання Назарієва та інших авторів з прізвищами на букву «Н». – 86 арк.
126. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 99. Статті, рецензії та огляди Рудницького С. та ін. авторів із прізвищами на букву «Р». 1897–1906. – 224 арк.
127. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр. – Оп. 1. – Спр. 109. Рецензії й огляди Томашівського С. 1897–1899 рр. – 191 арк.
128. Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр. – Оп. 1. – Спр. 111. Рецензії та огляди Томашівського С. – Т. III. 1900–1909 рр. – 158 арк.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО), м. Тернопіль

129. Ф. 3430. – Оп. 1. – Спр. 1. Публікації, статті С. Дністрянського. – 364 арк.

**Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського (ІР НБУВ)**

130. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 8520. І. Франко. В справі нарису історії українсько-руської літератури. З приводу рецензії в газеті «Рада». Лист І. Франка до редактора газети «Рада» зі Львова до Києва. 13. 07. 1910. – 2 арк.
131. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 11473. Список праць, опублікованих І. Франком у «Записках НТШ». – 15 арк.
132. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45066. Багалій Д. Академік М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. 1926. – 45 арк.
133. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45070. Схема М. Грушевського. Історія України і Русі. – 13 арк.
134. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45071. Костомаров. Додаток до історіографічного нарису. 1931. – 3 арк.
135. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45084. Досягнення в українській історіографії (1917–1927 рр.). – 20 арк.
136. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45268. Драгоманов. Два нариси про нього. 1927–1931. – 10 арк.
137. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 45417. Багалий Д. Цели, смысл, ход и способы т. наз. украинизации на Украине и ее связь с развитием украинской культуры на украинском языке. 1928. – 15 арк.
138. Ф. V. Одеське товариство історії і старожитностей. – Спр. 1597. Публікації, повідомлення на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» - 132 арк.
139. Ф. X. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 2037–2054. Листи до Історичної секції ВУАН. 1928 р. – 18 арк.
140. Ф. X. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 4747. Абрамов И. С. Краеведы-самоучки (по материалам, поступившим в ЦБК. Оттиск из статьи журнала «Краеведение»). 1928. – 5 арк.

141. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 10877. Берло Г. Спомини з мого життя (1870–1920 рр.). 1928. У 2-х ч. – 75 арк.
142. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 15218. Квітка Климент. Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій. Стаття. Машинопис. 1928 р. – 43 арк.
143. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 15224. Копержинський К. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу. 1928. – 136 арк.
144. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 15427–15443. Листи Абрамовича Д., Гнатюка В., Гроховецького Д. та ін. до редакції журналу «Україна». 1927–1928 рр. – 20 арк.
145. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 16863. Багалій Д. І. Франко як науковий діяч. Промова на святкуванні 10-річчя з дня смерті І. Франка. 1926 р. – 44 арк.
146. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 16883. Біографія Г. Житецького. Машинопис. 1928 р. – 4 арк.
147. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 17145. М. Загірня. Некролог (Грінченкова Марія Миколаївна). 1928 р. – 1 арк.
148. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 17503. Колесса Філарет. Другий Конгрес слов'янських географів і етнографів. 2–12 червня 1927 р. – 38 арк.
149. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 18149. Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова. 1928 р. – 20 арк.
150. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 18257. Ткаченко М. Проф. Слабченко. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. 1928 р. – 19 арк.
151. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 18830. Лист Єфремова Сергія Олександровича Кримському Агатангелу Юхимовичу від 25 травня 1925 р. – 1 арк.

152. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 18831. Лист Єфремова Сергія Олександровича Кримському Агатангелу Юхимовичу від 1 березня 1926 р. Харків. – 2 арк.
153. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 18834. Лист Сергія Олександровича Єфремова Кримському Агатангелу Юхимовичу від 26 вересня 1927 р. з Києва в Звенигород. – 1 арк.
154. Ф. XXXV. Зеров Микола Костянтинович. – Спр. 79. Закінчений романтик (про Я. Щоголіва). 1928 р. – 14 арк.
155. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 4. Відгук про наукову діяльність Малинки Олександра Ничипоровича. 30-ті рр. XX ст. – 2 арк.
156. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 9. До двохсотліття Академії Наук. 1925. – 13 арк.
157. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 13. Заклик В. Гнатюка записувати етнографічні матеріали. Рецензія. – 4 арк.
158. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 25. П. О. Куліш – етнограф. – 5 арк.
159. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 26. Перетц Владимир Николаевич. Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI–XVII вв. Рецензия. 30-е гг. XX в. – 3 арк.
160. Ф. XXXVII. Лобода Андрій Митрофанович. – Спр. 237. Замітки з етнографії. Про Перший Всеукраїнський з'їзд етнографів. 1921. Записна книжка.
161. Ф. XXXVIII. Воблий Костянтин Григорович. 1944–1947 рр. – Спр. 1–4. Автобіографія. – 26 арк.
162. Ф. 212. Колесса Філарет. – Спр. 4. Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі, 7–10 жовтня 1929 р. Звіт. – 21 арк.
163. Ф. 244. Стебницький Петро Януарійович. – Спр. 254. – 2 арк.
164. Ф. 293. Винниченко Володимир Кирилович. – Спр. 236. – 1 арк.

165. Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович. – Спр. 4. Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность. Список литературы, составленный Д. И. Дорошенко. Не ранее 1901 г. Вильно. – 2 арк.
166. Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович. – Спр. 15. І. Франко. Огляд його літературної діяльності. – 14 арк.
167. Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович. – Спр. 21. М. С. Грушевський. Історія України-Руси. Уваги і замітки (1900-ті роки). – 3 арк.
168. Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович. – Спр. 200. Студенты университета св. Владимира в совет профессоров университета св. Владимира. Ходатайство об учреждении в университете 4-х кафедр с украинским языком преподавания: украинского языка, истории литературы и права. 24 ноября 1906 г. – 2 арк.
169. Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. – Спр. 13. Одвертий лист акад. М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята, 4. X. 1926. – 5 арк.
170. Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. – Спр. 25. Свідчення М. Грушевського на допиті. 31. 03. 1931 р. – 4 арк.
171. Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. – Спр. 66. Розмова Т. Массарика з О. Колесою. 5. 02. 1925. – 1 арк.
172. Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. – Спр. 70. Повідомлення про запланований виїзд у Київ. 2. 01. 1924. – 1 арк.

**Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника
(ВР ЛНБ)**

173. Ф. 34. Гнатюк Володимир. – Спр. 105. Войнович. Лист до Гнатюка В. М. 1920 р., м. Прага. – 2 арк.
174. Ф. 34. Гнатюк Володимир. – Спр. 161. Листи до Гнатюка В. М. від М. Грінченко 1910–1925 рр., м. Київ. – 22 арк.
175. Ф. 34. Гнатюк Володимир. – Спр. 198. Листи Дорошенка В. до Гнатюка В. М. 1900–1925 рр, м. Львів. – 73 арк.

176. Ф. 34. Гнатюк Володимир. – Спр. 395. Листи Назарієва Олексія до Гнатюка В. М. 1901–1909, м. Львів. – 8 арк.
177. Ф. 232. Пеленський Є.-Ю. – Спр. 5. Лист Пеленського Є.-Ю. До Євгена Маланюка. 1931 р., м. Львів. – 2 арк.
178. Ф. 232. Пеленський Є.-Ю. – Спр. 27. Дорошенко Д. Листи до Пеленського Є. 1937, м. Варшава. – 4 арк.
179. Ф. 232. Пеленський Є.-Ю. – Спр. 41. Зленко Петро. Редактор тижневика «Український тиждень» у Празі. Листи до Пеленського Є. 1933–1937 рр. – 10 арк.
180. Ф. 232. Пеленський Є.-Ю. – Спр. 75. Маланюк Є. Листи до Пеленського Є. – Т. I. 1933 р. – 30 арк.; Т. II. 1933 р. – 22 арк.; Т. III. 1933–1935, 1937 рр. – 19 арк.

Опубліковані джерела

181. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади: В 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К., 2000.
182. Аполлон Алексеевич Скальковский. Поминки. Читано в засіданні Общества 14 ноября 1899 // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. 22. – С. 22–42.
183. Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Кн. 4. – С. 167–169.
184. Витяги з Статуту українського наукового товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 156–159.
185. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали. 1871–1989 / Центр. держ. істор. архів України у Львові, НТШ / Упоряд. Я. Дашкевич та ін. – Львів, 1998. – 480 с.

186. Всем Р. Р. Лубенского округа Чернуховский район, тов. Шаревскому // Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою.— Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. — 173 с.
187. Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 98–99.
188. Голодомор 1932–33 років в Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1125 с.
189. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения Исторического общества Нестора Летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 1. — С. 17 – 98.
190. Двадцатипятилетие историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете: Сб. ист.-филол. об-ва. — Харьков, 1905. — Т. 14.
191. До 50-річчя еміграції М. Драгоманова // Рада. — 1926. — 26 липня.
192. Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін. / Упоряд. Г. Болотова та ін. — Львів, 2001. — 730 с.
193. Другий Український науковий з'їзд у Празі. — Прага, 1934. — 160 с.
194. Етнографічна секція красназавчого гуртка Київського інституту Народної освіти // Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 201.
195. Записка В. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки УНТ. — 1908. — Кн. III. — С. 33–40.
196. Записка В. М. Перетца до Комісії для вироблення законопроекту про головні положення статуту УАН // Історія Академії наук України (1918 – 1923): Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1993. — 640 с.
197. Збирайте етнографічний матеріал // Літературно-науковий вістник. — 1902. — Т. XVII.

198. Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України) за 20-ті рр. ХХ ст. – К., 1923. – Ч. 29. – 680 с.
199. Звернення комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії наук (1897 р.) // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 318 с.
200. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994.
201. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906. – К., 1907. – 18 с.
202. Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965 // Архівне управління при Раді міністрів УРСР / Упоряд.: І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. І. Сісецький. – К.: Наукова думка, 1966. – 543 с.
203. Інститут Української Наукової мови // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 180–182.
204. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 162–163.
205. Історичні установи Української Академії наук. Археографічна комісія // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 191–194.
206. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1865–1905) / Под ред. М. Халанского и Д. Багалея. – Харьков, 1908. – 432 с.
207. Историческое общество Нестора-летописца в 1899 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 3–14.
208. Історія Академії наук України, 1918 – 1923: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. / Упоряд. В. Кучмаренко та ін. – К.: НБУВ, 1994. – 640 с.

209. Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. / Упоряд. В. Кучмаренко та ін. – К.: НБУВ, 1998. – 762 с.
210. Історія Національної Академії наук України, 1934–1937: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. / Упоряд. В. Кучмаренко та ін. – К.: НБУВ, 2003. – 730 с.
211. Кабінет примітивної культури // Україна. – 1929. – Кн. 4. – С. 213–215.
212. Катедра Історії Українського Народу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 222–223.
213. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд.: І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко / АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ – початку ХХ ст. – 544 с.
214. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. – 8-е изд., доп., испр. – М.: Прогресс, 1970. – Т. 2. – 550 с.
215. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК (1918–1941).– К.: Знання, 1976. – Т. 1. – 507 с.
216. Копія звіту про ВУАН, надіслана з ГПУ УСРР до Київського окружного відділу ГПУ від 14. 03. 1928 // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / НАН України, СБ України, Укр. іст. т-во. – К.: Україна, 1996. – 336 с.
217. КПСС: Двенадцатый съезд. – М.: Прогресс, 1963. – 714 с.
218. Культурно-історична комісія // Україна. – 1929. – Кн. 2. – С. 167–172.
219. Матеріал про стан українізації по місту Дніпропетровському. – Дніпропетровськ: Вид-во Президії Дніпропетр. міськради, 1928. – 22 с.
220. Материалы для истории Луцкого трибунала, собр. М. Ясинским // ЧИОНЛ. – Т. ХІІІ. – 1899 – С. 45–65.

221. Наукова діяльність товариства імени Шевченка в 1896 і 1897 р. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Т. XXL. – Кн. 1. – С. 10–17.
222. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 195–201.
223. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві, в академічному році 1924–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 164–165.
224. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві. Звідомлення за рр. 1925–26 // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 193–195.
225. Науково-дослідна кафедра українознавства в м. Дніпропетровськ за рр. 1925–1926 // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.
226. Некрологія. Академік Михайло Федотович Біляшівський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 111–112.
227. Некрологія. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918 – 1925 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 175–186.
228. Осібна гадка акад. М. М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання ВУАН 17 жовтня, зачитаного на засіданні 31 жовтня 1927 р., в справі непорозумінь з Президією та Правлінням ВУАН // Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – С. 242–243.
229. Памяти А. Потебни: Сб. Харьк. ист.-филол. об-ва: Издан в честь проф. Д. И. Багалия (1880–1910). – Харьков, 1911. – Т. XX.
230. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине: Сб. док. и м-лов. – К.: Знание, 1951. – 352 с.
231. Природничі секції ВУАН. Геологічна секція і геологічний кабінет ВУАН // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 177–180.
232. Про підсумки українізації. З резолюції Пленуму ЦК КП(б)У. 2–6 червня 1926 // Історія української культури: Зб. м-лів і док. / За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.

233. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. м-лів та док. / В. Герман (упоряд., ред.); Всеукр. т-во «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – К.: Просвіта, Веселка, 1998. – 486 с.
234. Протокол допиту М. Грушевського головою ГПУ УСРР В. Балицьким від 3.04. 1931 р. // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / НАН України, СБ України, Укр. іст. т-во. – К.: Україна, 1996. – С. 258–261.
235. Секція при кафедрі історії української культури в Харкові за минулий академічний рік (1924 – 1925) // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 146–148.
236. Секція української мови при науково-дослідній кафедрі мовознавства в Харкові // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 140–142.
237. Справа українсько-руської мови на київському археологічному з'їзді й участь в ній Товариства // Записки НТШ. – 1899. – Т. 29. – С. 1–6.
238. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей (4. 02. 1840 г.). – Одесса, 1840. – 60 с.
239. Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 – 4. I. 1929). – М., 1930. – Т. 1. – 570 с.
240. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: У 2 т. / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Солчаник. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – 720 с.
241. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук у рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 181–223.
242. Український вільний університет в рр. 1921–1922. – Прага: Держ. друк. в Празі, 1922. – 236 с.
243. У лещатах тоталітаризму: перше десятиріччя Інституту історії НАН України (1936 – 1956): Зб. док. і м-лів: У 2 ч. – К.: Ін-т історії НАН України, 1996.
244. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 359 с.

245. У центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС з. к. Яворського Матвія Івановича // Репресоване відродження. – К.: Основи, 1993. – 330 с.
246. Фрагменти з діяльності Українського соціологічного інституту у Відні // Українська діаспора. – Київ – Чикаго, 1992. – Вип. 1. – Ч. 1. – С.300.
247. Хроніка // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. III. – С. 212–222.
248. Хроніка НТШ // Записки НТШ. – Львів, 1930. – Ч. 69 – 70. – С. 181
249. Хроніка НТШ // Записки НТШ. – Львів, 1932–1934. – Т. 72. – С. 77-83.
250. Хроніка НТШ // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Ч. 73.
251. Хроніка // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 179–181.
252. Хроніка // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 170–175.
253. Хроніка // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 170–182.
254. Хроніка // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 163–169.
255. Хроніка // Україна. – 1928 – Кн. 2. – С. 168–183.
256. Хроніка // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 212–213.

Матеріали періодичних видань

257. Максимович М. А. // Московский вестник. – 1830. – № 4. – С. 421–422.
258. Неделя. – 1917. – 22 октябрю.
259. Нова Рада. – 1917. – 22 квітня.
260. Нова Рада. – 1917. – 24 серпня.
261. Нова Рада. – 1918. – 18 січня.
262. Нова Рада. – 1918. – 10 квітня.
263. Нова Рада. – 1918. – 13 квітня.
264. Передмова // Просвітянин. – 1918. – № 1.
265. Робітнича газета. – 1917. – 6 серпня.
266. Світ. – 1882. – № 18–19. – С. 320 – 327.
267. *Vjuletyn Polsko-Ukrainski*. – 1935. – S. 338 – 339.
268. *Ruch Sliowionski*. – 1929. – К. II. – S. 45.

Праці українознавців кінця XIX – першої третини XX ст.

269. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.
270. Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.
271. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
272. Антонович В. Твори. – К.: Вид-во ВУАН, 1932. – Т. 1. – 309 с.
273. Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.
274. Антонович В. Ярославов вал // ЧИОНЛ. – Т. 10. – К., 1896. – С. 33–38.
275. Антонович Д. Дещо про «Виклади про козацькі часи на Україні» та про історичні погляди проф. В. Антоновича // Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
276. Антонович Д. Заключення // Антонович Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюби; Передне слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 588 с.
277. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. – Прага: Вид-во укр. ун-ту, 1923. – 340 с.
278. Багалій Д. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Худ., упоряд., іл. В. О. Ріяка. – Харків: Основа, 1991. – 255 с.
279. Багалій Д. Нарис історії української історіографії. – К.: Вид-во ВУАН, 1923. – Т. 1: Літописи. – 650 с.

280. Багалий Д., Сумцов Н. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1906. – 329 с.
281. Барвинский В. Труды Д. И. Багалия по истории Малороссии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т. XX.
282. Барвінський В. Дмитро Іванович Багалій як історик Слобідської України // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К.: Вид-во ВУАН, 1927. – С. 179–192.
283. Белей И. Двадцать и пять лет истории товариства «Просвиты» / Коротко начеркнул И. Белей. – Львов, 1894. – 68 с.
284. Біляшівський М. Про український орнамент // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 40–54.
285. Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 4. – С. 100–137.
286. Василенко М. Г.Н. Теплов і його «Записки о не порядках в Малороссии» // Записки УНТ. – 1910. – Кн. IX. – С. 40–53.
287. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 19–81.
288. Василенко М. Рецензія на працю М. Грушевського «Історія України-Руси». Т. 8 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 158–159.
289. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 264–266.
290. Вернадский В. Научная революция и философия // Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – 410 с.
291. Ветухов О. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1927. – Вип. 1. – Ч. VII: Етнологіко-краєзнавча секція. – С. 1–39.

292. Винниченко В. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 180 с.
293. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – Репринт. вид. 1920 р. – К.: Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Т. II. – 350 с.
294. Вовк Ф. Від редакції (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології) // Матеріали українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – С. V – XIX.
295. Вовк Ф. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки УНТ. – 1908. – Кн. IV. – С. 90–100.
296. Вовк Ф. Смерть М. П. Драгоманова. Із відзивів французьких газет // Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін. / Упоряд. Г. Болотова. – Львів, 2001. – 730 с.
297. Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. – 304 с.
298. Возняк М. Початки української комедії // Записки УНТ. – 1914. – Кн. I. – С. 54–70; Кн. II. – С. 40–56.
299. Гаєвський С. Київські списки повісти «Александрія» // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 19–31.
300. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СXXXIII. – С. 1–26.
301. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 125–145.
302. Гермайзе О. 1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві // Україна. – 1929. – Кн. 3. – С. 173–174.
303. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Ч. 5. – С. 17–24.
304. Гермайзе О. Десятиліття Жовтневої революції і українська наука // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. III–VIII.

305. Гермайзе О. Праця Київського наукового товариства // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 3–49.
306. Гнатюк В. До 25-річчя творчості І. Франка // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. XII. – Кн. 12. – С. 203–205.
307. Гнатюк В. До характеристики етнографічної діяльності Івана Франка // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. XXI. – Ч. 17 – С. 229–232.
308. Гнатюк В. Жаткович // Діло. – 1896. – № 263. – С. 1–2.
309. Гнатюк В. Наукове Товариство імени Шевченка з нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). – Львів, 1923. – 15 с.
310. Гнатюк В. Рецензія на: «Багалий Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам (1802–1815))». - Харків, 1894. – Т. 1. – Вип. 1 // Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 37–40.
311. Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури XV – XVII ст. – Львів, 1929 – 80 с.
312. Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури XV – XVII ст. – Відбитка з «Записок НТШ у Львові». – Львів, 1929. – Т. 49.
313. Григоріїв Н. Українська національна вдача. – Вінніпег, Манітоба, 1941. – 61 с.
314. Грінченко Б. Пісня про Дорошенка та Сагайдачного // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 44–71.
315. Грушевська К. До взаємин між загальним та спеціальним народознавством // Первісне громадянство. – 1928. – Кн. 2–3. – С. 86 – 98.
316. Грушевський М. Архівна справа // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 194.
317. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 108–140.

318. Грушевський М. Барское староство: Історичні нариси (XV–XVII ст.) / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича та ін. – Репринт. вид. – Львів, 1996. – 623 с.
319. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 1–13.
320. Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 3–17.
321. Грушевський М. Велике діло // Україна – 1929. – Січень-лютий.
322. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917 р.) // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 95–113.
323. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 4–21.
324. Грушевський М. В справі музею при Науковому товаристві імені Т. Шевченка // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 220–223.
325. Грушевський М. Вступне слово. Галицько-українські взаємини // Україна. – 1918. – Ч. 2. – С. 3–5.
326. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 135–149.
327. Грушевський М. Галичина і Україна // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 180–183.
328. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 25–44.
329. Грушевський М. До 50-річчя Київської археографічної комісії // Записки НТШ. – Т. 1. – 1894. – С. 212–228.

330. Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 100–109.
331. Грушевський М. Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – 32 с.
332. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 75–83.
333. Грушевський М. З нагоди 150-ї книги «Записок» // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 1–3.
334. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. І. Костомарова. – К., 1928. – С. IV–XXI.
335. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 12. – С. 23–28.
336. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Т-во «Барський», 1918. – 575 с.
337. Грушевський М. Історичні статті Костомарова в «Основі» // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50–57.
338. Грушевський М. Історія та її соціально-виховуюче значення // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 179–192.
339. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 3. – С. 3–7.
340. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 5. – С. 2–6.
341. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 3–9.

342. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 3–11.
343. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 9. – С. 3–8.
344. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К.: Дніпро, 1993. – Т. 1. – 280 с.
345. Грушевський М. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яти роковини смерті О. М. Лазаревського // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 14–20.
346. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – Кн. 1. – С. 520.
347. Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.
348. Грушевський М. «Малороссийские песни» М. Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 5–15.
349. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 133–178.
350. Грушевський М. На порозі нової України (Гадки і мрії) / Передм. І. Р. Юхновського. – Репринт. вид. – К.: Наукова думка, 1991. – 120 с.
351. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – 1896. – Т. X. – Кн. 2. – С. 1–10.
352. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 рр. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXL. – Кн. 1. – С. 10–17.
353. Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1897). – С. 188–202.

354. Грушевський М. На українські теми. Ще раз про культуру і політику // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. ХІV. – Р. ХІ. – Кн. X. – С. 121–134.
355. Грушевський М. Невідкладнича справа. За український університет у Львові. – Львів, 1910. – 54 с.
356. Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Руси // Записки НТШ. – Т. 18. – С. 1–24.
357. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Ст. и зам. – СПб.: Тип-ия об-ва «Общественная Польза», 1917. – 294 с.
358. Грушевський М. Пам'яти О. Маркевича // Записки НТШ. – 1908. – Т. 55. – С. 1–46.
359. **Грушевський М. Пам'яти Федора Вовка** // Україна. – 1918. – Кн. 1. – С. 5–11.
360. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
361. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 152–155.
362. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – К., 1917. – 54 с.
363. Грушевський М. Рецензія на: «Косовський В. Історично-літературні замітки до «Слова о полку Ігоревім» // Записки НТШ. – 1895. – Т. 5. – С. 9–11.
364. Грушевський М. Рецензія на: «Профессор Ф. И. Леонтович. Национальный вопрос в древней России» // Записки НТШ. – 1896. – Т. 11. – С. 4–6.
365. Грушевський М. Рецензія на публікації В. Б. Антоновича: «Археологическая карта Киевской губернии»; «Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные проф. П. Я. Армашевским и

- В. Б. Антоновичем в историческом обществе Нестора Летописца» // Записки НТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 1–6.
366. Грушевський М. Рецензія на: «Сборник Харьковского историко-филологического общества (педагогического отдела)» // Записки НТШ. – 1897. – Т. 16. – С. 61–63.
367. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
368. Грушевський М. Рух політичної і суспільної думки в ХІХ столітті // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 397–405.
369. Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 83–100.
370. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 458–485.
371. Грушевський М. Сучасна вірша про неволю Вишневецького // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 14–19.
372. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 11–15.
373. Грушевський М. Українські кафедри // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 279–281.
374. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 246–256.
375. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

376. Грушевський М. Ювілей Володимира Антоновича // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 281–282.
377. Грушевський О. З життя української старшини XVIII в. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 149–159.
378. Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 71–82.
379. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Р. XIX. – Т. 71. – С. 126–133.
380. Данилевич В. Нові дані для біографії Івана Сірка // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 140–149.
381. Данилів В. До історії української етнографії // Записки УНТ. – 1908. – Кн. IV. – С. 41–49.
382. Дністрянський С. Нова держава. – Відень – Прага – Львів: Вид-во «Український скиталець», 1923. – 29 с.
383. Дністрянський С. Погляд на теорії права та держави. – Львів: Накладом НТШ, 1925. – 63 с.
384. Дністрянський С. Права руської мови у Львівському університеті. – Львів, б. р. – 38 с.
385. Добровольський Л. Варіант пісні 18-го віку про земляні роботи // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 31–49.
386. **Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність.** – 1962. – № 2. – С. 15–19.
387. Дорошенко В. Литература україноведения за 1912 г. – Петроград, 1914. – С. 477–536 // Отдельный оттиск из издания «Обозрение трудов по славяноведению». – 1912. – Вып. III.
388. Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Львів: Накл. Т-ва, 1913. – 88 с.

389. Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 76 с.
390. Дорошенко В. «Просвіта», її заснування й праця: Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. – Філадельфія: Вид-во «Молода Просвіта» ім. Митр. А. Шептицького, 1959. – 102 с.
391. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень: Накл. Союзу визволення України, 1917. – 114 с.
392. Дорошенко В. Український науковий рух в 1913 році // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 99–111.
393. **Дорошенко В. Хто був Іван Франко: його життя і заслуги. – Б. м.: Доба, 1946. – 26 с.**
394. Дорошенко Д. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1942. – 168 с.
395. Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник / За ред. В. Сімовича. – Прага, 1932. – 316 с.
396. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.
397. Дорошенко Д. Огляд української історіографії: Державна школа: Історія, Політологія. Право / НАНУ, Ін-тукр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – К.: Українознавство, 1996. – 254 с.
398. Дорошенко Д. Організація наукової праці та її висліди за останнє десятиліття // Другий Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 22–30.
399. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення // Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2 кн./ Упоряд. В. С. Крисаченко. - К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 286–309.
400. Дорошенко Д. Справа організації української наукової праці на еміграції // Український історик. – 2001. – № 1–4 (148–151). – С. 84–86.

401. Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45–53.
402. Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті // Нова громада. – 1906. – Кн. XI. – С. 121–129.
403. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Андрусика; Фонд сприяння розвитку укр. правової думки та пропаганди держ. традицій «Право для України». – Львів: Світ, 1996. – 255 с.
404. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 680 с.
405. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884.
406. Драгоманов М. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів: Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1896. – 460 с.
407. Драгоманов М. Император Тиберий. Рассуждение. – К., 1864 // Круглашов А. Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – 485 с.
408. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К.: Типолитография М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.
409. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
410. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. – К.: Ін-т укр. археографії НАН України. – 1994. – Вип. 1. – 285 с.

411. Драгоманов М. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
412. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
413. Драгоманов М. Пропаший час: українці під Московським царством, 1654–1876 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 131–143.
414. Драгоманов М. Турки внутренние и внешние // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
415. Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
416. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
417. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.

418. Ефименко А. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Смолий; Примеч. Н. Н. Яковенко. – К.: Либідь, 1990. – 509 с.
419. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 311.
420. Єрофєєв І. Українські думи і їх редакції // Записки УНТ. – 1909. – Кн. VI. – С. 69–84.
421. Єфименко О. Історія українського народу. – I-ше укр. вид. / Під ред. з передмовою і примітками Д. І. Багалія. – Харків: ДВУ, 1922. – Вип. 1. – 167 с.
422. Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла. – 3-є вид. з дод. – К.: Час, 1920. – 64 с.
423. Єфремов С. Іван Франко: Критико-біографічний нарис. – 2-е вид. з дод. – К.: Слово, 1926. – 252 с.
424. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 685 с.
425. Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська і політична робота В. Б. Антоновича. – К., 1924. – 14 с.
426. Єфремов С. Українознавство. – К., 1920. – 120 с.
427. Єфремов С. Як визволитися робочим людям з бідности? – К.: Криниця, 1917. – 60 с.
428. Житецький Г. Життя М. О. Максимовича // Україна. – 1927. – № 6. – С. 19–26.
429. Житецький Г. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 23–30.
430. Заикин В. Украинская историческая литература последних лет. – К., 1924. – 52 с.
431. Заїкін В. Лекції по історії суспільно-державного ладу України // Вищі Курси українознавства в Варшаві. – Варшава, 1924. – 56 с.

432. Заїкін В. Харківський університет. Його роля в історії культурного й громадського життя на Україні // Березіль. – 1994. – № 10. – С. 155–162.
433. Заїкін В., Заїкіна О. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. – Львів, 1937. – 55 с.
434. Залізник М. Російська Україна та її відродження. – Львів, 1910. – 71 с.
435. Зеров М. Історія українського письменства / Упоряд. М. Сулима. – К.: Основи, 2003. – 1301 с.
436. Иконников В. С. Рецензия на «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» В. Б. Антоновича // Университетские известия. – 1870. – № 16 – С. 5–8.
437. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова; Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
438. Каманин И. Важнейшие труды Н. П. Дашкевича по южнорусской истории // ЧИОНЛ. – 1908. – Кн. 20. – Вып. 3. – Отд. II. – С. 71–82.
439. Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – 1894. – Т. VIII. – С. 54–83.
440. Каманін І. Ще за пісню про Петра Сагайдачного // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 2. – С. 217–232.
441. Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Сумцова // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 16–46.
442. Колесса О. Погляд на історію української мови // Український Вільний Університет в Празі в рр. 1921–1926. – Прага, 1927. – С. 23–65.
443. Колесса Ф. Рец. на: «Малорусские песни преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894» // Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 45–46.

444. Колесса Ф. Рец. на: «Малорусские предания, пословицы и поверия, записанные И. И. Манжукою» // Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 47–48.
445. Копержинський К. До питань систематики і термінології в народознавстві // Первісне громадянство. – 1928. – Кн. 2–3. – С. 99–102.
446. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357.
447. Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Т. 106. – С. 424–438.
448. Кордуба М. Володимир Антонович // Україна. – 1928. – Ч. 5. – С. 48–58.
449. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки 1897 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. 22. – С. 1–50.
450. Кордуба М. Рец. на: «Яворницкий Д. История запорожских казаков» // Записки НТШ. – 1895. – Т. 8. – С. 39–44.
451. Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської // Записки НТШ. – 1896. – Т. 11. – С. 1–10.
452. Костомаров М. Книга Битія Українського народу. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – С. 50 – 57.
453. Костомаров М. Князь Константин Константинович Острозький // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1992. – С. 160–193.
454. Костомаров М. Твори: У 2 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Л. Смілянська. – К.: Дніпро, 1990.
455. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 734 с.

456. Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1867. – С. 353–377.
457. Костомаров Н. Правы ли наши обвинители? // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 140–150.
458. Костомаров Н. Рецензия на работу В. Б. Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XIV века» // Исторический вестник. – 1880. – Т. 2. – С. 168–186.
459. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Мысль, 1991. – 616 с.
460. Костомаров Н. Украинский гетьман Зиновий Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1992. – С. 235–315.
461. Костомаров Н. Черты южнорусской истории // Костомаров М. И. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 734 с.
462. Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 273–280.
463. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2-ге вид. із змін. і доп. – Львів, 1999. – 219 с.
464. Крип'якевич І. Історія України / Упоряд. тексту, прим., комент. Б. З. Якимович; Передм. Я. Р. Дашкевича. – Львів: Світ, 1990. – 519 с.
465. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 958 с.

466. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів: Наклад Філософічної громади, 1923. – 150 с.
467. Кубійович В. Географія України й сумежних країв. – Краків – Львів: Українське видавництво, 1943. – 250 с.
468. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / НТШ наук.-попул. б-ка. – Львів, 1991. – 53 с.
469. Кубійович В. Стан і потреби української науки // Будівничі НТШ і ЕУД. Наук. зб. / Упоряд. В. Маркусь. – К.: Обереги, 1998. – С. 113–117.
470. Кулиш П. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. – С. I–V.
471. Кулиш П. Украинофилам, недрукована стаття з передмовою Ореста Левицького // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VIII. – С. 62–86.
472. Лазаревский О. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 362–363.
473. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
474. Лебединцев П. Вопрос о киевском митрополите XII в. Михайле // ЧИОНЛ. – 1896. – Т. X.
475. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 149–159.
476. Левицький О. Церковні справи на Запорожжю // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 49–76.
477. Лепкий Б. Начерк історії української літератури. – 2-ге випр. вид. з ілюстр. – Київ – Ляйпціг, 1923. – Кн. I: До нападів татар. – 320 с.
478. Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV и XV в., исследования. – М., 1894. – 246 с.
479. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1926 рр. – 4-е вид. – Київ – Філадельфія, 1995. – Кн. 1. – 470 с.

480. Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 23–29.
481. Лобода А. Причинки до характеристики давнього Київського бурсацтва // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 232–239.
482. Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1927. – С. 24–34.
483. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти». – Львів, 1908. – 88 с.
484. Лотоцький О. Симон Петлюра в українській еміграції // Тризуб. – 1928. – № 1. – Ч. 20–21. – С. 9–11.
485. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава: Вид-во Укр. наук. ін-ту, 1931. – 306 с.
486. Мазепа І. Підстави нашого відродження // Драгоманов М. Документи і матеріали / Упоряд. Г. Болотова та ін.; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін. – Львів, 2001. – 730 с.
487. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Прага: Пробоем, 1942. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина. Директорія. – 212 с.
488. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Прага: Пробоем, 1942. – Ч. 2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 229 с.
489. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Прага: Пробоем, 1943. – Ч. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У.Н.Р. – 231 с.
490. Максимович М. История древней русской словесности: Собр. соч. – К., 1880. – Т. III. – 620 с.
491. Максимович М. Нечто о земле Киевской // Украинец. – 1864. – № 1. – С. 3–15.
492. Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. I. – С. 336–337.

493. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – 425 с.
494. Максимович М. Украинские народные песни: Предисловие // Максимович М. А. Собрание сочинений – К., 1877. – Т. II. – С. 453–454.
495. Максимович М. Українські пісні, видані М. Максимовичем / Підготовка вид. і розвідка П. М. Попова. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 343 с.
496. Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 359 с.
497. Маланюк Є. Малоросійство. – Нью-Йорк, 1939. – 31 с.
498. Маркевич О. Замітки. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 р. // Записки НТШ. – 1908. – Т. 53. – С. 3–18.
499. Маркевич О. Список с статейного списка подьячего Василя Айтемирова // ЗООИД. – Одеса, 1895. – Т. XVIII. – С. 118–123.
500. Михальчук К. До правопису деяких форм «м'якої деклінації» в українській мові // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 248–250.
501. Михальчук К., Тимченко Є. Програма до збирання діалектичних одмін української мови // Записки УНТ. – 1909. – Кн. VI. – С. 48–96; Кн. VII. – С. 97–144; Кн. VIII. – С. 112–150.
502. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / Українознавча б-ка НТШ. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – 190 с.
503. Назаревський О. Хожденіє Богородици по мукам // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 173–217.
504. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 29–44.
505. Наріжний С. М. П. Василенко і його наукова діяльність. – Львів, 1936. – 41 с. // Наша культура: відбитка. – 1936.
506. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. – Прага: Вид. укр. іст.-філол. т-ва в Празі, 1941. – 22 с.

507. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Центр. держ. архів вищих орг. влади та управління України та ін.; Упоряд. Л. Яковлева та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999.
508. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Студії музею визвольної боротьби України. – Прага, 1942. – Т. 1. – 367 с.
509. Огієнко І. Двійне число в українській мові // Записки УНТ. – 1909. – Кн. VI. – С. 88–96.
510. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології // Записки УНТ. – 1908 – Кн. IV. – С. 49–90.
511. Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1 – С. 94–130.
512. Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд. М. Тимошик; Фондація ім. Митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Наша культура і наука, 2001. – 437 с.
513. Огієнко І. Крехівський Апостол 1560 рр. – Прага, 1929. – 520 с.
514. Огієнко І. Наголос, яко метод означення виходу стародрукованих книжок // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. СXXXVI–СXXXVII. – С. 198–224.
515. Огієнко І. Огляд українського язикознавства. – Львів: Наклад Наукового т-ва ім. Шевченка, 1907. – 58 с.
516. Огієнко І. Псалтир половини XVIII в. в лемківським перекладі // Записки НТШ. – Львів, 1930. – Т. ХСІХ. – С. 97–140.
517. Огієнко І. Українська грамати́ка. – К.: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. – Ч. I: Основи українського правопису: Підруч. для першого року навчання. – 47 с.
518. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1556–1561. – Тарнів: Благодійне вид-во «Укр. автокеф. церква» під ред. І. Огієнка, 1921. – 120 с.

519. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Передм. М. І. Жулинського. – К.: Довіра, 1992. – 140 с.
520. Огієнко І. Як треба вимовляти букву «н» в церковнослов'янських текстах. – Тарнів: Благодійне вид-во «Укр. автокеф. церква» під ред. І. Огієнка, 1921. – 16 с.
521. Окіншевич Л. Наука історії українського права // Україна. – 1927. – Кн. 1 – 2. – С. 105–130.
522. Охрімівч Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова). – К., 1922. – 120 с.
523. Павлик М. М. Драгоманів. Єго роля в розвою України. – Львів, 1907. – 91 с.
524. Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова / Б-ка для суспільних наук. – Чернівці: Вид. Л. Когут, 1902. – 42 с.
525. Павлик М. Смерть і похорони М. П. Драгоманова // Драгоманов М. Документи і матеріали / Упоряд. Г. Болотова та ін.; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук т-во ім. Шевченка та ін. – Львів, 2001. – 730 с.
526. Павлуцький Г. В. Антонович як археолог // Записки УНТ. – 1908. – Кн. ІІІ. – С. 15–23.
527. Пастернак Я. Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Наук. Т-во ім. Шевченка. – Торонто, 1961. – 792 с.
528. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университетах // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 45–49.
529. Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 16–25.
530. Перетц В. Павло Житецький «До ювілею 45-літньої наукової діяльності» // Записки УНТ. – 1908. – Кн. ІІ. – С. 3–39.

531. Перетц В. Панегірик «Візерунок цнот превел. о. Є. Плетенецького» року 1618 // Записки УНТ. – 1909. – С. 54–69.
532. Перетц В. Український список «Сказанія про Індійське Царство» // Записки УНТ. – 1912. – Кн. IX. – С. 5–40.
533. Петлюра С. З українського життя в минулому році // Петлюра С. В. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 54–64.
534. Петров М. Український збірник XVII – XVIII ст. // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 105–117.
535. Плевако М. Историко-филологическое общество при императорском Харьковском университете // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 56–76.
536. Приходько В. Правне становище української політичної еміграції в Польщі // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. – 1928. – Ч. 18–19. – С. 50–51.
537. Рудницький С. Коротка географія України. – Київ – Львів: З друкарні Першої Київської друкарської спілки, 1910. – 152 с.
538. Рудницький С. Коротка географія України. – Львів: Накладом українського педагогічного товариства, 1914. – Ч. II. – 221 с.
539. Рудницький С. Начерк географічної термінології. – Львів: Накладом наукового товариства ім. Шевченка, 1908. – 151 с.
540. Рудницький С. Рец. на: «Кулиш П. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» // Записки НТШ. – 1897. – Т. 17. – С. 22 – 30.
541. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки УНТ в Києві. – 1909. – Кн. V. – С. 97–110.
542. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий.
543. Синявский А. А. И. Маркевич – историк Новороссийского края // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 1–11.
544. Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – 362 с.

545. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Укр. Вільний Ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенко – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
546. Скрипник М. Донбас і Україна // Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 10–15.
547. Скрипник М. Есперантизація чи українізація // Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 185–192.
548. Скрипник М. За українське літературознавство // Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 163–170.
549. Скрипник М. Літературні дискусії // Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 57–82.
550. Скрипник М. Національне питання і Червона армія. Національна політика на Україні // Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 47–53.
551. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві // Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. – Б. м., 1974. – С. 201–229.
552. Смаль-Стоцький С. Найближчі завдання славістики і україністики // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928. – С. 609–616.
553. Смаль-Стоцький С. Правописна справа // Україна. – 1926. – Кн. IV. – С. 180 – 191.
554. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських і їх взаємне споріднення // Записки НТШ. – 1925. – Т. CXLI–CXLIІІ. – С. 1–42.
555. Смаль-Стоцький С. Східні слов'яни // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 3–23.

556. Смаль-Стоцький С. Уваги до проекту українського правопису // Україна. – 1927. – Кн. I. – С. 230–239.
557. Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VII. – С. 65–86; Кн. VIII. – С. 5–40.
558. Старосольский В. Теорія нації // Записки НТШ: Історико-філософська секція (1878–1942). – Нью-Йорк – Париж – Торонто – Сідней, 1991. – Т. 210. – С. 161–325.
559. Стешенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 29–33.
560. Стешенко І. Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами // Записки УНТ. – 1912. – Кн. IX. – С. 53–62.
561. Стешенко І. Українські шістдесятники // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 39–84.
562. Сумцов М. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1892. – Т. 36, 37, 39.
563. Сумцов М. Філологічна вага перекладу Потебні «Одисеї» // Записки УНТ. – 1909. – Кн. VI. – С. 84–88.
564. Сумцов Н. История и этнография Малороссии как предметы преподавания в Харьковском университете // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 37–44.
565. Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. // Записки УНТ. – 1908. – Кн. IV. – С. 3–20.
566. Тимченко Є. До питання про стосунок українських дум до південнослов'янського епосу // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 239–248.
567. Тимченко Є. Причинки до української діалектології // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 82–94.
568. Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 1–3. – С. 471–478.

569. Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек // Записки УНТ. – 1909 – Кн. VII. – С. 5–17.
570. Франко І. Доповідь про М. Драгоманова на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя його літературно-наукової праці // Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін.; Упоряд. Г.Болотова. – Львів, 2001. – 730 с.
571. Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. II. – С. 116–150.
572. Франко І. Галицький селянин // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 503–513.
573. Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. I. – С. 7–299.
574. Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 7–16.
575. Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. II. – С. 193–219.
576. Франко І. Злидні Галичини в цифрах // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 14–20.
577. Франко І. З поля нашої науки // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. II. – С. 166–179.
578. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 188–195.
579. Франко І. Лихварство в Галичині // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 373–392.
580. Франко І. Мандрівка руської молодіжі // Діло. – 1884. – Ч. 85.
581. Франко І. Метод і задача історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 17–23.

582. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 45. – С. 76–139.
583. Франко І. Михайло Петрович Старицький // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 33.
584. Франко І. Мотиви для вияснення умотивування свого плану // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 34–49.
585. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 45. – С. 254.
586. Франко І. Нарис історії (малоросійської) літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–471.
587. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 41. – С. 194–470.
588. Франко І. Народні школи і їх потреби // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. II. – С. 108–115.
589. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 45. – С. 76–139.
590. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в. // Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955. – 120 с.
591. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 45. – С. 276–286.
592. Франко І. Скільки нас є? // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 312–318.
593. Франко І. Статистика яко метода і яко наука // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 44. – Кн. I. – С. 248–254.
594. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 74–75.

595. Франко І. Характеристика літератури руської XVI–XVIII ст. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 281–294.
596. Франко І. Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 43. – С. 7–62.
597. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. І. – С. 15–19.
598. Франко І. Що таке поступ? // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 340–349.
599. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920: В 4 т. – Відень, 1921–1922.
600. Чехович К. Олександр Потебня, український мислитель-лінгвіст // Праці Українського Наукового Інституту в Варшаві. – Варшава, 1931. – С. 43–62.
601. Чехович К. Філософія мови в Олександра Потебні // Науковий збірник Українського університету в Празі. – Прага, 1930. – Т. II. – С. 37–56.
602. Шаповал М. Військо і революція: Соціологічний нарис. – Прага: Б. м., 1923. – 24 с.
603. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – 44 с.
604. Шахматов О. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 2. – С. 84–95.
605. Шахматов О. До питання про початок української мови // Записки УНТ. – 1914. – Кн. I. – С. 5–7.
606. Шашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927) // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 178–180.
607. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. – Прага, 1940.
608. Щербаківський В. Праця в галузі археології // Другий Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 52–53.

609. Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 9. – С. 38–53.
610. Щербина В. Рецензія на: Л. Окіншевич «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» // Україна. – 1929. – Кн. 6. – С. 169–171.
611. Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий.
612. Юргевич В. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 52–58.
613. Яворський М. Нарис історії України. – К.: Держвидав України, 1923. – Ч. I. – 180 с.
614. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – 150 с.
615. Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права // Другий Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – 165 с.
616. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право // Український Вільний Університет за рр. 1926–1930. – Прага, 1931. – С. 55–61.
617. Янів В. Нарис української культури. – Друге, скор. вид. – Нью-Йорк, 1985. – 96 с.

Джерела особового походження

618. А(настасевич) В. Записка о В. Н. Каразине // Чтения Общества Истории и Древностей Российских. – 1861. – Июль-сентябрь.
619. Антонович В. Б. Автобіографічні записки // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. 43. – Кн. VII–IX.
620. Автобіографія академіка Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – 150 с.

621. Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури / Вступна ст., прим. та комент. А. П. Ярещенка. – Харків: Прапор, 2002. – 190 с.
622. Василенко М. Історія мого приват-доцентства // Український історик. – 1966. – № 3 – 4. – С. 52 – 58.
623. Винниченко В. Щоденник (1911–1920 рр.). – Нью-Йорк, 1980.
624. Гнатюк В. Автобіографія // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Кн. 11. – С. 260–275.
625. Грушевський М. Автобіографія. – Б. м., 1906. – 16 с.
626. Грушевський М. Відкритий лист М. С. Грушевського до співвітчизників // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 54–55.
627. Грушевський М. Лист М. С. Грушевського до В. П. Мазуренка // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 56.
628. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8–12.
629. Грушевський М. Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. – 1993. – № 3.
630. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег – Манітоба: Накл. вид. спілки «Тризуб», 1949. – 167 с.
631. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): В 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 542 с.
632. Дорошенко Н. Спогади про Дмитра Дорошенка // Український історик. – 2001. – № 1–4 (148–151). – С. 89–92.
633. Драгоманов М. Автобіографічна замітка // Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін.; Упоряд. Г. Болотова. – Львів, 2001. – 703 с.
634. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – 834 с.
635. Житецький І. «Киевская старина» сорок літ тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ: М-ли з громад. й літ. життя України ХІХ і початків ХХ ст. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.

636. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка // Дорошенко Д. Огляд української історіографії: Державна школа: Історія. Політологія. Право / НАНУ, Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – К.: Українознавство, 1996. – 254 с.
637. З листа В. І. Вернадського до М. В. Василенка про шляхи організації Української Академії Наук // Історія Академії Наук України (1918–1923): Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1994. – 340 с.
638. З листів М. Кордуби до М. Грушевського (1927) // На службі Клію. Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винаря з нагоди 50-ліття його наук. діяльн. / Укр. іст. т-во.– Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С. 288–302.
639. Каразин В. Письмо к князю Адаму Чарторыйскому // Русская старина. – СПб., 1871. – Т. 3. – С. 707–708.
640. Кордуба М. Переворот на Буковині: З особистих споминів // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. 81. – С. 320–333.
641. Лазаревський Г. «Київська старовина»: Спогади // Українська література. – 1943. – № 7 – 12; 1944. – № 1 – 11.
642. Лист М. С. Грушевського до І. А. Линниченка від 31. XII. 1894 // Листування І. А. Линниченка та М. С. Грушевського / Упоряд. В. Хмарський // Український історик. – Рік XXXIX. – Число 1–4. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж, 2002. – 576 с.
643. Лист Михайла Грушевського до Федора Вовка від 5 березня 1896 р. // Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майброта, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – 420 с.
644. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Наук. б-ка; Редкол. І. Вакарчук та ін. – Львів, 2006. – 562 с.
645. Лист Федора Вовка до Михайла Грушевського від 21 лютого 1986 року // Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майброта,

- В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – 420 с.
646. Лист Федора Вовка до Михайла Грушевського від 4 жовтня 1895 року // Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майброта, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – 420 с.
647. Лист Федора Вовка до Михайла Грушевського від 31 січня 1896 року // Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майброта, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – 420 с.
648. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага, 1987.
649. Лотоцький О. Сторінки минулого / Науково-Богословський Ін-т УПЦ в США. – Америка: Вид. УПЦ в США, 1966. – Ч. I. – 288 с; Ч. II. – 486 с.
650. Маршинський А. Спомини // Календар-альманах «Дніпро». – Львів, 1923. – С. 92–104.
651. Оляничин Д. З моїх дослідів у Німеччині від 1925 до 1938 // Наукові записки УВУ. – Мюнхен, 1965–1966.
652. Потебня О. Відповідь П. О. Лаврівському // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 97.
653. Приходько В. Під сонцем Поділля: Спомини. – Львів: Червона калина, 1931. – 250 с.
654. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Л. Єдлінська, Г. І. Зварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 765 с.
655. Халанский М. Материалы для биографии А. А. Потебни // Сборник Харьковского историческо-филологического общества. – Харьков, 1908. – Т. 14. – С. 10–18.
656. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Рада, 2003. – Т. 1: Спогади, 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – 431 с.

657. Шелухін С. Українство 80-х років XIX віку і мої зносини з Іваном Франком // Літературно-науковий вістник. – 1926 – Т. ХС. – С. 280–289.

Монографії, брошури, статті

658. Амбросимова С. Нестор Запорозької Січі. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького // Вісник НАН України. – 2005. – № 5. – С. 40–55.
659. Андрусяк Н. Михайло Грушевський як історик-народник і державник // Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976): Секція історії України. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. – С. 7–20.
660. Андрусяк Т. Академік Станіслав Дністрянський (1870–1935). – К., 1992. – 184 с.
661. Андрусяк Т. Академік Станіслав Дністрянський і його роль у створенні та розвитку Українського Вільного університету // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен – Львів, 1995. – 320 с.
662. Андрусяк Т. Чубинський Павло Платонович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза. – С. 1064–1065.
663. Аркуша О. Барвінський Олександр Григорович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 51–52.
664. Астахов В. И. Курс лекцій по русской историографии. – Харьков: Изво Харьков. ун-та, 1962. – Ч. II. – 324 с.
665. Атаманенко А. Процес розвитку української історичної науки у висвітленні Олександра Оглоблина // Український історик. – 2000. – № 4 (147). – С. 67–85.
666. Баранівський В. Філософсько-методологічні засади українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту україно-

- знавства / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 26–34.
667. Барт П. Философия истории как социология. – СПб.: Электронпеч, 1902. – 348 с.
668. Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К.: Вища школа, 1991. – 232 с.
669. Бевз Т. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства на пошану професора Я. С. Калакури / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Рада, 2007. – Т. VI. – С. 190–200.
670. Белецкий О. Наука о литературе в истории Харьковского университета // Труды филологического факультета ХГУ им. М. Горького. – 1959. – Т. 7. – С. 5–30.
671. Бердинских В. Русская провинциальная историография II пол. XIX века. – Москва – Киров, 1995. – 356 с.
672. Березовський І. Головні напрями вивчення українського фольклору в повоєнний час // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 4. – С. 25–31.
673. Бирич Я. Сторінка з чесько-українських взаємин (Український музей у Празі). – Вінніпег, 1949. – 36 с.
674. Бичко А., Бичко І., Табачковський В. Історія філософії. – К.: Либідь, 2001. – 450 с.
675. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998. – 408 с.
676. Білик Н. Постать Б. Лепкого у контексті українсько-польських взаємин // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Джура, 2005. – Ч. 1. – С. 199–211.
677. Білінський Я. Советизація Української Академії наук (1928–1987) // 125 років київської української академічної традиції (1861–1965) / Укр. Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк, 1993. – 642 с.

678. Білокінь С. Голубович Всеволод Олександрович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 169–170.
679. Білокінь С. Горбаль Микола Васильович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 172.
680. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) / НАН України, Ін-т історії України та ін. – К., 1999. – 446 с.
681. Білокінь С. Новицький Віктор Ізмайлович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 520.
682. Білас І. Репресивно – каральна система в Україні. 1917–1953. – К.: Генеза, 1994. – Кн. 1 – 280 с.
683. Богдашина О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. І. Багалія (1921–1934). – Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, 1994. – 195 с.
684. Боднарчук Т. Леонтович Федір Іванович // Юридична енциклопедія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю.С.Шемчушенко (ред.) – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1998. – Т. 3. – С. 473 – 474.
685. Боднарчук Т., Усенко Б. Линниченко Іван Андрійович // Юридична енциклопедія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемчушенко (ред.) – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 475–476.
686. Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси: Брама, 2004. – 247 с.
687. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Ін-т змісту і методів навчання Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 228 с.

688. Борисенко В. Нариси з історії української етнології (1920–1930 рр.). – К.: Унісерв, 2002. – 92 с.
689. Борисенко В. Українська етнологія: Навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
690. Брун Ф. // Русский биографический словарь: У 20 т. / Сост. П. Калинин, И. Корнеева. – М., 1998. – Т. 3. – С. 251.
691. Вадзюк О. Біля джерел національного відродження // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 9–12.
692. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – 140 с.
693. Верба І. Мірза-Авак'янц Наталія Юстинівна // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 475.
694. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / П.С.Сохань (відпов. ред). – К., 1999. – 384 с.
695. Верба І., Кармазіна М. Проблема економічного розвитку українців у рефлексіях національної інтелектуальної еліти кінця ХІХ – першої чверті ХХ сторіччя // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 52–56.
696. Верба І., Кульчицький С. Грушевський Михайло Сергійович // Довідник з історії України. – 2 вид., допов. і доопрац. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 185.
697. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми української регіоналістики в Україні / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 480 с.
698. Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1996. – 160 с.
699. Веретюк О. Огонь життя, перенесений на жертівник рідної землі // Русалка Дністрова. – 1993. – № 18. – С. 22.

700. Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток / Укр. істор. т-во, Фундація ім. О. Ольжича та ін. – Київ – Львів – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1998. – 215 с.
701. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982 – 1983. – Ч. 1–2. – С. 54–60.
702. Винар Л. Дм. Ів. Дорошенко: Життя і діяльність // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 9–65.
703. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк, 1995. – 180 с.
704. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1934). – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 383 с.
705. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський: Історичні розвідки / Укр. іст. т-во ім. М. Грушевського, Галицький осередок. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 182 с.
706. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 – 2000) // Український історик. – 2000. – 4 (17). – С. 13 – 29.
707. Випер Р. Очерки истории исторического познания. – М., 1911. – 512 с.
708. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український Вільний університет (1921–1945) / НАН України, Ін-т історії України та ін. – К., 1994. – 81 с.
709. Водотика С. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості / Запорізький юрид. ін-т, НАН України та ін. – Київ – Херсон, 1998. – 142 с.
710. Водотика С. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. / НАН України, Ін-т історії України. – Київ – Херсон, 1998. – 172 с.
711. Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – 360 с.
712. Вопросы истории отечественной науки: Общее собрание Академии наук СССР. – Москва – Ленинград, 1949. – 310 с.

713. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Другий президент: історико-біографічний нарис про М. І. Василенка // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 2. – С. 69–71.
714. Вступний курс українознавства. – Мюнхен: Вид-во заочних курсів українознавства, 1953. – 120 с.
715. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. – К. Юніверс, 2000. – Т. 1: Герменевтика 1: Основи філософської герменевтики. – 457 с.
716. Геник-Березовський Ю. Богдан Лепкий – професор університету // Слово пламенем взялося. – Торонто: Євшан-Зілля, 1972. – С. 154–163.
717. Геррус-Тарновецька І. Видатний український мовознавець // Віра і культура. – Вінніпег, 1982. – Ч. 2. – С. 60.
718. Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // Пам'ятки України. – 1988. – № 3. – С. 58–59.
719. Глушко К. Передмова до книги Д. Дорошенка «Історія України» (1917–1923 рр.). – К.: Темпора, 2002. – Т. 1. – С. 3–18.
720. Гольдін Ф. Історико-філологічне товариство при Новоросійському (Одеському) університеті // Архіви України. – 1964. – № 6. – С. 35–43.
721. Гомотюк О. Громадянське суспільство очима М. Драгоманова // Українознавство у розбудові громадянського суспільства. Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 310–318.
722. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
723. Гомотюк О. Українознавчі дослідження І. Франка // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 211–217.
724. Гомотюк О. Українознавчі погляди Лесі Українки // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 273–276.
725. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 71–76.

726. Горбань М. Українство у шкільній освіті в період Гетьманату П. Скоропадського // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Рада, 2007. – Т. XIV. – С. 163–172.
727. Григорук Н. Історик М. Чубатий: життя і творчість // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Джура, 2005. – Ч. 1. – С. 280–310.
728. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 560 с.
729. Грицак Я. Спроба політичного портрету Івана Франка. – Львів: Світ, 1990. – 630 с.
730. Гуров С. О житиях святых как историческом источнике // История мысли. Историография. – М., 2002.
731. Даниленко В. «Українізація» 1920–1930-х років: Передумови, здобутки, уроки / В. М. Даниленко та ін.; За ред. В. А. Смолія; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 391 с.
732. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність (1859 – 1938 рр.). – Київ – Чернівці, 1996. – 232 с.
733. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.
734. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996. – 398 с.
735. Даниленко В., Кузьменко М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. – Севастополь – Донецьк, 2003.
736. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). – Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, Наук.-дослід. ін-т карпатознавства, 1999. – 348 с.
737. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 52 – 60.

738. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державного напрямку? // Михайло Грушевський і історична наука. – Львів, 1999. – 340 с.
739. Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX–XX ст.): Доп. про друк. пр. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. – К.: Ін-т укр. археології НАН України, 1994. – 52 с.
740. Дей О. Іван Франко і народна творчість. – К.: Либідь, 1995. – 145 с.
741. Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол.: М. Я. Варшавчик та ін. – К.: Вища школа, 1998. – С. 184–185.
742. Дзюба І. «Українська культура» в контексті української культури // Антонович Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюби; Переднє слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 15–13.
743. Домбровський О. Ціна його праці і подвигу найвища. Конференція з нагоди століття Олега Ольжича-Кандиби у Нью-Йорку // Українське слово. – 2008. – № 3 (16–21 січня).
744. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20 – 30-х рр. XX століття: історіографічний нарис. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
745. Енциклопедія українознавства: Заг. част. : Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – К., 1995. – С. 934.
746. **Єдлінська У.** Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського // Наукове товариство ім. Т. Шевченка і українське національне відродження. Зб. наук. пр. і м-лів Першої наук. конф.-сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97.
747. Скульчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн: Ун-т ім. Монаша, відділ славістики, 1994. – 124 с.

748. Єржбакова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 7 (508). – С. 861–876.
749. Жулинський М. Щоб повстали в безсмертній миті // Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – 397 с.
750. Жупанський Я. Історія географії в Україні. – Львів, 1996. – 264 с.
751. Журба О. І. Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.
752. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основи, 1992. – 180 с.
753. Задорожний І. Іван Крип'якевич – історик України // Науковий вісник УжНУ: Серія «Історія». – 2000. – № 6. – С. 91–95.
754. Зайцева З. Одеський період науково-педагогічної діяльності О. Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 58. – С. 46–50.
755. Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі ХІХ–ХХ ст. // Четвертий конгрес українців: Доп. та повідом. Історія. – Одеса – Львів – Київ: Обереги, 2000. – Ч. 2: ХХ ст. – С. 158–159.
756. Зайцева З. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 124–137.
757. Зайцева З. Український науковий рух і інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К., 2006. – 366 с.
758. Замлинський В., Левенець Ю. Микола Костомаров: «Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле...» // Віче. – 1994. – № 12. – С. 126–138.

759. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874–1899 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65–67.
760. Заремба С. Історико-краєзнавча діяльність етнографічної комісії ВУАН // Народна творчість та етнографія. – 1985. – №1 – С. 48–59.
761. Заремба С. Питання історії України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки ООИД» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1976. – Вип. 2. – С. 87–96.
762. Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – 380 с.
763. Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. – 1997. – Вип. 32. – С. 30–55.
764. Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості М. Грушевського // Український історик. – 1999. – Число 2–4 (141–143). – С. 30–55.
765. Зневажена Клію: Збірник / Ред.: Ю. З. Данилюк; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 594 с.
766. З «Просвітою» – до Української Держави. – Харків, 1998. – 150 с.
767. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 235 с.
768. Ідзьо В. Іван Франко на шпальтах часописів українців Росії та Польщі у ХХ ст. – Львів: Сполом, 2006. – 55 с.
769. Ідзьо В. Михайло Грушевський на шпальтах часописів українців у Росії («Украинский вестник», «Украинская жизнь») у першій чверті ХХ ст. – Львів: Сполом, 2007. – 52 с.
770. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії: Історія, наука, релігія. – Львів: БАК, 2002. – 304 с.
771. Ісаєвич Д. Модерні єзуїти, або перемога української стихії. З нагоди виставки книг в Празі // Нова Україна. – 1925. – № 2–3. – С. 133.

772. Ісаєвич Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 3–26.
773. Историческая наука в Харьковском университете: К 185-летию ХГУ / Гос. ком. СССР по народному образованию; Редкол.: Ю. И. Журавский (отв. ред.) и др. – Харьков: Основа, 1991. – 135 с.
774. Історія Київського університету. 1834–1959 (До 125-річчя з дня заснування) / Відп. ред. проф. О. З. Жмудський. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.
775. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 51 с.
776. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / Відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко; Ред. колегія: проф. Н. І. Бутакевич та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
777. Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія: Програма і матеріали VI Багаліївських читань 5 листопада 2004 року / Гол ред. В. І. Астахова; Народна Українська Академія. – Харків, 2004. – 139 с.
778. Калакура Я. Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Рада, 2006. – Т. XIII. – С. 52–55.
779. Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К.: Генеза, 2007. – 381 с.
780. Калакура Я. Методи українознавчих досліджень // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85–92.
781. Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Число 1(6). – С. 76–78.
782. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 495 с.

783. Калакура Я., Краснодемська І. Осередок українознавства у Мюнхені // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 424–430.
784. Кареев Н. Роль идей, учреждений и личности в истории. – Одесса: Тип. Исаковича, 1895. – 55 с.
785. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К.: ІПіЕНД, 1998. – 350 с.
786. Карпенко Ю. О. Потебня – зачинатель українського народознавства // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2 – С. 28–34.
787. Качкан В. А. Ратай народознавчого поля // Українське народознавство в іменах: Навчальний посібник: У 2 ч. / За ред. А. З. Москаленка. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – 336 с.
788. Кириленко Г., Шевцов Е. Краткий философский словарь. – М.: Знание, 2003. – С. 292–294.
789. Кириченко Р. Іван Лужицький, Хведір Вовк – подвижники української культури і науки: у контексті українсько-французьких відносин // Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні. Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 211.
790. Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи» / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2005. – 490 с.
791. Кіян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 64–77.
792. Кліпінгер Д. Модернізм (modernism) // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора: Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
793. Кліш А. Громадсько-політична і наукова діяльність Кирила Студинського // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Джура, 2004. – Ч. 1. – 461 с.

794. Ковалевська О. Олександра Єфименко // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 152–181.
795. Коваленко Л. Исторические взгляды М. А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник / Под ред. акад. М. В. Нечкина и др. – М.: Наука, 1973. – С. 238–258.
796. Коваленко Л. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ін-т, 1964. – 88 с.
797. Коваленко Л. Пам'яті Івана Франка / Ред. кол.: Л. А. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Житомир, 1956. – 190 с.
798. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 126 с.
799. Козловець М., Самардак М. Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 150–160.
800. Козловський П. Постмодерна культура // Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях: Пер. з пол. Р. Харчук. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
801. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
802. Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28 – 37.
803. Колодій Гр. Діяльність Володимира Кубійовича в ділянці картографії // Будівничі НТШ і ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіголь (1908–1993). Наук. зб. – Київ – Нью-Йорк – Чикаго, 1998. – 252 с.
804. Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1934). – К.: Наукова думка, 1973. – 169 с.

805. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 320 с.
806. Кононенко П. Концепція українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 34–44.
807. Кононенко П. Українознавство. – К., 1994. – 750 с.
808. Кононенко П. Українознавство: проблеми методології // Українознавство. – 2002. – Ч. 4. – С. 3–5.
809. Кононенко П. Українознавство: Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.
810. Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство – наука любові, етики життєтворчості // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 34–49.
811. Короткий В. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 359 с.
812. Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 349–363.
813. Котович Л. Українська еміграція у Франції // Тризуб. – 1925. – Ч. 3. – С. 11–12.
814. Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
815. Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. I. – С. 159–167.
816. Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. Історіографія проблеми // Питання історії, історіографії,

- джерелознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 2000. – Вип. 1. – 287 с.
817. Коцур В., Висовень О. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.) // Історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с.
818. Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
819. Кравець М. І. Франко – історик України. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 203 с.
820. Кравців Б. Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2073.
821. Кравців Б. Просвіта // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2370–2371.
822. Кравченко В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность в области историографии (1857–1932). – Харьков: Основа, 1990. – 175 с.
823. Кравчук М. Теорія держави і права. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 250 с.
824. Краснодемська І. Науково-освітня діяльність української діаспори в Чехословаччині в 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Українознавство. – 2002. – № 1–2. – С. 266–272.
825. Краснодемська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 403–407.
826. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – 485 с.

827. Крупницький Б. Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки // Український історик. – 2001. – С. 68–73.
828. Крупницький Б. Історіографічні проблеми історії України. – Мюнхен, 1969. – 130 с.
829. Крупницький Б. Українська історична наука під Совєтами (1920–1950). – Мюнхен: Вид-во Ін-ту для вивчення ССРСР, 1957. – 120 с.
830. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 350 с.
831. Курас І., Водотика С. Академік М. Є. Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 92 – 108.
832. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава: Укр. вільний ун-т, 1994. – 140 с.
833. Кушплір Д., Підкова І. Лизанівський Іван // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 405.
834. Лазарович М. Ілюстрована історія України: Короткий курс лекцій. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Тернопіль: Джура, 2007. – 470 с.
835. Лаппо-Данилевський А. Методология истории. – СПб., 1910. – 799 с.
836. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
837. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1971. – Т. 19. – 580 с.
838. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1972. – Т. 24. – 550 с.
839. Ленчик В. Професор Володимир Кубійович як організатор української науки: Наук. зб. – Київ – Нью-Йорк – Чикаго, 1998. – С. 18–36.
840. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. І. – С. 203.
841. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

842. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під Австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 413–451.
843. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – 424 с.
844. Лозко Г. Мова і національна психологія // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – С. 93–94.
845. Ломова М. Етнографічна діяльність І. Франка. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 120 с.
846. Лукеренко В. Світогляд М. П. Драгоманова / АН УРСР, Ін-т філософії. – К.: Наукова думка, 1965. – 123 с.
847. Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодерну // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 72–83.
848. Лук'янець В., Соболев О. Філософський постмодерн: Навч. посіб. для викл., студ. та асп. вузів / Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Абрис, 1998. – 350 с.
849. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 527 с.
850. Малик Я. Христюк Павло Оникійович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 1028–1029.
851. Марков М. М. О. Максимович – видатний історик ХІХ ст. / Передмова І. О. Гуржія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 234 с.
852. Марков П. А. Я. Ефименко – історик України / Под ред. и с предисл. чл.-корр. АН УССР проф. И. А. Гуржия. – К., 1966. – 125 с.
853. Марков П. Олександра Єфименко (До 150-річчя з дня народження) // Історія України. – 1998. – № 17–18. – С. 4–5.

854. Масненко В. В'ячеслав Липинський на сторінках «Українського історика» // Український історик. – 2003. – № 1–5. – С. 71–81.
855. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 439 с.
856. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – Київ – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 283 с.
857. Матвеева Л. Нариси з історії Всеукраїнської Академії Наук. – К.: Стилос, 2003. – 286 с.
858. Матяш І. Грушевський Олександр Сергійович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 186.
859. Матяш І. Зірка першої величини. Життєпис К. Грушевської / НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2002. – 231 с.
860. Матяш І. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. – К.: Україна, 2004. – 238 с.
861. Матяш І. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. – 2000. – № 41(147). – С. 44–57.
862. Матяш І., Юркова О. Грушевська Катерина Михайлівна // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 187.
863. Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії: Монографія / НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1997. – 82 с.
864. Мельник Л. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва // Українознавство. – 1997. – Вип. II. – С. 55–63.

865. Мельник Л. Розвиток наукового пізнання історії. – К.: Радянська школа, 1983. – 125 с.
866. Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М.: Олма-прес, 2006. – 450 с.
867. Микитась В. І. Франко – дослідник української полемічної літератури (16–17 ст.). – К.: Наукова думка, 1983. – 223 с.
868. Мироненко О. Українізація школи в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
869. Мостяєв О. Чотири наукових підходи в українознавстві: загальна характеристика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства на пошану Я. Калакури / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Рада, 2007. – Т. XVI. – С. 86–97.
870. Музиченко С. Біля витоків української радянської етнології (Діяльність Етнографічної комісії ВУАН) // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 4. – С. 21–27.
871. Музиченко С. До 45-річчя «Етнографічного вісника» // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 4–6. – С. 74–88.
872. Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехословаччини (1917–1945): сучасний стан і місце зберігання // На службі Клію. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винаря з нагоди 50-ліття його наук. діяльн. / Укр. іст. т-во. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С. 144, 524 – 532.
873. **Мушинка М.** Володимир Гнатюк: Життя і діяльність у галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1987. – Т. 207. – 332 с.
874. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та дослідження його фондів: Історико-архівні нариси / Асоціація

- україністів Словаччини, Наукове т-во ім. Т. Шевченка у Словаччині. – К., 2005. – 147 с.
875. Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – 652 с.
876. Надірашвілі О., Онопрієнко В. Академія наук як об'єкт дослідження // Вісник НАН України. – 1994. – № 11–12. – С. 33–38.
877. Наєнко М. Історія українського літературознавства. – К.: Академія, 2001. – 359 с.
878. Назаренко В. Харьковское историко-филологическое общество // Вопросы литературоведения. – 1999. – Вып. 1. – 287 с.
879. Наливайко С. Введення у сучасний освітній процес найновіших мовно-етно-генетичних прочитань давніх вітчизняних і зарубіжних писемних джерел – актуальне і невідкладне // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 96–98.
880. Національна соромливість. Мовний аспект (Ю. Римаренко) // Мала енциклопедія етностранознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – С. 769.
881. Непомнящий А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.
882. Нервлиий М. Українсько-словацькі взаємини в культурно-історичному аспекті // На службі Клію. Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винаря з нагоди 50-ліття його наук. діяльн. / Укр. іст. т-во. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С. 532–546.
883. Новикова Л., Хмарський В. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 12. – С. 55–59.
884. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. – 1929. – Вересень. – С. 3–20.

885. Огієнко В. Зародження українського націонал-комунізму в КП(б)У на прикладі діяльності групи «Федералістів» (1919–1920 рр.) // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 277–281.
886. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 419 с.
887. Оглоблин О. «Історія Русів» – вічна книга України // Український історик. – 2000. – № 1–3 (144 – 146). – С. 62–65.
888. Оглоблин О. М. Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 55–63.
889. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 84–89.
890. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957) (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 290 с.
891. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 47–53.
892. Оглоблин О. Слабченко Михайло // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії. – Репр. відтворення. – Львів, Париж, Нью-Йорк, 1976. –Т. 8. – Ч. II. – С. 2876.

893. Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 291 с.
894. Оглоблин О. Українська історична наука в 1920-х роках // Український історик. – 2000. – Т. 1–3 (144–146). – С. 79–86.
895. Оглоблин О. Українська історіографія (1917–1956): Пер. з англ. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. – К., 2003. – 251 с.
896. Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920–1930-х роках // Український історик. – 2003. – 1–5 (156–160). – С. 92–140.
897. Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. – 2000. – № 1–3 (144–146). – С. 33–38.
898. Онопрієнко В. Академія наук України і Наукове товариство ім. Шевченка як центри українознавства // Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С. 51–59.
899. Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. – К.: Вища школа, 1998. – 280 с.
900. Онопрієнко В., Депенчук Л. Організація науки: державне управління чи самовисування // Вісник АН України. – 1993. – С. 23–32.
901. Онопрієнко В., Щербань Т. Українське наукове товариство // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 11 – С. 62–75.
902. Осташко Т. Чечель Микола Федорович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 1054.
903. Осташко Т. Шраг Микола Ілліч // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 1095–1096.
904. Очерки развития науки в Одессе: Сборник / В. М. Адамян, Л. А. Алексеева, Ю. А. Амброз и др.; НАН Украины, Южный науч. центр. – Одесса, 1995. – 576 с.

905. Павлишин О. Смаль-Стоцький Степан // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 787–788.
906. Павлюк С. Етногенеза українців і спроба теоретичної конструкції: Монографія / НАН України, Ін-т народознавства. – Львів, 2006. – 247 с.
907. Падох Я. Історична заслуга професора Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня. – Ч. 179. – С. 2–3.
908. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Темпора, 2005.
909. Панькова С. Мазуренко Василь Петрович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 440.
910. Парахіна М., Гуржій О. Етнологічні осередки українознавства в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 248 с.
911. Петров І. Глобализации как феномен эпохи постмодерна // Международная жизнь. – 2003. – № 9 – 19. – С. 215–223.
912. Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – Вип. 12. – С. 380–388.
913. Печеранський І. Предмет та завдання історико-філософського українознавства (до питання про теорію науки) // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 82–89.
914. Пинчук Ю. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.
915. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиріччя (1924–1934). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 200 с.
916. Пинчук Ю. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 131–135.

917. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.): Монографія. – К.: МП «Леся», 2006. – 672 с.
918. Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи // Українознавство в системі вищої освіти. Зб. наук. пр. – К.: ВП НАОУ, 2001. – С. 8–9.
919. Плачинда В. Павло Гнатович Житецький. – К.: Наукова думка, 1987. – 204 с.
920. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 173 с.
921. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень / Ред. кол.: І. Ф. Курас та ін. – К., 2003. – Т. 3. : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). – 390 с.
922. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Зб. на пошану укр. учен., знищених большевицькою Москвою. – Париж – Чикаго, 1962. – 214 с.
923. Полонська-Василенко Н. Історія Академії наук. – Мюнхен, 1957. – 123 с.
924. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. – Мюнхен: Ін-т для вивч. історії та культури СРСР, 1955. – Ч. I. – 320 с.
925. Поляков М., Савчук В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К.: Генеза, 2004. – 414 с.
926. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135.
927. Попова Т. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
928. Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф (1817–1885). – К.: Наукова думка, 1968. – 183 с.

929. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2000. – 727 с.
930. Потресов А. Этюды о русской интеллигенции. – СПб., 1905 – 1906. – 331 с.
931. Потульницький В. Національно-державницький напрям в українській етнополітичній думці // Мала енциклопедія етностудіознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Відп. ред. Ю.Римаренко. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
932. Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Знання, 2002. – 480 с.
933. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / НАН України, СБ України, Укр. іст. т-во. – К.: Україна, 1996. – 336 с.
934. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I.– С. XLII.
935. Прокопчук В. Під егідою українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 311 с.
936. Пронштейн А., Данилевский И. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособ. для вузов по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1986. – 207 с.
937. Пустова Ф. Іван Франко – історик української літератури. – К.: Вища школа, Головне вид-во, 1989. – 147 с.
938. Реснт О. Більшовизм і Українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 38 с.
939. Реснт О. Ідея соборності України і спроби її ралізації в XIX–XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 7–15.
940. Реснт О. Історична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.). Михайло Максимович і українська історична наука //

- Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 12–22.
941. Реєнт О. У робітнях історичної науки / П. Тронько (передм.): Ін-т історії України НАН України. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», Вид. центр «Просвіта», 1999. – 349 с.
942. Ріпецький С. Іван Франко і Михайло Драгоманів // Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. – Нью-Йорк, Детройт: Українська Вільна Громада, 1967. – 43 с.
943. Розовик Д. Українське культурне відродження в революції (1917–1920): Монографія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2002. – 311 с.
944. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури // Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976). – К., 1976. – С. 25–38.
945. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
946. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
947. Санцевич А. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К.: АН України, Ін-т історії України, 1993. – 70 с.
948. Санцевич А. Концепция истории Украины М. И. Яворского и судьба ученого России в XX веке: Судьбы исторической науки. – М.: Прогресс, 1996. – 210 с.
949. Санцевич А., Комаренко Н. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР (1936–1986) / АН УССР, Ин-т истории; Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 208 с.
950. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1898–1939). – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 209 с.

951. Сарбей В. Очерки по методологии и историографии Украины: Период капитализма / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 244 с.
952. Сарбей В. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 3. – С. 67–76.
953. Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 99–103.
954. Семевский В. Николай Иванович Костомаров (1817–1885) // Русская старина. – 1886. – Т. XLIX. – С. 182 // Астахов В. Курс лекций по русской историографии. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – Ч. 2. – 324 с.
955. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу: 2-е вид., фототипне. – К.: Вид-во АТ «Друга рука МП «Фенікс», 1993. – 613 с.
956. Сергійчук В. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 232 с.
957. Сидоренко О. Літературна критична діяльність І. Франка. – К., 1956. – 197 с.
958. Син землі галицької // Подільське слово. – 1992. – 14 листопада. – С. 4.
959. Сім'янцев В. У Польщі за дротами (роки 1920–1923) // Визвольний шлях. – 1968. – Кн. 6. – С. 754 – 755.
960. Скакун О. Конституціоналізм Михайла Драгоманова // Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова. Зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Відп. ред. Р. С. Міщук. – К.: Наукова думка, 1991. – 246 с.
961. Скакун О. М. Ф. Владимирський-Буданов як історик України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1973. – Вип. 6. – С. 89–104.

962. СклярOVA О. Роль української наукової інтелігенції у пробудженні громадянської самосвідомості українства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 279–284.
963. Скрипник Г. Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті рр. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5 – 6. – С. 11–12.
964. Смирнова Н. Соціально-культурне многообразіє в зеркале методологи // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С. 79–80.
965. Смолий В. А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А. Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Смолий; Примеч. Н. Н. Яковенко. – К.: Либідь, 1990. – С. 403–426.
966. Соболев П. Українофобія у вищих навчальних закладах Півдня України: 20–30-ті рр. XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 85–89.
967. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: ІПіЕНД, 1997. – 570 с.
968. Солдатенко В. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К.: ІПіЕНД, 1992. – 360 с.
969. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – 592 с.
970. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 340 с.
971. Сталин В. Сочинения. – М., 1953. – Т. 4. – 360 с.

972. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. – Тернопіль, 1995. – 210 с.
973. Стеблій Ф. Ліске Ксаверій // Довідник з історії України / Упоряд. та наук. ред. І. З. Підкова. – 2 вид., допов. і доопрац. – К.: Генеза, 2002. – С. 417.
974. Стеблій Ф. Руська трійця // Довідник з історії України / Упоряд. та наук. ред. І. З. Підкова. – 2 вид., допов. і доопрац. – К.: Генеза, 2002. – С. 699–700.
975. Стеблій Ф. Савченко Федір // Довідник з історії України / Упоряд. та наук. ред. І. З. Підкова. – 2 вид., допов. і доопрац. – К.: Генеза, 2002. – С. 707.
976. Стеблій Ф. Сподвижник Маркіяна Шашкевича: Яків Головацький – діяч українського національного відродження / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Шашкевичівська комісія; Б-ка Шашкевичіани. – Львів, 2004. – 93 с.
977. Стельмах І. Розвиток української етнографії за роки діяльності радянської влади // Народна творчість та етнографія – 1958. – № 2. – С. 46–57.
978. Стельмах С. У пошуках утраченої правди: Теоретичні дискусії у сучасній українській історіографії // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – Вип. 63–64. – С. 12–14.
979. Сторіччя Матері Просвіти. 1868–1968 // Нарис історії Матірнього Товариства «Просвіти» і огляд товариств у Канаді. – Вінніпег, Манітоба, 1968. – 309 с.
980. Струмінський Б. Костянтин Михальчук // 125 літ київської української академічної традиції (1861–1965) / Укр. Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк, 1993. – 642 с.
981. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3 – 25.

982. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – 234 с.
983. Тельвак В. П., Тельвак В. В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії: Монографія / Укр. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. – Київ – Дрогобич, 2005. – 334 с.
984. Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії // Київська старовина. – 2002. – № 5 – С. 80 – 87.
985. Тимчик Н. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873 – 1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 40. – С. 75–78.
986. Токар Л. Актуальні питання теорії та методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Рада, 2003. – Т. 1. – С. 146–161.
987. Токар Л. Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу. М-ли щорічної міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2001. – С. 24–28.
988. Токар Л. Об'єкт і предмет українознавства // Науковий вісник Українського історичного клубу. – 2004. – Т. X. – С. 141–145.
989. Токар Л. Самоідентифікація в системі самопізнання і самотворення народу // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 164–168.
990. Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – № 2–3 (7–8). – С. 47–52.
991. Томенко М. Михайло Максимович: «Не покину, поки згину, мою Україну» // Віче. – 1994. – № 5–8. – С. 94.
992. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 258 с.

993. Трощинський В. Старосольський Володимир // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол. Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
994. Тункина И. Русская наука о классических древностях Юга России (XVII – сер. XIX ст.). – СПб., 2002. – 675 с.
995. Удовика Л. Людина епохи постмодерну і право // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 31–36.
996. Удод О. Про психоісторичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–18.
997. Українки в історії / За ред. В. Борисенко, М. Говашенко, О. Кривошії. – К.: Либідь, 2006. – 326 с.
998. Українознавство (стандарт навчального інтегрованого курсу) // Освіта. – 1994. – 7 вересня. – С. 4.
999. Українська еміграція: від минушини до сьогодення: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко, М. Матисякевич.— Тернопіль: Ред. газети «Чарівниця», 1999. – 512 с.
1000. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Кол. моногр. / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.
1001. Українська народна поетична творчість. – К.: Радянська школа, 1958. – Т. 1. – 815 с.
1002. Українська радянська енциклопедія: Вид. др. / Гол. ред. М. П. Бансан. – К., 1984. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 454–455.
1003. Українське народознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. С. П. Павлюка; авт. М. С. Глушко та ін. – Львів: Фенікс, 1997. – 608 с.
1004. Український вибір: Політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Авт. кол.: В. Ф. Солдатенко, Т. А. Бевз. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 574 с.

1005. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський В. Українське мистецтво. – К.: Либідь, 1995. – С. 5–101.
1006. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.
1007. Ульяновський В. Чому не було створено «Празької історичної школи» // Український історик. – 2000. – Т. 1–3 (144–146). – С. 208–256.
1008. Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція між двома світовими війнами // Антонович Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюби; Переднє слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 590 с.
1009. Федорів І. Національно-державницька концепція Мирона Кордуби // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Джура, 2004. – Ч. 1. – С. 211–236.
1010. Франко О. Федір Вовк – учений і громадський діяч. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2000. – 378 с.
1011. Хамітов Н. Національна міфологія // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
1012. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1999. – № 1. – С. 33–39.
1013. Харківський національний університет ім. В. Каразіна за 200 років / В. В. Кравченко та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
1014. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Історичний факультет від покоління до покоління / Упоряд.: В. М. Духопельников, С. М. Куделко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 179 с.

1015. Харьковский государственный университет им. А. Горького за 150 лет (1805–1955) / Отв. ред. С. М. Короливский. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 387 с.
1016. Хланта О. Наукова і культурно-освітня діяльність української і російської еміграції на Закарпатті у 20–30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник УжНУ: Серія «Історія». – 2002. – Вип. 6. – С. 82–85.
1017. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
1018. Хобзей П. Таємний університет у Львові // Україна: Наука і культура. – К.: НАН України, 1991. – Вип. 25. – С. 45–59.
1019. Хоружий С. Человек и его три дальних удела: Новая антропология на базе древнего опыта // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 39–40.
1020. Хронологія духовного та фізичного знищення української нації // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 123–125.
1021. Цвілюк С. Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса: Маяк, 2004. – 199 с.
1022. Чернівецький університет. Нарис / Ред. кол.: В. К. Боролук (відп. ред.) та ін. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. – 192 с.
1023. Чухрай П. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу // Питання історії народів СРСР. – К., 1969. – Вип. 8. – С. 45–54.
1024. Шаповал Ю. «Єжовщина» // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 238.
1025. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Сторінки історії України. – К.: Генеза, 2003. – 320 с.
1026. Шаповал Ю. І в Україні святилось те слово. – Львів: Світ, 2003. – 680 с.
1027. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: НАН України, Ін-т нац. відносин і політології, 1994. – 270 с.

1028. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Академія наук України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
1029. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
1030. Шаповалов В. Основы философии современности. К итогам ХХ века: Курс лекций. – М.: Прогресс, 1998. – 328 с.
1031. Шашкевичіана. Нова серія: Збірник наукових праць. – Львів, 2004. – Вип. 5–6. – 644 с.
1032. Шевченко В. Українознавство як філософія // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 84–91.
1033. Шевченко В. Українська філософія в структурі українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 76–85.
1034. Шевченко В. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 22–27.
1035. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX век). Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, Ін-т історії України, 1991. – 172 с.
1036. Шубравська М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. – К., 1972. – 254 с.
1037. Шуст Р. Коссак Григорій // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 356.
1038. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – 588 с.

1039. Щербанюк І. Духовна спадкоємиця Лисенка Миколи // Дивослово. – 1995. – № 2.
1040. Щербань Т. Перетц Володимир Миколайович // Українська біографістика / Відп. ред. В. С. Чишко. – К.: НАН України; Б-ка ім. Вернадського, 1999. – Вип. 2. – С. 118–121.
1041. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. Шемчушенко, І. Усенко, Б. Бабій. – К.: Наукова думка, 1992. – 299 с.
1042. Юрій М. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 735 с.
1043. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.
1044. Юркова О. Клименко Пилип Васильович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 312.
1045. Ющенко В. Нація, яка ходить на цій землі від часів Трипілля (Промова Президента України Віктора Ющенка на VI Всесвітньому форумі українців) // Українське слово. – 2006. – 23–29 серпня. – С. 3–4.
1046. Яворский М. // Большая Советская Энциклопедия. – 1-ое изд. – М., 1931. – Т. 1. – 549 с.
1047. Якимович Б. Український таємний університет у Львові і Український вільний університет: до питання генези // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен – Львів, 1993. – Т. 16.
1048. Ятченко В. Логіка саморозвитку національної ідеї // Леся Українка і національна ідея / За ред. Я. Поліщука та А. Криловця. – К., 1997. – 127 с.
1049. Ящук Т. Філософія історії: Навчальний посібник – К.: Либідь, 2004. – 535 с.
1050. Chinyacva E. Ruska emigrace v Ceskoslovensku: vivoj ruske pomosne acke // Slovansky prehled. – 1993. – № 1. – S. 14–21.

1051. Grabowicz George G. / Three Perspectives on the Cossack Past Shevchenko, Kulish // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. V. – Numb. 2 (June 1981).
1052. Himka J.-P. *Socialism in Galicia: the emergence of polish social democracy and Ukrainian radicalism (1860–1890)*. – Cambridge, Massachusetts, 1983.
1053. *Kwartalnik hystorichny* / Pod red. O. Balzera. – 1893. – Roc. VII. – S. V–VI.
1054. Ludwik Finkel. *Memoryal Antoniego hr. Pezgena pierwszego gubernatora Galicyi o stanie kraju* // *Kwartalnic hystorichny*. – 1900. – T. 1. – S. 24–43.
1055. Markovits A., Sysyn F. *Nation building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*. – Cambridge, 1982.
1056. Motyl A. *The Turn to the Right: The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919 – 1929*. – Boulder, Col., 1980.
1057. Pritsak O., Reshetar J. *The Ukraine and the dialectics of nation-building* // Reprinted from *Slavic Review*. – Vol. XXII. – Numb. 2 (June 1963).
1058. *W sprawie zajkcia Rusi przez Kazimieria Wielkiego* // *Kwartalnik historyczny* / Pod. red. O. Baizera. – Lwyw. – 1892. – Roc. VI. – Zeszyt. 1. S. 1–11.
1059. Welsch W. *Unsere postmoderne Moderne*. – Weinheim, 1987. – S. 324.

Бібліографічні видання

1060. Академік Станіслав Дністрянський, 1870–1995. *Бібліографія* / Упоряд. та автор вступу М. Мушинка. – К.: АН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. – 93 с.
1061. *Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова* / Упоряд. О. Гончар, І. Пасещенко. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2003. – 195 с.
1062. *Бібліографічний словник учених Харківського університету* / Укл. Б. П. Зайцев. – Харків: Харк. ун-т, 2001. – Т. 2: Історики. - Ч. 1: 1905–1920 pp.; Ч. 2: 1933–2000. – 328 с.

1063. Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага: Вид. Ю. Тищенко, 1942. – 60 с.
1064. Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник / НАНУ, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукописів, Ін-т архівознавства. – К., 1998. – 307 с.
1065. Вихованці Харківського університету: Бібліографічний довідник / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; Авт.-уклад. Б. П. Зайцев та ін. – Харків: Авто-Енергія, 2004. – 248 с.
1066. Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету: Бібліографічний покажчик / Упоряд. В. Г. Шевченко. – Харків, 1992.
1067. Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог. – К., 1991.
1068. Дорошенко В. Систематичний покажчик до «Київської Старини» і «України»: Критична оцінка, поправки й доповнення. – Львів – Київ, 1912. – 15 с.
1069. Драгоманов М. Галичина: Бібліографічний покажчик / Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка, каф. історії слов'ян. країн, Наукова б-ка; Уклад. М. Гордій та ін. – Львів, 1992. – 62 с.
1070. Каталог видань Української академії наук (1918–1930) / Приготував і видав Д. Штогрин. – Чикаго: Т-во Укр. бібліотекарів Америки, 1966.
1071. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. – Львів, 1990. – 101 с.
1072. Микола Федорович Сумцов (1854–1922): Бібліографічний покажчик / За ред. Ю. З. Данилюка, В. З. Фрадкіна; Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1999. – 252 с.

1073. Орест Левицький (1848–1922): Бібліографічний покажчик / Уклад. В. О. Мокляк; Полтавський краєзнавчий музей; Образотворча, краєзнавча асоціація «Українська лінія». – Полтава, 1993. – 111 с.
1074. Петрів М. Наукові праці українських правників у галузі права в Чехословацькій Республіці: Бібліографічний покажчик літератури. – Львів, 1998. – 64 с.
1075. Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: Каталог / Упоряд. О. Мартиненко; Наукове т-во ім. Т. Шевченка, Центральний держ. іст. архів України. – Львів, 2005. – 219 с.
1076. Систематический указатель к запискам Харьковского университета за 1874–1919 гг. / Э. С. Беркович и др. – Харьков, 1953.
1077. Систематический указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886–1914 гг. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 71 с.
1078. «Українознавство»: Науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: Бібліографічний покажчик (2001–2006) / Упоряд. П. П. Кононенко, О. Б. Ярошинський, А. Ю. Пономаренко. – К., 2007. – 168 с.
1079. Харьковский национальный университет им В. Н. Каразина. Центральная научная библиотека. Издание типографии Харьковского ун-та в фондах ЦНБ, 1805–1917: Библиографический указатель: В 2 ч. / Сост. С. Н. Мельник, М. И. Шваб. – Харьков: Харьк. нац. ун-т, 2006. – Ч. 2: 1861–1917 гг. – 111 с.
1080. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914): Библиографический указатель. – К., 1989. – 320 с.

Матеріали конференцій

1081. Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження // Наукові доповіді

- Другої всеукраїнської науково-практичної конференції до 115-річчя від дня народження І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський – К., 1997 – 234 с.
1082. Єгорова О. Внесок учених юридичного факультету Новоросійського університету в розвиток вітчизняної юридичної науки // Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2003. – С. 73–80.
1083. Іван Франко: дух, наука, думка, воля // Матеріали Міжнародного наукового конгресу. – Львів, 2006. – 515 с.
1084. Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції та сучасність // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2003.
1085. Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського / Нац. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во. – Львів, 1994. – 484 с.
1086. Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конференції 24–25 жовтня 1994 р. / Львівське відділення Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського, НАН України; Редкол. Я. Грицак, Я. Дашкевич. – Львів – Нью-Йорк, 1995. – 255 с.
1087. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. праць, присвячених 135-й річниці від дня народження / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. – К.: Укр. видавнича спілка, 2002. – 399 с.
1088. Михайло Максимович і українська історична наука // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – 469 с.
1089. Станіслав Дністрянський – світоч української правової науки // Матеріали наукової конференції юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства, присвяченої річниці з дня народження акад. Станіслава Дністрянського. – Тернопіль, 1999. – 85 с.

Дисертації

1090. Баженов Л. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.): Дис. докт. іст. наук. НАН України. – К., 1996. – 404 с.
1091. Бевз Т. Українська партія соціалістів-революціонерів: Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2002. – 410 с.
1092. Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951): Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1997. – 294 с.
1093. Василюк О. В. Б. Антонович як археограф: Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1999. – 208 с.
1094. Ващенко В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 178 с.
1095. Виговський М. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. XX ст.: Дис. докт. іст. наук. – К., 2006.
1096. Водотика С. Історична наука УСРР 1920-х рр.: соціологічні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Дис. докт. іст. наук. – К., 2001. – 420 с.
1097. Войцехівська І. Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 440 с.
1098. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей: Дис. докт. іст. наук. – К., 1995. – 430 с.
1099. Горбань Т. Українознавство у контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр.): Дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.

1100. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880 – XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми: Дис. докт. іст. наук. Черкаський державний університет. – Черкаси, 1999. – 470 с.
1101. Григоруk Н. Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889–1975 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2006. – 230 с.
1102. Дідух Л. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть XX ст.): Дис. канд. іст. наук. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – 259 с.
1103. Дудко О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 245 с.
1104. Заболотна І. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І. Крип'якевича: Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 298 с.
1105. Іванюта І. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 192 с.
1106. Колесников К. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX –XX століть: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 204 с.
1107. Крук О. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова: Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1996. – 189 с.
1108. Литвин Н. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

1109. Мандебура О. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 198 с.
1110. Масюк С. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (1917–1920): Автореф. дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 23 с.
1111. Медалієва О. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): Дис. канд. іст. наук. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 234 с.
1112. Мерніков Г. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1997. – 215 с.
1113. Мисюра О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (II пол. XIX ст.): Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2005. – 214 с.
1114. Нагірняк О. Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі університетських центрів і провідних наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.): Дис. канд. іст. наук. Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 208 с.
1115. Педич В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894–1914 рр.): Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1996. – 204 с.
1116. Попова Н. Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50–70-х рр. XIX ст.: Дис. канд. іст. наук. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006.

1117. Посохов С. Університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії: Дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 430 с.
1118. Приходько Л. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Дис. канд. іст. наук. Державний комітет архівів України. – К., 2005. – 234 с.
1119. Розовик Д. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.: Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 430 с.
1120. Савченко Г. Життя і діяльність академіка М. Ф. Сумцова: Дис. канд. іст. наук. – Харків, 1993. – 234 с.
1121. Саган Г. Наукові зв'язки українських та іноземних учених у міжвоєнний період (1918–1939): Дис. канд. іст. наук. – К., 1999. – 240 с.
1122. Саламаха І. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова: Дис. канд. іст. наук. Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1998. – 235 с.
1123. Сапеляк О. Українська етнографія в діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1898–1939 рр.): Дис. канд. іст. наук. НАН України; Інститут народознавства. – Львів, 1999. – 234 с.
1124. Скирда В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.): Дис. канд. іст. наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 201 с.
1125. Старовойт С. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918–1933: Дис. канд. іст. наук. НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – 197 с.
1126. Стельмах С. Історична думка і методологія історії в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 424 с.

1127. Теодорович А. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської Академії наук 20-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.
1128. Тюрменко І. Проблеми української державності у діяльності І. Огієнка: Дис. докт. іст. наук. – К., 2000. – 435 с.
1129. Удод О. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу (1920–1930): Дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 400 с.
1130. Фрадкин В. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, 1877–1919 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук. АН СССР, Институт этнографии имени Н. П. Миклухо-Маклая, Ленинградское отделение. – Ленинград, 1973. – 20 с.
1131. Чорна Л. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – 235 с.
1132. **Шеремета О.** Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 240 с.
1133. Ярошенко Є. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 204 с.